ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي

كۆز ئىچىدىكى كۆز
سۆز ئىچىدىكى سۆز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

كۆز ئېچىدىكى كۆز، سۆز ئېچىدىكى سۆز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-08193-5
(民文)定价:20.00元

ISBN 7-228-08193-5
9 787228 081936 >

ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقي

كۆز ئىچىدىكى كۆز
سۆز ئىچىدىكي سۆز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

眼中有眼,话中有话/阿布都艾海提·阿布都然西提著.
—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2003.7
ISBN 7—228—08193—5
Ⅰ.眼… Ⅱ.阿… Ⅲ.杂文—作品集—中国— 当代—
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.1267.1
中国版本图书馆 CIP 数据核字(2003)第 063936 号

责任编辑:艾则孜·吐尔迪
责任校对:祖来哈·艾则孜
封面设计:艾克拜尔·萨里

眼中有眼,话中有话 (维吾尔文)

阿布都艾海提·阿布都然西提 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码 830001)
新疆新华书店发行
乌鲁木齐仁祥印务有限公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 13.625 印张
2003 年 7 月第 1 版 2003 年 7 月第 1 次印刷
印数:5000

ISBN 7—228—08193—5 定价:20.00 元

مۇندەرىجە

نامراتلىقنىڭ يىلتىزى نەدە 1
كۆز ئىچىدىكى كۆز، سۆز ئىچىدىكى سۆز 29
تۇرپان روھى ۋە توپان بالاسى 64
شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدا 74
گۈناھ تۈيغۇسى نەگە كەتتى 89
بوۋامغا يادنامە 95
ئۈيغۇرچە ۋاقىت ئۈيغۇر روھىنىڭ ئەينىكىمۇ 101
دۇملەنگەن روھ ۋە پۇرسەت 109
زامانىۋى خۇراپاتلىق ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى 117
باتۇرلۇق شەجەرىسى 149
كېسەل ئائىلە — بۇزۇلغان خاراكتېر 159
تەبىئەتتىكى سىر ۋە جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى مىكىر..... 167
كرىزىس ئېچىگى ۋە ئۆزىنى تونۇش 172
ئىقتىسادىي ئاڭ ۋە تەرەققىيات 179
ھاياتتىكى ھېكمەت، ئۆلۈمدىكى قىممەت 195
ئۆز سايىسىدىن ئورکۇش كېسىلى توغرىسىدا 215
غەلىبە، سەن نەدە 228
ئوقۇڭ! چىرايىمۇ بىر كىتاب 243
رېئاللىقنىڭ قاتلىرىنى ۋاراقلاپ 253
ساپا ۋە ماغزاپ..... 267
شېئىرنىڭ تراگېدىيىسى — مىللەتنىڭ تراگېدىيىسى..... 280
شېئىر ۋە شېئىرىي مىللەت ھەققىدە 290

شائىر ۋە دەۋر 302
يازغۇچى — دەۋرنىڭ ۋىجدانى 311
بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەۋىيىسى زادى قانچىلىك
..... 324
باھاسىز قېلىۋاتقان ئەدەبىيات ۋە داۋاسىز قېلىۋاتقان يازغۇچىلار
توغرىسىدا 332
زىيالىيلارغا نېمە بولدى 344
ئەدەبىياتتىكى ئانا باش تېما 356
تېما ۋە رېئاللىق 359
تۇيغۇدىكى رېئاللىق ۋە بەدىئىي ماھارەت 366
مۇھەببەتنى قانداق يېزىش كېرەك 371
ھېكايىچىلىق ماھارىتى ۋە تەپەككۇر نامراتلىقى 375
رومانىنى پوۋېستقا ئايلاندۇرۇش ماھارىتى تۇغقان خىيالىلار...
..... 380
مائارىپ ئېڭى ۋە تەرەققىيات 389
ئىسلاھ قىلىنىشنى كۈتۈپ يانقان مائارىپ تەپەككۇرى..... 407
مائارىپتىكى ئادەم ئامىلى 417
ئوقۇتقۇچى — دىلنى يورۇتقۇچى 424

نامراتلىقنىڭ يىلتىزى نەدە

1

نامراتلىق جىنايەتتۇر.

— بىر ئۇلۇغنىڭ سۆزى

نامراتلىق ۋە بايلىق مەڭگۈلۈك تېما. بايلىققا ئىنتىلىش، ئىنسانىيەت ئۈچۈن بايلىق يارىتىشنى گۈزەل ئەخلاق سۈپىتىدە تەرىپلەش ئىنسان خاراكتېرىدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەرقانچە پەردازلاشقا ئۇرۇنساقمۇ، ھەر خىل نامىلاردا ئاتاپ باقساقمۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولۇۋاتقان ئەڭ مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بايلىق ۋە نامراتلىق زىددىيىتى، بايلىقلارنى قانداق تەقسىم قىلىش، ئۇنىڭغا قانداق، قانچىلىك ئىگىدارچىلىق قىلىش مەسىلىسىدۇر. تارىخنى ۋاراڭلىساق، تارىخقا تەسىر كۆرسەتكەن ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كەينىدە بايلىق ۋە نامراتلىق ھەققىدىكى ھەر خىل سۈيىئىستېمال روھى بىلەن تولغان قاراشلارنى چېلىقتۇرۇش مۇمكىن.

كىشىلەر نۇرغۇن جايلاردا بايلىق زىددىيىتىنى مىللىي زىددىيەت، سىنىپىي زىددىيەت سۈپىتىدە پەردازلاشقان، ھەتتا بايلىقنى كۆزگە ئىلماسلىق روھىنى ئىنسانىنىڭ بىر پەزىلىتى سۈپىتىدە مەدھىيىلەشكەن. جۇڭگودا سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىن، بىر مەزگىلگىچە بايلارغا زەربە بېرىلىپ، نامراتلارغا ئىلھام بېرىلدى. بۇ خىل تەتۈرلۈك قارىماققا ئىنتىساد ۋە تارىخ قانۇنىيىتىگە، ئىنسانىنىڭ بايلىقنى ئۇلۇغلاش خاراكتېرىگە

زىت بولسىمۇ، ماھىيەتتە پۇقرالارنى ئىدىئولوگىيە ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ سىياسىي غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا قىزىقتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بايلىقىنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ خەزىنىسىگە قوشۇۋېتىشكە ئىلھام بېرىدىغان يەنە بىر خىل شەكىلدىكى سىياسىي تەدبىردۇر. 1978 - يىلىدىن كېيىن بۇ خىل سىياسىي ئويۇنغا خاتىمە بېرىلدى. جۇڭگولۇقلار دېڭ شياۋپىڭنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇ خىل خاراكتېر بۇرمىلاش يولىدىن قۇتۇلۇپ قالدى. جۇڭگونىڭ 1992 - يىلىدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي ئىسلاھاتتا بازار ئىگىلىكىگە قەدەم تاشلاشتەك دەۋر بۆلگۈچ قارار ری جۇڭگولۇقلار ئۇچۇن بىر دادىل سىناقتۇر.

بايلارنىڭ بايلىقىنى ئۇلۇغلىغان تەرىپاتلىرى قانچىلىك كۆچلۈك بولسا، يوقسۇللارنىڭ بايلىققا ئېرىشىلمىگەندىن كېيىن ئۆزىگە تەسەللى بېرىش مەقسىتىدە نامراتلىقنى تەرىپلىگەن مەدھىيىلىرىمۇ، نامراتلىق ھەققىدىكى ئۆزىنى ئاقلاشلارمۇ قارىماققا شۇنچە تەسىرلىك، لېكىن ئەملىيەتتە ئوبدان ئويلىنىپ باقسا تولىمۇ بىچارە، ئىنسانلارنىڭ بايلىق ۋە نامراتلىق ھەققىدىكى چوڭقۇر ئىزدىنىشىنى بۇ ھەقتىكى ھېكايە - رىۋايەت، ماقال - تەمسىللەردىن باشقا ماددىي بايلىق، مەنىۋى بايلىق، ماددىي نامراتلىق، مەنىۋى نامراتلىق دېگەن كاتېگورىيىلەرگە ئايرىشىدىن ئىنىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مەيلى پەيلاسوپلار نېمە دېسۇن، ھەرقانداق ئىنساندا بايلىققا ئىنتىلىش تۇيغۇسى مەۋجۇت بولىدۇ. بۇ تۇيغۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ پىشاڭى، مەنىۋى بايلىق ماھىيەتتە يەنىلا ماددىي بايلىقنىڭ روھىيەتتىكى يېڭى تۇغۇندىسى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپى ئىنسانىيەتنىڭ بايلىق ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى چوڭقۇرلاشتۇردى. پۈتكۈل دۇنيا دۇنيا ۋەزىيىتىدە ھەربىي كۈچلەر دەۋرىنىڭ كۇچتىن قېلىپ، ئىقتىسادىي كۈچلەر، ئىقتىسادىي كۈچلۈكلۈك دەۋرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى

تولۇق ھېس قىلدى. دېمەك، ئەمدى بىر دۆلەت ھەربىي كۈچىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ زورلۇقىدىن ھەقىقىي كۈچلۈك سانىلىدىغان بولدى. ھاسىلىي كالام: ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ شىپالىق دورىسىدۇر.

2

گاچا بولسىمۇ باينىڭ بالىسى سۆزلىسۇن.
— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

نەچچە يىل ئىگىرى «شىنجاڭلىقلار ئالتۇن تاۋاق كۆتۈرۈۋالغان تىلەمچىلەر» دېگەن گەپنى ئاڭلىغانىدىم. شۇ چاغدا بۇ گەپنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلىپ تەقدىرگە تەن بەرگەن بولساممۇ، قانداقتۇر بىر خىل ئازاب قەلبىمنى خېلى مەزگىلگىچە قىينىغانىدى. شۇ چاغدىلا كاللامدا بايلىق ۋە نامراتلىق ھەققىدە ئىزدىنىش تۇيغۇسى پەيدا بولغان، خەلقىمىزنىڭ بايلىق ۋە نامراتلىق ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ سىياسىي قۇيۇنلار تۈپەيلىدىن نەقەدەر ئادىيلىشىپ كەتكەنلىكىدىن چۆچۈگەنىدىم.

خەلقىمىزنىڭ باشقىلار نەزىرىدىكى يۇقىرىقى بىچارە تەسۈرىدىن بىر نەچچە مەسىلىنى سېزىۋېلىش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، ئىنسانىيەتنىڭ بايلىق چۈشەنچىسى ئۆزگىرىپ كەتتى. ئىلگىرى پۇلى (مەيلى بۇ پۇلغا قانداق ئېرىشسۇن)، قىممەت باھالىق گۆھەر — جاۋاھىراتلىرى، مال — مۈلۈك، يەر — زېمىنى بار، توققۇزى تەل كىشىلەر باي ھېسابلىناتتى. ئەمما يۇقىرىقى گەپتىن قارىغاندا، ھازىر بۇنداقلار باي ئەمەس، مىسالى خەلقىمىز قولىدا ئالتۇن تاۋاق كۆتۈرۈۋالغان، لېكىن قورسىقى تويماي تىلەۋاتقان تىلەمچى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزىدە بار بايلىقنى ئۆزى ئۇچۇن

ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرۇشنى بىلمەيدىغان، مىليونلاپ پۇلى تۇرۇپ تىيىنغا زار ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كورلار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەر ئاستى - يەر ئۇستى بايلىقى ئىنتايىن مول گۆھەر زېمىن. بۇ يەردە ياشاۋاتقان كىشىلەر تەبىئەت ئاتا قىلغان تەييار بايلىقلارنى تونۇش، يەنى ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدىغان تېخنىكا كۇچى، بۇ بايلىقلارنى ئۆز تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدىغان، ئۆزىنى بۇ بايلىقلارنىڭ ھەقىقىي ئىگىسىگە ئايلاندۇرىدىغان ئەقىلنىڭ ۋاستىچىلىكىدىكى سىياسىي - ئىقتىسادىي كۇچتىن مەھرۇم كورلار، بىچارىلەر، يەنى ئالتۇن تاۋاق كۆتۈرۈۋالغان تىلەمچىلەردۇر. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھازىر پۇلۇڭ بولسىلا باي ئەمەسسەن، شۇ پۇلنى يانچۇقۇڭدا ساقلاپ قالغۇدەك ئەقلىڭ بولمىسا، ئۇ باشقىلارنىڭ پۇلى.

ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە دۇنيادىكى ئىقتىسادىي كۇچى ئەڭ زور ئىككى دۆلەت. بۇ ئىككىسىنىڭ ئىقتىسادىي كۇچىنى بىر قىلساق، پۈتكۈل دۇنيا ئىقتىسادىي كۇچىنىڭ نەق يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. لېكىن بۇ ئىككى دۆلەت ئىچىدە ياپونىيە زېمىنىدا خەلقىنى چوڭ سۆزلەتكۈدەك بىرەر ئالاھىدە قېزىلما بايلىقى، ھەتتا تىلغا ئالغۇدەك يەر ئاستى، يەر ئۇستى بايلىقى يوق دۆلەت. لېكىن بۇ دۆلەتنىڭ ئەڭ زور بايلىقى ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ ئەقلىي كۇچى، شۇنداقلا بۇ ئەقلىي كۇچنى ھەردائىم زەرەتلەپ تۇرىدىغان دۆلەت تۈزۈلمىسى ۋە ماۋارىپ سىستېمىسىنىڭ كۇچىدۇر. ئۇلارنىڭ ئەقلى ھەرقاچان ئىقتىسادىي قىممەتكە ئايلىنىپ تۇرىدۇ. بىزنىڭ تەقدىر ئاتا قىلغان بايلىقلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەرزان باھالىق خام ئەشياسى، خالاس. ئامېرىكا بولسا تەبىئىي بايلىق ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولسىمۇ، ئۇنى زاپاس سۈپىتىدە كۆرۈپ ئىشلەتمىگەن، پۈتكۈل دۇنيادا قەيەرگە قول سۇنسا شۇ يەرگە قولى يېتىدىغان، يېقىلسىمۇ پۇلنىڭ ئۇستىگە يېقىلىدىغان دۆلەت. مەسىلەن، 2001 - يىلى يۇز بەرگەن «11 - سېنتەبىر»

ۋەقەسى ئامېرىكا خەلقى ئۈچۈن بىر غايەت زور تراگېدىيە بولدى، نەچچە مىڭ ئادەم ئۆلدى. لېكىن، ئامېرىكىنىڭ دۆلەت كۈچى، ئەقلىي كۈچى بۇ زىيانىنى دەل ۋاقتىدا پايدىغا ئايلاندۇردى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئامېرىكىنىڭ يۇقىرى پەن ـ تېخنىكا شىركەتلىرى ئايرودروملارنىڭ بىخەتەرلىك سىستېمىسىنى كۈچەيتىدىغان يۇقىرى پەن ـ تېخنىكىلىق ئۈسكۈنىلەرنى ئىشلەپچىقىرىپ بازارغا سالدى. تېررورىزمدىن ۋەھىمىگە چۈشكەن پۈتكۈل دۇنيا 11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسىنىڭ تەسىرى بىلەن ئايرودروملىرىنىڭ بىخەتەرلىك ئەسلىمەلىرىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئامېرىكا شىركەتلىرى بىخەتەرلىك ئۈسكۈنىسى سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالدى. بەلكى مۇشۇ پايدا 11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسىدە ئامېرىكا تارتقان زىياننىڭ ئومۇمىي سوممىسىدىن ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە، قازايى قەدەر ئەڭ ئېغىر زىيان، ئۇنى پۇل بىلەن ئۆلچەش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا، هوللىۋۇدتىكى كىنو شىركەتلىرى 11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسىنى كىنو قىلىپ ئىشلەشكە كىرىشىپ بولدى. كىنوچىلىق مۇشۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن يېڭى هاياتىي كۈچ، يېڭى جەلپكار تېمىغا ئېرىشتى.

سىياسىي جەھەتتە ئامېرىكا ئالغان پايدىنى مۆلچەرلەش تېخىمۇ قىيىن. ئامېرىكا 11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسىدىن پايدىلىنىپ، بىرىنچىدىن، پۈتكۈل دۇنيادىكى ئامېرىكىنى مەنسىتمەيدىغان، تېررورىزمغا ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ئالاقىدار دۆلەتلەرنى ئاگاهلاندۇرۇش، هەتتا ئۇلارنىڭ هەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇش مەقسىتىگە يەتتى. بۇ جەريانداا دۇنيادىكى هېچقانداق بىر دۆلەت «ياق» دېيىشكە، باشقا پىكىردە بولۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. دۇنيا ئامېرىكىنىڭ قۇدرىتىنى يەنە بىر قېتىم ئېنىق هېس قىلدى. دىپلوماتىيە جەھەتتە تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان زور ئۈتۈققا ئېرىشتى. ئىككىنچىدىن، ئاسىيا ـ ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزى هېسابلىنىدىغان، هەربىي ئالىملار تەرىپىدىن كىم ئىگىلىسە

شۇ دۇنياغا خوجا بولىدۇ، دەپ قارالغان ئوتتۇرا ئاسىياغا كە-
رىش، ئەسكەر تۇرغۇزۇش پۇرستىگە ئېرىشتى. ئامېرىكا بۇ
پۇرسەت ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپى دېڭىزىنىڭ مول
نېفىت بايلىقىدىن پايدىلىنىش، ئامېرىكىنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايدە-
غان، ئامېرىكا بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرىدىغان رۇسىيە، جۇڭ-
گو، ئىراننىڭ ئارقا ھويلىسىغا كىرىپ ئەسكەر تۇرغۇزۇش ھو-
قۇقىغا ئېرىشتى. جۇڭگو تۇنجى قېتىم ئامېرىكا ھەربىي بازا
قۇرغان بىر نەچچە دۆلەت بىلەن قۇرۇقلۇق ئارقىلىق بىۋاستە
چېگرىلىنىدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ئامېرىكا بۇ ئۇچ دۆ-
لەتنى ئارقا ھويلىدا تۇرۇپ چەكلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى.

تارىخىي تەرەققىيات بايلىق دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنمۇ ئۆز-
گەرتىپ، مەڭگۈلۈك بايلىق ـــ بىرى تارتىۋالالمايدىغان بايلىق،
ۋاقىتلىق بايلىق ـــ كىم كۈچلۈك بولسا شۇ ئىگە بولالايدىغان
بايلىق دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈندى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى نۇر-
غۇن ئىقتىسادىي ھادىسىلەر، سىياسىي ئويۇنلار كىشىلەردە شۇ
ئوينى پەيدا قىلدى. مەسىلەن، 1991 ـ يىلى سابىق سوۋېت
ئىتتىپاقى پارچىلانغاندا، ئامېرىكا دوللىرىدىن قىممەت بولغان
رۇبلى بىر كېچىدىلا تولىمۇ پاخال پۇلغا ئايلىنىپ كەتتى. نۇر-
غۇن مىليونېرلار بىر كېچىدىلا نامراتقا ئايلىنىپ قالدى. ئۇيغۇر
رايونىنىڭ 1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن
خەۋەردار پىشقەدەملەرگە بۇنداق ئىقتىسادىي ھادىسە سىر ئەمەس.
شۇ چاغدا كىشىلەر بىر تاغار پۇل كۆتۈرۈپ بېرىپ بىر قاپ
سەرەڭگە ئالىدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىشقان. جۇڭگونىڭ 1980 ـ،
1990 ـ يىللاردىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆزد-
تىپ باققان كىشىلەرمۇ بۇ نۇقتىنى ئېنىق ھېس قىلالايدۇ.
1980 ـ يىلى بىر قاپ سەرەڭگە ئىككى پۇڭ ئىدى، 1990 ـ
يىلى موچەنگە چىقتى. ئارىدا بەش ھەسسە ئۆرلىدى. قىسقىسى،
مائاشنىڭ ئۆسۈشى بىلەن پۇلمۇ پاخاللىشىپ، مال باھاسى ئەڭ

ئاز دېگەندە بەش ھەسسە ئۆرلىدى. ئەقەللىمىسى بىر قاپ سەرەڭ-گىنىڭ باھاسىدا جۇڭگودىكى بۇ خىل ئاسمان - زېمىن ئۆزگە-رىش بەكمۇ تولۇق ئەكس ئەتتى. بۇ جەريانداۋ زىيان تارتقۇچىلار سەرەڭگە ئىككى پۇڭ زامانىدا مائاشى 100 يۈەنگە يەتمەيدىغان، لېكىن ئىزچىل بانكىدا پۇل قويغان كىشىلەر بولدى. 1980 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ھەر ئايدا ئىنتايىن جاپالىق ھالدا 20 - 30 يۈەندىن يىغقان پۇلى 2000 - يىلىغا كەلگەندە ئىنتا-يىن ئاز پۇلغا ئايلىنىپ قالدى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رۇبلىسىدا يۈز بەرگەن ئەھۋال بىر تېپىك مىسال. لېكىن بۇنداق ھادىسە ھازىرنىڭ ئۆزىدىمۇ ھەر خىل شەكىلدە دۇنيانىڭ ئۇ - بۇ جايلىرىدا يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك، پۇل ماھىيەتتە بىر ھاكىمىيەتنىڭ سىياسە-تىگە، ئىقتىسادىي كۈچىگە، مۇقىملىقىغا باغلىق بولغان بىر ۋاستە، ئۇنىڭ قىممىتى مەڭگۈلۈك ئەمەس. بانكىدىكى پۇل بىر بەلگە، پاسسىپ ھالەتتىكى مەبلەغ سېلىش، خالاس. يانچۇقتىكى پۇل بولسا، تېخىمۇ پاسسىپ ھالدىكى ساقلاپ قويۇش ياكى پۇل-نىڭ قىممىتىنىڭ يىللار توزاندا كونىراپ، ئاجىزلاپ كېتىشىنى كۈتۈش، خالاس. بىزگە ئېشىپ قالغىنى ئەجلەش. ئىقتىسادشۇ-ناسلارنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، پۇلدىن پايدىلىنىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ئۇنۇملۇك مەبلەغ سېلىش، دېمەك شۇنداق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: تەبىئىي بايلىق، پۇل ۋاقىتلىق، كىم كۈچ-لۈك بولسا ئىگە بولالايدىغان بايلىق. ئۇ، توختىماي ئۇياقتىن بۇياققا، ئۇ يانچۇقتىن بۇ يانچۇققا يۆتكىلىپ تۇرۇش بىلەن خاراك-تېرلىنىدۇ، ھەتتا سىياسىي ئۆزگىرىش، ھۆكۈمەت قارارىدىكى ئۆزگىرىش بۇ بايلىقنى باشقا مەنىلەرگە، قىممەتسىزلىككە ئىگە قىلالايدۇ. مەن «ئىقتىسادىي ئاڭ ۋە تەرەققىيات» دېگەن ماقالەم-دە تەكىتلىگەندەك: شېڭ شىسەيگە ئوخشاش فاشىستلار بۇ پۇلنى روزىغارىڭىزدىن مۇسادىرە قىلىش، قەتلىئام قىلىپ بايلىقىڭىزنى

هۆكۈمەت خەزىنىسىگە ئېلىش يولى بىلەن تارتىۋالايدۇ. 1937 ـ يىلى شېك شىسەي قولغا ئېلىپ پۇل ـ بايلىقىنى مۇسادىرە قىلغاندا ئامبىرىدىن 17 كىرىسىن تۆكىدا ئالتۇن چىققان يېكىسار. لىق بىر باي بىلەن، 1908 ـ يىللىرى ئەتراپىدا گېرمانىيەدىن نەچچە تونىنا ئالتۇن خەجلەپ، ماشىنا ـ ئۈسكۈنە ئەكېلىپ، زامانىۋى تېرە زاۋۇتى قۇرغان، بايلىقى بىلەن چەت ئەللىك بايلار. نىمۇ ھەيران قالدۇرغان مۇسابايوفلارنىڭ جەمەتى ئەڭ تىپىك مىسال. قېنى شۇ ھەر خىل سىياسىي بوران ـ چاپقۇنلار تۈپەيلى. دىن توزۇپ كەتكەن، ئالتۇننى تونىلاپ خەجلىگەن مۇسابايوفلار جەمئىيىتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى؟! بۇ مىسالىلارنى ئوبدان ئويلاپ باقساق، ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدەك كۆچلۈك ئىبرەت. لىك مەنىگە ئىگە. ھەربىر كونا ـ يېڭى بايلارمۇ ئىبرەتلىك تارىخىي ساۋاقنى ئۆزىگە تەتبىقلىسا يېڭىچە تەپەككۇرغا ئىگە بو. لۇپ، ئاچچىق خىياللارغا پېتىشى تەھقىق.

يەھۇدىيلار ئۆز مىللىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىنى ۋاراقلاپ، ئىلمىي يەكۈن چىقارغاندا شۇنداق خۇلاسىگە كەلگەن: ئۇلارنىڭ بەختسىزلىكىنىڭ مەنبەسى دەل بايلىق، يەھۇدي پەلسە. پىسەندىكى بايلىق روھى. يەھۇدىيلاردىكى پۇل تېپىشقا ماھىرلىق تارىختىن بۇيان باشقا مىللەتنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغىغان. يەھۇدىيلارنىڭ تەقدىرنى بېدىگە ئوخشىتىپ قويغان. ئۇلار ھاللا. غاندا ھاكىمىيەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن قەرەللىك تۇر. دە «ئورۇلۇپ» تۇرغان. بايلىرىنىڭ پۇل ـ مالىلىرى ھەر خىل ياخشى ـ يامان نامىلار بىلە مۇسادىرە قىلىنىپ تۇرغان. يەھۇدىيلاردىن باشقا زېمىنىدىكى خەلقلەردىنمۇ بايلىق ئۆزىگە دۈشمەن بولۇپ، قولغا ئايلانغان قوۋم ـ ئەللەر ئاز ئەمەس.

يەھۇدىيلار ئۆز بەختسىزلىكىنىڭ مەنبەسىنى تونۇغاندىن كېيىن تاللاشقا دۇچ كەلگەن. بايلىقتىن، يەھۇدىيلارنىڭ بايلىق كۆز قارىشىدىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ ياكى باشقىچە چىقىش يولى

بارمۇ؟ بىلىم، ئىزدىنىش ھەممىگە جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يەھۇدىي زىيالىيلىرى بۇ ھەقتە ئىزدىنىشكە كىرىشتى. ئەڭ ئاخىرى ئۇلار بۇ ھەقتە ئەڭ يېڭى نەتىجىگە ئېرىشتى. مەسىلەن، يەھۇدىي ماركس ئىقتىساد ھەققىدە ئىزدىنىپ، دۇنيا-نىڭ كېيىنكى يۈز نەچچە يىللىق تارىخىغا تەسىر كۆرسەتكەن «كاپىتال» دېگەن كىتابنى يازدى. يەھۇدىيلارنىڭ بايلىق ھەققى-دىكى ئىزدىنىشى ماركسنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ماركس يەھۇدىيلارنىڭ بايلىق كەلتۇرۇپ چىقارغان بەختسىزلىكى-نى بەختكە ئايلاندۇرۇشنىڭ يولى سوتسىيالىزم دەپ قاراپ، ھەممە ئادەم باراۋەر ياشايدىغان، ئىشلىگەنگە يارىشا ھەق ئالىدىغان تەقسىمات پرىنسىپىنى تەشەببۇس قىلىپ، باشقىلار كۆپ ئىشلە-گەنلەرنىڭ كۆپ ئېلىشىغا ھەسەت قىلمايدىغان، بايلىق ھەققىدە-كى يېڭىچە كۆز قاراشلارنىڭ مۇجەسسىمى بولغان ماركسىزمنى يارىتتى. پۈل ۋە ھوقۇق قارىشىدا يەھۇدىيلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، مىل-لىي مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى روھقا ئىگە قىلىندى. بۇ ۋەزىپىنى جۇڭگونىڭ دېڭ شياۋپىڭدىن ئىبارەت ئۇلۇغ مىللەت-پەرۋەرى، پەيلاسوپى، جۇڭگو ئىسلاھاتىنىڭ باش لايىھىلىگۈچى-سى، داھىيسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىدى.

گەرچە يەھۇدىيلارنىڭ بايلىق ھەققىدىكى ئىزدىنىشى ماركسىزمنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولغان بولسىمۇ، يەھۇدىيلار-نىڭ مىللىي مەنپەئىتى ماركسىزمنى پېتەكچى ئىدىيە قىلىپ تال-لىمىدى، بەلكى نۇرغۇن ئىزدىنىشلەرگە خۇلاسە چىقىرىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ بايلىق ئېڭىنى يېڭىلىدى. شۇنىڭ بىلەن 1850 - يىللار-دا، يەھۇدىيلارنىڭ يېڭى بايلىق قارىشىنى مەركەز قىلغان يەھۇدي تىرىلمىچىلىك ئىدىيىسى شەكىللەندى. ھەتتا 1880 - يىللىرى ئەتراپىدا ئوتتۇرىغا چىققان بىر يەھۇدي تىرىلمىچىلىك قۇرۇلتى-يىدا، بىر يەھۇدي داھىيسى پەخىرلەنگەن ھالدا ئەڭ كۆپ بولسا

50 يىلدا، ئەڭ تېز بولسا 30 يىلدا دۇنيادا يەھۇدىيلار دۆلىتى بارلىققا كېلىدۇ، يەھۇدىيلار نەچچە مىڭ يىللىق سەرگەردانلىق تىن قۇتۇلىدۇ، دەپ جاكارلىدى. دېگەندەك، 1947 ـ يىلى پەلەستىنىدە يەھۇدىيلار دۆلىتى بارلىققا كەلدى.

ئۇنداقتا، يەھۇدىيلارنىڭ بايلىق ھەققىدىكى يېڭى ئىدىيىسىنىڭ جەۋھىرى نېمە؟ ئۇ دەل يېڭىچە، مەڭگۈلۈك، ھېچكىم تارتىۋالالمايدىغان بايلىق ئىدىيىسىدۇر. بۇ ئىدىيىنىڭ جەۋھىرى ھەرقاچان، ھەرقانداق يەردە ئىگىسىنى خار قىلماي بايلىققا ئايلىنالايدىغان، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تۇپ كۆز قارىشى بىلەن مەنداش بىلىم، ئەقىل كۆز قارىشىدۇر. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بىلىم، ھۇنەر، ئەقىلنى ھېچكىم تارتىۋالالمايدۇ. ئۇلار پۇل تېپىپ بىلىم ئىلىش، بىلىم ئىلىپ پۇل تېپىش، بىلىمگە، ئەقىلگە مەبلەغ سېلىشنى ئەڭ ياخشى سودىگەرچىلىك يولى، دەپ جەزم قىلدى. 2000 ـ يىلىغا كەلگەندە ـــ يەھۇدي دۆلىتى قۇرۇلۇپ 50 نەچچە يىل بولغاندا، پۈتكۈل دۇنيا بۇ ئىدىيىگە قايىل بولدى.

بىرىنچىدىن، ئىقتىسادشۇناسلار، جەمئىيەتشۇناسلار يەھۇدىيلارنىڭ شۇ ھەقتىكى كۆز قارىشىدىن ئاز ـ كەم 150 يىل ئىلگىرىكەندە، دۇنيا بىلىم ئىقتىسادى (بىلىم ئىگىلىكى)، يەنى بىلىم ـــ پۇل دەيدىغان دەۋرگە كىردى، دەپ جاكارلىدى.

ئىككىنچىدىن، يەھۇدىيلار سەرگەردان مىللەتتىن سەرگەردان قىلغۇچى مىللەتكە ئايلاندى. دۇنيادىكى ئەڭ باي ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، ئەقىل، بىلىمدىن باشقا بايلىقى يوق بەش مىليون نوپۇسلۇق ئىسرائىلىيە ئەتراپىدىكى 300 مىليون ئەرەبنى بوزەك ئېتىدىغان، سەرگەردان قىلىدىغان، دۇنيادىكى زېمىنى ئەڭ كىچىك دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتكە ئايلاندى.

ئۇچىنچىدىن، 2001 ـ يىلى دۇنيادىكى ئەڭ نوپۇزلۇق

مۇكاپات نوبىل مۇكاپاتى تارقىتىلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى خاتىرىلەنگەندە، 100 يىلدىن بۇيان بۇ مۇكاپاتقا ئەڭ كۆپ ئېرىشكۈچى مىللەتنىڭ يەنىلا يەھۇدىيلار ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

تۆتىنچىدىن، دۇنيادىكى 20 مىليون يەھۇدىينىڭ دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ جان تومۇرىنى تەشكىل قىلغۇچى بىر قەۋەت ئىكەنلىكىنى پۈتكۈل دۇنيا تەن ئالدى، دۇنيا ئىقتىسادىي كۈچ دەۋرىگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە، بۇ خىل ھالەتنىڭ تەسىرىنى ھەرقانداق ئادەم تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ. قىسقىسى، پۈتكۈل دۇنيا يەھۇدىيلار ئىستېلاسى ئاستىدا قالدى. ھەتتا يەھۇدىيلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مىللىي زىددىيىتى دۇنيانىڭ زىددىيىتىگە ئايلىنىپ، يەھۇدىيلار ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن بۇ زىددىيەتنى ئىتتىپاقدىشى خرىستىئانلار بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ زىددىيىتىگە ئايلاندۇرىدى. ھەتتا ئەڭ كۈچلۈك ئامېرىكا يەھۇدىيلارنىڭ ۋاستىچىسىگە ئايلىنىپ قالدى. يەھۇدىيلارنىڭ ئەرەبلەرگە يۈرگۈزگەن دۆلەت تېررورىزمىغا پۈتكۈل دۇنيا سۈكۈت قىلىپ، ئەرەبلەرنىڭ باسقۇنچىلىققا قارشى ئاجىز تىپىرلىشى، غايەت زور ئۈمىدسىزلىك، ھاقارەت تۈيغۇسىدىن كېلىپ چىققان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش خاراكتېرلىك پارتلىتىشلىرى ئەڭ قەبىھ تېررورلۇق، دەپ قارالىدى. ئەمەلىيەتتە، ئەرەبلەرنىڭ قىلىۋاتقىنى دۇنيانىڭ ئادالەتسىزلىكىگە قىلىنغان ئۈمىدسىز خىتاب ئىدى، خالاس.

3

بار پۈلنى جايىدا خەجلەشنىڭ ئۆزىمۇ پۈل تېپىشتۇر.

قازاق پۈل تاپسا تايغا مىنىدۇ، ئۇيغۇر پۈل تاپسا لايغا مىنىدۇ.

— خاتىرەمدىن

دۇنيادا مەڭگۈلۈك نامراتلىق يوق، مەڭگۈلۈك بايلارنىڭ

بولۇشىمۇ ناتايىن، لېكىن ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى ئەڭ مۇھىم غايە ئىنسانىيەتنى ئورتاق باياشاتلىققا ئېرىشتۈرۈش، لېكىن بۇ غايىدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: غايەت گۈزەل بولغانلىقى، شۇنداقلا ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقى ياكى ئەمەلگە ئاشمىقىنىڭ قىيىنلىقىدىن شېرىن، ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، ئۇنى نىشانلايدىغانلار كۆپ، مانا بۇ ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى.

بايلىق ماھىيەتتە بىر توتۇش مەسىلىسى، لېكىن ئۇ ئاددىي ھالدىكى توتۇش مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى بىر خەلقنىڭ بايلىق كۆز قارىشىدىكى توغرا - خاتالىق، چوڭقۇر - تېيىزلىق مەسىلىسى، خالاس. شۇڭا، توتۇش توغرىلانماي تۇرۇپ، بايلىق بىزگە مەڭگۈ ئالدىنى قىلمايدۇ، ئالدىنى قىلسىمۇ كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بىزنى ھەسرەتكە قالدۇرۇپ كېتىپ قالىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نامراتلىق مەسىلىسىمۇ توتۇش مەسىلىسىدۇر. بىز تەبىئىي بايلىق ئەۋزەللىكىگە ئىگە. لېكىن بۇ بايلىقنى بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزغا ھەقىقىي مەنىدىكى تەسىر كۆرسىتىدىغان بايلىققا ئايلاندۇرىدىغان ئەقىل، تېخنىكا، توتۇش كەم، شۇ تۇپەيلىدىن بۇ بايلىقلار ھازىر بىزنىڭ ئۇستۇنلۇكىمىز سانالمايدۇ. شۇڭا بىز نامرات، قولىمىزدىكى بايلىقنىڭ بەرىكىتى يوق، تەمى يوق. ئەڭ قىزىقارلىق ئەھۋال، قولىمىزغا كىرىپ تۇرۇۋاتقان پۇل ئاز ئەمەس. ھەتتا بۇ سانلارغا قاراپ بىزنى تامامەن باي ھېسابلاش مۇمكىن. لېكىن، قولىمىزدىن چىقىپ كېتىۋاتقان پۇل كىرمىگەن پۇلنى خەجلەش كويىدا. يەنە قىزىقارلىق ھادىسىنىڭ بىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ پۇل قارىشىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۇپەيلىدىن غايەت زور پەرق بار. خۇيزۇلار ئەڭ باي، خەنزۇلارمۇ باي، ئۇيغۇرلار بىلەن قازاقلار ئەڭ نامرات. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇيغۇر ئۆزىنى سودىگەر مىللەت، دەپ ھېسابلايدۇ، ھەتتا ئۇلار جۇڭگونىڭ پۇل تاپماق ئەڭ تەس رايونلىرىدا تىل

ئۇقماي تۇرۇپ پۇل تاپالايدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئەڭ پاراكەندە.

لېكىن، مىللەتلەر ئارا ھەر خىل ئوبيېكتىپ پەرقلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا يەنە بىر خىل كۆز قاراشتىكى رايون ئورتاقلىقى بار. ئۇ ئورتاقلىق پۈتكۈل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي بايلىق ئەۋزەللىكىگە ئىگە تۇرۇپ، نامراتلىقتا قېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ مەسىلىلەرنى بىرنەچچە نۇقتىدىن بايان قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، پۈتكۈل ئاپتونوم رايوندىكى ئاھالىلەرنىڭ بايلىق كۆز قارىشى تېخى بەھوش ھالەتتە. شۇ سەۋەبتىن ئىلكىمىز دىكى ئازغىنا پۇل ئۇنۇملۇك مەبلەغنىڭ تۇرتكىسىگە ئايلانماي بىزنى تېخىمۇ ئېغىر نامراتلىق تراگېدىيىسىگە پاتۇرۇۋاتىدۇ.

ئىستېمالىمىزدىكى ئاڭسىزلىق، قارىغۇلۇق، ساغلام ئىستېمال پىسخىكىسىنىڭ يېتىلمىگەنلىكى ئەڭ ياخشى پاكىت. مەسىلەن، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2002 - يىل 16 - يانۋار سانىدىكى، ئەركىن كىشىم ئىسىملىك مۇخبىر يازغان «WTO غا كىرىش ئاپتونوم رايونىمىز يېنىك سانائىتىگە نېمىلەرنى ئەكېلىدۇ» سەرلەۋھىلىك بىر قاتار چاتما ماقالىلەرنىڭ بىرى بولغان «ئاق ھاراق خۇشال، ئۇزۇم ھارىقى ئەنسىرىمەكتە» دېگەن ماقالىدىكى پاكىتلار پۈتكۈل رايونىنىڭ بايلىق قارىشىنى ئوپېراتسىيە قىلىش ئۈچۈن ئەڭ تىپىك ماتېرىيال بولالايدۇ، ئەلۋەتتە.

ماقالىدە يېزىلىشىچە، «نۆۋەتتە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر يىلى 120 مىڭ تونىنا ئاق ھاراق، 30 مىڭ تونىنا ئۇزۇم ھارىقى، 350 تونىنا پىۋا ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بار» ئىكەن. مۇشۇ ستاتىستىكا بىزنى نۇرغۇن ئۇچۇر بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ. ھەتتا بىز سانلارنى سۆزلىتىش ئارقىلىق بايلىق كۆز قارىشىمىزدىكى ئەڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقنى ئىسپاتلاپ چىقا-

لايمىز. ئەڭ ئاۋۋال تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك مەسىلە ھاراق-كەشلىك رايونىمىزدىكى ئەڭ ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە يانساق، 120 مىڭ تونىنا ئاق ھاراقنى كىلوگرامغا ئايلاندۇرساق، 120 مىليون كىلوگرام ھا-راق بولىدۇ. بىر بوتۇلكا ھاراقنى بىر جىڭ ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىساق، 240 مىليون جىڭ ياكى 240 مىليون بوتۇلكا ئاق ھاراق بولۇپ چىقىدۇ. ھەربىر بوتۇلكا ئاق ھاراقنىڭ ئوتتۇرىچە باھاسىنى تەخمىنەن ئون يۈەن دەپ ھېسابلاپ (مېنىڭچە، چوقۇم ئون يۈەندىن يۇقىرى چىقىدۇ. لېكىن مەن ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىدىم)، 240 مىليون بوتۇلكا ھاراقنى ئون يۈەنگە كۆپەيتسەك، 2 مىليارد 400 مىليون يۈەن كېلىپ چىقىدۇ. ھەربىر بوتۇلكا ھاراقنى ھەر خىل شەكىلدە ئورتاق نىسبەتتە 50 يۈەنلىك زاكۇسكا بىلەن ئىچىدۇ دېسەك، 14 مىليارد مىليون يۈەن بولىدۇ. يەنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تەخمى-نەن 19 مىليون 500 مىڭ خەلق بىر يىلدا ھاراق ئۈچۈن 14 مىليارد 400 مىليون يۈەن خەجلىگەن بولىدۇ، ئوقۇرمەنلەر ئېھتىمال بۇ ھاراقلارنىڭ بىر قىسمى ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەرگە چىقىرىلىدۇ، ھەمىنى بىز ئىستېمال قىلمايمىز، دەر. لېكىن، مەن باشقا ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەرگە چىقىرىۋاتقان ھاراق - شارابلارنى بىزگە كىرىۋاتقان ھاراق - شارابلار بىلەن يېيىشتۇرۇۋەتتىم، ھەتتا ھەرقايسى جايلاردا — يەرلىك ئۈسۈلدا ئىشلىنىدىغان ئاۋاتلىنىڭ مۇسەللىسى، قازاقلارنىڭ قىمىزى، خو-تەنلىك مەيزېپى، پالانى يەرلىك بوزىسى دېگەندەك ئىچىملىكلەرنى بۇ قاتارغا قوشمىدىم. دېمەك، شۇنداق نامرات شىنجاڭ خەلقى بىر يىلدا ھاراق - شاراب ئۈچۈن 14 - 15 مىليارد پۇل خەجلىدى دېگەن گەپ. بىز بۇ سانىنى ھەربىر پۇقراغا چاچساق، شىنجاڭ خەلقىنى 20 مىليون ھېسابلىساق (ئاققۇنلار ۋە ئىشلەمچىلەرنىمۇ قوشقاندا)، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەربىر پۇقرا ھەر يىلى يەتتە

يېرىم مىڭ يۈەن پۇلغا ھاراق ئىچىدۇ. ئەمدى شىنجاڭدىكى 20 مىليون ئادەمنىڭ تەخمىنەن 10 مىليونىنى ئايال دەپ، بۇ ئايال-لارنىڭ قېرى - چۈرى، ئاجىزلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئىككى مىليونىنى ھاراق ئىچىدۇ دېسەك، ئون مىليون ئەرنىڭ قېرى - چۈرى ئاجىزلىرىدىن تەخمىنەن تۆت مىليون ئادەمنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئالتە مىليون ئادەمنى ھاراق ئىچىدۇ دېسەك، جەمئىي سەككىز مىليون ئادەم ھاراق ئىچىدىغان بولۇپ چىقىدۇ. بۇ چاغدا بىر ئادەم 20 نەچچە مىڭ يۈەنلىك ھاراق ئىچكەن بولىدۇ. لېكىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا سەككىز مىليون ئا-دەمنىڭ ھاراق ئىچىشى ناتايىن. ھەتتا بۇ سەككىز مىليوندىن كۆپ ئاز بولۇشى مۇمكىن. ھاراق ئىچمەيدىغان نۇرغۇن مۇسۇل-مانلار بار. ئەمدى بىز بۇ 14 مىليارد يۈەننى شىنجاڭدىكى تۆت مىليون ئائىلىگە چاچساق كىلىپ چىقىدىغان سان ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ ۋە بۇ ساندىن چۆچۈپ كېتىمىز. ھەتتا ئىزچىل ھاراق ئىچىدىغان كىشىلەرمۇ ئۆزىنىڭ بىر يىلدا ھاراققا ئۇنچىلىك كۆپ پۇل چىقىم قىلمىغانلىقىنى ھېسابلاپ كۆرۈپ، بۇ ستاتىستىكا-دىن گۇمانلىنىشى تەبىئىي. لېكىن، گۇمانلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» دە يۇقىرىقى ھاراق ئىشلەپچىقىرىش ستاتىستىكىسى ناھايىتى ئېنىق ئېيتىلغان. ھەت-تا ماقالىدە: «رايونىمىزدا ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخا-نىدىن يۈز نەچچىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت كارخانىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 10 مىڭ تونىنىدىن ئاشىدۇ» دەپ يازغان. گۇمانلىنىش توغرا كەلسە، دۆلەتنىڭ نوپۇس ستاتىستىكىسىدىن گۇمانلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى نوپۇسى 20 مىليون ئەمەس، 40 مىليون بولغان تەقدىردىمۇ يۇقىرىقى ھېساب بويىچە ھەربىر ئائىلىگە توغرا كېلىدىغان ھاراق چىقىمى يەنىلا 20 مىڭ يۈەندىن يۇقىرى بولىدۇ. بىراق، ھۆكۈمەتنىڭ نوپۇس ستاتىستىكىسىدىن گۇمانلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق ھەم ئۇن-

داق نوپۇس يوشۇرۇش زۆرۇرىيىتىنىڭ بولۇشى ناتايىن. ئۇنداقتا بۇ يەردىكى سىر نەدە؟ ئەتراپىمىزغا ئوبدان نەزەر سالساق، ھەر-قايسى ئىداره - ئورگانلاردىكى ھۆكۈمەت پۇلىغا زىياپەت يەپ، ھاراق ئىچىشنى ئويلىساق، يۇقىرىقى ھاراق چىقىمىنىڭ جايى چىقىدۇ.

قىسقىسى، يۇقىرىدىكى ستاتىستىكىلاردىن قارىغاندا، شۇ-جاڭدىكى ھەربىر ناھىيىگە بىردىن چوڭ ھاراق زاۋۇتى توغرا كېلىدۇ. لېكىن، شىنجاڭدىكى ھەربىر ناھىيىدە ئۇل ئەسلىھەلە-رى زاماننۇيلاشقان بىردىن زاماننۇي نۇقتىلىق مەكتەپنىڭ (مەي-لى قايسى تىپتىكى مەكتەپ بولسۇن) بولۇشى ناتايىن. مىللەت-لەرنىڭ ھاراققا مايىللىقى بويىچە بۇ ستاتىستىكىنى تېخىمۇ چوڭ-قۇرلىساق، خەنزۇ - خۇيزۇلارغا قارىغاندا ئۇيغۇر، قازاق، موڭ-غۇللارنىڭ ھاراق ئىچىش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى. ھەتتا ئىش-لەنگەن بۇ ھاراقلارنىڭ يېرىمىنى بۇ ئۈچ مىللەت، بولۇپمۇ ئۇي-غۇرلار ئىچىۋەتكەن بولىدۇ. دېمەك، ھەر يىلى ھەربىر ئۇيغۇر-نىڭ تاپقان پۇلىنىڭ زور كۆپچىلىكى ھاراققا ياكى ھاراققا مۇنا-سىۋەتلىك ئىشلارغا كېتىدۇ. تاپقان پۇلىمىزنى 100 نەچچە ھاراق زاۋۇتى يۇتۇپ كېتىدۇ.

ماتېرىياللارغا قارىغاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون-ىمىزدا يۇز بەرگەن جىنايەتلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ھاراققا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. ھەتتا شۇ 120 مىڭ تونىنا ئاق ھاراق، 30 مىڭ تونىنا قىزىل ھاراق ۋە 350 مىڭ تونىنا پىۋىنىڭ ئىسپىرت مىقدارىنى ئورتاق ھالدا تەخمىنەن 30% دېسەك، جەمئىي 500 مىڭ تونىنا ھاراق - شاراب تەركىبىدىكى ئىسپىرتنىڭ مىقدارى 150 مىڭ تونىنا چىقىدۇ. بىز بىر يىلدا 150 مىڭ تونىنا، يەنى ئون تونناغا ماشىنىغا باسىساق، 15 مىڭ ماشىنا كېلىدىغان ئىس-پىرتنى ئىچىۋېتىمىز. دېمەك، بۇ ھاراقتىن بىرىنچىسى، ئىقتى-سادىمىز زىيانغا ئۇچرايدۇ؛ ئىككىنچىسى، سالامەتلىكىمىز زىيان-

غا ئۇچرايدۇ، ھەتتا سالامەتلىكتىن تارتقان زىيان ئىقتىسادىي زىياندىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى بولۇشى مۇمكىن؛ ئۇچىنچى، جەمئىيەت مۇقىملىقى بۇزۇلىدۇ، لېكىن ھاراق ئارقىلىق پايدا تاپىدىغان جايلارمۇ يوق ئەمەس. باجخانىلار، ساقچىلار، دوختۇرخانىلار پايدا تاپىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىچە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا ھاراق مۇشۇ سۈرئەتتە ئىچىلسە ئىسپىرت ئىرسىيىتىمىزنى زەھەرلەپ، 50 يىلدىن كېيىن ئەۋلادلىرىمىز پەرزەنت قالدۇرالمايدىكەن...

ناۋادا شۇ 14 مىليارد يۇەننى باشقا جايغا خەجلىسەكچۇ؟

بىر مىليارد يۇەندىن خەجلىسەك، جۇڭگوچە ئەڭ ياخشى ئۇنۇمۇبرىستېتتىن 14 نى قۇرغىلى بولىدۇ.

بىر ئادەمگە بىر مىليون يۇەندىن مەبلەغ سېلىپ، چەت ئەلدىن ئەڭ داڭلىق ئۇنۇمۇبرىستېتلاردا تەربىيىلىسەك، 14 مىڭ مۇتەخەسسىس، دوكتور تەربىيىلىگىلى بولىدۇ.

بىر مىليارد يۇەندىن خەجلىسەك، 14 زاماندىكى كارخانا قۇرغىلى بولىدۇ. ھەربىرىگە 10 مىڭ ئادەمدىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرساق، 140 مىڭ ئادەمنىڭ خىزمەت مەسىلىسى ھەل بولىدۇ. بۇ زاۋۇتلاردىن كەلگەن باج كىرىمى ئارقىلىق تېخىمۇ نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغىلى بولىدۇ. ئەپسۇس... ھاراق يەنىلا ئىچىلىۋاتىدۇ، ھاراق زاۋۇتلىرى توختىماي قۇرۇلۇۋاتىدۇ. ئۆزىمىز ئۆزىمىزگە توختىماي گۆر كولاۋاتىمىز، لېكىن نۇرغۇن ئادەم ئۆزى قىلىۋاتقان ئىشنىڭ ئۆزىگە گۆر كولاش ئىكەنلىكىنى ئۇقمايدۇ، مانا بۇ ئەڭ زامانىۋى نادانلىق.

بۇنىڭدىن باشقا مىساللارنى قەدەمدە بىر كۆرسىتىش مۇمكىن، لېكىن ئەقىللىق ئوقۇرمەن بىز تەمىنلىگەن يىپ ئۇچىغا ئاساسەن باشقىلارنى ئۆزى تېپىۋالىدۇ، دېگەن ئوي بىلەن بولدى قىلىمىز. پەقەت ئەڭ ئاخىرىدا مۇنۇ مىسالنى، يەنە ئۆزۈم باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بىر ئىشنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ مۇلاھىزىسىگە

تاپشۇرىمەن. مېنىڭ نۇرغۇن دوستلىرىم **تاماكا چېكمەيدۇ. ئۇلار** ھەر كۈنى تەخمىنەن ئۈچ يۈەن خەجلەپ بىر قاپتىن **تاماكا ئالمايدۇ.** مەن تاماكا چەكمىگەچكە، ھەر كۈنى بىر يۈەن خەجلەپ بىر پارچە «پايدىلىنىش خەۋىرلىرى» (خەنزۇچە)، بىر پارچە «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» سېتىۋېلىپ ئوقۇيمەن، ئۇنىڭدىن باشقا ئايدا بىرنەچچە پارچە كىتاب سېتىۋالىمەن. قىسقىسى، مېنىڭ گېزىت ـ ژۇرنال، ماتېرىيال چىقىمىم بىر كۈندە تەخمىنەن ئۈچ يۈەن. يىل ئاخىرىدا مېنىڭ كىتاب ئىشكاپىمدا 50 ـ 60 پارچە كىتاب ئاۋايدۇ، بىلمەيمەنلىرىمۇ كۆپمىدۇ. لېكىن دوستلىرىمچۇ؟

ئىككىنچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز ئاھالىسىنىڭ مەبلەغ سېلىش كۆز قارىشىنىڭ تايىنى يوق.

50 يىللىق «تۆمۈر تاۋاق» نىڭ زىيىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز ئاھالىلىرىنى شۇ قەدەر بىخۇدلاشتۇرۇۋەتكەنكى، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ ئۆمۈرگە مەبلەغ سېلىش كۆز قارىشىنىڭ تايىنى يوق. ئاددىي مىسالى، كوچىدا بىر قوتا مىنېرال سۇنىڭ باھاسى 2.50 يۈەن، بىر ئىستاكان سۇنىڭ باھاسى بىر يۈەن ئەتراپىدا، لېكىن سۇت ئىچىدىغانلار ئاز، مىنېرال سۇ ئىچىدىغانلار كۆپ.

نۇرغۇن ئادەم كېسەل بولغاندا قىممەت دورىلارنى يېيىشكە رازى، ساق ۋاقتىدا كېسەلنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان قۇۋۋەتلىك مېۋە ـ چېۋىلەرنى، سۇت ـ قايماقلارنى ئىستېمال قىلىشنى خالىمايدۇ ياكى خالىمايدۇ ئەمەس، چىدىمايدۇ. ئاخىرىدا تۇڭمىنى دەپ تۆگىدىن قۇرۇق قالغان ئەخمەقكە ئايلىنىپ قالىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا سۇغۇرتا كەسپى جانلىنىپ قالغىلى خېلى ئۇزۇن بولدى. لېكىن، نۇرغۇن كىشىلىرىمىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئېڭى تۆۋەن بولغاچقا، ساق ۋاقتىدا بۇ ئىشلار خىيالىغا كىرىپ چىقمايدۇ. شۇڭا، گېزىت ـ ژۇرناللىرى

مىزدا ئادەمنىڭ ئىچىنى سىيرىيدىغان قۇتقۇزۇۋېلىش ئىلتىجالىرى كۆپ، ئەلۋەتتە، گېزىت - ژۇرناللارنىڭ بۇ خىل ئىنسانپەرۋەرلىك روھىغا رەھمەت ئېيتىمىز. ناۋادا ئۇلار بىر ئىلتىجانى بېسىش بىلەن بىرگە ئۇزاق مەزگىللىك نىشان سۈپىتىدە داۋالاش سۇغۇرتىسى ھەققىدە تونۇشتۇرۇش ئېلىپ بارغان بولسىچۇ؟ تەبىئىيكى، ئۇ بىچارىلەرگە جەمئىيەتتىن ئىگە بولىدىغان ئورۇن چىقاتتى، كۆڭلىمىز ئازراق يېرىم بولاتتى. لېكىن ھازىر گېزىتلەردە مۇنداق ئىلتىجالار تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتتى. بارا - بارا كىشىلەرنىڭ باغرى قېتىشقا باشلىدى، ئىنسانىيلىك سانى ئازايدى. نۇرغۇن كىشى بۇنداق خەۋپتە قالغان كىشىلەرنىڭ كۆپلۈكىنى، ئىنسانە يولى بىلەن قۇتقۇزۇپ بولغىلى بولمايدىغانلىقىنى، جەمئىيەت ئىگە بولۇشى كېرەكلىكىنى خىرە - شىرە ھېس قىلىشقا باشلىدى. سۇغۇرتا تۈزۈمى دەل جەمئىيەتنىڭ شۇ خىل ئېھتىياجىدىن پەيدا بولغان. بۇنداق خەۋپتىن خۇدا ھەممىمىزنى ساقلىسۇن. لېكىن، خۇداغا ئىلتىجا قىلىش بىلەن بىرگە «خۇداغا ئىشەن، تۇغۇلغىنى چىڭ باغلا» دېگەن ھەدىسنىڭ روھى بويىچە ئۆزىمىز ھەرىكەتلىنىپ باقايلى. ھۆكۈمەت بىزگە مەڭگۈ ھەقسىز داۋالىنىش شارائىتى، پېنسىيە پۇلى بېرىدىغان كۈنلەر پات ئارىدا ئاخىرلىشىدۇ، بارمىقىمىزنى چىشلەپ بىز يەنە ئېشىپ قالىمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، «قازاق پۇل تاپسا تايغا مىنىدۇ، ئۇيغۇر پۇل تاپسا لايغا مىنىدۇ» دېگەن ھېكمەتمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر ۋە قازاقلارنىڭ ئىقتىساد كۆز قارىشىنى بەكمۇ ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ. شەھەرلەردە يۈز بېرىۋاتقان نەچچە تۈمەن پۇل خەجلەپ ئۆي بېزەش، تاپقان پۇلنى مىخنىڭ شەكلىدە تامغا ئۇرۇۋېتىش ھازىر بىر تېپىك ھادىسە. راست، ئۆي بىزنىڭ «دەخلىسىز ئالىي ئاپتونومىيىمىز»، ئۇنى قانچىلىك بېزىسەك، جابدۇساق ئەرزىيدۇ. لېكىن، ئۆي جابدۇشتىمۇ مۇھىم ئىشلار بىزنى كۈتۈۋاتقان شارائىتتا بۇ بىر بىھۇدە ئىسراپچى-

لىق، بىزنىڭ بۇ نامرات ھالىتىمىزدە ئۆي بېزەش ئورنىغا بىزگە تېخىمۇ مەنپەئەت ئەكېلىدىغان ئەھمىيەتلىك ئىشلارغا پۇل خەجلەسەك تېخىمۇ ئەرزىيدۇ.

ھازىر جۇڭگودا خەلقنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش بىر شۇئارغا ئايلاندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ شۇنداق. گېزىت - ژۇرناللارنى ۋاراقلىساق، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدىكى ئىلغار ئىش - ھەربىرىكەتلەردىن تەسىرلىنىپ كېتىمىز. تېلېۋىزورىدىمۇ شۇ سۆز، گويا ھەممە يەردە نامراتلىق ئۇتمۇشكە ئايلانغاندەك... شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىشلىرىدا مەلۇم ئۇزگىرىشلەرنىڭ بارلىقىنى تەن ئالساقمۇ، لېكىن بىز توختىماي توۋلىنىۋاتقان شوئارلارنىڭ كەينىدىكى بىر ھەقىقەتتىن ئۆزىمىزنى قاچۇرالمايمىز: شوئارلارنىڭ كۆپلۈكى نامراتلارنىڭ كۆپلۈكىنىڭ ئەڭ ياخشى پاكىتى. ئۇنداقتا، نېمىشقا شوئار توۋلايمىزۇ ئۇنۇم قازىنالمايمىز؟

بىر رايون نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال شۇ رايوننىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرىنىڭ ئېڭى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشى، تەپەككۇى ئېچىلىشى كېرەك، سىياسىي ئەۋزەللىك ماھىيەتتە ئەڭ ياخشى ياردەم. بىر رايوننىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشى بىر - ئىككى ئادەمنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشمايدۇ، بەلكى شۇ رايون خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ ياخشىلىنىشى، سىياسەتتىكى ئەۋزەللىك ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

يېقىندا مەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 250 مىڭغا يېقىن نوپۇسقا ئىگە بىر نامرات ناھىيىنىڭ بۇ يىل دۆلەتنىڭ 30 مىليون يۈەنلىك نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش سوممىسىغا ئىگە بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم ۋە بۇ ناھىيىنىڭ ھەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا دۆلەتتىن نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش پۇلى ئېلىپ تۇرۇپ، ھازىرغا قەدەر نامراتلىقتىن قۇتۇلالمىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىچىم ئاچچىق بولدى.

شۇ ناھىيىدىكى مەلۇم بىر كىچىك ئەمەلدارنىڭ دېيىشىچە، بۇ يىل ۋىلايەت خەلقىنى نامراتلىقتىن ھەقىقىي قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن يېڭى تەدبىر ئويلاپ چىقىپتۇ ۋە نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش پۈلىنى پۇقرالارنىڭ قولىغا بىۋاستە تەگكۈزمەكچى بوپتۇ. قارىماققا بۇ ناھايىتى ياخشى ئىش، لېكىن ئوبدان تەھلىل قىلىسا، بۇ بىر بىھودە مەبلەغ سېلىش، نامراتلىقتىن ھەقىقىي قۇتۇلدۇرماقچى بولغان ئادەم مەبلەغنى نامراتنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ بەرگەندىن كۆرە، ئەڭ ئاۋۋال بۇ ناھىيە خەلق نېمە ئۈچۈن نامرات؟ نامراتلىقنىڭ يىلتىزى زادى نەدە؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاب تاپسا، شۇ جاۋابلارغا ئاساسەن شۇ ناھىيىدىكى ئىقتىسادىي ئىسلاھات، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ كونكرېت نىشان ـ چارىلىرىنى بەلگىلىسە، ئەڭ ئاۋۋال ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىغا مەبلەغ سالسا ياخشى بولاتتى.

مېنىڭچە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ناھىيىلەرنىڭ نامراتلىقىنىڭ سەۋەبى كۆپ ئەمەس. بىرىنچى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قالاق، تېخنىكا كۆچى يوق، قىسقىسى، ئۇلاردا ئەقىلنى بايلىققا ئايلاندۇرىدىغان قورال ـ تېخنىكا ۋە ئەقىل كۆچى، شۇ ناھىيىنىڭ ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تۈرتكە بولىدىغان مائارىپ قۇرۇلمىسى، مائارىپ ئېڭى، مائارىپنى ئىشلەپچىقىرىش كۆچىگە ئايلاندۇرىدىغان تۈزۈلمە يوق. ئىككىنچى، رەھبەرلىك قۇرۇلمىسىدىكى تۈرىچىلىك، قۇلچىلىق، بىلىمسىزلىك، تەييارتاپلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەر خىل زىددىيەتلەرنى دۆلەت ۋە خەلقكە ئارتىپ قويۇپ، ئارىدا نىزا پەيدا قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ماسلاشتۇرۇش، دۆلەت سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش فۇنكسىيىسىنى بۇرمىلاش، سۇيىئىستېمال قىلىش ـــ بۇ جايلاردىكى نامراتلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرى. بەزىلەر ئۇ يەردىكى نامراتلىقنى چەت ـ ياقىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان، دەيدۇ. قاتناش

ۋاستىلىرى دۇنيانى بىرلىككە كەلتۈرگەن بۇگۈنكى دۇنيادا جۇغراپىيە جەھەتتە ئەڭ چەت رايونلارمۇ ئەقىل - پاراسەت، ئىقتىدار ئارقىلىق تەرەققىي قىلىپ، ئادەملەر تەلپۈندىغان باي - بایاشاد يەرگە ئايلىنالايدۇ. مەسىلەن، بىز گېپىنى قىلغان ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تەنقىق قىلساق، ئەقىل ۋە تېخنىكا كۇچىنىڭ مەنبەسى بولغان مائارىپنى كۆزىتىپ باقساق، مۇنداق يەكۈن چىقتى: ناھىيە بويىچە تەخمىنەن 60 مىڭ ئوقۇغۇچى بار ئىكەن. ھەربىر ئوقۇغۇچى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىتاب پۇلى ئۈچۈن ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 50 يۈەندىن خەجلىسە، 60 مىڭ بالا جەمئىي ئۈچ مىليون يۈەن خەجلەيدىكەن. ھەربىر بالا يىلدا يەنە ئەڭ ئاز دېگەندە تەخمىنەن 100 يۈەندىن ھەر خىل خىراجەت تاپشۇرىدىكەن، بۇنىڭغا ئالتە مىليون يۈەن چىقىم بولىدىكەن، بۇلارغا يەنە تەخمىنەن بىر مىليون يۈەنلىك باشقا چىقىملارنى قوشساق، بىر يىلدا 60 مىڭ ئوقۇغۇچىدىن ــ ناھىيە بويىچە ئوقۇغۇچى ۋاستىسى ئارقىلىق چىقىپ كېتىدىغان پۇل ئون مىليون يۈەن بولىدىكەن. بىھۇدە پۇل خەجلىمەسلىكنىڭ ئۆزى پۇل تېپىش، دېگەن پرىنسىپ بويىچە بىز بۇ ئون مىليون يۈەن پۇلنى تەنقىق قىلساق، بەزى پۇللارنىڭ بىھۇدە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسلىك كىتابلىرى پەقەت بىر قېتىم ئىشلىتىلىپ تاشلىۋېتىلىدىكەن. لېكىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دەرسلىك ئىسلاھاتىدىن قارىغاندا، بىزدە تەبىئىي پەن كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنى تەخمىنەن ئون يىلدا، ئىجتىمائىي پەن كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنى بەش يىلدا بىر قېتىم يېڭىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۈچ مىليون يۈەنلىك كىتابنى پاكىز ئاسراپ تۇتسا، تەخمىنەن سەككىز يىل ئىشلەتكىلى بولىدۇ. مۇشۇ سەككىز يىل جەريانىدا ناھىيە خەلقىنى تەخمىنەن 24 مىليون يۈەنلىك بىھۇدە خىراجەتتىن ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ جەريانىدا يەنە بالىلاردا كىتابنى ئاسراش،

سۆيۈش ئېڭىنى يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ناھىيىگە بېرىلگەن 30 مىليون يۈەن پۇلنى بىز ئىقتىسادىي ئىسلاھاتقا كۈچلۈك تۈرتكە بولىدىغان مائارىپقا بىۋاسىتە خەجلىسەك، مىسالى، تەخمىنەن مىڭ ئادەمنى ھەر بىرىگە 30 مىڭ يۈەندىن خەجلەپ، ئىچكىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇتساق — 100 ئادەم تەبىبىي ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇسا، 500 ئادەم ئوقۇتقۇچىلىق كەسىپلىرىدە ئوقۇسا، قالغان 400 ئادەم دېھقانچىلىق، سودا، مەمۇرىي باشقۇرۇش، كارخانىچىلىق قاتارلىق كەسىپلەردە ئوقۇسا، مۇنداق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ:

ناھىيىدىكى دوختۇرخانىلارنىڭ ئەھۋالى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ داۋالىنىش چىقىمى تۆۋەنلەيدۇ. ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھېچقايسى ناھىيىدىن مۇنتىزىم تەبىبىي ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەن 100 دوختۇر چىقمايدۇ.

مائارىپنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە ياخشىلىنىدۇ. نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەرنى تاماملىغان 500 نەپەر ئوقۇنقۇچى پۈتكۈل ناھىيە مائارىپىنىڭ قىياپىتىنى پۈتۈنلەي يېڭىلايدۇ. ئالىي مەكتەپكە ئۆتىدىغانلارنىڭ سانى كۆپىيىدۇ. قالغان 400 ئادەممۇ بۇ ناھىيىنىڭ كۈچلۈك كەسپىي تايانچىلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ.

ئاخىرقى نەتىجە: تەخمىنەن 1000 ئادەمنىڭ ۋاستىسى بىلەن مىڭ ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلىدۇ. ناۋادا يىلدا مىڭدىن ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلسا ۋە مۇشۇ ئۇسۇل داۋاملاشتۇرۇلسا، 10 يىلدا پۈتۈن ناھىيە بويىچە نامراتلار قالمايدۇ.

ياپونىيىنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى بويىچە ئېيتقاندىمۇ، ئەڭ ئۇنۇملۈك مەبلەغ مائارىپقا سېلىنغان مەبلەغدۇر. يەھۇدىيلارمۇ شۇنداق قارايدۇ: ئۇلار ستاتىستىكىسى بويىچە مائارىپقا سېلىنغان 10 يۈەن مەبلەغ 10 يىلدا 100 يۈەنگە، 30 يىلدا 30 مىڭ يۈەنگە

ئايلىنىدۇ. مۇشۇ ھېساب بويىچە بىر ناھىيىگە سېلىنغان 30 مىليون يۈەن 30 يىلدا قانچىلىك بولار؟ دۆلەتكە قانچىلىك پايدا يەتكۈزەر؟ بۇنى ئەڭ دۆت ئادەممۇ ھېسابلاپ چىقالايدۇ.

4

تەدبىرىڭ قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولۇر.
— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

بىز نامراتلىقتىن قۇتۇلالامدۇق؟ بېيالامدۇق؟ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بېيالامدۇ؟ بۇ سوئالنىڭ جاۋابى تېس ئەمەس. بىر رايوننىڭ بېيىشى ئەڭ ئاۋۋال شۇ رايون تەۋە بولغان دۆلەتنىڭ، سىياسىي گەۋدىنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق. دېمەك، جۇڭگو بېيىسا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمۇ بېيىدۇ. رايونىمىزنىڭ تەرەققىياتى دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىدىن زادى ئايرىلالمايدۇ. لېكىن، بىر دۆلەت ئىچىدە رايونلار ئارا باي، نامراتلىق پەرقى مەۋجۇت. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ دېڭىز بويى رايونلىرى باي، چېگرا رايونلىرى نامرات، شەرقى باي، شىمالى ۋە غەربى نامرات، بۇ پەرقنى ئەڭ ئاۋۋال رايونلار ئەۋزەللىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى، دەپ قارىساقمۇ، سىياسىينىڭ رولىنى، باي رايونلاردا ئىسلاھاتنىڭ ئەڭ بۇرۇن باشلانغانلىقى، ۋە ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئالاھىدە سىياسەتلەرگە ئېرىشكەنلىكىنى چەتكە قاقالمايمىز. دېمەك كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر دۆلەت ئىچىدىكى مەلۇم رايوننىڭ تەرەققىياتى شۇ رايون خەلقىنىڭ تەرەققىيات ئارزۇسى ۋە ئىلتىجاسىغا باغلىق بولۇپلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي نۇقتىدىن بەرگەن ئەۋزەللىكى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ھازىرقى دۇنيادا مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى

بىر ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز-
مۇ كۆپ مىللەتلىك بىر زېمىن. باي - نامراتلىقتا رايونلار
پەرقى، دۆلەتلەر پەرقى بولۇپلا قالماي، بىر رايوندا ياشاۋاتقان
مىللەتلەر پەرقى ھەم مەۋجۇت. ئامېرىكىدا يەھۇدىيلار ئەڭ باي،
نېگىرلار، مېكسىكىلىقلار ئەڭ نامرات ئىكەن، جۇڭگودا، بولۇپ-
مۇ شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىمۇ ھەرقايسى رايونلار ئارا
باي - نامراتلىق پەرقى بولۇپلا قالماي (مەسىلەن، ئۈرۈمچىنى
مەركەز قىلغان، شەرقتە گۇچۇڭدىن باشلانغان، غەربتە كۇيتۇڭغا
تۇتىشىدىغان سانائەت رايونى رايونىمىزدىكى ئەڭ باي رايون)،
مىللەتلەر ئارا باي - نامراتلىق پەرقى ھەم مەۋجۇت. بۇ پەرقنى
رايونلاردىكى سىياسىي قاراتمىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماي،
بىر رايوندا ئورتاق ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ بايلىققا بولغان تونۇ-
شى، بايلىققا، تەرەققىياتقا مۇناسىۋەتلىك تەپەككۇرى كەلتۈرۈپ
چىقارغان.

يەھۇدىيلارنىڭ مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي، مائارىپ سىياسىتى-
نى قانۇن ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان، تەرەققىياتنى
پىلانلىق ھالدا مەلۇم يولغا كىرگۈزىدىغان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغا-
نىغا ئەمدىلا 50 نەچچە يىل بولدى. لېكىن، بۇ دۆلەتتە يەھۇدي
ئاھالىسىنىڭ پەقەت تۆتتىن بىرىلا ياشايدۇ، باشقا يەھۇدىيلار
دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان. مۇشۇ يەھۇ-
دىيلار بىر رايوندا ياشىغان (شۇ رايون مەيلى باي، مەيلى نامرات
بولسۇن) باشقا مىللەتلەردىن خېلى زور دەرىجىدە باي. دېمەك،
يەھۇدىيلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن: مەلۇم
مىللەت نامرات رايوندا تۇرۇپمۇ، سىياسىي جەھەتتە ئەۋزەللىككە
ئېرىشمەي تۇرۇپمۇ، دۆلەت قوللىسۇن - قوللىمىسۇن، بىرگە
ياشاۋاتقان مىللەتلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق تەرەققىي قىلالايدۇ
ياكى بېيالايدۇ. لېكىن، بۇنداق ئېھتىماللىققا ئېرىشىشنىڭ ۋا-
ستىسى تەلەي ئەمەس، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ مىللىي پسىخىكا،

مىللىي ئۆرپ - ئادەت، مىللىي تەپەككۇرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن، مىللەت ئەزالىرى مەيلى قەيەرگە بارسۇن، ئۆز كۇچىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مىللىي ئىقتىسادىي ئاڭدۇر. مىللىي ئىقتىسادىي ئاڭ ئۆلۈك نەرسە ئەمەس، ئۇنى قالاق بولسا ئىلغار قىلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتى يوق ئەمەس، لېكىن بۇ ئىمكانىيەت پۈتكۈل مىللەتنىڭ تىرىشچانلىقى، ئورتاق مەقسەت - نىشان ئۇچۇن بىرلىكتە قەدەم تاشلىشى ئەمەلگە ئاشىدۇ. مەسىلەن، پۈتكۈل ئۇيغۇر ئورتاق نىيەتتە ھاراقنى جەڭ ئېلان قىلىپ، ئاندا - ساندا ئىچىدىغانلار ھاراق تاشلىسا، ھەپتىدە بىر بوتۇلكا ئىچىدىغانلار ئىككى ھەپتىدە بىر بوتۇلكا ئىچسە ياكى ئىچمىسە، شۇ ئارقىلىق تېجەلگەن پۇلنى ئۆزىگە ماۋارىپ ـــ تەربىيىلىنىش مەبلىغى قىلىپ سالسا، قانداق ئۇنۇمگە ئېرىشەلەر؟ بىز يۇقىرىقى ستاتىستىكا بويىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى خەلقنى 20 مىليون ھېسابلاپ، ھەربىر ئادەمنىڭ ھاراق چىقىمىنى سەككىز يېرىم مىڭ يۈەن چىقارغانىدۇق. ئۇيغۇر نوپۇسىنى سەككىز مىليون دەپ ھېسابلاپ سەككىز يېرىم مىڭ يۈەننى كۆپەيتسەك، 62 مىليارد يۈەن كېلىپ چىقىدۇ. دېمەك، ھەربىرىمىز ھاراقتىن بىر قەدەم ئۆزىمىزنى تارتساق، پۈتۈن ئۇيغۇرنىڭ ھەر قەدەمدە مىليارد يۈەنلەپ پۇلى تېجىلىدۇ ۋە تېجەلگەن پۇللارنى ئۆزىمىزنى تەربىيىلەش يولىغا ئىشلىتەلەيمىز. ھاراقتىن باشقا ئورۇنسىز چىقىملارغا شۇنداق مۇئامىلە قىلساقچۇ؟ نەتىجە ناھايىتى ئاددىي: نەچچە يىل ئۆتمەي ئۇيغۇرلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى، ھەتتا جۇڭگودىكى ئەڭ باي مىللەتكە ئايلىنىدۇ. ناۋادا بىز پۇللارنى يەھۇدىي ئىدىيىسى بويىچە مەبلەغ سالساق، تېخىمۇ زور ئۇنۇمگە ئېرىشەلەيمىز.

تەبىئىي بايلىق ۋاقىتلىق نەرسە، لېكىن سىياسىيۇنلىكى ناھايىتى كۆچلۈك نەرسە. بايلىق بولۇپ، ئۇنى ئاچىدىغان ئەقىل، تېخنىكا بولمىسا، بۇ بايلىق ماھىيەتتە خەقنىڭ بايلىقى

دۇر. ھەرقانداق ئادەم بايلىق ئۇستىگە تۇغۇلمايدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ زور بايلىقى مېڭىسى، خالاس. ئۇيغۇرلار ھەرقانداق بايلىقتىنمۇ ئارتۇق تۇرىدىغان سەككىز مىليون مېڭىگە ئىگە. بۇ سەككىز مىليون مېڭە ئېلېكترونلۇق مېڭە بىلەن سېلىشتۇرغۇسىز مۇقەد-دەس، ئېچىلمىشنى كۈتۈپ ياتقان بايلىق. بۇ بايلىقنى ھېچكىم تارتىۋالالمايدۇ. بۇ بايلىق پۈلغا ئوخشاش سىياسەتنىڭ ئۆزگىرە-شى بىلەن خوراپ كەتمەيدۇ. لېكىن، ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك-كى، سىياسىي ئەۋزەللىك تەمە قىلىپ ئولتۇرغان، تەقدىرگە تەن بەرگەن، پۇرسەت ئىزدىمىگەن مىللەت ھەرگىز بۇ بايلىقنىڭ ئىگىسىگە ئايلىنالمايدۇ، ھەتتا ئۆز مېڭىمىز ئۆزىمىزگە يۈك بولۇپ قالىدۇ. كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونغا نىسبەتەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ تەسىرى ھەممە مىللەتكە تەڭ-شى بولىدۇ. بۇ خىل تەكشىلىك يەنىلا داشقازان ئېڭىنى كەلتۈ-رۈپ چىقىرىدۇ. داشقازان ئېڭىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بۇ تەكشى-لىككە جەڭ ئېلان قىلىش زۆرۈر. جەڭنىڭ ئەڭ ياخشى شەكلى بۇ تەكشىلىكنى ئۆزگىچە مىللىي ئىقتىسادىي ئاڭ بىلەن پاچاقلاپ تاشلاشتۇر. بۇ نۇقتىدا يەھۇدىيلار بىزگە ئەڭ ياخشى ئۈلگە بولا-لايدۇ. تۈزۈلمە سانائەتنى، مائارىپنى، سىياسەتنى ھەممە مىللەت-كە باراۋەر بېرىشكە تىرىشىدۇ. لېكىن، بۇ باراۋەرلىك ئىچىدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئوخشاش شارائىتتا ئوخشىمىغان نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈش يەنىلا شۇ ئىقتىسادىي ئاڭغا باغلىق.

يەنە تەكىتلەيمەن: نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلارغا، تەقدىرنى ئۆزگەرتىشنى ئويلايدىغانلارغا ئەڭ ياخشى چىقىش يولى بىر، ئۇ بولسىمۇ بايلىق ھەققىدىكى تونۇشنى يېڭىلاپ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى، مەبلىغى ھەققىدىكى خام خىياللارنى چۆرۈپ تاشلاپ، بىلىم ـ تېخنىكا ۋە شۇ بىلىم ـ تېخنىكىنى جانلىق ئىشلىتەلەيدىغان ئەقىل مەڭگۈلۈك، ھېچكىم تارتىۋالال-مايدىغان، ھەرقانداق ماكان، ھەرقانداق زاماندا بايلىققا ئايلاندۇ-

رۇشقا بولىدىغان ئۆلمەس بايلىق دېگەن كۆز قاراشنى تىكلەش، پۇل تاپقان ھامان مائارىپقا، ئۆزىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە مەبلەغ سېلىش، تۇرمۇشتىكى ئورۇنسىز چىقىملاردىن قول ئۈزۈش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش، بىر ئۇيغۇرنىڭ پۇلى ھەممە ئۇيغۇرنىڭ پۇلى، دەپ قاراشتۇر.

ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەككى، نامراتلىق ئەڭ ئاۋۇال تونۇش مەسىلىسى، نامراتلىق مىللەتنىڭ تراگېدىيىسى. سىياسەت يار بەرمىگەن، شارائىتىمىز پىشىپ يېتىلمىگەن، تونۇشىمىز ئۆز-گەرمىگەن ئەھۋالدا پۇل تاپسەن، دەپ باش قاتۇرۇش تراگېدىيە ئىچىدىكى تراگېدىيە. مىللەتنىڭ زور كۆپچىلىك ئەزاسى نامرات تۇرغان ئەھۋالدا مەلۇم كىشىلەرنىڭ پۇل تېپىشى ۋاقىتلىق ھادە-سە. ھەقىقىي بايلار مىللەت ئەزالىرىمىز تېخىمۇ بېيىغاندا، ئۇيغۇرغا خاس پۇل، مىللىي ئىقتىساد كۆز قارىشى شەكىللەنگەندە تۇركۇملەپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ بايلىقىمۇ ئەتراپىدىكى نامرات مۇھىت تەرىپىدىن يېيىلىپ كەتمەيدۇ!

كۆز ئىچىدىكى كۆز، سۆز ئىچىدىكى سۆز

مۇقەددىمە

خەنزۇلارنىڭ بازلىققا كەلگەن ماكانى بولمىش ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك رايونىغا جايلاشقان خېنەن ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى جېڭجۇ شەھىرىگە كەلگىنىمگە ھەش - پەش دېگۈچە 14 كۈن، ئۆيدىن، ئانا يۇرتۇمدىن ئايرىلغىنىمغىمۇ 16 كۈن بوپتۇ. بۇ جەريانداا جېڭجۇ شەھىرىنى ئايلاندىم، خەنزۇلار بىلەن پاراڭلاشتىم. ئۇ-رۇمچىدە كۈندە ئۇچراپ تۇرسىمۇ، ئەمەلىي تۇرمۇشتا ئانچە ئارد-لىشىپ كەتمىگەن خەنزۇلارنىڭ ھاياتىغا چوڭقۇم، ئۇلار بىلەن پاراڭلاشتىم، سىر داشتىم، كاللامدا ئىككى مىللەتكە مەنسۇپ ئىككى خىل مەدەنىيەت ھەققىدە نۇرغۇن سېلىشتۇرمىلار پەيدا بولدى. مەقسىتىم بىر مىللەتنى چۈشۈرۈپ، يەنە بىر مىللەتنى ئۇلۇغلاش ئەمەس. مەن مىللىي مۇناسىۋەتتە سىرتتا قوشۇنسى-نى، ئۆيدە ئۆزىنى ياراتمايدىغان خاھىشقا قارشى. «كۆتۈم مېنى ياراتماي ئوسۇرۇپ ئولتۇرىدۇ، مەن كۆتۈمنى ياراتماي بوسۇرۇپ ئولتۇرىمەن» دېگەن ھېكمەتنىڭ مەنىسى ھەردائىم تەپەككۇرۇمنى سوغۇق تەرگە چۆمدۇرۇپ تۇرىدۇ. تەرگە چۆمۈلۈش ئارقىلىق دىتسىنى پاكلاپ تۇرىمەن. ھەربىر مىللەت ئۆزىدىكى ئارتۇقچىلىق ۋە ھاياتىي كۈچ ئارقىلىق بۇگۈنگە ئۇلاشقان. بۇگۈن كىملىكى-مىزنىڭ ئەڭ ياخشى ئىسپاتى. بۇگۈنكى ئورنىمىز تارىخىتا قېلغان - ئەتكەنلىرىمىز، تىرىشچانلىقىمىز، ھوشيارلىقىمىز يا-

كى بوشاڭلىقىمىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدىكى نەتىجىسى، خالاس. لېكىن بۇگۈن ئەتىگە تەڭ ئەمەس. ئەتە ئۆز مەۋجۇتلۇق لايىھىسىنى بۇگۈن قويىندا ياشاۋاتقان بىزنىڭ قولىمىزغا تاپشۇرغان، ئۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان يەنە بىر مەنىدىكى «بۇگۈندۇر». ئەتىنىڭ لايىھىسىنى قانداق سىزىش، ئەتىكى ئورنىمىزنىڭ قەيەردە بولۇشىنى بېكىتىش بۇگۈنكى ھوشيارلىق ۋە ئۆزىمىزنىڭ تونۇشىمىزغا باغلىق، تونۇگۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۇنۇگۈن تەكرارلانماس تارىخقا ئايلاندى. ئۆتۈپ كەتكەن تارىخنى ئىبرەت ئۇچۇن ئاختۇرۇش - قىدىرىش ئاقىللارنىڭ ئىشى. ئاقىللار ئۆتۈپ كەتكەن تارىخنى خۇلاسىلەش ئارقىلىق يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان تارىخنى يېزىشنىڭ تەشەببۇسكارلىقىغا ئېرىشىدۇ. نادانلار ئۆتۈپ كەتكەن تارىخنى ۋاراقلاش ئارقىلىق بۇگۈنگە باھانە ئىزدەيدۇ ياكى ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغلۇقنىڭ جۇلاسى ئارقىلىق بۇگۈنكى زەئىپلىكىنى نۇرلاندۇرماقچى بولىدۇ. مەقسىتىم سېلىشتۇرمىلار ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ تەپەككۇر خامىنىغا بىرەر تال دان بولسىمۇ تاشلاش. چۇنكى مەن مەۋجۇتلۇقنىڭ يىلتىزى تەپەككۇردا، تەپەككۇر قىلىشتىن توختىغان مىللەت ياكى تەپەككۇرى زەئىپلىشىپ كېتىۋاتقان مىللەت مەۋجۇتلۇقتىكى تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى يوقىتىۋاتقان مىللەتتۇر، دېگەن ئەقىدىگە ئىشىنىمەن. مىللەت ئاكتىپلىرى مەۋجۇتلۇق ئۇچۇن بىر كۇن تەپەككۇر قىلىپ تۇرىدىكەن، تارىخىمىز بىر كۇن ئۇزىرايدۇ.

«مىڭ يىلدا بىر قېتىم چىچەكلەيدىغان تۇمۇر دەرەخ» توغرىسىدا

تەكلىماكان بويلىرى ئەپسانە - رىۋايەتلەر بىلەن تولغان سىرلىق زېمىن. بۇ ئەپسانىلەردە مىللىتىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇق تەپەككۇرى يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ. بىز ھەربىر ئەپسانە - رىۋايەتنى،

خەلق ئىچىدىكى ماقال ـ تەمسىللەرنى تەنقىد قىلساق، مەۋجۇتلۇ-قىمىز ھەققىدە يېڭى يەكۈنلەرنى چىقىرالايمىز.

«ئېچىل داستىخان» ئەپسانىسى ۋۇجۇدىمىزغا يوشۇرۇنۇپ ياتقان بەگچەكلەرگە خاس ھۆرۈنلۈق، زەئىپلىك، بەگگىلەرگە خاس مەجنۇنلۇقنىڭ بىر ئىپادىسى. بۇ ئەپسانىدىن يەنە ئىجادىي تەپەككۇرى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان خەلقىمىزنىڭ ئۇنۇمى بىر خىل تەكرار دېھقانچىلىق ئەمگىكىدىن نارازى بولۇش خاھىشىنى بايقايمىز. بۇ خىل نارازىلىقنىڭ كەينىگە مۇڭاپىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، ماتارىپ ۋاستىسى بارلىققا كەلتۈرۈلسە، گۈپپىدە ئوت ئېلىپ كېتىدىغان ئىجادىي كۈچنىڭ قاقشاللىقى يوشۇرۇنغان. ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىت كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا ئىجادىيەت ئارقىلىق مۇھىتىدىن جۇلغۇش كەيپىياتىنىڭ چەكسىز بەنەملىكىنى پەيدا قىلغان. ئەمما بۇ بىنەم تۈزۈلمىدىكى چۈشكۈنلۈك، تۈزۈلمە تەپەككۇرىدىكى چەكسىز خۇراپاتنىڭ سايىسىدە تاشلىنىپ قالغان...

«ئۈچار گىلەم» ئەپسانىسى تەكلىماكان بويىدىكى قۇم دېڭىزى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرغان يېشىل «ئارال»لار ئارىسىدىكى قاتناش قوراللىرىنىڭ قالاقلىقىدىن كېلىپ چىققان بىپايانلىق كىشىلەرگە كەلتۈرگەن قۇلايسىزلىقلارنىڭ غىدىقلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان. بۇ ئەپسانىنىڭ كەينىدىن خەلقىمىزنىڭ روھىدىكى يېڭىلىققا تەلپۈنۈش، تاشقى دۇنياغا ئىنتىلىش، ئېچىۋېتىش روھىنى بايقاش مۇمكىن. مۇشۇ خىل ئېچىۋېتىش روھى خەلقىمىز مەۋجۇتلۇقنىڭ ئەڭ مۇھىم تايانچ ئامىللىرىنىڭ بىرىدۇر. بىز ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مىللىتىمىزنىڭ ئەڭ مۇھىم ماددىي، مەنىۋى مەۋجۇتلۇق بەلگىلىرىگە نەزەر سالساق، ئېچىۋېتىشنىڭ بىزگە ئېلىپ كەلگەن پايدىلىرىنى بايقايمىز. ئەلۋەتتە، زىيانمۇ يوق ئەمەس، لېكىن پايدا زىياندىن كۆپ. مەسىلەن، مىللىتىمىز دۇنيادا ئەڭ كۆپ يېزىق قوللانغان، ئەڭ كۆپ

دىن ئالماشتۇرغان، ئەڭ تولا كۆچكەن بىر مىللەت. گەرچە يۇقىرىقى ھادىسىلەر ھازىرقى زامان ئېڭىدا ياشاۋاتقان بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، سەل سۇيۇقلۇقتەك، روھىمىزدىكى ناچارلىقتەك كۆرۈنسىمۇ، دىققەت قىلىپ كۆزەتسەك، بۇ ھادىسىلەر كەينىگە يوشۇرۇنغان مەۋجۇتلۇق ھەققىدىكى كۈرەشنىڭ كەسكىن قىرـ چاپلىرى قۇلىقىمىزغا كىرمەي قالمايدۇ. ئەجدادلىرىمىزنى مەۋـ جۇتلۇق ئۇچۇن تەكرار يېزىق، دىن ئالماشتۇرغان، كۆچكەن دېمەي ئامالىمىز يوق. لېكىن كۆچۇش، دىن، يېزىق ئالماشتۇـ رۇش تەپەككۇرىمىزنى كۆپ قىرلىقلاشتۇردى، مەدەنىيىتىمىزگە سېھىرلىك تۇيغۇ بەخش ئەتتى. يېزىق، دىن ئالماشقان بىلەن ئۇيغۇرنىڭ روھى ئۇيغۇرلۇقتىن يىراقلىمىدى. تەكلىماكان بويـ ىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر يو ـ قالمىدى. ئۇيغۇر تىلى نۇرغۇن تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئىپادىلەش كۇچى ئاجىزلاشماي كۇچىيىپ باردى. دۇنـ يا بويىچە ئەڭ كۇچلۇك دۆلەت ئامېرىكىنىڭ مەدەنىيەت، جەمئى ـ يەت، تەپەككۇر ئەندىزىسى دەل ئەنە شۇنداق ئېچىۋېتىش، قوبۇل قىلىش روھى ئاساسىدا قۇرۇلغان. بۇ روھ ئامېرىكىنى دۇنيادـ كى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندۇردى.

ھەربىر ئەپسانىنى ئايرىم ـ ئايرىم مۇلاھىزە قىلىپ يۇرۇش ـ نىڭ ھاجىتى يوق. يۇقىرىقى پىكىرلەر ئارقىلىق ئاپتورنىڭ ئوقۇرمەننى باشلاپ كىرمەكچى بولغان نۇقتىسى ئەپسانە ـ رىۋا ـ يەتلەر، تەمسىل ـ ھېكمەتلەر بىر مىللەت ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا شۇ مىللەت روھىي قۇرۇلمىسىنىڭ جەۋھـ رى دېمەكتۇر. مىللەتنىڭ قۇرۇلمىسى، ياشاش ماكانى زامان ئۆزگەرگەن بىلەن روھى، تەپەككۇرى ئۆزگەرمىسە، بۇ جەۋھەر ـ لەر شۇ پېتى ساقلىنىدۇ. بىز بۇ جەۋھەرلەر قالدۇرغان بەلگە ـ ئۇچۇرلارنى بويلاپ روھىي مەۋجۇتلۇقىمىزغا ئىچكىرىلەپ كىرە ـ لەيمىز، ئۆزىمىزنى ئوپېراتسىيە قىلالايمىز.

مەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كەلگەندىن كېيىمىن خەلق ئىچىگە چۆكتۈم، ئۇلارنىڭ تەپەككۇرىنى، تۇرمۇشقا ئەقىدە ـ ئېتىقاد سۈپىتىدە ئارىلىشىپ كەتكەن ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىنى كۆزەتتىم. ئىككى يۈرت تەپەككۇرىدىكى ئۆزگىچە پەرق دەرھال ئايان بولدى.

بىر كۈنى بىر خەنزۇ ئايال ئاشخانا ئىشىكى يېنىدىكى قارا-ماققا سەل غەيرىي، يوپۇرماقلىرى كەندىر يوپۇرمىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر تەشتەك گۈلنى كۆرسەتتىپ:

ـــ بۇ دەرەخ يۈرتۇڭلاردا بارمۇ؟ ـــ دەپ سوراپ قالدى.

مەن ئۇرۇمچىدىكى چاغدا خەنزۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر نەچە-چە جايدا بۇنداق «گۈل» نى كۆرگەندەك قىلغان، لېكىن ئايالنىڭ «دەرەخ» دېگەن سۆزى ھەيرانلىقىمنى قوزغىدى. نېمىشقا گۈلنى دەرەخ دەپ ئاتايدىغاندۇ، دەپ ئويلىدىم.

ـــ بۇ دەرەخنىڭ ئىسمى تۇمۇر دەرەخ، مىڭ يىلدا بىر قېتىم چېچەكلەيدۇ. قارىماققا گۈلدەك كۆرۈنىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر دەرەخ، ـــ دېدى ئايال كۆڭلۈمدىكى دېلىغۇللۇقىنى بايقىغاندەك بولۇپ.

دەرەخكە قايتىدىن نەزەر تاشلىدىم. قارىماققا ئۇ بىر ئۆسۈملۈك ئىدى، ياپيېشىل كۆرۈنەتتى، ئۆسكەن يېرى بىپايان دالا ئەمەس، بىر تەشتەك ئىدى. شاخلارنى تۇتۇپ كۆردۈم، شاخلار يېشىلدەك كۆرۈنگەن بىلەن تۇمۇردەك قاتتىق ئىدى.

خىيالغا چۆكتۈم. ئىلگىرى ئوقۇغان خەنزۇلارغا مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردىكى «مىڭ يىلدا بىر قېتىم مېۋىلەيدىغان دەرەخ»، «مىڭ يىلدا پىشىدىغان مېۋە» دېگەندەك ئەپسانىلەر ئېسىمگە كەلدى ۋە دەرھال كاللامدا مۇشۇ ئەپسانىلەرنىڭ كەينىگە خەنزۇلار-نىڭ مىللىي ھاياتىي كۈچىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم بىر قانۇنىيەت يوشۇرۇنغانلىقىن، دېگەن ئوي پەيدا بولدى.

تۇمۇر دەرەخنىڭ مىڭ يىلدا بىر قېتىم چېچەكلىگەنلىنى كۆرگەن ئادەمنىڭ بولۇشى ناتايىن. لېكىن، مۇشۇ ئەقىدىنىڭ

كەينىدە خەنزۇلارنىڭ ناھايىتى قەيسەر، ئۇمىدۋار، سەۋرچان مىجەزىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئادەمنىڭ قانچىلىك ئۆمۈر كۆرەلەيدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. تۆمۈر دەرەخنى تىككەن تۇنجى ئادەم ئۆزىنىڭ مىڭ يىل ياشىيالمايدىغانلىقىنى بىلىدۇ. لېكىن، مىڭ يىلدىن كېيىن ئۆز ۋۇجۇدىدىكى قانىنىڭ مەلۇم تامچىسىنىڭ شۇ گۈلنى كۆرەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. بۇ خىل ئىشەنچ ئۇلارغا ئۇمىد ئاتا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھازىرچە ئۆزى ئۆچۈن پايدىسى بولمىغان، لېكىن مىڭ يىلدىن كېيىنكى ئۆزى كۆرەلەيدىغان قىممەت كەلگۈسى ئۆچۈن ئايانماي مەبلەغ سالىدۇ. خەنزۇلار تارىخىنى ۋاراقلىساق، بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. مانا بۇ بىر مىللەتنىڭ ئەڭ ئاددىي تەپەككۇر بىلەن مىڭ يىلدىن كېيىنكى كەلگۈسىگە نەزەر تاشلىشى، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىنىڭ بىر مىللەتكە ئاتا قىلغان ھاياتىي كۈچى.

تۆمۈر دەرەخنىڭ ئىزتىراپلىرى مېنى يەنە ئۆزىمىزگە قايتۇرۇپ كەلدى. ئىختىيارسىز مىللىتىمىزدىكى سەۋرچانلىق ۋە ئۇمىدۋارلىق، كەلگۈسى ئۆچۈن قۇربان بېرىش روھى ھەققىدە ئويلىنىپ قالدىم.

بىزدە ھازىر ئاتىلارنىڭ پەرزەنت كۆرۈشى كەلگۈسى تارىخ بىناسىنىڭ بىرخىشىنى قويۇش ئۆچۈن ئەمەس، بەلكى قېرىغاندا ئۆزىنى باقتۇرۇش ئۆچۈن. گەرچە بىز پۈتۈن مەقسەتنى ئۆزىنى باقتۇرۇش دېيەلمىسەكمۇ، ئۇ يەنىلا ئەڭ مۇھىم مەزمۇن، نەزەرىمىز شۇنچىلىك ئاددىي. بىز ئۆچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ نان تېگىدىغان ھەقىقەت «ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ئىلا».

ئەتىنىڭ بىز بىلەن بەك چوڭ مۇناسىۋىتى يوق، مۇھىمى بۈگۈن. بۇنداق پىسخىكا بىزنى بۈگۈن ئىچىدە ياشاۋاتقان تۇنۇگۈنىنىڭ پۇقراسى قىلىپ قويغان، ئەتە ئۆچۈن بۈگۈن قۇرۇلۇش قىلىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلغان. مانا بۇ بىر ئەجدادنىڭ ئۆز ئەۋلادىغا قىلغان خائىنلارچە مەسئۇلىيەتسىزلىكى، شەپقەت-

سىزلىكى، شەخسىيەتچىلىكى...

مەن تارىخ بېتىنى ۋاراقلىدىم. ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى- دىن ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلالمىغان خەنزۇ سانغۇنلىرى دۇشمەن بىسىپ كىرىۋاتقان چاغدا كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ نەپرىتىگە قال- ماسلىق، ئۇلارغا يۈز كېلەلمەي قالماسلىق ئۈچۈن نومۇس ئىچى- دە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. مەغلۇبىيەت بىلەن خەلقىگە يۈزلىنىش- كە يۈزى چىدىمىدى. بۇ خىل پىسخىكا ئۇلارغا نۇرغۇن غەلىبە- لەرنى ئاتا قىلدى. بەزى ئۇيغۇر سانغۇنلىرى دۇشمەن بىسىپ كىرىۋاتقان شارائىتتا «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ» ۋە ياكى «ئاش بولسا قازان، باش بولسا جاھان» دەپ، ھاياتىنى دوغا تىكىپ كۆرەش قىلىش ئورنىغا دۇشمەننىڭ ئايىغىغا باش قويدى. سانغۇن دېگەن سۆز ناھايىتى ئوڭايلا سانقۇن دېگەن سۆزنىڭ تولۇق قاپسىسى بوپقالدى. شۇنىڭ بىلەن قېنىمىزغا سانقۇننى ئەپۇ قىلالايدىغان زەئىپ چېقىشقاقلىق گېن بولۇپ سىڭدى.

تۆمۈر دەرەخكە قارىدىم: رەقىبلىرى ئالدىدا تىك تۇرۇپ ئۆلۈۋاتقان، نەچچە يۈز يىلدىن كېيىنكى ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلال- مايدىغان ئەۋلادلىرى ئۈچۈن بۇگۈن ئىككىلەنمەي ئۆز جېنىنى قۇربان قىلالايدىغان خەنزۇ ئەزىمەتلىرى كۆز ئالدىمغا كەلدى. تارىخ كىتابلىرىنى ۋاراقلاپلا ئۇلاردىن نەچچىسىنى ئۇچراتتىم. ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىزمۇ شۇنداق ئويغا كەلدىڭىزمۇ؟ يا بولمىسا «مىڭ ئوقۇتساممۇ قىز بالا دېگەن تالانىڭ ئادىمى» دەپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان قىزىڭىزنى ياتلىق قىلىشقا تەييارلىنىۋاتامسىز ۋەياكى ياقا يۇرتتا بىلىم ئېلىپ، ئېگىلىك تىكلەپ، كەلگۈسىدە يۇرتۇمنى گۈللەندۈرەي دېگەن ئويدا ئوقۇپ، شۇ يەردە ئىشلەۋاتقان ئوغلىڭىزنى كۆرگۈم كەپكېتىدىكەن، دې- گەن ساختا مۇھەببەتنىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن ئەكېلىۋېلىپ، ئۆزە- ڭىزنى باقتۇرۇش نامىدا بەختىگە ئولتۇرماقنى كېچىكىش قىلىۋاتام- سىز؟ يا بولمىسا ئوغلىڭىزغا ئەمەلىيەتتە ئۆز بېشىڭىزنىڭ خا-

تەرجەملىكى ئۇچۇن كۆيۈنگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ ئارتۇق ئىشـ
لارغا ئارىلاشماسلىق، غۇرۇرىنى يوقىتىش ھېسابىغا مۇلايىم ئا-
دەم بولۇش ھەققىدە تەربىيە بېرىۋاتامسىز؟
مەيلى، سىزگە «ئاق يول» بولسۇن.

شەھەردىكى قۇشلار ۋە بۇگۈنكى يېزىلار

ھازىر يېزا ـ سەھرالار بىزنىڭ نەزىرىمىزدە بۇلغانغان، شاۋقۇن ـ سۇرەنلىك شەھەرگە قارىغاندا پاكىز، ئاسايىشلىق ماكان. ئارىمىزدا شەھەرنىڭ سوغۇق تەبىئىتىدىن زېرىككەنلىكـ دىن، قېرىغاندا تىنچ ـ پىنھان بىر سەھرادا ئارامخۇدا ياشاشنى ئارزۇلايدىغان ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس.

مەن خېنەنگە كەلگەن تۇنجى كۈنى ئۇرۇمچى بىلەن خېنەن ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى سائەتلىك ۋاقىت پەرقى تۇپەيلىدىن ئۇيقۇم ئېچىلىپ ناھايىتى سەھەردە ـــ ئۇرۇمچىلىكلەر سۇت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاۋاتقان چاغدا، جېڭجۇ شەھىرىنىڭ كوچىلىرىغا ئايلانغىلى چىقتىم. كۈن چىقمىغان بولسىمۇ، شەھەر تولۇق يورۇپ بولغانىدى. مەن شىنجاڭنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا مەنزىرە دەردـ
خى بولۇشقا يارىماي كېسىپ تاشلانغان دەرەخلەرنىڭ جېڭجۇ شەـ
ھىرىدە شەھەرگە ھۆسن بېغىشلاپ تۇرغان يېشىللىق قورغىنىغا ئايلانغانلىقىدىن زوقلاندىم. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەر ـ بازارـ
لىرىغا تىكىلگەن ئاللىقانداق يەرلەردىن قىممەت باھادا كەلتۈرۈلـ
گەن، شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىسى ۋە ھاۋا كىلىماتىغا ماسلىشالـ
مايى، تالاشتۇرۇشتا يېڭىلىپ قېلىپ سالپىيىپ قالغان لالما ئىتلاردەك سولىشىپ تۇرغان مەنزىرە دەرەخلىرىنىڭ ھالىنى بۇ يەردىكى دەرەخلەر بىلەن سېلىشتۇردۇم. شىنجاڭدىكى شەھەرلەرـ
نىڭ ئاپتاپلىق ـ تاقىر مەنزىرىسى بىلەن جېڭجۇ كوچىلىرىدىكى نەچچە قەۋەتلىك بىنالار بىلەن بوي تالاشقان ھەيۋەتلىك مەنزىرە

دەرەخلىرى قەلبىمدە ئاچچىق ئىزتىراپ ۋە ھاياجان قوزغىدى. قارىغۇلۇق ۋە ساۋاتسىزلىقنىڭ تەجرىبىخانىسىغا ئايلىنىپ قالغان يۇرتۇم ئېسىمگە كەلدى. مۇشۇ خىياللارنى قىلىۋاتسام، تۇيۇقسىز بېشىمدا مەن ئاڭلاپ باقمىغان بىر خىل قۇشنىڭ سايرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. مەن قۇشقا ھەۋەس قىلىدىغان بىرەر شەھەر ئاھالىسى بالكوندا باققان قۇش ئوخشايدۇ، دەپ ئەتراپقا سەپسالدىم. كۆزۈم بىر دەرەخنىڭ شېخىدا سەكرەپ يۈرگەن بىر نەچچە قۇشقا ۋە تېرەككە ئوخشايدىغان بىر دەرەخنىڭ پۈتىقىنىڭ غولىنى چوقۇۋاتقان تۆمۈر تۇمشۇققا چۈشۈپ، تاڭ قالدىم.

ئىلگىرى مەن ھاياتىمدا كۆرگەن ئەڭ چوڭ شەھەر ئۈرۈمچى قۇشلارغا ماكان بولۇشقا مۇۋاپىق شەھەر ئەمەس ئىدى. بۇ شەھەردە قۇشلار ئىچىدىكى ھاياتىي كۈچى ئەڭ زور قۇش ئاق قۇشقاچتىن باشقا قۇشلارنى كۆرمەك تەس ئىدى. بەزىدە ئېزىپ - تېزىپ بەزى قۇشلارنى غىل - پال كۆرۈپ قالغاندەك بولىسىز. ئەمما، شۇ قۇشنىڭ سوغۇق نەپەسلىشىپ كەتكەن بۇ شەھەردە ئۇۋا سالغانلىقىغا ئىشەنمەيسىز. شۇ سەۋەبتىن مېنىڭ ئېكىمدىكى قۇشلار دۇنياسى بىلەن شەھەر سىغىشمايدىغان ئىككى دۇنيا ئىدى. جېڭجۇ — مەن ھاياتىمدا تەپسىلىي كۆرۈشكە مۇۋاپىق بولغان ئىككىنچى چوڭ شەھەر (جېڭجۇ شەھىرىنىڭ كۆلىمى ئۈرۈمچىدىن بىر نەچچە ھەسسە چوڭ) قۇشلار بىلەن شەھەرنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى كۆزقارىشىمنى ئۆزگەرتىۋەتتى.

ئەجەبا، جېڭجۇ شەھىرىنىڭ ئەھۋالى بۇنداق بولسا، يېزىلىرىنىڭ ئەھۋالى قانداقتۇ؟ خېنەن يېزىلىرى قۇشلارغا تولغان جەننەتمۇ يا؟ خەنزۇ رىۋايەتلىرىدىكى ئېرەمباغ خەنزۇلارنىڭ بارلىقا كەلگەن ماكانى بولمىش ئوتتۇرا تۈزلەڭدە قايتا بارلىققا كەلدىمۇ يا؟

مەن كاللامدا پەيدا بولغان بۇ سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەش ئۈچۈن خېنەن يېزىلىرىنى ئايلىنىپ كۆرۈشنى نىيەت قىلدىم ۋە

بىر شەنبە كۈنى قۇرۇپ كېتىشكە يۈز تۇتقان سېپىق دەريا (خۇاڭخې) نى زىيارەت قىلىش نىيىتىدە يېزىلارنى ئارىلىدىم. ئەپسۇس، بىر كۈنلۈك زىيارەت جەريانىدا بىر نەچچە يېزىنى ئايلانغان، ھەتتا ئېتىزلارنى بويلاپ پىيادە ماڭغان بولساممۇ، بىرەر قۇش ئۇچرىتالمىدىم (ئەلۋەتتە، يېزىلاردا ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالغان كاتەكتىن قېچىپ چىققان توخۇ، غاز ـ ئۆردەكلەر بۇنىڭ سىرتىدا). پەقەت يول بويىدىكى ساپسېرىق چېچەكلەپ كەتكەن ئەتىيازلىق يېپىسۈلەكنىڭ يېنىدا بىرنەچچە كېپىنەكنى كۆردۈم. مەن يېزىلارنى ئايلىنىپ كۆرگەن، يولۇقتۇرغان يېزىغا خاس ئۇچار ـ قانات پەقەت شۇ كېپىنەك بولدى. بەلكىم مەن يېزىلارغا ئېچىكىرلەپ كىرمىگەن بولۇشۇم، مەن كۆرگەن يېزىلار ئاپتوموبىللار مىغلىداپ تۇرغان تاشيولغا يېقىن بولغاچقا، قۇش ـ قاناتلار ئۇركۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. مەن شۇ خىياللار بىلەن شەھەرگە يېنىپ كەلدىم. يەنە بىر كۈنى پۇرسەت بولسا شەھەردىن تازا يىراق بىر يېزىغا بېرىپ قۇش ـ قاناتلارنى كۆـ رۈشنى كۆڭلۈمگە پۈكتۈم.

جېڭجۇنى ئايلىنىش جەريانىدا بىرنەچچە كوچىدىكى ئاسمان ـ پەلەك دەرەخلەرنىڭ قۇش ئۇۋىسى بىلەن تولغانلىقىنى كۆردۈم. يوللار قۇش ماياقلىرى بىلەن تولغانىدى. خىلۋەت سەھرالاردىلا بولىدىغان بۇ ھالەت مېنى ھەيران قالدۇردى.

ـــ بۇ ئاققۇتان قوغداش رايونى، ـــ دېدى مېنى باشلاپ چىققان خەنزۇ.

ـــ بۇ دۆلەت دەرىجىلىك قوغداش رايونىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدىم.

ـــ بىلمەيمەن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇ.

كېيىن بىرنەچچە كىشىدىن بۇ ھەقتە سوراپ باقتىم، ھېچـ قايسىسى ئېنىق جاۋاب بېرەلمىدى.

ـــ ئاققۇتانلار ئۇۋا تۇتقان كوچىلارنى دەمسىز؟ ـــ دېدى

بىر كۈنى بىر خەنزۇ زىيالىيسى ئاچچىق كۈلۈپ، ـــ مېنىڭ بىلىشىمچە، ئۇ ھېچقانداق دەرىجىلىك قوغداش رايونى ئەمەس، ئۆزى تەبىئىي شەكىللىنىپ قالغان...

مەن ئۇچرانقان بۇ زىيالىي تەنقىدىي پىكىرگە ئامراق ئادەم ئىدى. بايقىشىمچە، خېنەندىكى بىلىملىك دەپ قارىغان زىيالىيلار- نىڭ ھەممىسى ئاچچىق گەپ قىلىشقا خۇمار ئىدى. مەن پاراڭلە- شۇۋاتقىنىمدا شەھەردىكى قۇشلار ۋە يېزىلارنى ئارىلاش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىمنى دېدىم. ئۇ بىردەم خىيال سۈرگەندىن كې- يىن، ئېغىر تىنىپ جاۋاب بەردى:

ـــ قۇش - قانات كۆرىمەن دەپ يېزىغا چىقىشىڭىز ھاجەت- سىز. يېزىلار دېھقانچىلىق دوراسىرى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن بۇلغىنىپ كەتتى. شۇڭا ئۇ يەردە ياۋايى قۇشلارنى كۆرىمەن دېيىش ئەخمىقانىلىك. ئۇلار ئۆي قۇشلىرىنىڭ كاتەكتىن چىقىپ زەھەرلىنىپ قېلىشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەيدۇ. قارىمامسىز، ئاشۇ ئاققۇتانلار ۋە شەھەردىكى باشقا قۇشلار يېزىلاردا ياشاشقا ئامالسىز قېلىپ شەھەردە ئۇۋلاۋاتامدۇ؟

ھاڭ - تاڭ قالدىم. ياتقىمغا كىرىپ تورۇسقا قاراپ يېتىپ بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن، ئەجەبلىنىشىمنىڭ ئورنىنى خورسە- نىش ئىگىلىدى.

راست، ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ئۇيغۇر يېزىلىرىدىمۇ نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى. مىسالى، چاشقان دورىسى مۇشۇكنىڭ نەسلىنى قۇرۇتتى. يېزىلاردا ئاندا - ساندا ساقلىنىپ قالغان مۇشۇكلەرنى زەھەرلىنىپ قېلىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئۆيدە باغلاپ باقىدىغان بولدۇق.

تور سېلىپ قۇشقاچ تۇتۇپ، ئېتىزلاردىكى دېھقانچىلىق دو- رىلىرى كار قىلالمىغان زىيانلىق قۇرتلارنى ئۆزىمىز قول سېلىپ تۇتۇشقا مەجبۇر بولدۇق. قۇشقاچنى يەۋېتىپ قۇشقاچقا ئايلاڭ- دۇق. دۇنيادىكى ھاشار تارىخىغا قۇرت تېرىش ھاشىرى، چاشقان

هاشىرى دەيدىغان ئەڭ يېڭى ۋە بىمەنە ھاشار تۈرلىرى قوشۇلدى.

بىر چاغلاردا كىشىلەر ئېرىقتىن دۈم يېتىپ تۇرۇپ سۇ ئىچەتتى. ئەڭ ئەخلاقسىز كىشىلەرمۇ ئېرىقتا كىر يۇمايتتى. مانا ھازىر ئېرىقتىكى سۇغا قاراپ بىر چاغلاردا دۈم يېتىپ ھۇزۇرلىنىپ سۇ ئىچكەنلىرىمىز يادىمغا يېتىپ ئىچىم ئاچچىق بولىدۇ. ئايالالارنىڭ سۇپسۈزۈك ئېرىقلارغا كۆسار چىلاپ كىر يۇيۇۋاتقانلىقىنى، يۇندا تۆكۈۋاتقانلىقىنى كۆرمەك تەس ئەمەس.

خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن ئۆسۈپ تەييار بولغان ئاش - ئوزۇق، سەي - كۆكتات، قۇش - ھايۋان گۆشلىرى تېنىمىزنى زەئىپلەشتۈرۈپ، ئەركەكلىكىمىزنى يوقاتتى، لاتىلىشىپ كېتىۋاتىمىز. بۇرۇن ئاڭلاپ باقمىغان ساقايماس كېسەللەر ئەمدىلىكتە كۆنىيىن ئاۋۇپ، ھەممىمىز ئۆزىمىزدىن ئەنسىرەيدىغان بوپقېلىۋاتىمىز. تەبىئىيكى، تەندىكى چېكىنىش روھتىكى زەيپانلىككە بىۋاستە سەۋەب بوپقېلىۋاتقانلىقى ھېچكىمگە سىر ئەمەس.

تېخى يېقىندىلا ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى ۋە باشقا بىرنەچچە دۆلەتنىڭ جۇڭگونىڭ چاي، ھەسەل، كۆكتاتلىرى ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ گۆشىنى تەركىبىدىكى ئادەم بەدىنىگە زىيانلىق ماددىلار چەكتىن ئېشىپ كەتكەن، دېگەن سەۋەب بىلەن ئىمپورت قىلىشنى توختاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر «پايدىلىنىش خەۋىرى» گېزىتىگە بېسىلغانىدى.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، خېنەن يېزىلىرىنىڭ بۇگۈنى ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ ئەتىسىمۇ نېمە؟ جېڭجۇنىڭ بۇگۈنى ئۇرۇمچىنىڭ ئەتىسى بولۇپ قالامدۇ؟ ئۇرۇمچىنىڭ مۇھىتى ياخشىلىنىپ قۇشلارنى جەلپ قىلسا، ھەقىقەتەن ياخشى ئىش. لېكىن، يېزىلارنى بۇلغاش ھېسابىغا شەھەرنى تۈزەش، بىپايان ئۇيغۇر يېزىلىرىدىن ۋاز كېچىپ كىچىككىنە ئۇرۇمچىگە ئىگە بولۇش ئاقىلانىلىك ئەمەس. ئەمما بىزگە يۇزلىنىپ كېلىۋاتقان رېئاللىق تولىمۇ

مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىر ياخشى ئىش. بايقاش تەبىئىيكى، كۆڭۈل بۆلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەمما، مەسىلىنى ھەل قىلىش يولىنى تېپىپ چىقماق ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. ھەل قىلىش ئۇسۇلى تېپىلىپ بولغۇچە كېسەلنىڭ ئاخىرقى باسقۇچقا بېرىپ قالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى دائىم دېگۈدەك ئاڭلاپ تۇرىمىز.

بۇ مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان تۈپ سەۋەب زادى نېمە؟ نېمە ئۈچۈن 5000 يىللىق مەدەنىيىتىگە ئىگە بىز پەخىرلىنىدىغان جۇڭگودا، ئەڭ مەدەنىيەتلىك مىللەت سانالمىش خەنزۇلار بارلىققا كېلىپ كۆپەيگەن ماكاندا بۇ پاجىئە يۈز بېرىدۇ؟

يېزىلار بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تىندۇرمىسى بىلەن تولغان مۇستەھكەم مەدەنىيەت، ئەخلاق ئىستېھكامى، دەپ قارىلاتتى. ئەجەبا، بۇگۈنكى كۈندە...

تولا خىيال قىلىپ بېشىم قاتتى. ئاخىر ئېسىمگە دىنىي رىۋايەتلەردىكى بىر كالپۇكىدا يەردىكى، بىر كالپۇكىدا ئاسماندىكى ھەممىنى يالماپ يۇتۇپ، ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان يەجۇج - مەجۇج ھەققىدىكى رىۋايەت كەلدى. مەن ئىلگىرى يەجۇج - مەجۇج بەكمۇ يىراقتا دەپ ئويلايتتىم. خېنەندىن ئۇيغۇر يېزىلىرىغىچە يۈز بېرىۋاتقان ئەھۋاللارنى خىيال قىلىپ چۆچۈپ كەتتىم. يەجۇج - مەجۇج ھازىر يېنىمىزغىلا پەيدا بولغان، ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى نەچچە مىليون ئۇيغۇرمۇ يەجۇج - مەجۇگە ئايلىنىۋاتقاندەك قىلاتتى.

جېڭجۇ شەھىرىدىكى دېرىزىسىدىن يەنە بىر ئىدارىنىڭ ھويلىسىدىكى چېچەكلەپ كەتكەن بىر تۈپ دەرەخنى كۆرگىلى بولىدىغان ياتقىمدا ئولتۇرۇپ ئۆز - ئۆزۈمگە خىتاب قىلدىم: سەھرالاردىكى ئېسىل پەزىلەت يوقىلىپ، قۇشلار شەھەرگە يۆتكىلىدى. شەھەردىن بىزار بولۇپ، سەھرانى خىيال قىلىۋاتقان،

سەھرادا ـــ ئانا تەبىئەت قوينىدا، قۇش ـ قانات، گۈل ـ گىياھلار ئارىسىدا ئاخىرقى ئۆمرىنى ئارامخۇدا ئۆتكۈزۈشنى ئار-زۇلاپ يۈرگەن «ئېلېكترون دەۋرىدىكى زاھىت» لىرىمىز ئەمدى قانداق قىلار؟

ساختىلىق ۋە تەرەققىيات

خېنەنگە ماڭار چېغىمدا، ئۇرۇمچىدىكى ماڭا كۆڭۈل بۆلىدە-غان ئۇيغۇر، خەنزۇ تونۇشلىرىم خېنەن ھەققىدە نۇرغۇن ئىزا-ھاتلارنى بەرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئېيتىدا خېنەن جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ساختا مال ياسايدىغان زاۋۇت، خېنەنلىكلەر جۇڭگودىكى قاقتى ـ سوقتى قىلىشقا ھەممىدىن ئۇستا، زىيادە ئەقىللىق كىشىلەر ئىدى. بولۇپمۇ، خەنزۇلار خېنەنلىكلەر ھەققىدە سۆز-لىگەندە چىرايلىرى كەكرى يەۋالغاندەك پۈرۈلۈپ كېتەتتى. مېنى بىر تالاي دىققەت قىلىدىغان ئىشلار ھەققىدە ئاگاھلاندۇراتتى. لېكىن مەن خېنەنگە بارىدىغانلىقىمدىن، بۇ يەردىكى ئەڭ ئەقىل-لىق، ئەڭ ھىيلىگەر خەنزۇلار بىلەن بىرگە ئىشلەپ، ياشايدىغان-لىقىمدىن خۇشال ئىدىم. بەزىلەر بارىدىغان ئورنۇمنى خېنەندىن باشقا جايغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپمۇ بەردى. ئۇلارنىڭ كۆڭ-لىدە مېنى خېنەندە جاپا تارتىپ قالمىسۇن، ئالدىنىپ كۆڭلى ئاچچىق بولمىسۇن، دېگەن ياخشى تىلەك بار ئىدى. لېكىن مەن باشقا ئۆلكىگە بېرىش پۈرسىتىدىن قەستەن ۋاز كەچتىم. جۇڭگو-دىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ، ئادەم ئەڭ زىچ بۇ ئۆلكە يۇقىرىقىدەك ھەر خىل سۈپەتلىرى بىلەن مېنى ماگنىتتەك ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى. مېنىڭ بۇ خىل تەۋەككۈلچىلىكىمنىڭ مەقسىتى ئۆزۈمە-نى قەھرىمان سانىغانلىقتىن ئەمەس، بەلكى مۇشۇنداق بىر جايدا بەش ـ ئالتە ئاي ياشاپ بېقىپ، خەق ئېيتقان سۈپەتلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ بېقىش ئىدى.

خېنەنگە كېلىپ پويىزدىن چۈشكەندىن تارتىپ كاللامدا شۇ-
جاڭدا كەمدىن - كەم كۆرۈلىدىغان ھوشيارلىق تۇيغۇسى پەيدا
بولدى. گۈمانخورلۇقۇمغا تېخىمۇ زور گۈمانخورلۇق قوشۇلۇپ،
ھەممە نەرسىگە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدۇم.
ئىلگىرى ئۇرۇمچىدە ماڭا قاراپ كۈلگەنلەرنى دوست ھېسابلايت-
تىم، ھازىر خېنەندە ئويلىنىپ باقىدىغان بولدۇم. ئۇرۇمچىدە
ئالدىراقسان، تەنتەك ئىدىم، ئويلانمايلا ئىش قىلىدىغان، سۆز-
لەپ سالىدىغان مىجەزىم بار ئىدى، خېنەنگە كېلىپلا بۇ مىجەزىم
ئۆزگەردى. ئىككى ھەپتە ئۆتمەي كەم سۆز، ئويلىنىپ ئىش
قىلىدىغان ئادەمگە ئايلىنىپ قالدىم.

ئۇرۇمچىدە سەل بىكارچى، ئەخمەق ئىدىم، خېنەندە ھېچ-
كىم ئىشقا بۇيرۇمىسىمۇ ئۆز ئىشىمنى ئۆزۈم تېپىپ قىلىدىغان،
مەقسەتلىك ئىش قىلىدىغان بوپقالدىم.

نەق گەپكە كەلسەك، ئۇرۇمچىدە باشقىلارنىڭ سۇپەتلىشى
بىلەن خېنەننى ساختا ماللار بىلەن تولغان دۇنيا، دەپ پەرەز
قىلغانىدىم. خېنەنگە كەلگەندىن كېيىن، بىر نەرسە ئالغاندا
ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغان، ھۆكۈمەت ساختا مال يوق دەپ بە-
كىتكەن، كىمكى ساختا مالنى بايقىسا، مۇكاپات بېرىدىغان ماگە-
زىنلاردىن مال ئالدىم. خېنەنلىكلەر بىلەن ئارىلىشىش جەريانىدا
ھەممە خېنەنلىكتە ئورتاق ھالدا ساختا مالدىن قورقۇش ھېسسىيا-
تىنىڭ بارلىقىنى، ھەممە ئادەمنىڭ ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن
ئىش قىلىدىغانلىقىنى سەزدىم ۋە تۇيۇقسىز بۇ ئېھتىيات تۇيغۇسە-
نى خېنەننى ساختا مەھسۇلاتلار زاۋۇتى، دەپ قارايدىغان قاراش-
نىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى سەزدىم. بۇ قاراش يەنە خېنەن-
لىكلەرنى ئالاھىدە ھوشيار قىلىپ قويغانىدى. بۇ خىل ھوشيار-
لىق بازارغا تەسىر قىلغان، بازارلاردا شۇ سەۋەبتىن ساختا مەھ-
سۇلاتلارغا ئورۇن يوق ئىدى. خەلقنىڭ ھوشيارلىقى ساختا مەھ-
سۇلاتلارنى ئۆزلۈكىدىن بازاردىن سىقىپ چىقارغانىدى.

ئەجەبا، خېنەن ساختا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان «زاۋۇت» تۇرۇپ، خېتەندىن ساختا مەھسۇت تاپقىلى بولمىسا...؟ ياكى ئۇلار ساختا مەھسۇلاتلارنى خېنەندە ئىشلەپ، شىنجاڭغا ئاپىرىپ ساتامدۇ؟ شىنجاڭنى، ئۇرۇمچى بازارلىرىدىكى قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇرىدىغان ساختا مەھسۇلاتلارنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ، بىردىن كۆڭلۈم ئاچچىق بولدى.

ھازىر ھەقىقىي ساختا مەھسۇلاتلار زاۋۇتىنى خېنەن ئەمەس، شىنجاڭ دېسەك توغرا بولاتتى. ياق، شىنجاڭنىڭ ساختا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇت دېگۈچىلىك ئورنى يوق ئىكەن، ئۇنى ئەڭ چوڭ ساختا مەھسۇلات بازىرى دېسە، ئەڭ توغرا بولىدىكەن...

ساختىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدىكى مۇقەررەر جەريان. جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ساختىلىق ھادىسىسىنى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى تەقلىد ۋە كۆچۈرمەكەشلىك ھادىسىسى بىلەن ئوخشىتىش مۇمكىن. لېكىن، ساختىلىق جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ناچار رول ئوينىغاندەك قىلغان بىلەن، شۇ رايونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۈچىنى يوكسەلدۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. بۇ جەريانداً شۇ رايوننىڭ تېخنىكا كۈچى پىشىپ يېتىلىدۇ، ئىستېمالچىلارنىڭ تاۋار ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ھوشيارلىقى ئاشىدۇ. ساختا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش جەريانى راست مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاپ كېتىدۇ. ساختا مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارغۇچى ئۆز مەھسۇلاتىنىڭ ئەسلىي مەھسۇلات بىلەن چاتىمايدىغان بولۇشىنى قوغلىشىپ تېخنىكا يېڭىلايدۇ، ئىزدىنىدۇ.

مەن خېنەن گېزىتلىرىنى ۋاراقلاپ، بۇ ئۆلكىدىكى سانائەت قوشۇننىڭ كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان نەرە ساداسىنى ئاڭلىغاندەك بولدۇم. ماڭا تەسىر قىلغان يەنە بىر ۋەقە ئاۋام پۇقرادىن تارتىپ ئەمەلدارغىچە خېنەننىڭ ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى مۇھەببەت بىلەن

سېتىۋالاتتى ۋە قەدىرلەيتتى. ماگىزىنلاردا ئاساسەن خېنەندە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار كۆرۈنەرلىك يەرگە تىزىپ قويۇلاتتى. خېنەندە بارلىققا كەلگەن ھەرقانداق بىر سانائەت يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ قىزغىن قوللىشىغا سازاۋەر بولاتتى. گەرچە بىز بۇ خاھىشنى تار مەھكىمچىلىك خاھىشى دەپ قارىساقمۇ، خېنەنلىكلەرنىڭ بۇنداق خاھىشى باشقا ئۆلكىلەرگە ياقمىسمۇ، ئۇلارنىڭ پەرۋايى پەلەك ئىدى. چۈنكى، بۇنداق خاھىشتىن ئۆزلىرىگە پايدا كېلىدىغانلىقىنى ھەممە خېنەنلىك ئوبدان بىلىدىغاندەك قىلاتتى.

مەن خېنەندىكى تىراژى ئەڭ كۆپ گېزىت «دەريا گېزىتى» دىن خېنەنده بىر چىش پاستىسى زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، خېنەنلىكلەرنىڭ باشقا ئۆلكىلەرنىڭ چىش پاستىسىنى ئىشلىتىش تارىخىغا خاتىمە بەرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئوقۇپ ھاياجانلاندىم. مەن خېنەنگە كېلىش ئالدىدا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرغان خوتەندىكى «كروران گىرىم بۇيۇملىرى زاۋۇتى» ئىشلەپ چىقارغان «ئاق لالە» مارىكىلىق چىش پاستىسى ۋە «سىيادان» مارىكىلىق سوپۇنلاردىن بىر يۈرۈش ئېلىۋالغانىدىم. خېنەنده تۇرۇپ مۇشۇ بۇيۇملارنى ئىشلەتكەن چاغدا، قەلبىمده ئىختىيارسىز بىر خىل پەخىرلىنىش تۇيغۇسى پەيدا بولدى.

خېنەنلىكلەرگە شۇ نەرسە ئايانكى، خېنەنده بىر زاۋۇت قۇرۇلسا، بىرمۇنچە خېنەنلىك خىزمەت تاپىدۇ، خېنەنلىكلەر ئۆزىده چىققان مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالسا، خېنەن زاۋۇتلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىشىدۇ، زاۋۇتتا ئىشلەۋاتقان ۋە زاۋۇت قۇرغان خېنەنلىكلەر بېيىيدۇ.

بىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا شۇنداق ئاڭ بارمۇ؟ مېنىڭچە، ھەرىملى شىنجاڭغا كېلىپ پۇل تېپىپ كېتىدىغان نەچچە مىليون مەدىكاردا، ھەر يىلى چاغاندا يۇرتىغا قايتىپ، تاپقان پۇلىنى خەجلەپ كېلىدىغان كىشىلەردە بۇنداق ئاڭنىڭ

بولۇشى ناتايىن. ئۇلارنىڭ قەلبىدە ھامان ئۆز يۇرتى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. بىزدە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈۋاتقان ئۇيغۇرلاردا ئۆز يۇرتىنىڭ سانائىتىنى سۆيىدىغان، قەدىرلەيدىغان تۇيغۇ بارمۇ - يوق؟ مەن ئويلا - ئويلا بۇ تۇيغۇنىڭ ھاراقكەشلەردە كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىقىنى بايقىدىم. چۈنكى، شىنجاڭنىڭ ھاراقكەشلىرى شىنجاڭنىڭ ھارىقىدىن باشقا ھاراقلارنى ئىچىشنى ياقتۇرمايتتى. ئەجەبا، مېڭىسى ئىسپىرت بىلەن زەھەرلەنگەن، تولا ئىچىپ ئەركىلىكى يىگىلەپ كېتىۋاتقان بۇ زەئىپ ھاراقكەشلەرنىڭ يۇرت سۆيگۈسى باشقا ساغلام كىشىلەردىن ئارتۇق بولسا؟... مەن بۇ ئەھۋالنىڭ سەۋەبىنىمۇ خېنەنگە كەلگەندىن كېيىن سەزدىم. چۈنكى، ئىچكىرىنىڭ ھاراقلىرى شىنجاڭ ھاراقلىرىدەك كۈچلۈك، يۇقىرى گرادۇسلۇق بولۇپ كەتمەيدىكەن. ئەسلى ھاراقكەشلەرنىڭ يۇرت سۆيگۈسى ئۇلارنىڭ ئىسپىرت خۇمارىدىن كەلگەنىكەن.

خېنەنلىكلەر خەق سۈپەتلىگەن كەبى شۇنداق ھېيلىگەر، ئەقىللىقمۇ؟ مېنىڭچە، شۇنداق. خېنەنلىكلەر ياشاۋاتقان مۇھىت، نوپۇسنىڭ كۆپلۈكىدىن كېلىپ چىققان كەسكىن ھاياتلىق رىقابىتى ھەقىقەتەن ئۇلارنىڭ مېڭىسىنى تەرەققىي قىلدۇرغان؛ ھېيلىگەر ۋە ئەقىللىق دېگەن سۈپەتنى خېنەنلىكلەرگە بىر خىل ھوشيار، كۆپ تەپەككۇر قىلىدىغان، ئۆز ئىشىغا پۇختا مىجەزنى ئاتا قىلغان...

مەن خېنەنلىكلەر بىلەن ياشاش جەريانىدا خېنەنگە خاس شۇنداق بىر قانۇنىيەتنى بايقىدىم: ئاق كۆڭۈللۈك ئەقىلنىڭ دۈشمىنى، ئاق كۆڭۈللۈك ماھىيەتتە بوشاڭلىق، شۇڭا خېنەنده ئەقىللىقلەر تولا، ئالدانغۇچىلار ئاز. ھەممە ئادەم زىيادە ھېيلىگەر ۋە ئەقىللىق بولغاچقا، ئۇلار بۇ ئىقتىدارىنى ئۆزئارا ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولغان... شۇنىڭ بىلەن خېنەنده ساختا مەھسۇلاتلار زاۋۇتى دەيدىغان ئاتاق پەيدا بولغان... لېكىن بۇ ئاتاق خېنەنده

ساختا مەھسۇلات بولماسلىقىنى ياكى ساختا مەھسۇلات بولسىمۇ، خېنەنلىكلەرنىڭ سېتىۋالماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ... چۈنكى ئۇلار ئۆزى توقۇغان يالغان گەپكە ئۆزى ئىشىنىپ قالىدۇ. غان نەسرىددىن ئەپەندىنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇيغۇرلار ئەمەستە.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئىلىم - پەن روھى

باشقا ئۆلكىلەردىكى خەنزۇلار خېنەنلىكلەرنى بەك ئەقىل- لىق، دەپ ئاھ ئۇرىدۇ. بۇنداق ئاھ ئۇرۇشنىڭ كەينىگە ناھايىتى كۆچلۈك ھەسەتخورلۇق ۋە قايىللىق يوشۇرۇنغان.

خېنەنگە كەلگەندىن كېيىن خېنەنلىكلەرنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان ئەقىل - پاراسىتىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. پويىزغا چىققان ۋاقتىمدا خېنەن ھەققىدە نۇرغۇن خىياللاردا بولغان. بولۇپمۇ ئەقىللىق خېنەنلىكلەر بىلەن دەرقەمدە تۇرۇپ ئالاقىدە بولىدىغان- لىقىمنى ئويلاپ كۆڭلۈمدە قانائەت تۇيغۇسى پەيدا بولغانىدى. بۇنداق قانائەت تۇيغۇسى ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: بىرى، ئۇلارنىڭ ئەقىللىق تەرىپى تەپەككۇرۇمنى قوزغاپ، ماڭا يېڭى تەسەۋۋۇر - پىكىرلەرنى ئاتا قىلىشى مۇمكىن ئىدى. يەنە بىرى، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئاپىرىدە بولمىش ماكانلىرىدىن بىرى خېنەن ۋە خېنەنلىكلەرنى تېخىمۇ چۈشىنىپ، خەنزۇلارغا بولغان ھەقىقىي چۈشەنچەم ھېسسىيلىكتىن ئەقلىيلىككە كۆتۈرۈ- لۈشى مۇمكىن ئىدى.

خېنەنگە كەلگەندىن كېيىن خېنەنلىكلەرنىڭ ئەقلى ھەققىدە ھېس قىلغان، يەكۈنلىگەن خۇلاسەم ئىككى بولدى: بۇ خۇلاسە- لەردىن سەپەر جەريانىدا ئىختىيارسىز خېنەنلىكلەر ھەققىدە قىل- غان خىياللىرىمنىڭ تولىمۇ يۈزە، بالىلارچە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدىم. مەن يولدا خېنەنلىكلەرنىڭ بۇنداق ئەقىللىق بولۇشىدا خېنەننىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە كىلىماتىدىكى بە-

ھەر ئالاھىدىلىك رول ئوينىغانمۇ يا؟ دەپ ئويلىغان ۋە ئۇلار خەنزۇلار ئىچىدىكى ئىرسىيەت نۇقتىسىدىن گېن ئەۋزەللىكىگە ئىگە بىر توپمۇ يە، دەپ گۇمانلانغانىدىم.

كېيىنچە ئېيتىش كېرەككى، خېنەندە كىشىلەرنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنى قوزغاپ، بۇ خىل قابىلىيەتنىڭ باشقا يەر كىشىلىرىگە قارىغاندا تېزرەك يېتىلىشىگە تەسىر كۆرسەتكۈدەك ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت يوق. ھەتتا جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئادەم تەپەككۇرىنى قوزغىتىشتىكى ئەۋزەللىكى نۇقتىسىدا خېنەنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى تارىم ۋادىسىدىكى مۇھىتقا يەتمەيدۇ. تارىم ۋادىسى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ كۆچمە قۇملۇق چۆل تەكلىماكان بىلەن ئەڭ تاقىر، ئىنسانىنىڭ ياشاپ تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەيدىغان تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ خىل ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەر دائىم بۇ ۋادىدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىنى قوزغىتىدۇ. كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ھالاكەت كىرىزىسى ئادەملەرنى ھاياتلىق ئۈچۈن يېڭى يول، يېڭى تەدبىر تېپىشقا قىستايدۇ. خېنەندە بۇنداق ئامىل ناھايىتى كەم. خېنەنىڭ زور كۆپچىلىك زېمىنى تۇزلەڭ ۋە مۇنبەت يەرلەر.

ئىرسىيەت نۇقتىسىدىن كۆزەتسەكمۇ، خېنەنلىكلەردە باشقا خەنزۇلاردىن پەرقلىنىدىغان، كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدىغان ئىرسىي بەلگىلەر يوق. بۇ يەرنىڭ كىشىلىرىمۇ باشقا خەنزۇلار- دەك ئەڭ كاتتا سورۇنلاردىمۇ، مىسالى دەرسخانا، يىغىن زاللىرىدىمۇ ھۆزۈرلىنىپ مىشقىرىپ، تۆكۈرۈپ راھەتلىنىپ يۈرىدۇ. لېكىن تاماڭا قەدەمدە بىر «خالىغان يەرگە تۆكۈرمەسلىك، ئەخلەت تاشلىماسلىق» دېگەندەك شوئارلارنى ناھايىتى چىرايلىق قىلىپ يېزىپ قويۇشىدۇ. بۇلار بىلەن بىللە ياشىسەكمۇ، ئۇلاردىكى ئەڭ مۇھىم ئۆزگىچىلىك ئېغىزدا توۋلاۋاتقان شوئار بىلەن ئەمەلىي ھەرىكىتى زادى ماس كەلمەيدىغان بىر ئالاھىدىلىكىنى بايقايسىز. بۇنداق ئالاھىدىلىكنى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەممە

قىسمىدىن ئىزدەپ تېپىش مۇمكىن. بۇلارنىڭ نەزىرىدە شۇئار پەقەت شوئار. جانبازلىق مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن كىنو-لاردىكى مەردانە قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى پەقەت بۇلارنىڭ خىيالى-دىكى ئۆزىنى «بىز شۇنداق» دەپ تەسەۋۋۇر قىلمىدىغان ياكى «بىز شۇنداق بولساق، نەقەدەر ياخشى بولاتتى» دەپ قارايدىغان پىشمىغان خىيال ۋە ياكى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئەرزىمەيدىغان خى-يال، ھەتتا ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭمۇ زۆرۈرىيىتى يوق خىيال...

ئەمما خېنەنده بىز دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان، ھەتتا تەت-بىقلىساق ئارتۇق كەتمەيدىغان بىرنەچچە ئەھۋال بار. بۇ ئەھۋاللار دائىم خېنەنلىكلەرنىڭ تەپەككۇرىنى قوزغىتىدۇ، ئۇلارنىڭ يا-شاشقا، ھاياتلىق كۈرىشىگە بولغان ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ بارى-دۇ.

بىرىنچى، خېنەنلىكلەرنىڭ ئۆز مۇھىتىغا بولغان تونۇشى ناھايىتى رېئال، رومانتىكىدىن يىراق. ئۇلاردا خېنەنگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت بار، لېكىن بۇ خىل مۇھەببەت ئۇلاردا خېنەن-نىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي مۇھىتىنى بىرقەدەر ئوبيېكتىپ چۈ-شىنىشىگە توسالغۇ بولالمايدۇ. ئۇلار يۈرتىغا بولغان مۇھەببەتنى ناھايىتى ساددىلارچە ئۆز يۈرتىنىڭ ئەھۋالىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ، گۈزەللەشتۈرۈپ تەسۋىرلەپ، ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئالدايدىغان ساختا ۋەتەنپەرۋەرلىككە ئايلاندۇرۇپ قويمايدۇ. مىسالى، ئۇلار خېنەننىڭ 100 مىليون نوپۇسى بار، جۇڭگودىكى ئاھالىسى ئەڭ جىق، لېكىن كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى نىسبەتەن ئاز ئۆلكە ئىكەنلىكىنى زادى ئېسىدىن چىقارمايدۇ. بۇ خىل ھالەت ھەردائىم ئۇلارنى 100 مىليون ئادەم ھاياتلىق رىقابە-تىگە چۈشىدىغان جەڭگاھتىن بىر كىشىلىك ئورۇن ئېلىش ئۈ-چۈن تىنماي كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ.

بىزدە ئەھۋال باشقىچە. تەشۋىقاتىمىزدا شىنجاڭ جۇڭگودىكى ئەڭ گۈزەل، دۇنياغا داڭلىق گۆھەر ماكان، يەر مەيدانى جۇڭگو-

نىڭ ئالتىدىن بىرىنى ئىگىلەيدىغان رايون. بۇ يەردە بىپايان ياياقلارغا مال - چارۋىلار پاتماي قالغان، خامانلارغا ئاشلىق - پاختا تاغدەك دۆۋىلەنگەن، ھەتتا بۇ يۇرت تۆت كەتمەن قازسىلا نېفىت ئېتىلىپ چىقىدىغان سىرلىق يەر. ئەمەلىيەتتىچۇ؟ شىنجاڭ جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون، ھەر كۈادرات كىلومېتىر يەرگە توغرا كېلىدىغان نوپۇسى ناھايىتى ئاز. ئەمما بۇ بىپايان زېمىننىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئادەم ياشاشقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان چۆل - جەزىرە. ھەتتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاقلاردا يىلنىڭ يېرىمىدا دېگۈدەك بوران چىقىپ توپا ياغىدۇ. بەزى شەھەرلەردە ھاۋا رايىدىن مەلۇمات بەرگەندە، باشقا يەردىكىگە ئوخشاش «سىم - سىم يامغۇر ياغىدۇ» دېيىش ئورنىغا «توپا ياغىدۇ» دەپ ئىلان قىلىشىدۇ. مۇھىتتىكى بۇلغىنىش بۇ رايون ئاھالىلىرىنىڭ سالامەتلىكىگە زور دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزىدۇ. ھەتتا بۇ ھالەت بۇ رايونىڭ نامراتلىقىنىڭ مۇھىم بىر مەنبەسى. بۇ زېمىن ئۈچۈن سۇ نېفىتتىن قىممەت. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا ھەر يىلى تېرىم مەزگىلىدە قېرىنداش كەبى ئۆتكەن كىشىلەر سۇ تالىشىپ (ماھىيەتتە بۇ بىر خىل مەۋجۇتلۇق ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشى)، ئەڭ يېقىن قوشنىلار بىر - بىرىنى كەتمەن بىلەن چېپىشىدۇ. لېكىن، تەشۋىقاتتا تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئاستىدا غايەت زور يەر ئاستى سۇ ئامبىرىنىڭ بارلىقى پات - پات تەشۋىق قىلىنىپ تۇرىدۇ. خەلق ئۈچۈن تاغ - دالىلاردا سۇ مەنبەسى ئىزدەپ يۈرگەن سۇ بايلىقى مۇتەخەسسىسلىرى نېمىشقىدۇر ھەر يىلى نۇرغۇن يېڭى سۇ مەنبەلىرىنى تاپقانلىقىنى جاكارلىشىدۇ. بۇ خىل مەتبۇئات خەۋەرلىرى كىشىلەرنىڭ كۆز قارىشىنى تۈيۈق يولغا باشلاپ، بۇ جايدا سۇ بايلىقى ھەقمقەتەن مول ئىكەن، دېگەن تۈيغۇنى پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق تۈيغۇ رېئال مۇھىتقا ئېتىبار بەرمەسلىك ۋە قارىغۇلارچە ئېچىش قىزغىنلىقىنى قوزغايدۇ.

2001 ـ يىل 20 ـ ئاۋغۇستتا «11 ـ نۆۋەتلىك ، خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى، نى تارقىتىش ۋە ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىـ ياتى 8 ـ نۆۋەتلىك مۇھاكىمە يىغىنى، » غا قاتنىشىش ئۈچۈن ئىككى يۈزدەك ئەدىب خوتەنگە جەم بولدۇق. ھەتتا بۇ يىغىنغا دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى ئىسمائىل ئەھمەد ئىشتىراك قىلـ دى. يىغىن جەريانىدا بىز خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرىـ نىڭ تەرەققىيات رايونلىرىدىكى ئاچقان بوز يەرلىرىنى ئېكسكۇرـ سىيە قىلدۇق. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ رەھبەرلىرى بۇ يەرلەرنى ئېچىش جەريانىدا قانچىلىك ئەمگەك كۈچى، مەبلەغ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. ئەدىبلەر تاقىر چۆلدە بەرپا قىلىنغان ئېتىزلارغا، ئورمانلىقلارغا قاراپ تەسىرلەنگەندەك قىلدىيۇ، تامچە سۇدىن دېـ ئىزنى تەسەۋۋۇر قىلالايدىغان، قىلنى قىرىققا يېرىپ ئادەتلەنگەن بەزى تۇيغۇن ئەدىبلەر خۇشال بولۇشنىڭ ئورنىغا «ئۇھ» تارتىشـ تى. خوتەندىكى بار بولغان تېرىلغۇ يەرلەر سۇغا قانمايۋاتقان، بۇ خىل ھالەت خوتەنلىكلەرنىڭ نامراتلىقىغا سەۋەب بولۇۋاتقان شارائىتتا، ئەدىبلەر ئۇھ تارتماي نېمە قىلسۇن؟ قانداقمۇ بۇنداق قارىغۇلارچە مەبلەغ سېلىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن خەۋىرسىزمەي تۇرا-لىسۇن؟ بەزى ئەدىبلەر ئېچىلغان يەرلەر بويىدا جۇل ـ جۇل كىيىملىرى بىلەن ئاۋغۇستنىڭ تومۇز ئىسسىقىدا نامراتلىقتىن سوغۇتقا تىترىگەندەك تىترەپ تۇرغان دېھقانلاردىن «بىز كۆرگەن يەرلەرنىڭ ئېچىلغان يەرلەرنىڭ ئوندىن بىر قىسمى ئىكەنلىكـ نى، قالغان يەرلەرنىڭ ئەتىيازدا ئېچىلىپ، كۈزدە قۇمغا يەم بولۇپ» تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئۇقتى.

بۇنداق مىساللار نۇرغۇن. نامراتلىق ئەڭ چوڭ پاكىت. جۇڭگودىكى زېمىنى ئەڭ كەڭ، يەر ئاستى بايلىقى ئەڭ مول ۋە يەنە شۇنىڭدەك نۇرغۇن «ئەڭ» لەر بىلەن خىيالىدا ئۆزىنى خۇش قىلىپ تۇرغان رايوننىڭ جۇڭگودىكى ئەڭ نامرات رايون ئىكەنلـ كى، جۇڭگودىكى ئەڭ نامرات ناھىيىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ

شىنجاڭدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىكەنلىكى، ھەتتا شىنجاڭدىكى چوڭ ۋىلايەتلەرنىڭ بىرى خوتەننىڭ ناھىيىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ نامرات ناھىيە قالپىقى ئاستىدا ياشاۋاتقانلىقى ئەڭ زور پاكىت. بىرنەچچە «ئەڭ» لەر بىلەن ئۆزىنى خۇش قىلىۋاتقان رايوندىكى قارا يۈمۇر...

نەق گەپكە كەلسەك، شىنجاڭنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى چۆل بولسا، يەنە ئۇچتىن بىر قىسمى ھېچنېمە ئۇنمەيدىغان تاقىر تاغ ۋە تاغ باغرىدىكى شېغىل تاشلىق سايلاردۇر. ئۇنداقتا قالغان ئۇچتىن بىر قىسىم زېمىننىڭ ئەھۋالىچۇ؟ بىز ئىنچىكە ستاتىستىكا قىلساق، بۇ ئۇچتىن بىر قىسىم زېمىندىكى ئادەم ياشاشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرنىڭ ناھايىتى ئازلىقى ۋە بۇ ئاز زېمىننىڭ قارىغۇلارچە ئېچىش، قارىغۇلارچە دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقانلىقىنى، بۇلغىنىۋاتقانلىقىنى بايقايمىز. ھەتتا بۇ بوستانلىقلاردا ياشاۋاتقان نوپۇسنىڭ زىچلىقىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئادەمى ئەڭ زىچ رايونلاردىن قېلىشمايدىغانلىقى نۇرغۇن جۇغراپىيە مۇتەخەسسىسلىرىگە سىر ئەمەس.

بىرەيلەن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت تەمىنلىگەن تۇرالغۇ ئۆيى ھەققىدە پاراڭ سېلىپ، 80 نەچچە كۇادرات مېتىرلىق ئۆيىدىن زارلاپ (بۇ ئوقۇنقۇچىنىڭ خىزمەت تارىخى مەندىن ئۇزۇن ئەمەس ئىدى)، مېنىڭ تۇرالغۇ ئەھۋالىمنى سورىدى.

— سېنىڭ ئۆيۈڭ بىرەر يۈز كۇادرات مېتىر كېلەر، — دېدى ئۇ.

مەن نېمە دېيىشىمنى بىلمەي قالدىم. ئەمەلىي ئەھۋالنى دەپ بەرسەم ئۇ ئىشەنمەسلىكى مۇمكىن ئىدى، يالغان ئېيتسام ئۆز ۋىجدانىمغا يۈز كېلەلمەيتتىم. ئاخىر زورىغا:

— ئۆيۈم ئىككى ئېغىز، 30 كۇادرات مېتىرغا يەتمەيدۇ، — دەپ جاۋاب بەردىم.

مەن ئارتۇق گەپ قىلمىدىم. ناۋادا مەن ئۆيۈمنىڭ 1950 -

يىللاردا قولىنىڭ ئۇچىدىلا سېلىپ قويغان، نەچچە يېرىگە چاك كەتكەن، ھەپتىدە بىر قېتىم چاتىقى چىقىدىغان، پات - پات ئەۋزەز تېشىپ كېتىپ ئۆيلەرنى سېسىق سۇ بېسىپ كېتىدىغان بىر كونا ئۇچ قەۋەتلىك بىنانىڭ 2 - قەۋىتىدە ئىكەنلىكى، ھەتتا بەزى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىرنەچچە يىل ھاجەتخانىسى يوق ئۆيدە ئولتۇرۇپ، تاماق يەپ بولۇپلا ھاجەتخانا ئىزدەپ تاماق سىكىدۇر- گەچ سەيلىگە چىقىدىغانلىقىنى دەپ بەرسەم، بۇ ئوقۇتقۇچى تېخى- مۇ ھەيران قېلىشى، ئېغىزىدا دېمىسىمۇ كۆڭلىدە مېنى يالغاز- چى، دەپ ئەيىبلىشى مۇمكىن ئىدى. ئىشەنگەن تەقدىردىمۇ قولى- دىن ھېسداشلىق قىلىشتىن باشقا ئىش كەلمەيتتى، ماڭا يېڭى ئۆي ھەل قىلىپ بېرەلمەيتتى. پەقەت مەن ئائىلە سەتچىلىكىنى يېيىۋەتكەن ئادەم كەبى ۋىجدان ئازابىغا قالاتتىم. خەنزۇ بۇرادەر- لەرنىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى كىتابتىن، تەشۋىقاتتىن ئېرىشكەن گۇزەل تەسەۋۋۇرى كۆپۈككە ئايلىناتتى.

قىسقىسى، خېنىدە شىنجاڭدىكىدەك ئۆز ئەھۋالىنى ئالاھىدە سۈپەتلەپ، ئۆزىنى ئۇمىدلەندۇرىدىغان خاھىش يوق. ئۇلار رېئال- لىققا نىسبەتەن ناھايىتى سوغۇق قان، ئۆزىنىڭ تەبىئىي مۇھىت- غا نىسبەتەن ئانچە ئۇمىدى يوق. بارلىق ئۇمىدىنى ئۆز ئىقتىدار- غا، ئىجتىمائىي مۇھىتقا باغلىغان. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇگۈنكىدەك ئېچىۋېتىلگەن دۇنيادا تەبىئىي مۇھىتنىڭ تەرەققىياتتا ئالاھىدە رول ئوينىيالمايدىغانلىقى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تۈرتكىلىك كۈچىنىڭ پۇقرالار ساپاسى ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم. ئوت- تۇرا شەرقتىكى دۆلەتلەرنىڭ نېفىت زاپىسى دۇنيا نېفىت زاپىسى- نىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ، لېكىن ئۇلار زېمىنىدا ھېچقاند- اق بايلىقى يوق ئىسرائىلىيىگە بوزەك بولغىنى بولغان، دۇنيادا ياپونىيەدەك ئورنى يوق. شىنجاڭمۇ جۇڭگودىكى تەبىئىي بايلىقى ئەڭ مول، نېفىت زاپىسى ئەڭ كۆپ، لېكىن ئەڭ نامرات رايون... خېنەنلىكلەردە بىزنى پەقەت مائارىپ ۋە ئۆز تىرىشچانلىقى-

مىزلا قۇنقۇزالايدۇ، دەيدىغان ئىشەنچ بار. شۇ سەۋەبتىن باشقا ئەھۋالنى قويۇپ تۇرايلى، پەقەت ھەر يىلى ئاسپىرانتلىققا ئىمتىھان بېرىدىغانلارنىڭ سانى جۇڭگو بويىچە ئەڭ كۆپ بولۇپ قالماستىن، ئىمتىھاندىن ئۆتىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئەڭ كۆپ. ھەر بىر مەكتەپتە ئاسپىرانتلىققا ئوقۇش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن...

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئىنگلىز تىلى دۇنياسىنىڭ ھەر تۈرلۈك ئىمتىھانلىرىدىن ئۆتۈپ، چەت ئەلنىڭ ئوقۇش مۇكاپات پۇلى ئارقىلىق ئۆز ئىستىقبالىنى تېپىش بۇ يەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم تاللىشى.

مەن ئالىي مەكتەپلەرنى ئايلىنىش جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنىڭ بەكمۇ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم، ھەتتا خېنەن مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئاشخانىسىدا ئوقۇغۇچىلارغا پىۋا سېتىپ بېرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. لېكىن، خېنەنلىكلەر بۇنىڭغا ھەيران قالمىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بۇ نورمال ئىش ئىدى. ئۇلار ھەيرانلىقىمنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنمەيتتى. شىنجاڭدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھاراق ئىچىشىنى بار ئامماللار بىلەن چەكلەپ تۇرۇپ، ھاراقنى مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل ئاۋارىچىلىقلاردىن قۇتۇلالمايۋاتقانلىكىمىزنى بۇلار ئۇقمايتتى.

ئومۇمەن، بۇ يەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھاراق ئىچىپ پوپاك كۆتۈرۈپ يۈرگۈدەك ۋاقتى يوق ئىدى.

مەن خېنەندىكى ئومۇمىي خەلق ساپاسىدىكى مائارىپقا بولغان قىزغىنلىقنى تەنقىد قىلىپ، بۇ ھەقتە ھەر خىل تەسەۋۋۇراتلارنى قىلىپ، نېمىشقىدۇر بۇ ئىشلارنىڭ باشقا سەۋەبى بارەدەك ھېس قىلىپ يۈرگەندە، تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن بىر ۋەقە (بۇ ۋەقە مەن ئۇچۇن تۇيۇقسىز، لېكىن خېنەنلىكلەرنىڭ نەزىرىدە ناھايىتى نورمال ھەم شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك ئىش ئىدى) چۈشەنچەمنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. بۇ يىل 6 - ئاپرېلدا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشىنى ئاساسىي نىشان قىلغان خېنەن مائارىپ ئىنىس-

تىنتۇتىدا «2002 ـ يىللىق ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج يەرمەنكىسى» ئېچىلدى. يەرمەنكىگە ئادەم ئىشلەتكۈچى 30 تىن ئارتۇق ئورۇن قاتناشتى. مەن يەرمەنكىنى تەپسىلىي كۆزىتىپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمەت تاپقانلىقىنى، ھەتتا بىلىم ئاشۇرغىلى كەلگەن بەزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىقتىدارىغا ئاساسەن چوڭ شەھەر ۋە شارائىتى ياخشى ئورۇنلاردىن يېڭى خىزمەت تېپىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەنلىكىنى، كېلەر يىلى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ مەنزىرىگە قاراپ، يېڭى ئىرادىگە تولغانلىقىنى كۆردۈم. بۇنداق يەرمەنكە شىنجاڭدىكى ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئۆتكۈزۈلمەيتتى. ھەتتا مەن ئوقۇغان شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا مەن ئوقۇش پۈتتۈرگەن يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ خىزمەت تاپقانلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. 50 ـ 60 ئادەمگە بىرەرى توغرا كېلەمدۇ، ئۇققىلى بولمايتتى. بۇ ئەھۋال ھازىرقىدەك ئالىي مەكتەپلەردە ئاساسەن خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان، تىل خىزمەت ئىزدەشنىڭ توسالغۇسىدىن قالغان چاغدىمۇ قىلچە ئۆزگەرگىنى يوق. نامرات ناھىيىلەردە ھەر تۈرلۈك ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار خىزمەت تاپالماي، تەرەققىي قىلمىغان رايونلاردىكى ئىختىساسلىقلارنىڭ ئېشىپ قېلىش كرىزىسىنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، بۇ ئەھۋالمۇ مائارىپنىڭ تەرەققىيات، ئىجتىمائىي تۈزۈلمە ۋە ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ماس كېلەلمەسلىكىدىن كېلىپ چىققان، رايونىمىزغىلا خاس بولغان بىر قارا يۈمۇر.

بەلكىم دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، مائارىپنى ئەڭ مۇھىم تۈرتكىلىك ئامىل، دەپ قاراپ، تۇم ـ تۇم كىتابلارنى يېزىۋاتقان جەمئىيەتشۇناسلار رايونىمىزدىكى قالاقلىق تۈپەيلىدىن ئۆز ئورنىنى تاپالمىغان،

جەمئىيەتتىكى يېڭى مۇقىمسىزلىق ئامىلىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتقان بۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسە ھەيران قالار، ياقىسىنى چىشلەر...

ئۇنىڭدىن باشقا، خېنەندە يەرلىك ھۆكۈمەت نۇرغۇن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىققان. ھۆكۈمەت تەدبىر تۈزۈپ ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقا ئۆلكىلەرگە ئەۋەتىپ، يەرلىكنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللەتكەن. شۇڭا، بۇ ئۆلكىدە نوپۇس ئەڭ كۆپ بولسىمۇ، ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرى مۇقىمسىزلىقىنىڭ مەنبەسى ئەمەس، يەلكى باشقا ئۆلكىلەردە مەدىكارلىق قىلىپ، بۇ ئۆلكىگە كىرىم قىلىندىغان پايدىلىق ئامىل...

قىسقىسى، بۇ ئۆلكىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىنىڭ جانلىق يۈرىگۈزۈلۈشى خېنەندىكى مائارىپ روھىغا ئىلھام بەرگەن. بۇ يەردىكى ئالاھىدە مائارىپ روھىنى، مەۋجۇتلۇق ئۇچۇن ئۆگىنىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش روھىنى بارلىققا كەلتۈرگەن...

شىنجاڭدىكى نۇرغۇن مائارىپچىلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خىزمەت تېپىش ئەھۋالىدىكى ئومىدسىزلىنىڭ ۋە چۈشكۈنلۈكىنىڭ، كەسىپ قۇرۇلمىسىدىكى نامۇۋاپىقلىق تۈپەيلىدىن پەيدا بولغانلىقىنى ئويلاپ قويمايدۇ. ھەتتا بۇ ئەھۋالنىڭ ئاۋامنىڭ كاللىسىدا مائارىپقا، تۈزۈلمىگە بولغان ئومىدسىزلىك كەيپىياتى پەيدا قىلىۋاتقانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلغان سەزگۈر زىيالىيلارنىڭ كاللىسىدا مۇھىم تېمىدا ئەمدى ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز نادانلىقتا قالدۇرۇش تۈيغۇسى باش كۆتۈرۈۋاتامدۇ، نېمە؟ دېگەن سوئال پەيدا بولماي قالمايدۇ.

تىل

تىل ـــ ستالىن ئېيتقان مىللەتنى شەكىللەندۈرىدىغان تۆت

مۇھىم ئامىللىنىڭ بىرى، شۇنداقلا بۇ ئامىللار ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل. مارکسىزمنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندا، مىللەت ئاخىر يوقىلىدۇ. بىر مىللەتنىڭ يوقىلىشى بىلەن بىر خىل مىللىي تەپەككۇر، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي تىل ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي قۇۋۋەت يوقىلىدۇ. خۇددى تەبىئەت ئېكولوگىيىسىدىكى بىر زەنجىر ئۈزۈلۈپ، بىر تۈردىكى جانلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتكەندەك ئىش بولىدۇ. بۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ئۈچۈن زور يوقىتىش. لېكىن، يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار بولسا، مۇھىتنى بۇزغۇچىلارغا ئوخشاش جىنايەتچى ۋە جىنايەتنى ھېسداشلىقنىڭ قانۇنى ئاستىغا ئالغۇچىلاردۇر.

مەن كەڭ تارىم ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى، تەكلىماكان باغرىدا يۈرۈش جەريانىدا ئانا تىلىم ـــ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خىرىسقا ئۈچراۋاتقانلىقىنى سەزسەمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى، ئۇلۇغلۇقىنى ھازىرقىدەك ھېس قىلمىغان، ھېس قىلساممۇ قەلبىمدە ھاياجان شەكىلدە پارتلاپ چىقمىغانىكەن. خېنەنگە كەلگەندىن كېيىن خېنەنلىكلەر بىلەن ئۇچرىشىش، شىنجاڭدىكى ئوتتۇرا ھال بىر ۋىلايەتنىڭ كۆلىمىگە توغرا كېلىدىغان بۇ زېمىندا ياشاش ۋە باشقا ئۆلكىلەردىن كەلگەن خەنزۇلار بىلەن پاراڭلىشىش جەريانىدا ئانا تىلىمنىڭ نەقەدەر ئۇلۇغ ۋە يۈكسەكلىكىنى تونۇپ يەتتىم.

خەنزۇلار ھەققىدە ئىنچىكىرەك ئويلىنىپ باقساق، بۇ مىللەتنىڭ نۇرغۇن تىل، دىئالېكت ـ شېۋىلەر ئاساسىدا خەنزۇ يېزىقىنى بىرلىك قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن مىللەتنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى بايقايمىز ۋە خەنزۇ يېزىقى بولمىسا، بۇ مىللەتنىڭ تىلى ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن ئېتنىك تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈپ كېتىدىغانلىقىنى سېزىمىز. شۇڭا، خەنزۇدىن ئىبارەت يېزىق ئارقىلىق بىرلىككە كەلگەن مىللەتنىڭ تىلى ھەققىدە ئويلانماي تۇ-

رالمايمىز.

مەن خېنەندە خەنزۇلار بىلەن پاراڭلىشىش جەريانىدا جۇڭگو-دا نۇرغۇن يەرلىك تىللارنىڭ بارلىقىنى (خەنزۇلار ئىچىدىكى يەرلىك تىللار دېمەكچى)، بۇ تىللار ئارا تەرجىمانسىز سۆزلەشكىلى بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا بېيجىڭنى مەركەز قىلغان ئۆلچەملىك تىلنىڭ جۇڭگودىكى ئۆزئارا ئالاقە تىلىغا ئايلانغانلىقىنى بىلدىم. مەكتەپتىكى ھەربىر ئۆينىڭ ئىشىكىگە «ئورتاق تىلدا سۆزلىشەيلى» دېگەن مەزمۇندا شوئار چاپلانغانلىقىنى كۆردۇم. ھەتتا رادىئو ئاڭلاش جەريانىدا گۇاڭدۇڭ، فۇجيەن، جياڭسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەردىكى ئاۋازلىق مەتبۇئاتلارنىڭ ئۆلچەملىك تىلدا ئاڭلىتىش بېرىشتىن باشقا، ئۆزىنىڭ يەرلىك تىلىدىمۇ ئاڭلىتىش بېرىدىغانلىقىنى ئاڭلىدىم. فۇجيەنلىكلەر ئىشلىتىدىغان مىننەن تىلى دەيدىغان تىلنىڭ بىز بىلىدىغان خەنزۇ تىلىدىن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان بىر تىل ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. ھەتتا تەيۋەندىكى تەيۋەن مۇستەقىللىقىنى تەرغىب قىلىدىغان دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش پارتىيىسى ۋە «رەئىس جۇمھۇر» چىن شۇيبيەنىڭ تەيۋەن تىلى دېگەن بىر تىل (مىننەن تىلى ئاساسىدىكى بىر تىلدەك قىلىدۇ) نى تەيۋەننىڭ «دۆلەت تىلى» دەپ يۈرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى كۆردۇم.

قىسقىسى، قاشقۇۋۇقتىن ئۆتۈپ ھەر 500 كىلومېتىر ماڭغاندا بىرنەچچە خەنزۇ تىلى دىئالېكت رايونىدىن كېسىپ ئۆتىدىغانلىقىمىزنى بايقاپ ھەيران قالدىم. خېنەندىن ئىبارەت كىچىك كەنە بىر ئۆلكىدىمۇ نۇرغۇن دىئالېكتلارنىڭ بارلىقىنى بايقىدىم.

ئۇيغۇر تىلىغا نەزەر سالسام، ئۇنداق ھادىسىلەر يوق ئىكەن. ماشىنىدا شىنجاڭنى شەرقتىن غەربكە بىر قېتىم كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇچ مىڭ كىلومېتىرغا يېقىن يول يۈرسەكمۇ ئارىلىقىدا نۇرغۇن چوڭ - جەزىرە سوزۇلۇپ ياتىدىغان، ھازىرقى زامان قاتنىشى تۈپەيلىدىن، يېقىنقى 10 - 20 يىلدا ئارىدىكى بېرىش -

كېلىش نىسبەتەن قويۇقلاشقان دېڭىزدىكى ئاراللارغا ئوخشايدىغان بوستانلىقلار ۋە مۇشۇنداق كەڭ رايونغا جايلاشقان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا زور پەرقنىڭ يوقلۇقى، خوتەننىڭ ئەڭ چېتىدىن كەلگەن ئۇيغۇرنىڭ شىنجاڭنىڭ يەنە بىر چېتى قۇمۇلنىڭ ئارا-تۇرىكتىن كەلگەن ئۇيغۇرنىڭ تىلىنى قىلچە قىينالماي چۈشىنە-لەيدىغانلىقى مېنى سۆيۈندۈردى.

ھەتتا ساياھەتكە چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ تاكى ياۋروپا بىلەن ئاسىيانىڭ چېگرىسى بولغان ئىستانبۇل بوغۇزىغا قەدەر جايلاردا ئۇيغۇر تىلىغا تايىنىپ ئۆزىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقالايدىغان-لىقى نۇرغۇن ئادەمگە ئايان. ناۋادا جۇڭگودا ئورتاق تىل ۋە خەنزۇ يېزىقى بولمىسا، بۇنداق قىلىش سەل تەستەك قىلىدۇ.

يېقىندىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ رولى ھەققىدە گۇماڭ-لار كۆچىيىپ كەتتى. بىر تىلنىڭ رولى ھەققىدە گۇمانىنىڭ پەيدا بولغانلىقى شۇ تىلنىڭ ھالاكىتىنىڭ تۇنجى قەدىمىدۇر. لېكىن، بىر تىل شۇ تىلنى ئىشلەتكۈچىنىڭ قەلبىدە ئۇلۇغلۇقىنى يوقات-مىسا، شۇ تىلنىڭ رولى گۇماندىن خالىي بولسا، ئۇ ھەرقانداق بېسىم ۋە ھۇجۇم ئالدىدىمۇ يوقالمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ رولى ھەققىدىكى گۇمانلارنىڭ بىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تولىسى باشقا تىللاردىن، جۈملىدىن ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كەلگەن دېگەن قاراش. ھەتتا بەزىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت سوستاۋىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەللىك - ئاتمىش پىرسەنتى ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كەلگەن، دەپ قارايدۇ. ھەقىقەتەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئەرەب - پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاز ئەمەس، ھەتتا تارىختا ئەرەب - پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش تۈركىي تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يازغان-دىن ياخشى، دەيدىغان قاراش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان، تۈر-كىي خەلقلەر ئەرەب - پارس تىللىرىنى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە كۆرگەن چاغلارمۇ بولغان. لېكىن بۇنداق ئەھۋال ئىزچىل داۋام-

لاشمىغان، بەلكى ئەلىشىر نەۋائى دەۋرىگە كەلگەندە ئۆزگەرگەن. بۇ ئەھۋالنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىغا مەلۇم تەسىرلەرنى كۆرسەتكىنىنى چەتكە قاقمايمىز. لېكىن بۇ ئەھۋاللار بىر مىللەت تىلىنىڭ شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەللىك پىرسەنت لۇغەت فوندىدىن ئايرىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولالمايدۇ. بىر مىللەت تىلىغا شۇ دەرىجىدە تەسىر قىلىش ئۈچۈن بىرنەچچە شەرت لازىم:

بىرى، ئۇزاق مەزگىل باشقا مىللەتنىڭ مۇستەملىكىسى ئاستىدا ياشاش. تارىختا نەزەر سالساق، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئەرەب ـ پارسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان تارىخى بولغان. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋۇجۇدقا كەلمىش ماكانى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان رايونلاردا، ئەرەب ـ پارسلارنىڭ تۈركىي (تىللىق) مىللەتلەرنى ئىستىلا قىلىش تارىخىغا قارىغاندا، تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئۇلارنى ئىستىلا قىلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ھەتتاكى ئەرەبلەر كېيىنكى مىلادىيە 1000 ـ يىللىدىن كېيىنكى تارىخ) ئاساسەن تۈركلەر ئىستىلا سىدا تۇرۇپ كەلدى. پەقەت 1914 ـ يىلىدىكى 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا بۇ ۋەزىيەت ئاندىن ئۆزگەردى. بۇ ئۇزاق ئىستىلا تارىخىدا ھازىرقى دۇنيا ئەرەب تىلىغا نىسبەتەن يېتەكچىلىك رول ئويناۋاتقان مىسىر ئەرەبلىرىنىڭ تىلى ئوتتۇز ـ قىرىق پىرسەنتىمۇ ئارتۇق تۈركچىلىشىپ كەتتى. مانا بۇ پاكىت. دېمەك، بۇ ئەھۋالغا قاراپ «ھازىر بىز ئەرەب ـ پارسچە دەپ قاراۋاتقان نۇرغۇن سۆزلەر ئەسلى تۈركچە ـ ئۇيغۇرچە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىغا كىرىپ كەتكەن بولسىچۇ» دېگەن يەكۈننى چىقارماي تۇرالمايمىز. شۇنداق گۇمانلىنىپ باقساق، تامامەن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

يەنە بىر شەرت، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر مىللەت بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش ياكى شۇ مىللەتنىڭ

هۆكۈمرانلىقىدا ياشاش... بىز بۇ تارىخنى ئاختۇرساقمۇ، ئۇيغۇر تىلىغا ئەللىك - ئاتمىش پىرسەنت دېگۈدەك تەسىر قىلىپ كەتكەن، بىزدىن مەدەنىيەت جەھەتتە ئۈستۈن تۇرغان مىللەتنى بايقىيالمايمىز. ئەرەب - پارسلار شۇنداق كۈچكە ئىگىمۇ يا؟ بۇنداق بولۇشى ناتايىن.

مەن ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەسىرىنى ئىنكار قىلماقچى ئەمەس. كلاسسىك ئەدەبىيات بەتلىرىنى ھەربىر ۋاراقلىسام، ئەرەب - پارسلارنىڭ تىلىمىزدىكى تەسىرىدىن قۇسقۇدەك بولىمەن. لېكىن، ئۇيغۇردەك خېلى كۈچلۈك مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە، ئۇيغۇر تىلىدەك تارىخنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن مۇكەممەل تىلنىڭ ئەللىك - ئاتمىش پىرسەنت ئەرەب - پارس تىلىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قېلىشىغا گۇمان بىلەن قارايمەن، ھەتتا شۇنداق دېگۈچىلەرگە قاراپ كۈلۈپ قويىمەن.

ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى گۇمانلارنىڭ يەنە بىرى، تىلىمىزنىڭ گراممماتىكىسىنى مۇرەككەپ، تەنقىق قىلىنمىغان دەپ قاراپ، تەنقىقات جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىنى قەستەن مۇرەككەپلىك يولىغا باشلاپ، ئۆزلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ مۇرەككەپلىكنى تىلىمىزغا ئارتىپ قويۇش...

ھەقىقەتەن ئالىي مەكتەپ ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان نۇرغۇن ئوقۇغۇچى ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئاڭلىغاندا، بۇنداق مۇجمەل ۋەزىيەتكە دۇچ كەلمەي قالمايدۇ. بەزى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇنقۇچىلىرى ئۆزى جاۋاب بېرەلمىگەن ياكى چىشى پاتمىغان مەسىلىلەرنى بۇ مەسىلە تېخى تەنقىق قىلىنمىدى، دەپ ئۆتكەلدىن ئۆتۈشكە تىرىشىدۇ. قىسمەن ئۇستاتىراقلىرى ئۆزى بىلىدىغان ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاراكتېر جەھەتتە زادى ئوخشىمايدىغان خەنزۇ ۋە روس تىللىرىنىڭ گراممماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا سىغداپ كىرگۈزۈپ ئىشنى تۈگىتىدۇ. بۇ جەريانىدا تېخى ئۇ ئۆز بىلىمىنى كۆز - كۆز قىلىش

مەقسىتىگە يېتىشتىن باشقا، ئاق ـ قارىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدا-
رى ئەمدىلا يېتىلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا «بىلىملىك» دېگەن كاتتا
تەسىرنى بېرەلەيدۇ. يەنە بەزىلەر خەنزۇ تىلى بىلەن رۇس تىلىنى
ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشنىڭ پىشاڭىغا ئايلاندۇرۇۋاتقان...
شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەتقىقات مېتودى تۆۋۈق يولغا
كىرىپ قېلىپ، بىھۇدە مۇرەككەپلىك ۋە مۇجمەللىك كېلىپ
چىققان. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە تېخى تەتقىق قىلىنمىغان بۇ «گۆ-
دەك» تىلىمىز باشقىلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگۈچى تالاي
كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە كىچىك بالا ئويناپ چىگىشلىشىپ كەتكەن
كاللەك يىپنىڭ ئەھۋالىغا چۈشۈپ قېلىپ، ئاددىي ئىش مۇرەكـ
كەپلىشىپ كېتىۋاتىدۇ.

ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلى شۇنداق مۇرەككەپ، ھەل قىلىنمـ-
غان مەسىلىلەر بىلەن تولغان بىر تىلمۇ؟ تارىختا ئۇيغۇر تىلى
ھەققىدە تەتقىقات بولمىغانمۇ؟ ئەرەب تىلى گراممـاتىكىسى ھەققىدە
توم ـ توم كىتابلارنى يازغان مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ سەككا-
كىدەك ئالىملار ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشقا بويى يېتىشمەي،
ئەرەب تىلىنى تەتقىق قىلىش يولىنى تاللىۋالغانمۇ؟

ناۋادا ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىش ئۇچۇن زادى يەنە بىر
تىلنى پىشاڭ قىلىش، بازا قىلىش زۆرۈر بولسا، بىز نېمە ئۇچۇن
ئۇيغۇر تىلىغا قارىغاندا خېلى مۇكەممەل تەتقىق قىلىنىپ بولغان،
گراممـاتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخ-
شىشىپ كېتىدىغان، ئۆز دۆلەتلىرىگە دۆلەت تىلى سۈپىتىدە
خىزمەت قىلىپ شۇ ئەل خەلقلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقـ-
ۋاتقان ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈرك تىللىرىنى پىشاڭ قىلـ-
مايمىز؟

مېنىڭچە، ئۇيغۇر تىلىدا مەسىلە يوق. ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئىپادىلەش ئىقتىدارىدىمۇ، قۇرۇلمىسىدىمۇ مەسىلە يوق. مەسىلە
پەيدا قىلىۋاتقۇچىلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەقدىرىنى ئۆز نەپسى ئۈ-

چۈن خىزمەت قىلدۇرىدىغان ۋاستە قىلىپ تاللىۋالغان قىسمەن كىشىلەر، خالاس.

هازىر ئۇيغۇر تىلى زامانىۋىلىشىش قانچە تەسىر قىلغانسېرى بەزى مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى كۆپىنچە هالدا تىلشۇناسلار ئەمەس، تىلنىڭ هەقىقىي ئىگىسى بولغان ئاۋام خەلق هەل قىلىۋاتىدۇ. ئەمما ئاۋام خەلقنىڭ كۈچى چەكلىك، ئۇلار يەنىلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستىقبالىغا هەقىقىي كۆڭۈل بۆلىدىغان تىلشۇناسلارغا ۋە ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە موهتاج. ئۇيغۇر تىلى ئۆزىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئىنسان تۇغۇپ كەتكۈچە مەۋجۇد بولىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ، يوقالمايدۇ، هەربىر كۆڭۈل بۆلۈش ئۈنى يېڭى پەللىگە يۈكسەلدۇرىدۇ.

تۇرپان روھى ۋە توپان بالاسى

1

چوڭ بولۇپ جاھان سەۋدالىرىنى ئاڭقارغۇدەك بولغاندا، مەن كۆپرەك بارغان ۋە ببرىشنى ئىستەيدىغان يۇرتلارنىڭ بىرى تۇرپان. مىكىن دەيمەن. كۆڭلۈمنىڭ تۇرپانىنى تارتىپ تۇرۇشىنىڭ سە - ۋەبى — تۇرپاننىڭ ئۇرۇمچىگە ئەڭ يېقىن، ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە قەدىمىي يۇرت بولۇپلا قالماي، تۇرپانغا خاس شەكىلدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان تۇرپان روھى يېلىنجاپ تۇرىدىغان يۇرت بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. تۇرپاننىڭ سەھرالىرىدا كېتىۋېتىپ، چىرايىنى قورۇق باسقان تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ساددا كۇلۇمسىرىشىدىن بىر چاغلىرى بۇ يەر سەلتەنەت سۈرۈپ، تۇرپاننى ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن دۇنياغا تونۇتقان، خەلقئارا يۇزلەنىدۇرگەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ مەغرۇرانە چېھرىنى كۆرگەندەك بولىمەن. قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىدىكى كوچىلارنىڭ ئىزنالىرىدا ھەسرەت بىلەن مېڭىپ، كونا تاملار شاھىت بولۇپ تۇرغان نەچچە مىڭ يىل بۇرۇنقى تۇرپاننىڭ ئاۋاتلىقىنى تاماشا قىلىمەن. تۇرپانلىق ئاق كۆڭۈل، يۇز قاراپ ئولتۇرمايدىغان ئاغىنىلەرنىڭ داستىخىنىدا زامانىۋى شەھەر مەدەنىيىتى قەلبىمدە پەيدا قىلغان داغلارنى ئۇنتۇشقا ئۇرۇنىمەن. لېكىن، ھەر قېتىم تۇرپانغا كەلگەندە قەلبىمدە يېڭى بىر ھەسرەت ئاۋۇيدۇ. ئىزتىراپلىرىمغا يېڭى ئىزتىراپ قوشۇلۇپ، تەپەككۇر شەمشىرىمنى بىلەيدۇ. مەنىڭ تونۇشۇمدىكى ئەينى ۋاقىتتا مەدەنىيەت ۋە ئاۋاتلىق جەھەتتە ھازىرنىڭ نيۇيورك، شاڭخەيلىرى بىلەن قېلىشمايدىغان قەدىمىي

تۇرپان بىلەن ھازىر قايتىدىن شەھەرگە ئايلانغان، نامى ئۇنتۇلـ
غان، نيۇيورك، شاڭخەيلەرنىڭ كىچىك بىر كوچىسىغا تەڭ كېـ
لىدىغان يېڭى تۇرپان ئوتتۇرىسىدىكى پەرق مېنى تېگى يوق
خىياللارنى سۈرۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. تارىختا يۇلتۇزدەك چاقناپ
ئۆچكەن بۇ شەھەرنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يەرلىرىدە ساقلىنىپ قالغان
قەدىمىي ئۇلۇغلۇقنىڭ ئىزنالىرى، ھەممىدىن بىخەۋەر ھالدا ئاتا ـ
بوۋىلىرىدىن تەۋەررۈك قالمىش قەدىمىي شەھەرنىڭ خارابىسىدە
ئېشەك ھارۋىسى بىلەن چەت ئەللىكلەرگە كىراكەشلىك قىلىپ
پۇل تېپىۋاتقان، ۋاقتى كەلسە قەدىمىي شەھەرنىڭ قانداقتۇر بىر
بۇرجىكىگە ئويلاپ ئولتۇرماي تەرەت قىلىۋېتىپ، ئېشىكىنى ھەيـ
دەپ يېنىپ كېلىدىغان، بىر چاغلاردا تۇرپان كوچىسىدا شاھزادە
سۈپىتىدە ماڭغان تۇرپانلىقلارنىڭ 21 ـ ئەسىردىكى خارامۇش
ئەۋلادى بولغان بالىلار، ئۇلاردىكى غەمسىزلىك ۋە بىپەرۋالىق
شېئىرىي تۇيغۇلىرىنى غىدىقلايدۇ. بەزىدە ئۇلارنىڭ غەمسىزلـ
كى، ھېچنېمىنى بىلمەسلىكى قەلبىمدە ھاياجان قوزغايدۇ. بىلـ
مەسلىك ئازابلانماسلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ئازابلانماسلىقنىڭ
ئۆزى بەخت دەپ ئويلاپ قالمەن. لېكىن، يەنىلا ئازابتىن قۇتۇـ
لالمايمەن. ئۆزۈمنىڭ بىلىدىغانلىقىمدىن پەخىرلەنگەچ ئازابلىنـ
مەن.

تۇرپان ئۆز ئىسمىغا ئوخشاش سىرلىق ۋە ئاجايىپ يۇرت.
تارىخچى بولمىغانلىقىم ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھەققىدە بىر
نەرسە دېيىشكە ئامالسىزمەن. لېكىن، «تۇرپان» دېگەن سۆزنى
يادلاپ تارىخ بەتلىرىنى ۋاراقلىغىنىمدا، تۇيۇقسىز «تۇرپان» دې
گەن سۆزگە «توپان» دېگەن سۆز قاپىيىداش بولۇپ تۇرۇۋالىدۇ.
ئىككىسىنى يىراقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنمەن، تىركىشىمەن، بۇ
ئىككى ئىسىم ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق باغلىنىش يوق، دەپ ئۆـ
زۈمگە ئۆزۈم خىتاب قىلىمەن. لېكىن، ئامال بولمايدۇ، خىيالىم
توختىماي توپان بالاسى تەرەپكە قاراپ كېتىپ قالىدۇ. تۇرپاندىكى

تارىخىي بەلگىلەر ۋە ھازىرقى تۇرپان روھى ھەققىدە خىيالغا پېتىپ، توپان بىلەن تۇرپاننىڭ راستتىنلا باغلىنىشى بارمۇ يا؟ دەپ خىيالدىن چۆچۈپ ئويغىنىمەن. تۇرپان روھىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان كىرىزىس، تۇرپان ئېكولوگىيىسىدىكى ئاپەت خاراكتېرلىك بۇرۇلۇشلار كۆڭلۈمگە يەنە بىر قېتىملىق توپان بالاسى تۇرپانغا ئالدىنى قىلدىمۇ نېمە؟ دېگەن خىياللارنى ئەكېلىدۇ.

2

تۇرپان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى قەدىمىي ۋە ئاسار ئەتىقىلىرى ئەڭ كۆپ بولغان شەھەر. تۇرپانغا كەلگەن ھەر قانداق بىر ئادەم يارغول قەدىمىي شەھىرى بىلەن ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىگە قەدەم قويماي، تۇيۇق مەڭ ئۆيلىرى ۋە ئەسھابۇل-كەھىبگە ئىشتىراك قىلماي قالمايدۇ. بۇ بىر نەچچە ئۇرۇندىكى تارىخىي ئىزلار ئىختىيارسىز ئادەمنى جەلپ قىلىدۇ. سىز ھەممە جايىنى ساياھەت قىلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئىختىيارسىز ھالدا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز نېمە شۇنچە كۆپ قېتىم شەھەرلەرنى تاشلاپ كەتكەن بولغىيىتتى؟ دەپ ئويلاپ قالىسىز. ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى بىلەن يارغول قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئۆزى ئىككى چوڭ پاكىت. شۇنداق ئىككى چوڭ شەھەرنى بەرپا قىلىپ، بىر كۈنى بۇ شەھەرلەرنى خارابە ھالەتتە تاشلاپ كېتىش ياكى باشقا يەردە شەھەر بىنا قىلىش ئادەمنى ئويغا سالماي قالمايدۇ.

تارىخ بېتىنى ۋاراقلىساق، بۇنداق گۇللەنگەن قەدىمىي شەھەرلەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىش ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يۈز بېرىدۇ. ئىجتىمائىي ئاپەت دېگەندە، يا بولمىسا ئۇرۇش يۈز بېرىپ شەھەرنىڭ ھەممە ئاھالىسى قىرىپ تاشلىنىدۇ ياكى ئۇرۇشتا ئوت كېتىدۇ، ياكى بولمىسا ئۇرۇشتىن كېيىن ۋابا كېسىلى تارقاپ، ھەممە ئادەم قىرىلىپ كېتىپ، شەھەر قاغا ـ

قۇزغۇن، يىلان ـ چايان، چاشقانغا ئوخشاش بولىدۇ. تەبىئىي ئاپەت دېگەندە، يا يەر تەۋرەش يۈز بېرىپ پۈتۈن شەھەر ئوخشىغۇسىز خارابىگە ئايلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھايات قالغانلار بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدۇ، يا بولمىسا سۇ ئاپىتى ياكى قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، كىشىلەر شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

قىسقىسى، تارىختىن مەلۇم، تۇرپان بىر نەچچە قېتىم خارابىگە ئايلانغان، يەنە بىر نەچچە قېتىم گۈللەنگەن. ئەڭ ئاخىرقى قېتىم خارابىگە ئايلىنىشى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىمىن خوجا جۇڭغارلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن گەنسۇ گۇاجۇغا كۆچكەندە يۈز بەرگەن. يۈرت كېيىن ئىمىن خوجىنىڭ قايتىپ كېلىشى بىلەن قايتىدىن گۈللەنگەن. تارىخ بەتلىرىدىكى بۇ دەۋرىيلىكنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتسەك، تۇرپاندىن تەكرار ۋەيران بولۇش ۋە قايتا قۇرۇشتىن ئىبارەت بىر تارىخىي قانۇنىيەتنى ۋە بۇ قانۇنىيەتنىڭ تۇرپان تارىخىغا گېھن بولۇپ سىڭىپ كەتكەنلىكىنى بايقايمىز.

مەيلى تارىخنىڭ قانداق يېزىلغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، يارغول ۋە ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىنىڭ سۇ ئاپىتىدە ۋەيران بولمىغانلىقى ئېنىق، يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولمىغانلىقى ھەم ئېنىق. قۇرغاقچىلىقتىن ۋەيران بولدىمىكىن دەيلى دېسەك، تۇرپاننىڭ سۇ قۇرۇلۇش تارىخىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. تۇرپان كارىزدىن ئىبارەت سۇ ئىنشائاتى بىلەن دۇنيادىكى ئەڭ قۇرغاق جايدا سۇ مەسىلىنى ھەل قىلىپ مۆجىزە يارىتقان جاي. شۇڭا بىز بۇ شەھەرلەرنىڭ تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانلىقىنى چەتكە قاقمىز. ئۇنداقتا بۇ جايلار ئۇرۇش ئاپىتى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانمۇ؟ پۇقرالىرى ئۇرۇشتا پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلانغامۇ؟ ياكى بولمىسا ۋابا كېسىلى تاراپ ھەممە ئادەم قىرىلىپ كەتكەنمۇ؟ بۇ ئامىللار ھەققىدە ئويلىنىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. لېكىن، شۇنىسى

ئېنىق، مەيلى ئۇرۇشتا ۋەيران بولسۇن ياكى ۋاباغا كېسىلىپ تاراپ ۋەيران بولسۇن، بۇنداق ۋەيرانچىلىق ئەڭ ئاۋۇال تۇرپانلىقلارنىڭ روھىدا باشلانغان، ئاندىن تەڭگە ۋە شەھەرگە ئۆتكەن، دەپ يەكۈن چىقارماي ئامالىمىز يوق. بۇنداق يەكۈن چىقىرىشىمىزنىڭ ئاساسى يوق ئەمەس، بەلكى يېتەرلىك، كىشىنى قايىل قىلىشقا يېتىپ ئاشىدۇ.

3

تۇرپاندا تۇرپان يۇرت بولۇپ بەرپا بولغاندىن كېيىن، تۇرپان روھى دەپ ئاتىلىدىغان، ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى تۇرپانغا خاس بەزى يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنى جەم قىلغان بىر خىل روھ بولغان. بۇ خىل روھ تۇرپان خەلقىنىڭ ئاڭلىق ئاسرىشىغا ئېرىشىپ گۈللەنگەندە تۇرپانلىقلارمۇ رونىق تاپقان. بۇ خىل روھ نەزەردىن چۈشۈپ چۈشكۈنلۈك ئەۋج ئالغاندا، تۇرپانلىقلارنىڭ سەلتەنىتى قولدىن كېتىپ، يەنە بىر مەنىدىكى توپان بالاسى باسقان··· يۇرت ئۇزۇل ـ كېسىل ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان.

ئۇنداقتا، بۇ خىل تۇرپان روھىنىڭ جەۋھىرى زادى نېمە؟

بىرىنچى، ئىجادچانلىق

تۇرپان تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، تۇرپان ئىجادچانلىقتىن ئىبارەت روھقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بىر يۇرتتۇر. دۇنيادا كىشىلەر ئىجادچانلىقنىڭ رولىنى 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندا ئاندىن تونۇدى. بىر ئادەمنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ بىلىمىدە ئەمەس، نېمىلەرنى ئىجاد قىلغانلىقىدا، بىلىمگە جان بېرىپ ئۇنى ئۆز تۇرمۇشىمىنى ياخشىلاشنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرالىغانلىقىدا، دەپ قارايدىغان بولدى. تۇرپانلىقلارنىڭ ئىلىم ـ پەن روھىدا ئەزەلدىن بۇ قاراش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبىدىن

تىن بۇ يەردە دۇنيا سۇ ئىنشائاتى مۆجىزىسى كارىز بەرپا بولغان، مىڭ ئۆيلەر قۇرۇلغان، تۇرپان دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. كىشىلەر بۇ خىل روھنى ئايروپىلان ئىجاد قىلىنىپ يۇز يىل ئۆتكەندە، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئايروپىلان ياساپ كۆكتە پەرۋاز قىلغان ئاددىي ئوقۇنقۇچى ئابدۇللا قادىرنىڭ ۋۇجۇدىدىن كۆرۈۋالدى. بۇ روھ 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ئابدۇللا قادىرنىڭ روھىدا قايتا چاقناپ ئۆتتى. گەرچە بەزى كىشىلەر ئابدۇللا قادىرنىڭ دۇنيادا تۇنجى ئايروپىلان ياسىغانلىقىدىن ھەيرانلىق ھېس قىلمىسىمۇ، بىز بۇ ھادىسىدىن زور تەسەللىگە ئېرىشتۇق. ۋۇجۇدىمىزدىكى ئىجادىي كۈچىنىڭ تېخى يوقاپ كەتمىگەنلىكىگە، پۈرسەت يارىتىلسا قايتا كۆكلەپ چىقالايدىغانلىقىغا ئىشەنچ پەيدا قىلدۇق.

ئىككىنچى، مەرىپەت روھى

تۇرپاندىكى مەرىپەت روھىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شانلىق مەدەنىيەتتىن، بىرلا ۋاقىتتا قوللىنىلغان 20 نەچچە خىل تىلدىن تولۇق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ھازىرقى ۋاقىتتىن بىرەر مىڭ يىل بۇرۇن بىر شەھەردە ھازىرقى زاماننىڭ نيۇيورك، لوندون، بېرلىن شەھەرلىرىدىلا يۇز بېرىدىغان تىل ھادىسىسىنىڭ يۇز بېرىشى ئادەمنى ئويغا سالىدۇ. ئىشەنمىسەڭىز، تۇرپان ھەققىدىكى ھەر قانداق بىر تارىخىي كىتابتىن بۇنداق پاكىتلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئىدىقۇت يازما يادىكارلىقلىرىنى تىلغا ئالساق گەپنى ئاۋۇتۇپ قويىمىز. يىراقنى قويۇپ يېقىننى تىلغا ئالساق، مەلۇم سىياسىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئۇيغۇر 20 ـ ئەسىر مەرىپەت تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان، شىنجاڭدا جەدىتىزم ۋە تاتار مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان چوڭ جەمئەت ـــ مۇھىتلار جەمئەتنىڭ مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىمۇ ئادەمنى ئىپتىخارلاندۇرىدۇ.

ماي قالمايدۇ.

ئۇچىنچى، مەرد ـ مەردانىلىك، باتۇرلۇققا چوقۇنۇش

باتۇرلۇققا چوقۇنۇش، مەرد ـ مەردانىلىكنى ئەڭ ئېسىل ئەخلاق دەپ بىلىش تۇرپان روھىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. بۇ خىل روھ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىغا ئاجايىپ زور ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتكەن. تارىخقا نەزەر سالساق، بۇ خەلقنى كۆپمىنچە ھاللاردا تىغ ئەمەس، ھىيلە ـ مىكىر بويسۇندۇرغان. بۇ يۇرتنىڭ تارىخىدا ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش زادى ئۈزۈلۈپ قالمىغان. ئۇلار ئۆز ھاياتى ئۈچۈن ئەركىنلىك ۋە ئۆلۈمدىن ئىبارەت ئىككىلا يولنى ئاشۇرۇپ قويغان، غۇرۇرىنى قوغداش ئۈچۈن ئوت دېڭىزىغا كىرىشتىن يانمىغان.

مەرھۇم شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ دۇشمەن كەلگەن ھالەتتىمۇ قاچماسلىقى، ئۆز ئۆلۈمى ئارقىلىق خەلقنى يەنە بىر قېتىم ئويغىتىپ، 20 ـ ئەسىردىكى تۇرپانلىقلارنىڭ ئەڭ چوڭ ھەسرىتىگە ۋە پەخرىگە ئايلانغانلىقى يەنە بىر پاكىت. ئۇلۇغ ئىشلار ئۈچۈن ھامان مەلۇم ئادەملەرنىڭ قېنىي تۆكۈلمەي قالمايدۇ. ئابدۇخالىق بىلىپ تۇرۇپ شۇ يولنى تاللىدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا شۇنداق روھ، كۈچ، مەردانىلىكنى بەرگىنى يەنىلا شۇ قەھرىمانلىقنى سۆيۈش، مەرد ـ مەردانىلىك روھىدۇر.

تۆتىنچى، ئېتىقاد

رەئىس جياڭ زېمىن ئېيتقاندەك، بىر مىللەتتە بىر ئېتىقاد بولمىسا بولمايدۇ، روھ بولمىسىمۇ بولمايدۇ. ئېتىقاد شۇ مىللەت روھىنى تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ.

تۇرپاننىڭ تارىخى ئېتىقاد تارىخى. مەيلى ئىككى چوڭ قەدىمىي شەھەرگە بېرىڭ، مىڭ ئۆيلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈڭ، ئەسھابۇلكەھبىنى تاۋاپ قىلىڭ، ئىدىقۇت تېكىستلىرىدىن زوقلىنىڭ، ئۇلاردىن يۈكسەك بىر ئېتىقادنىڭ ساداسىنى ئاڭلىماي قالمايسىز. ئەسھابۇلكەھبىنىڭ رىۋايىتىدىكى پۈت ـ قولى كېسىۋې-

تىلسىمۇ دومىلاپ ماڭغان ئىت بۇ ھەقتىكى ئەڭ ياخشى مىسال. تۇرپانلىقلار بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىدا ئېتىقادنىڭ ئويناىدىغان رولىنى تونۇپ يەتكەن كىشىلەردۇر. شۇڭا، تۇرپان تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، خارابىلىكنىڭ روھ گۈمران بولغان، ئېتىقاد سۇسلاشقان يىللارغا ئۇدۇل كېلىدىغانلىقىنى سېزىمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپاندا يەنە كۆچلۈك ئېچىۋېتىش روھى بار. بۇ خىل روھ تۇرپانلىقلارنىڭ يېڭى شەيئىلەرگە بولغان قىزغىنلىقى بىلەن باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىشىدا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاتۇش، كەلپىن، تۇرپاندىن باشقا يۇرتلاردا بۇنداق كۆچۈش روھى سەل كەم. تۇرپانلىقلاردىكى بۇ روھ ئۇلارغا ھاياتىي كۈچ ۋە كەڭرى پائالىيەت زېمىنى ئاتا قىلغان.

4

نەق گەپكە قايتساق، مېنىڭچە ھازىر تۇرپانلىقلار يەنە بىر قېتىم تۇرپانغا ھاياتىي كۈچ بېرىدىغان تۇرپان روھىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

ھازىر تۇرپانغا كەلگەن ھەر قانداق بىر ئادەم تۇرپانىنىڭ ھاۋاسىدىن بىر خىل قۇرغاقچىلىقنىڭ، دىمىقلىقنىڭ ھىدىنى سەزمەي قالمايدۇ. تۇرپانلىقنىڭ روھىدىنمۇ شۇ نۇقتىنى ھېس قىلىدۇ.

ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، تۇرپان شىنجاڭ بويىچە ھاراق كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغان رايونلارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇ نۇقتىنى تۇرپانغا بارغان ھەر قانداق ئادەم تۇنجى كۈنلا ھېس قىلماي قالمايدۇ. كوچا ـ كوچىلاردا قاپناپ كەتكەن ھاراق سورۇنلىرى، مەستلەر سىزگە توپان كېلىش ئالدىدا تۇرغان نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ قوۋمىنى ئەسكە سالىدۇ. ئىس-

پسرت ئارقىلىق رازىمەنلىك بىلەن ئۆزىنى زەھەرلەش، بىلىپ تۇرۇپ ئۆزىنى زەھەرلەش كىشىگە بىر خىل ھازىرقى زامان تراگېدىيىسىنىڭ پۈرىقىنى بېرىدۇ.

مەن «نامراتلىقنىڭ يىلتىزى نەدە» دېگەن ماقالەمدە ئېيتقاندەك، تۇرپانلىقلار مۇشۇ سۈرئەت بويىچە ھاراق ئىچسە، 50 يىلدىن كېيىن پەرزەنت كۆرەلمەس ھالىغا چۈشۈپ قالىدۇ. تۇرپانلىقلارنىڭ ساپاسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. مېنىڭچە، ھاراق بالاسى جەمئىيەتتىكى يەنە بىر توپان بالاسى. 50 يىلدىن كېيىن تۇرپانلىقلار مەۋجۇت بولسا، پەرزەنت كۆرۈش - كۆرمەسلىكى بىر گەپ بولار. لېكىن ئۇ چاغدىمۇ تۇرپاندا ئادەملەر مەۋجۇت بولىدۇ. لېكىن ئۇ ئادەملەر ھازىرقى تۇرپانلىقلار ئەمەس، ھاراقتا بىزدەك ئۆزىنى ئۆرمايدىغان باشقا بىر قوۋم كىشىلىرى بولىدۇ.

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، تۇرپاننىڭ جان تومۇرى كارىز ئىدى. گېزىتلەرنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان تۇرپاننى باققان كارىزلار ھازىر قۇرۇپ كېتىش ئالدىدا ئىكەن. بۇ يەر ئاستى سۇيىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكىنىڭ، قارىغۇلارچە ئاچقانلىقنىڭ نەتىجىسى، خالاس. كارىز قۇرۇپ كەتتى، دېمەك تۇرپان قۇرۇپ كەتتى دېمەكتۇر.

تۇرپاننىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرى ئۆزۈم. لېكىن، تۇرپان ئۆزۈمچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، شالغۇت سورتلارغا ئېسىلىش، ئۆزۈمنىڭ خىمىيىلىك بۇيۇملار بىلەن بۇلغىنىشى ئۆزۈم باھاسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بىر ئەھۋال. بازار ئەھۋالى مۇشۇنداق تەرەققىي قىلىۋەرسە، تۇرپان ئۆزۈمنىڭ تۇغرۇلۇق ئىقتىسادىي زىرائىتى ئۆزۈمدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. بۇمۇ بىر توپان بالاسى ئەمەسمۇ؟ شۇ چاغدا تۇرپانلىقلار قانداق قىلار؟ ھەممە كىشى تۇرپانغا كېلىدىغان ساياھەتچىلەرگە كىراكەشلىك قىلىپ ئېشەك ھارۋىسى ھەيدەرمۇ يا؟

قىسقىسى، تۇرپان روھى كرىزىس ئىچىدە قېلىۋاتىدۇ. ھا-

زىرقى تۇرپانلىقلارغا نەزەر تاشلىسىڭىز، ھەممە خىل ئادەمنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. ۋىجدانى بىلەن مۇڕەسسەلىشەلەيدىغان كىشىلەرنى تاپماق ئۇنچە تەس ئەمەس. ئېتىقادتىن سۆز ئاچماق تېخىمۇ تەس.

تۇرپاننىڭ تۇزىنى يېگەن، تۇرپان روھى قەلبىدە نۇرغۇن شېئىرىي ھاياجانلارنى قوزغىغان بىر كۆزەتكۈچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، تۇرپانلىقلارنىڭ نېمە دەپ ئويلاپ قېلىشىغا پەرۋا قىلماي، يېتىپ كېلىۋاتقان توپان بالاسىدىن تۇرپانلىقلارنى ئاگاھلاندۇرۇشنى لايىق تاپتىم. قېنى تۇرپانلىقلارنىڭ بۇ بالاغا نىسبەتەن قانداق تەييارلىقى باركىن؟

شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدا

ئوتتۇز ياشقا كىرگەنلىكىم مۇناسىۋىتى بىلەن

1

شەرق دېگەن نېمە؟

— بورخېس

20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر چېخ يازغۇچىسى يارۇسلاۋ خاشىكنىڭ ساتىرىك رومانى «ياخشى ئەسكەر شۋەيك» تە مۇنداق بىر ھېكايە بار: ئەسكەر شۋەيك قوماندانلىقنىڭ مەخپىي بۇيرۇقىنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ ۋە يولغا چىقىدۇ. لېكىن ئۇ ئالدىنقى سەپ جايلاشقان جەنۇبقا قاراپ ماڭماي شىمالغا قاراپ يولغا چىقىدۇ ۋە ئالدىنقى سەپتىن ناھايىتى يىراقلاپ كەتكەن چاغدا ساقچىلار تەرىپىدىن قاچاق ئەسكەر، دەپ تۇتۇلۇپ قولغا ئېلىنىدۇ. شۋەيك ساقچىلارنىڭ ئەيىبلىشىگە نىسبەتەن ناھايىتى تەمكىنلىك بىلەن: «سىلەر يەر شارىنىڭ يۇمىلاقلىقىغا ئىشىنەمسىلەر؟» دەپ سورايدۇ. ساقچىلار: «ئىشىنىمىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇ چاغدا شۋەيك: «ئۇنداقتا مېنى قاچاق، دەپ ئەيىبلىشىڭلار ئاساسسىز. مەنمۇ يەر شارىنىڭ يۇمىلاقلىقىغا ئىشەنگەچكە، مەخپىي بۇيرۇقنى ئالدىنقى سەپكە بىخەتەر ئاپىرىش ئۈچۈن خەتەرلىك جەنۇب تەرەپكە ئەمەس، بىخەتەر شىمالغا قاراپ ماڭ-

دىم. شىمالغا قاراپ مېڭىۋەرسەك، ئاخىر يەنە جەنۇبقا يەتكىلى بولىدىغۇ» دەيدۇ.

ھەقىقەتەن يەر شارىنىڭ يۇمىلاقلىق تەلىماتىدىن ئېيتقاندا، بىر نۇقتىدىن جەنۇب ھېسابلانغان تەرەپ قارىمۇ قارشى نۇقتىدا تۇرغاندا شىمال بوپقالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇغراپىيىلىك تۆت تەرەپنىڭ ئورنى ھامان نىسپىي. بىز مەيلى قەيەردە تۇرۇشىمىز-دىن قەتئىينەزەر، تۇرغان ئورنىمىز دەل بۇ تۆت تەرەپنىڭ بىرنى مەركەز قىلىپ كېسىشكەن جايى. گەرچە بۇ جاي گلوبوستىن قارىغاندا، مەلۇم جۇغراپىيىلىك تەرەپكە مەنسۇپ بولسىمۇ، تۇر-غان جايىمىزدا جۇغراپىيىلىك تەرەپلەرنى ئايرىساق، ھېچقايسى تەرەپكە تەۋە بولماي قالىدۇ، دۇنيانىڭ مەركىزىدە تۇرۇۋاتقاندەك تۇيۇغا كەپقالىمىز. ماھىيەتتە بۇ شەخسىيىتىمىزدىن پەيدا بول-غان ئۆز مەركەزچىلىك تۇيغۇسى، خالاس.

تارىخقا نەزەر سالساق، جۇغراپىيىلىك تەرەپلەرگە ئايرىش قاچان، قانداق شەكىللەنگەن؟ نېمە ئاساستا شەكىللەنگەن؟ ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما، ھەرقايسى تىللاردىكى غەرب، شەرق، جەنۇب، شىمال ئىبارىلىرىنىڭ تېگىنى تەكشۈرگەندە جاۋاب ئاسا-سەن بىر خىل. يەنى ئىنسانلار ئەڭ ئاۋۋال تەرەپلەرنى تەبىئەت ھادىسىلىرى مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن بەلگىلەپ چىققان. ھەتتا ئىنگ-لىز تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوك ۋە سول تەرەپنى ئىپادىلەي-دىغان سۆزىنىڭ كۆچمە مەنىسىمۇ ئوخشاش. مەسىلەن، ئۇيغۇر-لارنىڭ «ئوڭ» دېگەن سۆزى تەرەپنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە ياخشى، توغرا دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئىنگلىز تىلىدىكى «Right» (ئوڭ) دېگەن سۆزمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ياخشى، توغرا دېگەن مەنىدە.

ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك، ئەڭ ئاۋۋال غەرب تەرەپ (كۈن-پېتىش) تە ئولتۇراقلاشقانلار شەرق تەرەپ (كۈنچىقىش) تە

ئولتۇراقلاشقانلارنى شەرقلىقلەر، شەرقلىقلەر غەربتە ئولتۇراقلاشقانلارنى غەربلىكلەر، دەپ ئاتاش ئادىتى پەيدا بولغان. كېيىن بۇ ئۇقۇمنىڭ كۆرسىتىدىغان دائىرىسى تۇراقلىشىپ ياۋروپالىقلار ئىران، تۇران، ھىندىستان، ئەرەبىستاننى شەرق دەپ قارايدىغان، ياۋروپا غەرب دەپ قارىلىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ ۋە بېيىپ، جۇغراپىيىلىك مەنىدىن باشقا مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مەنىسىمۇ پەيدا بولغان.

2

«شەرق ياۋروپالىقلارنىڭ بىر ئىجادىيىتى دېيىلسە ئارتۇق كەتمەيدۇ. ئۇ بىر ئاجايىباتلار بىلەن تولغان، ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمە، گۈزەل كۆرۈنۈش، سەرگۈزەشتىلەر بىلەن ئەللەيلىنىۋاتقان قەدىمىي رومانتىك ماكان.»

—— ئىدۋارد. ۋ. سەيىدنىڭ «تاللانما ئەسەرلىرى» دىن

شەرق ۋە غەرب تېمىسى بىر چوڭ تېما. بۇ تېما ھەققىدە ئىزدىنىش «يەر شارىلىشىش» يۈقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن 19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا باشلىنىپ، «يەر شارىلىشىش» ئەمەلگە ئېشىپ، يەر شارى ئۈچۈر ۋە قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ئەۋزەللىكى بىلەن بىر كىچىك كەنت ھالىتىگە كەلگەن چاغدا تېخىمۇ سىستېمىلاشتى. تارىختا قەدىمكى يۇنان دەۋرىدىن باشلاپ شەرق ھەققىدە ئىزدىنىشلەر بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىزدىنىشلەر بەزىدە ناھايىتى روشەن، بەزىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. ياۋروپالىقلار «ياۋايىلار» دەپ سۈپەتلىگەن شەرق مىللەتلىرىنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى —— ئاتىللا، چىڭگىزخان، ئەرەبلەر ۋە تۈركلەرنىڭ ياۋروپاغا يۈرگۈزگەن ئىستېلاسى بۇ خىل ئىزدىنىشنى دەمۇ دەم تۈرتكىلىك كۈچ بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن...

«غەرب دۆلەتلىرىنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن ئەڭ مۇھىم

ۋەقەلەرنىڭ بىرى ـــ شەرقنى بايقاش» دەيدۇ ئارگېنتىنا يازغۇچىسى بورخېس.

بورخېسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 484 ـ يىلىدىن 425 ـ يىلىغىچە ياشىغان، تارىخ ئىلمىنىڭ ئاتىسى، دەپ شۆھرەتلەنگەن ھىردوت تارىخقا بېغىشلانغان توققۇز تومۇق كىتابىدا مىسىرنى ۋە باشقا شەرققە مەنسۇپ جايلارنى تىلغا ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن قەدىمكى رىم ئالىمى دافلۇن (79 ـــ 23) جۇڭگو، ئىران، ھىندىستان ھەققىدە توختالغان.

ئۇنداقتا شەرق دېگەن نېمە؟

بورخېس بۇ مەسىلىگە قارىتا يەنە «شەرق ۋە غەرب دېگەن ئاتالغۇغا ئېنىق تەبىر بەرگىلى بولمايدۇ. لېكىن ئۇلار ھەققەتەن مەۋجۇت. بۇ خۇددى مەلۇم نەرسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئېنىق تەبىر بەرگىلى بولمىغاندەك بىر ئىش» دەيدۇ.

قىسقىسى، شەرق غەربلىكلەرنىڭ نەزىرىدە ناھايىتى سىرلىق، ئاجايىپ ـ غارايىپلار بىلەن تولغان، دىن ھەققىدىكى ئىزدىنىش ناھايىتى چوڭقۇرلاشقان قەدىمكى مىسىر، بابىلون، ھىندىستان، جۇڭگوغا ئوخشاش جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن غەربكە ناھايىتى يىراق ياكى غەربنىڭ قارىمۇ قارشى نۇقتىسىدىكى جايلار.

تېخىمۇ ئېنىق ئېيتساق، ھازىرقى چۈشەنچىدىن قارىغاندا، شەرقنىڭ ئىككى مەنىسى بار:

بىرىنچى مەنىسى، قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلىپ، رىم مەدەنىيىتىنى بويلاپ راۋاجلانغان، خرىستىئان ۋە يەھۇدىي دىنى قىممەت قارىشىنى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان، ھازىرقى نۇقتىدىن قارىغاندا، تەرەققىي قىلغان غەرب ئەللىرىنى، دەپ ئاتىلىۋاتقان ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنى مەركەز قىلغان غەرب ئەللىرىنىڭ قارىمۇ قارشىسىدىكى قەدىمكى مىسىر، بابىلون، ھىندىستان، جۇڭگو مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلىپ، ھازىرقى دىنلاردىن ئىسلام، بۇددا دىنى قىممەت قارىشىنى تارىخىي

ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان، ھازىرقى غەربلىكلەرنىڭ نەزىرىدە تەرەققىي قىلىۋاتقان ياكى تەرەققىي قىلمىغان كەڭ شەرق مەملىكەتلىرى شەرقتۇر.

ئىككىنچى مەنىسى (بۇ خىل مەنىنىڭ تارىخى نىسبەتەن قىسقا)، كاپىتالىستىك ئىدىئولوگىيىنى يېتەكچى قىلغان غەرب دۆلەتلىرى ئىدىئولوگىيە نۇقتىسىنىڭ قارىمۇ قارشى قۇتۇبىدىكى ماركسىزم ئىدىئولوگىيىسىدىكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىق مەملىكەتلەر (ھازىر ئۇلار-دىن بىرنەچچىسىلا قالدى) غەربنىڭ نەزىرىدىكى شەرقتۇر.

مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىكى شەرق بىرىنچى مەنىدە-كى شەرقنى كۆرسەتسە، سىياسىي نۇقتىدىكى شەرق ئىككىنچى مەنە كۆرسەتكەن دائىرىدىكى جايلارنى بىلدۈرىدۇ.

غەربلىكلەرنىڭ نەزىرىدىكى شەرقنىڭ يەنە ئىككى خىل مەنە-سى بار:

بىرىنچى مەنىسى، ئۇ دىنىي ئىدىيە بىلەن چەمبەرچاس باغلا-غان، سىرلىق، ئاجايىپ ـ غارايىپلار بىلەن تولغان، پەن ھەققە-دىكى تەتقىقات روھ ھەققىدىكى ئىزدىنىشنى دەلىل بىلەن تەمىن-لەيدىغان شەرق.

ئىككىنچى مەنىسى، زوراۋانلىق، ياۋايىلارغا خاس ياۋۇز-لۇق، مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىگەن سىياسىي مەنىدىكى شەرق.

شەرقشۇناس ئىدۋارد. ۋ. سەيىدنىڭ شەرق ۋە غەرب ھەققىد-كى كۆز قارىشى تېخىمۇ ئۆزگىچە: شەرق بىلەن غەربنىڭ ئېنىق چېگرىسى يوق. شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدا ئىزچىل ھالدا بىر ـ بىرىگە ئايلىنىپ تۇرۇش يۈزلىنىشى مەۋجۇت.

ھەقىقەتەن تارىختا بۇ كۆز قاراشنى ئاساسلايدىغان دەلىللەر يوق ئەمەس. «قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۇستازى مىسىر ۋە بابىلون» («غەربنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى»

ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى روبېرت رۇسسونىڭ سۆزى)

هازىرقى پەلەستىن تەۋەسىدە پەيدا بولغان ئۇچ چوڭ دىنىنىڭ ئىككىسى يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنى غەرب مەدەنىيىتى قىممەت قارىشىنىڭ ئەڭ چوڭ مەنبەسى. ئىسلام دىنى بولسا، شەرق مەدەنىيەت قىممەت قارىشىنىڭ ئەڭ چوڭ مەنبەسى. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، غەربلىكلەر رەزىللىك ۋە مۇستەبىتلىكنىڭ ئۇۋاسى، دەپ نام بەرگەن سىياسىي مەنىدىكى شەرق ماركسىزم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ يىلتىزى يەنىلا ياۋروپادا.

غەرب دەپ ئاتىلىۋاتقان هازىرقى زامان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بۇگۈنكى زامانىدىكى شانلىق ئۇتۇقلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى قوزغاتقۇچ كۈچ بىلەن تەمىنلىگەن ئامىل ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيە-دىكى دېڭىز قاتنىشىنى بەلگە قىلىپ باشلانغان غەرب مەدەنىيەت ئويغىنىشىنى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مەدەنىيەتنىڭ غايەت زور تىندۇرما ئېنېرگىيىسى بىلەن زەرەتلىگەن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە تۈرك ئىسلام مەدەنىيىتىدۇر.

دۇنيادا هازىر شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى هەققىدە ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇت: بىرى، غەرب مەدەنىيەت مەركەزچىلىكى تەلىماتى. بۇ تەلىماتنىڭ قارىشىچە، دۇنيادىكى بارلىق مەدەنىيەتنىڭ خېمىر تۈرۈچى غەرب مەدەنىيىتى. غەرب مەدەنىيىتى قەدىمكى مىسىر، يۇنان، رىم مەدەنىيىتىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى. ئىككىنچىسى، شەرق مەركەز تەلىماتى. بۇ تەلىماتنىڭ قارىشىچە، دۇنيادىكى بارلىق مەدەنىيەتنىڭ خېمىر تۈرۈچى شەرق مەدەنىيىتى. شەرق مەدەنىيىتى قەدىمكى مىسىر، بابىلون، هىندىستان، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بىۋاستە، قانۇنلۇق ۋارىسى، غەرب مەدەنىيىتى كېيىن گۈللەنگەن ياۋا مەدەنىيەت...

3

غەربنى ئىزدەپ چىقتىم شەرقتىن،
شەرقنى بايقىدىم لېكىن غەربتىن...
— خاتىرە دەپتىرىمدىن

ھىجرەت ياكى سەپەر شەرق خەلقلىرى نەزىرىدىكى ئىنسانىي كامىللىقنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى.

سەپەرگە ئىختىيار قىلىش ئارقىلىق ئۆز مەدەنىيەت ۋە تەپەككۇر چەمبىرىكىدىن ئايرىلىپ ئۆزىنى كۆزىتىش، ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش بۇ ھالقىنىڭ جەۋھىرىي مەنىسى.

ئۇيغۇر خەلقى ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولمىش خەلق چۆچەكلىرىدىمۇ سەپەر بىر مۇھىم تېما. ئۇيغۇر روھىنىڭ مۇكەممەل سىمۋولى نەسىرىددىن ئەپەندى ئوبرازى توختىماي جاھان كېزىپ يۈرىدىغان بىر كىشى.

خەنزۇ خەلق رىۋايەتلىرىدە بۇيۇك تاڭلىقلار روھىنى يورۇتۇش مەقسىتىدە نوم ئەكېلىش ئۈچۈن غەربكە قاراپ سەپەرگە چىقىدۇ تاڭ سېلىڭ.

قىسقىسى، ئۆزىدىن ھالقىپ ئۆزىنى تولۇقلاش، ئۆزىدىن ھالقىپ ئۆزىگە نەزەر سېلىش ئىنسانىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىدىكى بىر غايە. تارىختا نەزەر سالساق، تارىخنىڭ مۇھىم بىر قانۇنىيىتى تەكرارلىنىش. شۇڭا كونىلار: كىملەرنىڭ ئەزىزلىرى كىملەرگە خار بولمىغان، دەپ غەزەل توقۇلاشقان. تارىختىكى بۇ خىل تەكرارلىق قانۇنىيىتى تارىخىي تەرەققىياتتىن ئىبارەت ھۇما قۇشىنى بەزىدە ئۇ خەلقنىڭ بېشىغا قوندۇرسا، بەزىدە بۇ خەلقنىڭ بېشىغا قوندۇردى. گەرچە ھۇما قۇشىنىڭ قونۇشى بەك تاسادىپىي ئىش بولمىسىمۇ، دۇنيانى دىر - دىر تىترەتكەن ئىمپېرىيىلەر ۋەيران بولدى. قۇل خەلقەر خان بولدى. بۇ جەريانداا

ئۆزىدىن چىقىپ ھۆما قۇشى قونغانلاردىن ئەڭگۈشتەر ئىزدەش بىر ئىجتىمائىي ئۇدۇمغا ئايلاندى. يېقىن تارىخقا قارىساق، ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەيۋىتى ياۋروپادا مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ قوزۇقىنى چېكىپ، ياۋروپالىقلار ئەرەبلەردىن ئەڭگۈشتەر ئىزدىدى ۋە ئەرەب مەدەنىيىتى ئارقىلىق يىلتىزى يۇنان مەدەنىيىتىنى بايقىدى. ئەڭگۈشتەرگە ئېرىشتى. 15 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ياۋروپادىكى گۈللىنىش شەرق خەلقلىرىنى ياۋروپادىن ئەڭگۈشتەر ئىزدەشكە سالدى. تەقدىرنىڭ تەلىتى ئون بەش كۇنۇلۇك تولۇن ئايغا ئوخشاش ياۋروپاغا ئالدىنى قىلدى. بىر چاغلىرى ياۋروپالىقلار زامانىۋى ھادىسىلەرنى تەپەككۇر قىلىش ئۇچۇن، ئەينى زامان زامانىۋىلىقنىڭ ئىگىسى بولغان خەلقلەردىن تەپەككۇر شەكىللىرىنى ئارىيەت ئېلىپ تۇرغاندەك، كەڭ شەرق غەرب مەنىسىدىكى ياۋروپا مەدەنىيىتى ئالدىدا شەھەرگە كىرگەن ياۋا ئادەمگە ئوخشاش ھودۇقىدىغان، تىترەيدىغان، زامانىۋى ھادىسىلەرنى بىلىش ئۇچۇن غەربتىن تەپەككۇرلا ئەمەس، ئاتالغۇ ئارىيەت ئېلىش دەرىجىسىگە كەپقالدى.

كىملەرنىڭ ئەزىزلىرى كىملەرگە خار بولماپتۇ!

مەن ئەقلىمگە كېلىپ جاھاننى تەپەككۇر قىلىشقا باشلىغاندا، ئۆزۇمنىڭ سەپەر ئۇستىدە تۇرغانلىقىمنى سەزدىم. سەپىرىم ئىككى خىل مەنگە ئىگە ئىدى. بىرى، ھاياتلىق سەپىرى، يەنە بىرى قوۋمىنىڭ غەربتىن ئەڭگۈشتەر ئىزدەش ئۇچۇن باشلىغان نىجاتلىق سەپىرى ئىدى. مەن بۇ سەپەرچىلەرنىڭ زامانىۋىلىق دېگەن مەنزىلگە قاراپ ھاسىراپ كېتىۋاتقان ئون نەچچە ۋاگونلۇق (بۇ يەردە ھەربىر سان بىر ئوقۇش يىلىغا قارىتىلدى) پويىزنىڭ مەلۇم ۋاگونىدا ئولتۇراتتىم. بۇ پويىزغا ئەقلىمنى بىلمەستە نېمە ئۇچۇنلۇكىنى بىلمەي چىقىپ قالغان ھالىتىم مەلۇم مەنزىلگە يېتىش ئۇچۇن پويىزغا چىققان يولۇچىنىڭ ئەھۋالىغا ئەمەس، مەلۇم مەنزىلگە ئاپىرىپ قويۇش ئۇچۇن پويىزغا قاچىلانغان يۈككە

ئوخشايتتى.

— مەن كىم؟ — دەپ سوئال قويدۇم.

مەن ئۆگەنگەن بىلىملەرگە قارىغاندا، ھەرقانداق ئادەمنىڭ كىملىكى مەۋجۇت ئىدى. مېنىڭ شۇ چاغدىكى تەپەككۇرۇمچە كىملىكنى چۈشىنىش ئىنسانىي تاكامۇللۇقنىڭ بىر ھالقىسى ئىدى.

مەن كىم؟ ئابلەت ياكى ئابدۇلئەھەد سۈزىنىڭ ئېتمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئەرەبچە، ئىسلام دىنىغا خاس ئىسىم. ئابلەت ئۇنىڭ قوپال ھالدىكى ئۇيغۇرچىلىشىشى.

مەن كىم؟ سوتسىيالىستىك جۇڭگونىڭ كومۇنىستىك ئەخلاقىنى كىشىلىك غايىسى قىلغان ئاددىي پۇقراسى.

تەۋەلىكىم شەرقنىڭ ئىككى خىل مەنسىبىنىڭ ھەممىسىدە.

مەن تەۋە بولغان ئىجتىمائىي تۈسنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى زامانىۋىلاشتۇرۇش، سىياسىي غايىسى كۇچىيىش.

زامانىۋىلاشتۇرۇش غەربكە خاس ئاتالغۇ. دېمەك، زامانىۋىلاشتۇرۇش ئاتالغۇ ئىگىسىنىڭ مەلۇم ھالىتىگە ئىگە بولۇش.

كۇچىيىش، بوزەك بولماسلىق بۇ ھۆكۈمنىڭ كەينىدىكى مەنە. دېمەك، بىز ھازىر بوزەك... ئەڭگۈشتەر غەربتە... مەن غەربتىن ئەڭگۈشتەر ئىزدەپ كېتىۋاتقانلارنىڭ سېپىدە. دېمەك، غەرب ئىجتىمائىي غايىسىگە ئايلانغان شەرقلىقلەرنىڭ بىر توپىدا.

غەربنى ئۆگىنىشكە، تەنقىق قىلىشقا، قىدىرىشقا كىرىشتىم:

غەربنىڭ بۇگۈنكى مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يىلتىزى ئۇنىڭ ئىلىم — پەن روھىدا. ئۇلارچە، ئىلىم — پەن ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ دىنى ھازىر ئىلىم — پەن، دۆلەت ئىدىيىسى شەخسىيەتچىلىك.

شەرقنىڭ قالاقلىقىنىڭ يىلتىزى ئۇنىڭ دۇنيانى سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىدە، ھەممە ئىشنى ئىلاھقا باغلاپ قويغانلىقىدا...

مانا بۇ شەرقلىقلەر بىلەن غەربلىكلەرنىڭ شەرق ۋە غەرب مەققەدىكى ھۆكۈملىرىنىڭ جەۋھىرى ئىدى. كاللامدا مەككە سۇسلىشىپ پارتۇ نۇرلىنىۋاتاتتى. ئۇرۇمچى پېتىدىن چۈشۈپ لوندون بۇيۇك سىماغا ئايلانغانىدى. قەشقەر، خوتەنلىك سىرلىق سۇكۈتى بېرلىن، توكيولارنىڭ شاۋقۇنى ئاستىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى.

4

1974 ـ يىلى باھاردا بىر ياپونىيىلىك مۇخبىر دۇنيا تارىخ تەتقىقاتىدا ئۆزگىچە تەپەككۇر بىلەن تارىخ تەتقىقاتىنى يېڭى مېتود بىلەن تەمىنلىگەن ئەنگلىيىلىك مەشھۇر تارىخچى ئارنولد تويىنبى دوكتوردىن: «قايتا تۇغۇلۇش پۇرسىتى بولغان بولسا، قايسى دۆلەتتە تۇغۇلۇشنى خالايتتىڭىز؟» دەپ سورىغاندا، 85 ياشقا كىرىپ قالغان تويىنبى كۈلۈپ تۇرۇپ: «مىلادىيە 1 ـ ئەسىردە بۇددا دىنى تارىلىپ بولغان جۇڭگو شىنجاڭدا تۇغۇلۇشنى ئارزۇ قىلغان بولاتتىم» دەپ جاۋاب بەردى.

ـــ «21 ـ ئەسىرگە نەزەر» دېگەن كىتابنىڭ 295 ـ بېتىدىن ـــ ئاخىرلاشمايدىغان يول، ئاشكارىلانمايدىغان يىلتىز يوق.

ـــ «خاتىرە دەپتىرىم» دىن

ئەدەبىيات، پەلسەپە، سىياسىي ھەققەدىكى ئىزدىنىش مېنى يۇقىرىقى ئىلىملەرنىڭ زامانىۋى پەللىسىنىڭ ئىگىسى بولغان غەربنىڭ قوينىغا تېخىمۇ چوڭقۇر ئىتتىردى. لېكىن، يېشىم 25 ياشقا يېقىنلاشقاندا، تۇيۇقسىز بىر چاغلاردا ماڭا سىرلىق ـ قاراڭغۇ بىلىنگەن غەرب دۇنياسى بىردىن روشەنلىشىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا مەن مائارىپنىڭ 16 ۋاگونلۇق پويىزىغا ئولتۇرۇپ تۇنجى مەنزىلىمگە يېتىپ بولغان، ئەڭگۈشتەر ئىزدەش سەپىرىنىڭ ئىككىنچى قەدىمىنى باشلاپ بولغانىدىم.

مەن ئەڭ ياقتۇرغان غەرب پەيلاسوپى نېتزىنىڭ «دەرىجىدىن

تاشقىرى، ئۆزىدىن ھالقىغان ئادەم» پەلسەپىسى شەرق ئىسلام پەلسەپىسىدىكى ئارىق ـــ كامىل ئىنسان پەلسەپىسى بىلەن ئوخشىشىپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ: «يوقالسۇن ئاجىزلار» دېگەن چاقىرىقى ئۇيغۇرلاردىكى: «ياۋاشنى بوزەك ئەتمىسەڭ قىيامەتتە سورىقى بار» دېگەن گېپى بىلەن ماھىيەتتە بىر گەپ ئىدى.

سوپى دېگەن گەپ بىلەن پەيلاسوپ دېگەن گەپ ئوخشاشتەك قىلاتتى.

مەن گۈمانلانغان ھالدا نېتزىنى كوچىلىدىم. بىر يەردە گېگىل، بىر يەردە شوپېنھاۋېر ئايان بولدى. ئۇنىڭ كەينىدىكى بولسا بىر يەردە ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ كۆلەڭگىسى، بىر يەردە جالالىددىن رۇمىنىڭ، بىر يەردە بولسا ماڭا ناتونۇش شەرق مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ...

شەرق دەپ ھەسرەتلىنەتتى گىيوتى.

شەرق دەپ ئۆھ تارتاتتى ل . تولىسوي...

ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى شەرقتىن ـــ كافكاز-لىقلاردىن ئۆگىنىڭلار، دەيتتى كارل ماركس.

ئامېرىكا ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسچىسى ئېزرا فوند تاڭ دەۋرى شېئىرىيىتىدىن ئىلھام ئالغان، رومانتىك شائىر ۋاڭ ۋېينى ئۈستاز تۇتقانىدى. ۋاڭ ۋېي شېئىرلىرىدا، جۈملىدىن تاڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇرتقىسىدا قۇچۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرى تامغىدەك قېتىپ قالغانىدى.

دون كىخوتتىن نەسرىددىن ئەپەندىنىڭ پۇرىقى كېلەتتى. ئىسلام دىنىنىڭ جۈمھۇرىيەت دەۋرى دەپ ئاتالغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىنى ئەڭ مۇنەۋۋەر جەمئىيەتنىڭ بىردىنبىر ئۈلگىسى، دەپ ھەسرەتلىنەتتى جەمئىيەتشۇناسلار...

مەن غەرب دۇنياسىنىڭ پاراسەت خەزىنىسىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر-ىدا تۇرۇپ، بىردىن ئەڭگۈشتەر ئىزدەشنىڭ مەنىسىنى چۈشەن-دىم:

ئەڭگۈشتەر ئىزدەش ماھىيەتتە ئۆزىنى ئىزدەش ئىكەن، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى قايتا تۇرغۇزۇش ئىكەن، ئەڭگۈشتەر ئۆزىمىزدە ئىكەن؛ بىر خەلقنى قۇتقۇزىدىغان ئەڭگۈشتەر باشقا يەردە ئەمەس، دەل ئۆز ۋۇجۇدىدا بولىدىكەن...

بىردىن شەرق ۋە غەربنىڭ مەنىسىنى قايتىدىن ئاڭقاردىم ۋە ئىككىسىنىڭ ئايرىم - ئايرىم قىممەت قاراشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. غان ئىككى ئۆزگىچە ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ئىككى گەۋدە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بار ئىدى. قىزىقارلىق يېرى، ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۆزىدىكى ئەڭ سەلبىي نەرسىلەرنى رەقىبىنىڭ دەپ جار سالاتتى، رەقىبىگە ئىتتىرىپ قويىاتتى. ئىنسانىيەتكە ئورتاق نەرسىلەرنى مۇستەقىل ئۆزىگە مەنسۇپ قىلىش ئۈچۈن پاكىت توپلايتتى. شۇ چاغدا ناھايىتى ھەسرەت بىلەن يىراقتىن خەلقىمگە نەزەر تاشلىدىم:

قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، تۇرپان بىر يىپقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجاندەك يالتىرايتتى، بۇ مارجانلارنىڭ بېشى ئۇرۇمچىدە ئىدى. بىر قارىماققا ئۇلار تەسۋى دانىسىغا ئوخشىسا، بىر قارىسا بىلىيارت ئۇرۇقىدەك كۆرۈنەتتى. كىشىلەر توپ - توپ بولۇپ، بار كۈچى بىلەن بۇ مارجانلارنى غەربنىڭ رەڭلىرى بىلەن بويىاش كويىدا ئاۋارە ئىدى.

شەرق غەربنىڭ ئەرزان باھالىق ساختا مالىرى بىلەن لىق تولغان ئەخلەتخانىسىغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئاياللار چېچىنى ۋە تۇرقىنى پارىژنىڭ قىزىل چىراق رايونىدىكى پاھىشىلەرنىڭ چېچىغا ۋە تۇرقىغا تەقلىد قىلىپ ياسىشىپ، ئەرلەر بېرلىننىڭ مېتروليرىدىكى زامانىدىن بىزار ناتىنىست ياشلىرىدەك تۇرقتا ئەڭ قىممەتلىك نەرسىلىرىنى قولتۇقلاپ غەربكە قاراپ كېتىۋاتاتتى.

5

ئامېرىكىنىڭ كۆچى ئورۇندىيالمىغان ئىشلارنى ئامېرىكا مەتبۇئاتى ئورۇنداۋاتىدۇ. بەش بۇرجەكلىك بىنا (ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى) ئورۇندىيالمىغان ۋەزىپىنى هوللۇۋود ئورۇنداۋاتىدۇ.

— پاكىستانلىق ئالىم ئەكبەر ئەھمەد «كەلگۈسىدىكى توقۇنۇش مەدەنىيەت توقۇنۇشى، ئىسلام بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتۇر».

— «كۆچۈرۈلمە جۇملە» خاتىرە دەپتىرىمدىن

جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ هۆكمىچە، زامانىمىزدىكى سىياسىي مەنىدىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ يېڭىچە توقۇنۇشى — سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى شەرقنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. ئەمدى يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان توقۇنۇش مەدەنىيەت مەنىسىدىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ توقۇنۇشىدۇر. ماهىيەتتە بۇ خىل تونۇقۇش ئىككى خىل قىممەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرۈنمەس توقۇنۇشتۇر.

خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئامېرىكىنى هوللۇۋۇد فىلىملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئارقىلىق چۈشىنىپ كەلگەن ۋە غەربلىشىشنى تۇرمۇش غايىسى قىلىپ يۈرگەن بىر قىز ئامېرىكىغا چىقىپ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئامېرىكا مۇھىتىغا قاراپ ئالدانغاندەك تۇيغۇغا كەپقالغان. ئۇ مۇھەببەت جەھەتتە شۇنچە ئەركىن، چەكلىمىسىز، دەپ قاراپ كەلگەن ئامېرىكىلىقلار كىنولارنىڭ ئەكسىچە شەرقلىقلەرگە ئوخشاش مۇتەئەسسىپ بولۇپ چىققان. شەرقنى دىن بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدىغان غەربتە دىنىنىڭ تۇسى تېخىمۇ قويۇق بولغان.

يەنە بىر هېكايىدە دېيىشىچە، بىر ئامېرىكىلىق جۈڭگوغا كېلىپ، جۈڭگولۇقلارنىڭ هوللۇۋود كىنولىرىدىكىگە ئوخشايدىغان

غان ئوچۇق ـ ئەركىن خاراكتېرىدىن تاڭ قالغان...

ھەقىقەتەن غەربلىكلەرنىڭ پەلسەپىسى بارلىق سىرلارنى ئېچىپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇش، گۈزەللىك ئېستېتىكىسى يالىڭاچلىق، ئوچۇقلۇق، شەرقلىكلەرنىڭ پەلسەپىسى بولسا، سىرلارغا تەن بېرىش، سىرلارنى ئېتىراپ قىلىش، گۈزەللىك ئېستېتىكىسى يېپىقلىق، يوشۇرۇنلۇق.

يالىڭاچلىق ئېستېتىكىسىدىن شەكىللەنگەن ئايالىلار ئازادلىقى يالىڭاچلىق، ئۇ مۇھەببەتنىڭ ھەممە ئادەمگە خاس مەخپىيىتىنى ئاشكارىلاپ ئاممىۋىلاشتۇردى. ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى ئەيدىز كېسىلى ۋە ئوخشاش جىنسىلىقلار مۇھەببىتىنى قانۇنلاشتۇرۇش بىلەن تۈگەللەندى. جەمئىيەت ئىجتىمائىي كېسەللەر بىلەن تولدى. روھىي كېسەللەر ئاۋۇپ كەتتى. شەخسىيەتچىلىك، بايلىق تەقسىماتىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق، تەبىئىي بايلىقلارنى ئاچ كۆزلەرچە ئىسراپ قىلىش غەربنىڭ ئىجتىمائىي ۋاباسىغا ئايلاندى. ئۇلار شۇ چاغدا شەرق ئىدېئولوگىيىسىدىكى ئاددىي ـ سادىدىلىق، كەمتەرلىك، پەرھىزكارلىق، زاھىتلىقنىڭ مەنىسىنى چۈشەندى. لېكىن، غەربلىكلەر شەرقلىقلەرنىڭ روھىدىكى بۇ ئامىللارنى جەمئىيەتنىڭ دورىسى، دەپ بىلگەندە، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ زەھەرلىشىگە ئۇچرىغان شەرقتە غەربتىكىدىنمۇ ئېغىر شەخسىيەتچىلىك، ئىسراپخورلۇق مودىغا ئايلاندى... شەرق غەربنىڭ ئەخلەتخانىسىغا ئايلاندى.

شۇڭا مەن دەيمەن، يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان خەلقئارا مەدەنىيەت توقۇنۇشى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى، غەرب بىلەن ئىسلام ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئەمەس، بىر مىللەتنىڭ، بىر خەلقنىڭ ئۆزلۈكى بىلەن ئۆزگىلىكى، ئوبيېكتى بىلەن سۇبيېكتى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، ئۆزىگە ئىشىنىش بىلەن ئىشەنمەسلىكى، ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش بىلەن ئۆزگىلەرگە تەقلىد قىلىش خاھىشى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش.

كىملەرگىدۇ دېگۈم كېلىدۇ: دۇنيانىڭ گۈزەللىكى ئۇنىڭ سىرلىقلىقىدا، يوشۇرۇنلۇقىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجىر قىلغان نان قەنتتىن تاتلىق. بىر ئايالنىڭ گۈزەللىكى يالىڭاچلىقىدا ئەمەس، بەلكى... يالىڭاچلىق بىر گۈزەللىك سەپىرىنىڭ ئاخىرلىشىشى، يوشۇرۇنلۇق مەڭگۈلۈك داۋاملىشىشى...

يەنە دېگۈم كېلىدۇ: ھەي غەربتىن نوم (ئەڭگۈشتەر) ئەكېلىشكە ماڭغانلار، نوم (ئەڭگۈشتەر) غەربتە ئەمەس، ۋۇجۇدىمىزدا، تارىخىمىزدا، تەپەككۇرىمىزدا...

گۇناھ تۇيغۇسى نەگە كەتتى

نەچچە يىل ئىلگىرى بىر ماتېرىيالدىن ئامېرىكىنىڭ مەلۇم پرېزىدېنتىنىڭ: «ناۋادا 70% ئامېرىكا خەلقى زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى قانۇنلۇق قىلىپ بېرىڭلار، دەپ ئاۋاز بەرسە، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى قىلچە ئىككىلەنمەي قانۇنلۇق قىلىپ بېرىدۇ» دېگەن مەنىدىكى سۆزىنى كۆرگەنىدىم. بۇ سۆزنى پرېزىدېنت ئامېرىكا دېموكراتىيىسىنىڭ نەقەدەر ئۇلۇغ ۋە مۇكەممەل-لىكىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن ئېيتقان. بۇ سۆزنى تۇنجى قېتىم ئۇقۇغىنىمدا ھەيران قالغانىدىم. لېكىن بۇ ھەيرانلىق ئامېرىكىدىكى دېموكراتىيىنىڭ نەقەدەر كەڭلىكىدىن پەيدا بولغان ھەيرانلىق بولماستىن، بەلكى 70% ئامېرىكا خەلقى راستتىنلا زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى قانۇنلۇق قىلىپ بېرىڭلار، دەپ تەلەپمۇ قىلارمۇ؟ دېگەن گۇماندىن پەيدا بولغان ھەيرانلىق ئىدى. ھەيرانلىقىم ئۇزۇنغىچە بېسىلمىدى. ھەتتا غەربىي ياۋروپادىكى بىرقانچە دۆلەت ئوخشاش جىنسىلىقلارنىڭ توي قىلىشىغا يول قويۇش ھەققىدە قانۇن ماقۇللىغاندا ھەيرانلىقىم ئەۋجىگە چىقتى. كېيىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ھەققىدىكى چۈشەنچىمنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ھەيران قالماس بولدۇم ۋە ئامېرىكا پرېزىدېنتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ماڭا جۆيلۇشكە ئوخشاش تۇيۇلغان سۆزىنىڭ تېگىگە يەتتىم. بىردىن ئىچىم ئاچچىق بولدى. ئەينى چاغدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئەخلاقى ۋە گۇناھ تۇيغۇسىغا ئىشەنچ قىلغان، ئۇلارنىڭ ھەق - ناھەق كۆز قارىشىدىن گۇمانلانمىغاچقا، قورقماستىن شۇ گەپنى قىلغانىكەن.

نېمىشقا ئىچىم ئاچچىق بولدى؟ ئامېرىكىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە نىسبەتەن قەلبىمدە ھەسەت ئوتى يالقۇنجىدىمۇ يا؟ ياق! ياق! ياق!

ئىككى يىلدىن بۇيان ئەتراپىمىزدا يۈز بەرگەن ئابرۇي تۆۋەنلىشى ناھايىتى يۇقىرى مەتبۇئاتلىرىمىز تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ئەخلاقسىزغا چېتىلىدىغان، گۇناھ تۈيغۇسىزنى سوراقلايدىغان غەيرىي ھادىسىلەر ئىچىمنى ئاچچىق قىلدى. قەلبىمدە جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەخلاقىغا نىسبەتەن گۇمان، چوڭقۇر قايغۇ پەيدا بولدى. ناۋادا ھازىر جۇڭگودا ئەمەلدارلار ئارىسىدا ئامېرىكىدىكىگە ئوخشاش راي سىناش ئېلىپ بېرىلىپ، چېرىكلىك قىلمىشىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئاۋازىغا قويۇلسا، قانچىلىك ئەمەلدار قارشى تۇرار؟ قانچىلىكى قوللاپ ئاۋاز بېرەر؟ سودىگەرلەر ئارىسىدا سودا ئەخلاقى ئاۋازىغا قويۇلسا، قانچىلىك سودىگەر قوللاپ ئاۋاز بېرەر؟ قانچىلىكى قوللىماس...

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ سابىق ئەزاسى، بېيجىڭ شەھەرلىك پارتكومىنىڭ سابىق سېكرېتارى چېن شىتۇڭ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چېڭ كېجىلار جۇڭگودىكى پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش كۆرىشى جەريانىدا بايقالغان دۆلەت رەھبىرى دەرىجىلىك پارىخورلار، چېرىكلەر... ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ پاش قىلىنىشى خەلقىنى خۇشال قىلدى. لېكىن كاللىمىزدا سوئالمۇ پەيدا قىلدى. بىرى دۆلەتنىڭ قانۇن تۈزۈش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، يەنە بىرى پايتەختىنىڭ بىرىنچى باشلىقى، دۆلەتنىڭ مۇھىم رەھبىرى. ئۇلار نېمە ئۈچۈن شۇنداق خاتالاشتى؟ ئۇلار كوممۇنىست ئىدىغۇ؟ كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن تەربىيىلەنگەن ئادەملەر ئىدىغۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلاردىكى ئەخلاق، گۇناھ تۈيغۇسى ئۇلارنى ھالاكەت يولىغا مېڭىشتىن چەكلەپ قالالمىدى؟

بۇ ئىككىسى ئەڭ تىپىك مىسال. باشقا چېرىكلىك مىسالل-

ری قۇمدەك... دېمەك بۇ ئەھۋاللار كاللىمىزدا «ناۋادا مۇشۇنداق مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلىۋالغان چىرىكلەر قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، جىنايەتنى قانۇنلاشتۇرۇۋالغان بولسا، قانداق قىلغان بولار ئىدۇق؟» دېگەن سوئالنى پەيدا قىلىدۇ...

ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىر جۇڭگونىڭ خەلقئارادا ساختا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇت دېگەن نامى بار. ماگىزىنلىرىمىزنى ئارىلىساق، ساختا مال ئېلىپ سېلىش ۋەھىمىسى ۋۇجۇدىمىزنى ئۆز ئىسكەنجىسىگە ئېلىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن مۇنداق ئۇچۇرغا، ياق، يەكۈنگە ئېرىشىمىز: تۆۋەندە قانۇندىن، يۇقىرىدا خۇدادىن قورقماسلىق، خەنزۇچە ئېيتقاندا: «天不怕,地不怕» لىق ھالىتى، ئېتىقادسىزلىق ئىجتىمائىيىتىمىزدە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتىمۇ نېمە؟

ھەر يىلى جۇڭگودا نەچچە مىڭ ئادەم يېمەكلىكتىن زەھەرلىنىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ، پالەچ بولىدۇ.

ئادەمنىڭ ئەڭ تۇپ ئېھتىياجى بولغان يېمەكلىكمۇ بۇلغانغان... ھەتتا ھازىر ئادەم خاتىرجەم يېيىش - ئىچىش ئەركىنلىكىدىنمۇ مەھرۇم.

ستولىلاردىن «قىزىلىق پەردىسى سېلىش ئوپېراتسىيىسى» قىلىش ھەققىدىكى ئېلانلارنى كۆرۈپ تۇرىسىز، بەلكىم ئەر كىشى بولسىڭىز غۇرۇرىڭىزنىڭ يەرگە ئۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىدىغانسىز، ئايال كىشى بولسىڭىز ئاياللىق قىممىتىڭىزنىڭ يەرگە ئۇرۇلۇپ، ئاياللىق ئۇلۇغلۇق، پاكلىقىنىڭمۇ خىرىسقا ئۇچرىغانلىقىدىن، ئادەملەرنىڭ بەزلەشكەن قەلبى ئالدىدا قىزىلىق غۇنچىسىنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىنىۋاتقانلىقىدىن قەلبىڭىز قىيامەت ھەسرىتىگە چۆمگەندۇ؟

ئەتراپىمىزدا ئادەملەر ئۆز - ئۆزىنى ئاياغ ئاستى قىلماقتا... بىر چاغدا زۇنۇن قادىرى «ماغدۇر كەتكەندە» ھېكايىسىدە يەر تراگېدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، ھازىر يېنىمىزدىلا ئۇنج-

دان، ئەخلاق تراگېدىيىسى يۈز بېرىۋاتىدۇ.

بىر چاغلاردا دېموكراتىيىنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى ئىدىم، شەخسىي ئەركىنلىككە چوقۇناتتىم. لېكىن، ھازىر دېموكراتىيە-دىن گۇمانلىنىمەن، ئەركىنلىكنىڭ چوقۇنغۇچىلىرىنىڭ ئاغزىغا ئۇرغۇم كېلىدۇ. بۇ نېمىشقا؟ ئامېرىكىدىكىگە ئوخشاش مەلۇم قانۇننى ماقۇللاش ئۈچۈن ئومۇمىي خەلقنىڭ ئاۋازىغا قويۇلسا، خەلقىمنىڭ ئەخلاقىدىن، گۇناھ تۈيغۇسىدىن گۇمان قىلىمەن. 70% ئادەمنىڭ زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى قانۇنلاشتۇرۇپ بەر، دەپ تەلەپ قىلىشىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ ئۆتە چىركىن - پاسىق نەرسىلەرنى قانۇنلاشتۇرۇۋېلىشىدىن قور-قىمەن. جىنايەتنىڭ قانۇنلاشتۇرۇلۇشى قىيامەتنىڭ باشلانغانلى-قىنىڭ بەلگىسى خالاس.

گۇناھ تۈيغۇسى ئومۇمىي خەلق ئەخلاقىنىڭ شەخس روھىيە-تىدىكى چەكلەش كۈچىدۇر. ئەخلاقمۇ ماھىيەتتە قانۇننىڭ يۇكـ-سەك دەرىجىدە ئاڭلىقلىشىشىدۇر. ئەخلاقنىڭ يەنە بىر مەنبەسى ئېتىقاد. ئېتىقادسىزلىق، ئىنسانىنىڭ شەخسىيەتچىلىك تۈيغۇسـ-غا زەربە بېرىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان كېسەلمەن شەخسـ-يەتچىلىك، ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى ئويلىماسلىق دەل گۇناھ تۈيغۇسىغا چۈشكەن ۋاباا ۋىرۇسىدۇر.

يېقىندا مەن «شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى» نىڭ مەلۇم سا-نىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەلۇم ناھىيىسىدىكى بىر ئۇيغۇر ياشنىڭ پۈل ئۈچۈن ئانىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، «شىنجاڭ ئايال-لىرى» ژۇرنىلى 2001 - يىل 11 - سانىدىن تۇرسۇن داۋۇت دېگەن مەلئۇننىڭ ئەمدىلا 17 ئايلىق بولغان ئوماق بوۋاق قىز-نىڭ نومۇسىغا تەگكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئوقۇپ گۇناھ تۈيغۇسى ھەققىدىكى ئويلىنىشىم ئەۋجىگە چىقتى.

پۈتكۈل جۇڭگودىكى ئەخلاق كرىزىسنىڭ ئېيتقادلىق سا-نالغان ئۇيغۇر مىللىتى ئىچىگە يامرىشى قەلبىمنى پارە - پارە

قىلىپ تاشلىدى.

ئەنە: ھەدىسە «بىز ئۇيغۇر» ، «ئۇيغۇر ئۇچۇن» دەپ مەيدە-سىگە ئۇرۇپ تۇرۇپ سۆزلەيدىغان بىر ئۇيغۇر قاراپ تۇرۇپ قېرىندىشىنىڭ كېكىردىكىگە پىچاق سۇردى. ئەنە: يەنە بىر ئۇي-غۇر مەن مۇسۇلمان، دەپ تۇرۇپ ناھەسىدە قىزىنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا تەگدى، يەنە بىر ئۇيغۇر قېرىندىشىغا گۆشنى كەم تارتىپ بەردى.

ئەنە: بىر ئۇيغۇر قاسساپ ئۆچكىنىڭ كەينىگە قويۇنىڭ ئۇي-رۇقىنى 502 ماركىلىق يىلىم بىلەن چاپلاپ، ئۇنى قوي گۆشى ئورنىدا بىر قېرىندىشىغا ساتتى.

قەسەمخورلۇقنى نومۇس بىلمەيدىغان ئۇيغۇر قەسەمخور بو-لىۋالىدۇ. ئەڭ ئۇلۇغ نامىلارنى ئۆز شەخسىيىتى ئۇچۇن سۇيىئىستې-مال قىلىش قەدەمىدە بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ.

بىر چاغلاردا رەھمەتلىك بوۋام قىيامەت ھەققىدە سۆزلەپ: «ئادەملەر بىر - بىرىگە ئىشەنمەي قەغەز - قەلەمنىڭ گۇۋاھلىقى-غا ئىشىنىشكە باشلىغاندا، ئادەملەر قەلبىگە ئۆزىدىن باشقا ھېچ-كىم سىغمىاس بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئەرلەرگە خىرىس قىلىشى قىيامەتنىڭ قايىم بولۇشىدىن بېشارەتتۇر» دەيتتى. شۇ چاغلاردا گۆدەكلىكىمدىن بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە يەتمىگەنىكەنمەن. ئەم-دى ئويلاپ باقسام، ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىگە ئىشەنمەي قەغەز - قەلەمنىڭ ئىسپاتىغا ئىشىنىشى ئەسلىدە ئېتىقاد، ئىشەنچنىڭ ئاجىزلاپ، ئادەملەر قەلبىنىڭ بىر - بىرىدىن يىراقلاپ كېتىشى ئىكەن...

ھازىر تۇز يوللاردا كىملەردۇر كولاپ تىندۇرۇۋەتمىگەن ئورەككە پۈتلىشىپ، يىقىلىپ چۇشكەندە: «بىر چاغلاردىكى يولدا تىكەن ئۇچرىسا، ھارۋىسىدىن چۇشۇپ ئېلىپ تاشلايدىغان ئادەم-لەر نەگە كەتتى؟» دەپ ۋارقىرىغۇم كېلىدۇ... ئەخلاق، گۇناھ تۇيغۇسى ھەققىدە ئويغا چۆمىمەن. گۇناھ تۇيغۇسىنىڭ ئىنسانغا

بىرىلگەن نەقەدەر زور بايلىق ئىكەنلىكىگە قول قويىمەن. قەلبى گۈناھ تۈيغۇسىدىن يىراقلاپ كېتىۋاتقان كىشىلەرگە قاراپ: «سىلەر جىنايەت يولىغا كېتىۋاتىسىلەر» دەپ ئۇنسىز ۋارقىرايمەن...

بوۋامغا يادنامه

ئون يىل ئىلگىرى (1991 ـ يىلى) ئانام قازا قىلىپ كەتكەندە، ئاتا ـ ئانا، مۇھەببەت ھەققىدە چوڭقۇر ئويغا چۆمگەندىدىم. ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ ھادىسە ئۆز يېنىمدىلا ئايان بولۇپ، مېنى ھاياتنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئويغا پاتۇرغاندى. لېكىن، ھازىر شۇ چاغدىكى تۇيغۇم ۋە ئۆلۈم ھەققىدىكى كۆنلىرىمنى ئەسلىسەم، ئاچچىق كۆلكۇم كېلىدۇ.

ئىككى يىلدىن بېرى ھېچكىمنى تونۇماس، سۆزلىمەس ھالەتتە يانقان بوۋامنىڭ 90 نەچچە يېشىدا قازا قىلىشى مېنى قايتىدىن ئويغا پاتۇردى. ئۆلۈمنىڭ ئىككى قېتىملىق ئاچچىق ھەقىقىتى مېنى قايتىدىن ئادەم قىلدى. 1991 ـ يىلى 20 يېشىمدا بىر قېتىم ئادىمىيلىكىمنى يېڭىلىغان بولساممۇ، ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە ـــ 30 يېشىمدا يەنە بىر قېتىم «قاسىراق تاشلىدىم».

ماۋزېدۇڭ ئۆلۈم ھەققىدە توختىلىپ: «بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ» دېگەنىكەن. ماۋزېدۇڭ بۇ يەردە ئۆلۈمنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى كۆزدە تۇتقان. ئەمما، بىر ھاياتلىق ھادىسىسى سۈپىتىدە ئۆلۈمنىڭ مەنىسى پەقەت بىر خىل. ئۆلۈم قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر ھاياتلىق مۇساپىسىنىڭ ئاخىرلىشىشى دېمەكتۇر. ماھىيەتتە ئۇ تۇغۇلمىدىن باشلانغان بىر يولغا قويۇلغان چېكىت، تىرىك ئادەملەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ بىر ئاگاھلاندۇرۇش: ئۆلۈم ھەممە يەردە، ھەممە كىشىنىڭ بېشىدا بار، ئۆلىمەيدىغان ئادەم يوق. بىر كۈننىڭ

ئۆتۈشى ماھىيەتتە ئادەمنىڭ ئۆلۈمگە بىر قەدەم يېقىنلىشىشى. ھەممىمىز ئۆلۈمگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقۇچىلار، لېكىن ھېچكىمنىڭ توختاپ قېلىشقا ئامالى يوق...

بوۋامنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر مېنى بوۋامنىڭ ھاياتى ھەققىدە ئويغا سالدى. ئىلگىرى مەن بۇ ھەقتە زادى ئويلاپ باقمىغان، بوۋامنىڭ ھاياتىنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئويلاپ بېقىشنى خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم. بوۋامۇ باشقا ئادەملەرنىڭ بوۋىسىغا ئوخشاش بىر بوۋا ئىدى، خالاس. مەندەك بىر زىيالىيىنىڭ مانا شۇنداق بىر خىيالى مېنى چۆچۈتتى. بىر دەۋر، بىر ئەسىر كىشىلىرىنىڭ ھايات ھەققىدىكى قارىشىنىڭ نەقەدەر تېيىز، ئاددىيلىقى مېنى ئويغا سالدى. ئۆلۈم، ھايات ھەققىدىكى قارىشىمىزنىڭ ئاددىي، مۇرەككەپلىكى ھاياتىمىزدىكى ئاددىيلىق، ئۆلۈممىزدىكى قەدىرسىزلىكنىڭ سەۋەبىمۇ يا؟ دەپ ئويلاپ قالىدىم.

قەدىمكى يۇنانلىقلار باش قەھرىمانىنىڭ ئادەمنى قايغۇغا سالىدىغان ئۆلۈمى ئارقىلىق ئاخىرلىشىدىغان سەھنە ئەسىرىگە تراگېدىيە، دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن تراگېدىيە ئۆلۈم بىلەن مەنداش، ئادەمنى ئۆلۈم ھەققىدە چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان، ئۆلۈم گۈزەللىكى، ئۆلۈمگە يوشۇرۇنغان چوڭقۇر مەنە بىلەن ئىنسان قەلبىنى غىدىقلايدىغان ئېستېتىك ئاتالغۇغا ئايلانغان... ئۆلۈمنىڭ سەنئەتتىكى ئۆلمەس تېمىغا ئايلىنىشى سەنئەتكە ئاجايىپ زور سېھرىي كۈچ ئاتا قىلغان...

مېنىڭ نەزىرىمدىكى بوۋام بەكمۇ ئاددىي ئادەم ئىدى، مەھەللىدىكى بالىلارنىڭ دىنىي ساۋاتىنى چىقىرىپمۇ قويماتتى. كۈز ۋە ئەتىياز كۈنلىرى دېھقانچىلىق ئەمگىكى سىلىككەن ۋاقىتلاردا ئاپىتاپقا قاقلىنىپ، تېرە تاشلىق كىتابلارنى ئوقۇپ كېتەتتى. مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بوۋامدىن ھېيىقاتتى. غەيۋەتكە

چى خوتۇنلار بوۋامنى كۆرگەن هامان جىمىپ كېتەتتى. بىزمۇ ئائىلىدە ياخشى تاماق قىلغان كۈنلىرى بىر قاچا تاماقنى بوۋامغا سۇنۇشنى ئەڭ خۇشاللىق ئىش دەپ بىلەتتۇق... لېكىن مەن ئوقۇغان كىتابلىرىمنىڭ تەسىرىدىنمۇ، بوۋامنى نادانلىق، خۇراپاتلىقنىڭ سىمۋولىدەك كۆرەتتىم. بوۋامنىڭ نوپۇزىغا قارشى چىققۇم كېلەتتى.

ئالىي مەكتەپنىڭ 1 - يىللىقىدا قىشلىق تەتىلدە ئۆيگە قايتتىم، لېكىن ئۆيگە يېقىنلاشقانسېرى ۋۇجۇدۇمنى بىر خىل ئەنسىزلىك قاپلىۋالدى. سەۋەبى، مەن ئالىي مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن دوپپامنى تاشلىۋېتىپ، چاچ قويۇۋالغانىدىم. بوۋام يالاڭباش يۈرگەن كىشىلەرنى ياخشى كۆرمەيتتى. مەھەللىدىكىلەرمۇ قىشمۇ ياز باش كىيىم بىلەن يۈرەتتى.

ئۆيگە كەلدىم. ئاخىر مەن ئەنسىرىگەن ئىش يۈز بەردى: بوۋام مەن بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن مېھرى بىلەن بېشىمنى سىلىدى، دادامنىڭ چېھرىگە ئەندىشە يامىشتى.

— بالام، — دېدى بوۋام، — پەيغەمبىرىمىزمۇ چاچ قويغان، لېكىن ئۆسۈۋاتقان بالىلار ئۈزۈن چاچ قويسا، كەم ماغدۇر بوپقالىدۇ، ئۆگىنىشىڭگە تەسىر يېتىدۇ. چاچنى قىسقىراق قوي، روھلۇق، تېتىك، جەڭگىۋار تۇرىسەن.

بوۋامنىڭ بۇ گېپى بىلەن يەڭگىللەپ قالدىم، دادامنىڭ چىرايىغىمۇ كۈلكە يۈگۈردى. شۇ چاغدا بوۋامنىڭ چاچ قويغىنىمىغا قارشى تۇرمىغانلىقىدىن خۇش بولغانىدىم. كېيىن ئويلاپ باقسام، بوۋامنىڭ شۇ گەپلىرىدە نۇرغۇن مەنە بار ئىكەن. كېيىن نېمە ئۈچۈن ئايالالارغا ئۈزۈن چاچ يارىشىدىغانلىقىنى، ئايالالاردىكى نازۇكلۇق، لېۋەنلىكنىڭ ئۈزۈن چاچ بىلەن مەلۇم دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىنىڭ بارلىقىنى بايقىغاندا، بوۋامنىڭ شۇ سۆزى يادىمغا يەتتى.

بوۋام كۆپ گەپ قىلمايتتى، ئۇچرىغانلا ئادەمگە نەسىھەت

قىلىپمۇ ئولتۇرمايتتى. بىر كۈنى دادام بىلەن بۇۋامنىڭ مەن ھەققىدە پاراڭلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدىم:

— دادا، — دېدى دادام، — بالىغا گەپ قىلىپ قويغان بولسىڭىز، ئۇ سىزدىن بەك تەپتارتىدۇ.

— ھاجىتى يوق، بالام، — دېدى بۇۋام، — بالىنىڭ زېھنى ئوچۇق، ھازىر نەسىھەت قىلغان بىلەن كاللىسىدىن ئۆتمەسە بىكار. ئالىي مەكتەپتە ياخشى ئوقۇۋاتقان ئوخشايدۇ، ئەنسىرىمەك. بىلىمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەنزىلى يەنە ھەق ـ ھەقىقەت. ئاللاتائالا ئالىملارنى ئەڭ يېقىن بەندىلىرىم دېگەن...

ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ بۇۋامنىڭ بۇ سۆزىنىڭ تېگىگە يەتتىم. ھەرقانداق بىلىم ماھىيىتىگە يېتىپ ئۆگىنىلسە، ئادەمنى ھامان ھەقىقەتكە ئاپىراتتى. ئادەم ھەربىر شەيئىدىن بىر ھەقىقەت بايقىيالايتتى...

بۇۋام كەم سۆز ئادەم ئىدى، لېكىن بەزىدە بۇۋامنىڭ قۇشۇلارغا ئۆزگە بىر تىلدا گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالاتتىم. كېيىن بىلسەم، بۇۋام ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى بىلەتتىكەن، ئۇنتۇپ قالماي دەپ ئويلاپ، قۇشلارغا شۇ تىلدا سۆز تاشلاپ يۈرگەن بولسا كېرەك. بۇۋام ۋاپات بولغاندىن كېيىن بۇۋامنىڭ قۇشلار (بولۇپمۇ كەپتەر) غا قاراپ سۆزلەۋاتقان قىياپىتى ئېسىمگە كەلدى. دەل شۇ چاغدا يەنە بىر ھەقىقەتنىڭ تېگىگە يەتتىم. بۇۋام شۇ چاغدا ئۆز قەلبىنى چۈشىنىدىغان ئادەم تاپالماي قۇشلار بىلەن سۆزلەشتىمۇ يا؟

بۇۋام كېسەل بولۇپ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قېلىشتىن ئىككى يىل بۇرۇن يۈرتقا باردىم. بۇۋام بىلەن ئۇزاق سۆزلەشتىم. بۇۋام قېرىغان، زېھنى ئاجىزلاشقان، ئۇنتۇغاق بوپقالغانىدى. بەزىدە مېنى بالام دەپ چاقىرسا، بەزىدە ئۇكام، دەپ چاقىرىپ سالاتتى. مەن بۇۋامدىن كۆپ سوئاللارنى سورىدىم، بۇۋام ھەممىسىگە ماڭا ئوخشاش كىتابلاردىن نەقىل ئېلىپ ئەمەس، تۇرمۇشتىن، ئەترا-

پىمىزدىن مىسال ئېلىپ، ناھايىتى چۈشىنىشلىك جاۋاب بەردى. مەن كىتابلاردىن نەقىل ئېلىپ چۈشەندۈرەلمىگەن بەزى ھەقىقەتلەرنىڭ بوۋامنىڭ تىلىدا ناھايىتى چۈشىنىشلىك بوپقالغانلىقىنى ھەيرانلىق بىلەن ھېس قىلدىم.

— بوۋا، — دېدىم مەن، — تېگى - تەكتىمىزنى ئوقۇپ باققۇم بار ئىدى.

بوۋام دادىسىنىڭ، بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى دەپ بېرىپ بىر يەرگە كەلگەندە ئېزىپ قالدى، لېكىن چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ:

— تېگى - تەكتىمىزنى بىلىپ باقماقچى بولغىنىڭىز ياخشى بوپتۇ، بالام. بىزنىڭ تېگى - تەكتىمىز مۇشۇ تۇپراق، مۇشۇ جاي، شۇنى بىلىسىڭىز كۇپايە، — دېدى.

خوشلىشىش ۋاقتىدا بوۋام يەنە:

— بالام، سىز تۇرغان يەر ھەرەم (مەككىنى دېمەكچى) گە بەك يېقىن دەيدۇ، — دەپ سالدى.

بوۋامنىڭ گېپى سەل تاققا - تۇققۇ تۇيۇلدىيۇ، بىردەمدىن كېيىن گەپنىڭ تېگىگە يېتىپ كۆزۈمگە ياش ئالدىم.

بوۋام مېنى ھەقىقەتكە يېقىنلىشىپتۇ، دەپ ئويلىغانىدى، چۈنكى بوۋامنىڭ نەزىرىدە مېنىڭ ئورنۇم بارلىق ھەقىقەتنىڭ قىبلىسى بولغان مەككە يېنىدا ئىدى. ئۇرۇمچى ماھىيەتتە بۇ جۇغراپىيىلىك ئورۇن ئىدى، بىز جۇغراپىيە چەمبىرىكىدىن چىقىپ كەتكەنىدۇق...

بوۋام ۋاپات بولدى. ئۇ ۋاپات بولغاندا مەن ئۇنىڭدىن ئىككى مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئۇرۇمچىدە ئىدىم. ئانام ۋاپات بولغاندىمۇ ئۇرۇمچىدە ئىدىم. ئىككى قەدىردان كىشىنىڭ ئۆلۈمىنى تاۋۇت ئالدىدا ئۇزىتالمىغانىدىم، يول يىراقلىقى بىزنى توسۇپ تۇراتتى. لېكىن، بوۋامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى چوڭقۇر ئويلىنىش ھەسرىتىمگە شېپا قىلدى. يول يىراق بولغان بىلەن،

كۆڭۈل يىراق ئەمەس، سېغىنىشقا يول يىراقلىقى كار قىلمايدۇ.

بوۋام تۇپراققا كىرىپ كەتتى. دەل شۇ چاغدا بوۋامنىڭ «تېگى ـ تەكتىمىز تۇپراق» دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى تېخىمۇ ئايان بولدى. دەسسەپ تۇرۇۋاتقىنىمىز تۇپراق ئەمەس ئەجدادلىرىمىز، بىزنى بېقىۋاتقىنى تۇپراق ئەمەس، تۇپراققا ئايلانغان ئاتا ـ بوۋىمىز. خارلاۋاتقىنىمىز، ناپاك پۇتلىرىمىز بىلەن دەسسەۋاتقىنىمىز تۇپراق ئەمەس، ئاتا ـ ئانىمىزنىڭ بېشى، ئىچىۋاتقىنىمىز سۇ ئەمەس، ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئارزۇ ـ ئارمىنى.

كىنولاردا دائىم ئاڭلىنىپ قالىدىغان: «مېنى ئۆلتۈردۈم دەپ خۇشال بولما، ئىسسىق قېنىمدىن مىڭلىغان مەنلەر كۆكلەپ چىقىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى شۇمۇ يا؟

يامانمۇ، ياخشىمۇ كېتىدىكەن: گىتلېر ئۆلدى. خەلقنى: «ماۋجۇشى تۇمەن مىڭ يىللار ياشىسۇن» دەپ شوئار توۋلاتقان ماۋزېدۇڭمۇ ئۆلۈپ كەتتى، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۆلمەيدىغان كىم بار؟ گەپ تىرىكلەر مەسلىسى، قانداق ياشاش مەسلىسى، خالاس.

ئۇيغۇرچە ۋاقىت ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەينىكىمۇ

شائىر ئادىل تۇنىيازنىڭ «قەشقەردىكى يەر شارى» دېگەن داستانىنىڭ ماۋزۇسىدىكى شېئىرىي كەڭلىك ئادەمنى ئويغا سالماي قالمايدۇ. يەر شارىنىڭ قەشقەردىكى تونۇلۇشى، قەشقەردىن ئىبارەت مىللىي مەدەنىيەت سىمۋولىنىڭ نەزىرىدىكى يەر شارى، دۇنيانى تونۇشنىڭ ھەر بىر ئەكس ئەتكۈچى ئوبيېكتتا بىر خىل شەكىلدە ئەكس ئېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداق، يەر شارى پەقەت بىر. لېكىن، ھەممە ئادەمنىڭ كۆڭلىدىكى يەر شارى يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ۋاقىتتىن ئىبارەت ئۇقۇمۇ شۇنداق، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك يادروسى بولغان ئادەمدىن تارتىپ، مەلۇم مەدەنىيەت، ھېسسىيات بىرلىكىگە ئىگە مىللەتكىچە ۋاقىتتىن ئىبارەت ئوبيېكتنى تونۇش ئوخشاش بولمايدۇ. تونۇشتىكى پەرق ۋاقىتنى ئىستېمال قىلىشتىكى پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ۋاقىت ئېقىمىنىڭ ئوخشاش بىر نۇقتىسىدا (بىر دەۋرده) ياشاۋاتقان ئوخشاشمىغان مىللەتنىڭ تۇرغان نۇقتىسى ئوخشاش بولسىمۇ، ئىستېمال قىلىۋاتقان ۋاقىتنىڭ قىممىتى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ خىل پەرق تۇپەيلىدىن بەزى كىشىلەر، بەزى مىللەتلەرنىڭ جىسمى ھازىرقى دەۋرده تۇرسىمۇ، روھى ۋە قازانغان ئۇتۇقلىرى تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى ھالىتىده تۇرغان بولىدۇ. بەزى مىللەتلەرده ۋاقىتنىڭ رىتىمى تېز، بەزىلىرىده ئاستا بولىدۇ. ۋاقىتتىكى تېزلىك ۋە ئاستىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغىنى ۋاقىت

نىڭ بەزى يەردە تېز، بەزى يەردە ئاستا ئۆتىدىغانلىقى ئەمەس، ۋاقىتقا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىنىڭ ۋاقىتنى ئىشلىتىشتىكى سەجىللىقى، يارانقان قىممىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ناھايىتى ئاز ۋاقىتتا كۆپ قىممەت يارىتىپ، ۋاقىتنىڭ قىممىتىنى ھەسسىلەپ ۋاقىتنى تېزلەشتۈرۈۋېتىدۇ. ۋاقىتنىڭ سۈرئىتى تېزلەشكەن جايلار دەل تەرەققىياتتا ئالدىدا كېتىۋاتقان جايلاردۇر.

ۋاقىت دېگەن بۇ ئۇقۇم ھەممە ئادەمگە مەلۇم. ئەمما، ۋاقىت دېگەن زادى نېمە؟ دەپ سوئال سورالسا، جاۋاب بەرمەك تەسكە توختايدۇ. ۋاقىت ئېقىپ كېتىۋاتقان سۇغا ئوخشاش بىر ئېقىنمۇ؟ كىشىلەر سائەت ئىستېرىلكىسىغا، كالېندارغا، ئۆمرىگە نەزەر سالسا، ۋاقىتنىڭ ھەقىقەتەن ئېقىۋاتقان سۇغا ئوخشايدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. لېكىن، سوغۇق قانلىق بىلەن قايتا ئويلانسا، ۋاقىت دېگەننىڭ ئىنسان تەرىپىدىن توقۇپ چىقىرىلغان بىر ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئۆمۈرگە نىسبەتەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلىمىز. ئەمەلىيەتتە ئۆتۈۋاتقىنى ۋاقىتمۇ؟ ياق، ئۆتۈۋاتقىنى ئۆمۈر. ئەسلى ۋاقىت دەپ بىر نەرسە يوق. ۋاقىتنى ئۆتۈۋاتقاندەك كۆرسىتىۋاتقىنى جىسىملارنىڭ (ئاي، قۇياش، يەرنىڭ) ھەرىكىتى، تېنىمىزدە يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىش. دېمەك، ۋاقىتنىڭ تېز ياكى ئاستىلىقى ئەمەلىيەتتە ئۆمۈردىن ئىبارەت تەنىنىڭ ياشاش ئىمكانىيىتىنىڭ پىسخىكىمىزدا پەيدا قىلغان شۇ چەكلىك بولغان ياشاش جەريانىمىز. بانكىدىكى پۇلغا ئوخشاش چېكى بار ئۆمرىمىز.

ئۇنداقتا، ئۆمۈرنى بۇنداق تېز ئۆتكۈزۈۋېتىشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟ ئاستا ئۆتكۈزۈش ئەمەلىيەتتە ئۆلۈمگە ئاستىراق يېقىنلاش بولمامدۇ؟ نېمىشقا بۇنداق تېزلىكنى قوغلىشىمىز؟ ئەمەلىيەتتە بۇ سوئاللارمۇ ۋاقىتنى خاتا تونۇشتىن كېلىپ چىققان پىسخىك ئالدىنىشتۇر. تېزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى شۇ چەكلىك ئىمكانىيەتتىن چەكسىز پايدىلىنىش ئارزۇسىدۇر. ئاستا

لىق مەنسىزلىكتىن كېلىپ چىققان، پىسخىكىمىزدا يۇز بەرگەن تونۇشتىكى ئاڭقاۋلىقنىڭ نەتىجىسى. ئۆمۈر چەكلىك، ئۇنى تېز ئۆتكۈزگەندەك قىلساڭمۇ، ئاستا ئۆتكۈزگەندەك قىلساڭمۇ ئوخشاشلا شۇ ئۆمۈرنى ئۆتكۈزىسەن. ئۇ ھەرگىز سېنىڭ پايدىلىنىشىڭ بىلەن قىسقىراپ، پايدىلانماسلىقىڭ بىلەن ئۇزىراپ كەتمەيدۇ. باشقىلار بىر سائەت دەپ ئاتالغان مۇساپىدە بىر كۇننىڭ ئىشىنى قىلماقچى بولۇش ماھىيەتتە ئۆمۈرنى ئۇزارتىش، ئۆمۈرنىڭ مەنىسى ۋە ئىمكانىيەتلىرىنى كۆپەيتكەنلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇرنىڭ نەزىرىدە ۋاقىت دېگەن زادى نېمە؟ ۋاقىتتىن ئىبارەت ئۇقۇم ئۇيغۇردا قانداق تۇس ئالغان؟ قانداق ئالاھىدىلىكە كە ئىگە بولغان؟

تارىخنى ۋاراقلاپ، ئۇيغۇر تەپەككۇرىنىڭ خەزىنىلىرىنى ئاختۇرساق، مىللىتىمىزنىڭ ۋاقىت چۈشەنچىسىدىن خەۋەردار بولالايمىز. «ئۆمۈر ــ ئاتقان ئوق» دەيدۇ ئاقىللار. دېمەك، بۇ ھېكمەتتىن بىزگە يېتىدىغان مەنە مۇنداق: ئوق ئېتىلەيمۇ مەڭگۈ يانالمايدۇ. پەقەت ئالدىغا مېڭىش ئۇنىڭ بىردىنبىر تاللىيالايدىغان يولى. ئۇنىڭ بىر قەدەم ئالغا باسقىنى ئۆلۈمگە بىر قەدەم يېقىنلىغىنى. شۇڭا بۇ قايتىلانماس ئۆمۈرنىڭ ھەر بىر دەقىقىسىنىڭ ئەھمىيىتىنى توغرا تونۇش، قەدىرلەش لازىم. «ۋاقىتنىڭ كەتتى ــ بەختىڭ كەتتى» دەيدۇ يەنە ئاقىللار. كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ۋاقىت ــ ئۆمۈر دېمەكتۇر. ساڭا مەنسۇپ ئۆمۈرنىڭ ئاخىرلىشىشى شاڭا مەنسۇپ ۋاقىتنىڭ ئاخىرلىشىشىدۇر. لېكىن بۇ ۋاقىتنى كەتكۈزمەي ئامال يوق. بۇنداق بولۇش مۇقەررەرلىك، شۇ ۋاقىتنى قانداق ئۆتكۈزۈش ئەڭ ھالقىلىق مەسىلە.

«ۋاقىت ئالتۇندىن قىممەت». ئالتۇن ئىنسانلار بىلگەن ئەڭ قىممەتلىك مېتاللارنىڭ بىرى. ئەمما، ئۆمۈر ئالتۇندىنمۇ قىممەت. ھەر بىر ئادەمگە بىرلا كېلىدىغان ئۆمۈر ئەلۋەتتە ئال-

تۇندىن قىممەتلىك. لېكىن، بۇنى كىم تونۇدى؟ لاي سۈدەك ئۆتكەن ئۆمۈر، ھېچقانداق قىممەت، مەنە يارتىلمايى ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىت نەقەدەر زور ئىسراپچىلىق، نەقەدەر زور جىنايەت. ئىنسانلارنىڭ ئەقلى نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى. ئەڭ قىممەتلىك ئالتۇن، پۇل قاتارلىقلارنى خىيانەت قىلغانلارنى جازالايدىغان قانۇنلارنى ئېلان قىلدى. ئېسراق، ئالتۇندىن قىممەت ۋاقىتنى ئىسراپ قىلغانلارنى جازالايدىغان قانۇن تۈزۈلگىنى يوق، بەلكىم تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتى ئۇلارنى ئەڭ ياخشى جازالىشى مۇمكىن. لېكىن، شۇ كىشىلەر ۋاقىتنى بىكار ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، ئۆزىنىڭ تەبىئەت تەرىپىدىن جازالىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالار-مۇ؟ شۇڭا ئۇنداقلارنى تەبىئەتنىڭ جازاسىغا قويۇش ئىنسانىي ئەخلاق ۋە قانۇنچىلىق ھەل قىلالمىغان ئەڭ چوڭ مەسىلە.

شائىر ل. مۇتەللىپ ۋاقىت بىلەن ئۆمۈرنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە «يىللارغا جاۋاب» دېگەن شېئىرىدا ئەڭ قايىل قىلارلىق جاۋاب بەرگەن ۋە شېئىرنىڭ ئاخىرىدا «ئىجاد يىللارنى قېرىتمىدۇ دەپ ېېرىمىز جاۋاب» دەپ يېزىپ ئىجادىيەتنىڭ ۋاقىتقا تاقابىل تۇرۇپ ئۆمۈرنىڭ ۋەزىنىنى ئاشۇرۇپ، دەققىلەرنىڭ كەڭلىكىنى تېخىمۇ چەكسىزلىككە ئىگە قىلالايدىغان بىردىنبىر ئامىل ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەن كىچىك ۋاقىتمدا بۇ شېئىر ھەققىدە «ل. مۇتەللىپنىڭ بۇ شېئىرى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنىپ ئەنگلىيەدىكى بىر مۇنارغا ئالتۇندىن ھەل ېېرىپ ئويۇپ قويۇلۇپتۇ» دېگەن گەپنى ئاڭلىغانىدىم. بۇ گەپنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا بىر نېمە دېمەك تەس. لېكىن، «يىللارغا جاۋاب» دۇنيانىڭ ۋاقىتنى ئۇلچەپ ېېرىۋاتقان ئەنگلىيىنىڭ گرىنۋىچ دې-گەن يېرىدىكى دۇنيادىكى بارلىق سائەتلەرنىڭ قىبلىگاھىنىڭ يېنىدا بىر ئابىدە ياساپ ئويۇپ قويۇشقا تېگىشلىك ياخشى شېئىر. ناۋادا ھەقىقەتەن شۇنداق بولىدىغان بولسا، گرىنۋىچقا ېېرىپ گرىنۋىچتىكى دۇنيانىڭ ۋاقتىنى بەلگىلەيدىغان سائەتنى كۆرگەن

هەر قانداق بىر كىشى ۋاقىت ھەققىدە ئەڭ چوڭقۇر ئويلارغا چۆمەلەيدۇ.

گەپنى قىسقارتساق، يۇقىرىقى بىر نەچچە مىسالدىنلا ئۇيغۇرنىڭ ۋاقىت ھەققىدىكى قارىشىنى بىلىۋېلىش تەس ئەمەس. ئۇنداقتا ۋاقىت ھەققىدە بۇنداق دانا قاراشلارغا ئىگە بولغان مىللەتنىڭ ئەھۋالى زادى قانداق؟ بۇ مىللەتتە ۋاقىتنىڭ تېزلىكى زادى قانداق؟ ئەپسۇسلىنارلىقى، نۇرغۇن كىشى بۇ سوئالنى ئاڭلىغان ھامان ئۇجۇقۇپ كېتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاقىت قارىشىنىڭ تايىنى يوقلۇقى دەرھال كاللىمىزدا «بۇ مىللەت سۆزلەپ ئەمەل قىلمايدىغان» بىر قوۋمۇ نېمە؟ دېگەن تۇيغۇنى پەيدا قىلىدۇ. راست، دۇنيادا ئۇلۇغ ھەقىقەتلەر بار بولسىمۇ ئۇنىڭغا ئىگە بولىدىغان كىشى بولمىسا، ئۇ ھەقىقەتلەر مەڭگۈ كۆمۈلۈپ قالىدۇ. دۇنيادا گۈزەل ئەقىدىلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ھېچكىم ئەمەل قىلمىسا، بۇنداق ئەقىدىلەر مەڭگۈ ھەرىكەتكە ئايلىنالمايدۇ. ئېغىزىدا سۆزلەپ ئەمەل قىلمايدىغان قوۋم كىشى ئىلگىرى باسمايدىغان، ھەقىقەتكە كەينىنى قىلغان قوۋمدۇر.

ئۇنداقتا ئۇيغۇرنىڭ ئەمەل قىلىۋاتقان ۋاقىت قارىشى نېمە؟

تەكشۈرۈپ باقىدىغان بولساق، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز تېخى يېقىنغا قەدەر ۋاقىتنى ئاسمان جىسىملىرىغا قاراپ بەلگىلەپ كەلگەن. گەرچە قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئاسترونومىيىگە ئائىت نۇرغۇن بايقاشلارغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئەمما يېقىنقى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز دەۋرىدە غەربلىكلەرنىڭ ۋاقىت ھەققىدىكى تونۇشى چوڭقۇرلىشىپ سائەتنى كەشىپ قىلغاندا، ئۇلارنىڭ تەپەككۇرى گاللىشىپ ۋاقىتنى مىنۇت، سېكۇنتلاپ ئەمەس، «بىر ئاش پىشىم»، «بىر تاھارەت ۋاقتى»، دېگەندەك ئاتالغۇلار بىلەن ئۇلچەيدىغان كۇنگە چۈشۈپ قالدى. ۋاقىت بىزنىڭ بېساتىمىزدىكى ئەڭ ئەرزان، خالىغانچە ئىسراپ قىلسا بولىدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ كەتتى. ھەتتا كىشىلەر «ۋاقىت ئالتۇندىن قىممەت»

دەپ تۇرسىمۇ، قەلبىنىڭ ئىشكى نادانلىق تەرىپىدىن پېچەتلەنىپ تاشلانغاچقا، بۇ ئۇلۇغ ھۆكۈمنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھاياتى دەۋرىي ھالدا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئۆمۈر ئىسراپچىلىقىغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇنداق كىشىلەرمۇ باركى، ئۇلار ئۆلگەن ھامان باشقىلارنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. بەزىلەرنىڭ ھاياتى يوقلىما قىلىنغاندىلا ئەسلەندى. ئۇلارنىڭ رولى بولمىدى دېيەلمەيمىز. دەۋر شۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق ئەجدادتىن ئەۋلادقا كۆچتى. ئىنسانىنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق نەسلىنى ئۇلاش پونكىتى بولۇش ئۈچۈنلىمۇ؟ بۇنداق غايەت زور دەرىجىدىكى ئىسراپچىلىقنىڭ زېمىنى زادى كىمگە؟

ۋاقىت بىزنىڭ نەزىرىمىزدە ئېتىبارسىز قالغانسېرى ۋاقىتنىڭ بەركىتى قالمىدى. شۇ سەۋەبتىن تىلىمىزدا ۋاقىت ھەققىدە «ھەش - پەش دېگۈچە نەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى»، «كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ساقلىلىم تىزغا چۈشتى» دېگەن مەجازلار پەيدا بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا ۋاقىتىمىز قارىماققا شۇنچە ئاستا ئۆتكەندەك تۇيۇلىدىغان، ئەمما قاراپ باقسا ئۆمۈرنىڭ بەركىتى يوق ھالغا كېلىپ قالدى.

ۋاقىت قەدىرسىز يەردە ۋاقىت كۇن - ئايلاپ ھېسابلانسا، قەدىرلىك يەردە مىنۇت، سېكۇنتلاپ ھېسابلىنىدۇ. ۋاقىت قەدىرسىز يەردە بىر سائەت ۋاقىت ھەش - پەش دېگۈچە مەنىسىز ئۆتۈپ كەتسە، قەدىرلىك يەردە مىنۇت - سېكۇنت ۋاقىتمۇ مەنىلىك ئۆتىدۇ. ئۇخلىغاندا نەچچە سائەت ۋاقىت بىرەمدىلا ئۆتۈپ كەتكەندەك تۇيۇلسا، تەنتەربىيە مەيدانىدا، كەسكىن مۇسابىقىلەردە نەچچە سېكۇنت ئادەمنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ - مۇجۇپ چىكىلىدايدۇ. شۇڭا، چوڭلار «ئۇيقۇ ئۇلۇم بىلەن تەڭ» دەيدۇ. ۋاقىتنىڭ قىزىق يېرى ئادەم كۆتكەندە بەكمۇ ئاستىلىشىپ كېتىدۇ. كۆتۈش جەريانىدىلا ئادەم ۋاقىتنىڭ ۋەزنىنى ئەڭ ياخشى ھېس

قىلىدۇ. كۆتۈش جەريانىدىكى بىكارچىلىق ئادەمنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويغىلى تاس قالىدۇ. بۇ جەريانىدا ۋاقىت ئاستا ئۆتكەندەك قىلغان بىلەن ئىجادسىز ئۆتۈپ كەتكەچكە شۇنداق ئاستا بىلىنسە كېرەك. ئادەم شۇ چاغدىلا ئۆمۈرنىڭ ئىسراپ بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. بىر ئىشقا جىددىي تۇتۇش قىلغاندا ۋاقىتنىڭ رېتىمى تېزلاپ كەتكەندەك تۇيۇلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ۋاقىتنىڭ تېزلەشكەنلىكى بولماستىن، ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىسىنىڭ كۆپلۈكىدىن شۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ.

بىكارچىلىق ئاقسۆڭەكلىكمۇ؟ نۇرغۇن بىكار ۋاقىت بولۇش بەختمۇ؟ ئەمەلىيەتتە بىكار بولۇپ قېلىش ھەقىقىي تۇرمە. نېمە ئۈچۈن قانۇنۇنىڭ ئىنسانغا بېرىدىغان ئەڭ چوڭ جازاسى جەرىمانە، مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش بولماي تۇرمىگە سولاش. ئۆلتۈرۈش بولىدۇ؟ چۈنكى، تۇرمىگە سولاش، ئالتۇندىن قىمەت ۋاقىتنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، ئادەمنى مەنسىزلىك دۇنياسىغا ئىتتىرىپ تۇرۇپ جازالاشتۇر.

ئەمەلىيەتتە بۇ ئەڭ چوڭ جازا. شۇڭا، بىكارچىلىق ماھىيەتتە ئاقسۆڭەكلىك، بەخت ئەمەس، جىنايەت، گۇناھتۇر. بىكار ۋاقىتنىڭ كۆپلۈكى بىلەن پەخىرلىنىپ يۈرگەن كىشىلەر ئەمەلىيەتتە ئۆز تەقدىرىنىڭ جىنايەتچىلىرى، ئۆز خەزىنىسىنىڭ خىيانەتچىلىرىدۇر. ۋاقىت ئېكىنىڭ تايىنى يوق، ھەممە يەرگە كېچىكمەي بارىدىغان كىشىلەر ماھىيەتتە ئۆز بەختىگە، ئۆز ئامىتىگە كېچىككۈچىلەر. ئۆز ئۆمرىنى بىلىپ تۇرۇپ ئىسراپ قىلىۋاتقۇچىلار ئۆز ئۆمرىگە ئۆلۈم جازاسى بەرگۈچىلەردۇر.

«ئىجاد شېئىرىمنىڭ ئىز - تامغىسى بار،
ئالدىمدىن قېچىپ ئۆتكەن ھەر يىل بويىندا.»

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆز ئۆمرىنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىدىن ئەنە

شۇنداق پەخىرلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە شۇنداق بولدىمۇ؟ شۇنداق، ل. مۇتەللىپ 100 ياش ئۆمۈر كۆرمىگەن بولسىمۇ، 22 ياشلىق ئۆمرىدە ھەقىقىي ياشاپ، 100 ياشقا كىرگۈچىلەرنىڭ ئۆمرىنى داغدا قويدى، ۋەزنى يۈز ياشتىنمۇ ئۇستۇن بولدى.

ۋاقىتمۇ ماھىيەتتە بىر ئەينەك. بۇ ئەينەكتىنمۇ مىللەت روھىغا نەزەر تاشلاش مۇمكىن. ئۆزى 21 ـ ئەسىردە، تەپەككۇرى ئوتتۇرا ئەسىردە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاقىت ئالدىدىكى گاڭگىرىشى ئۆمۈرنىڭ يەنە بىر تراگېدىيىسى، ئەلۋەتتە. بىز باغىقى ئۇرۇمچى سائەت تۆتكە يېزىلىپ، يەتتىدە باشلىنىدىغان تويلاردا ئۆزىمىزنىڭ ئۆمۈرنى ئىسراپ قىلىدىغان جىنايەتچى ئەكەنلىكىمىزدىن نومۇس قىلىپ ئازابلانغاندا، تويغا كەلگەن 400 ـ 500 ئادەمنىڭ ئۈچ سائەت ۋاقتى بىكار كەتسە، جەملەنسە بىر تويدىلا 50 نەچچە كۈن ۋاقىتنىڭ بىكار كېتىدىغانلىقى ئاقىللىرىمىز كۆڭلىگە ئايان بولۇپ، تىلىمىز بىلەن ھەرىكىتىمىز بىر ـ بىرىگە خىيانەت قىلمايدىغان بولغاندا داۋاملىشۋاتقان بۇ ئۆمۈر تراگېدىيىسىنى ئاخىرلاشمايدۇ، دېيەلمەيمىز. چۈنكى، تاك ئاتماي دىغان كېچە، تارقىمايدىغان سورۇن بولمايدۇ. ئەمما، تاك ئېتىشقا، سورۇننىڭ تارقىلىشىغا تۇرتكە بولىدىغىنى ۋاقىت ئەمەس، جىسىملارنىڭ ھەرىكىتى. بۇ قانۇنىيەتنى بىز قاچانمۇ چۈشىنىپ بولارمىز؟

دۇملەنگەن روھ ۋە پۇرسەت

21 يېشىدا 21 ـ ئەسىرگە كىرگەن ئاسىيا بوكس چېمپىيونى، خەلقىمىزنىڭ پەخىرلىك ئوغلانى ئابدۇراخمان ئابلىكىم ھەققىدە ئويلىغانلىرىم

1

يېڭى ئەسىر ۋە يېڭى ئېرا بىر مىللەت ھاياتى ئۈچۈن قانچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە؟ دېگەن سوئالغا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىرىدىغان جاۋابى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. ھايات بىلەن ۋاقىتنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى چىن مەنىسىدىن چۈشىنىپ يەتكەن، دەۋر تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىدىكى ماھىيەتنى پەلسەپە-ۋى كۆز بىلەن كۆزىتىپ باققان مىللەتلەرنىڭ بۇ سوئالغا بەرگەن جاۋابى چوقۇم ئەڭ توغرا، ھاكىم ئورۇندىكى جاۋاب بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار كېلىۋاتقان يېڭى خىرىس ۋە پۇرسەتنىڭ ماھىيەتلىك مەنىسىنى ئاللىقاچان چۈشىنىپ بولغان، ھەرقاچان تەييارلىق ھالىتىدە تۇرغان سوغۇق قان مىللەتلەردۇر.

يېڭى ئەسىر بىلەن يېڭى ئېرانىڭ خاسىيەتلىك قەدەملىرى-نىڭ بارغانسېرى يېقىنلاپ كېلىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون نەچچە يىلىدا پۈتكۈل دۇنيادا مۇھاكىمە دولقۇنى قوزغىغانى-دى. دۇنيادىكى كۆپلىگەن ئەللەرنىڭ ئالىملىرى چىقىش ئالدىدا تۇرغان 20 ـ ئەسىرنى خۇلاسىلەش بىلەن بىرگە، كېلىۋاتقان يېڭى ئەسىر ۋە يېڭى ئېرانىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن ئىلمىي پەرەزلەرنى ئىلمىي فانتازىيىلىك ئەدەبىي ئەسەرلەرگە

ئوخشاش تەسۋىرلەپ چىقىشتى. ئىنسانلارنى يېڭى ئەسىرنىڭ كەلتۈرمىشلىرىدىن ئاگاھلاندۇرۇپ، پۈرسەتلەردىن خەۋەرلەندۈردى. ئىنسانىيەتنىڭ 20 - ئەسىردە قولغا كەلتۈرگەن ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى كەلگۈسى ھەققىدىكى بۇ پەرەزلەرنى ئىلمىي ھۆكۈم دەرىجىسىگە كۆتۈرگەنىدى.

بۇ ئون نەچچە يىلمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىنى ھايات‌لىق سەھنىسى قىلىپ تاللىۋالغان بىر مىللەتنىڭ ئوغلى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئون نەچچە يىل جەريانىدا ئىمكانىيىتىم يەتكەن دائىرىدە ئۇچۇرلارنى يىغىپ، يېڭى ئەسىر ۋە يېڭى ئېرا ھەققىدىكى نۇرغۇن بىلىملەردىن ئوزۇقلاندىم. تەرەققىيات ئەڭ ئۇستۇن ئەللەردىكى يېڭى ئەسىر مۇھاكىمىسى ئەڭ كۈچلۈك، ئۇلار ھېس قىلغان كرىزىس تۈيغۇسىمۇ شۇنچە ئېغىر ئىدى. تەرەققىياتى ئارقىدا قالغان مىللەتلەردە ئەھۋال ئەكسىچە ئىدى. 1978 - يىلىدىن كېيىنكى ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ شاراپىتىدە دۇنيا يېڭىلىقلىرىدىن خەۋەردار بولۇش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن، تارىخ جەھەتتە ئىنتايىن قېرى، ھازىرقى زامان تەرەققىياتى جەھەتتە تولىمۇ گۆدەك بولغان ئۇيغۇر مىللىتىدىچۇ؟

گەرچە بىز (ئۇيغۇرلار) تارىختا «كۈننىڭ ئىشى سەھەردىن، يىلنىڭ ئىشى باھاردىن» دېگەن ھېكمەت بىلەن ۋاقىت تەرتىپىنىڭ كىشىلىك ھاياتتىكى مەنىسىنى بەكمۇ مېغىزلىق شەرھلەپ چىققان، ئەنئەنىۋى يېڭى يىل بايرىمى بولغان نورۇزنى ئالاھىدە بايرام تۇسىگە ئىگە قىلىپ، ئاجايىپ تەنتەنە بىلەن ئۆتكۈزۈپ ئادەتلەنگەن مىللەت بولساقمۇ، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى مەنە قاتلىمى ئاجايىپ مۇرەككەپ بولغان، بىزنىڭ تارىخىي مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ ئاچقۇچىنى ئۆز ھالقىلىرىغا يوشۇرۇپ تۇرغان يېڭى ئەسىر ۋە يېڭى ئېرا ھەققىدىكى مۇھاكىمىمىز تولىمۇ يۇزە ۋە كۈچسىز ئىدى. بۇ ئون نەچچە يىل جەريانىدا مىللىتىمىزنىڭ

يۈرەك ساداسىنى ئاڭلاشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلدىم. قەلبىم جەمئىيەتتىن يېڭى ئەسىر، يېڭى ئېرا ھەققىدىكى ئاجايىپ يالقۇن-لۇق نىدالارنى تەمە قىلاتتى، كۆزۈم خەلقىمىنىڭ قولىدىن يېڭى ئەسىر ۋە يېڭى ئېرا ئۈچۈن تەييارلانغان ئېسىل سوۋغىلارنى ئىزدەيتتى.

يېڭى ئەسىر ۋە يېڭى ئېرا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن قانچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە؟ بۇ سوئالغا ئۇيغۇرلارنىڭ بېرىدىغان ئارتۇق جاۋابى يوق. يېڭى ئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئەمەس، بەلكى رەھىمسىز رىقابەتتىكى مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئىمتىھان مەيدانى.

2

مىللىي روھنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن ئويلىنىش، ئادەملەرنىڭ خاراكتېرى ھەققىدە تالاي قېتىم مۇھاكىمە قىلىش نەتىجىسىدە كۆزۈمگە ئەڭ كۆپ چېلىققىنى چۈشكۈنلۈك بولدى. كېيىن سوغۇق قانلىق بىلەن ئويلىنىش ئارقىلىق چۈشكۈنلۈك تەقدىرنىڭ بىر مىللەت ياكى ئادەمگە بەرگەن جازاسى ئەمەس، پۈرسىتى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ئەسلىدە ئەڭ ئەقىللىق، تەپەككۇرى ئۇچۇق مىللەتلەرنىڭ چۈشكۈنلۈكى شۇنچە ئازابلىق بولىدىكەن. ئۇلارنىڭ چۈشكۈنلۈكى كالۋالىق تۈپەيلىدىن ئەمەس، ئەقلىي ئەۋزەللىك تۈپەيلىدىن پارتلاپ چىقىدىكەن. چۈشكۈنلۈك تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ياكى تاشقى سەۋەب كەلتۈرۈپ چىقارغان تەرەققىيات توسقۇنلۇقىنىڭ، بۇ توسقۇنلۇق نەتىجىسىدە مىللىي ۋۇجۇد ياكى شەخس ۋۇجۇدىدىكى ھاياتلىقنىڭ ئەڭ ئىلغار ئامىللىرىنىڭ بېسىمغا ئۇچرىشىنىڭ نەتىجىسى ئىكەن. چۈشكۈنلۈك يەنە روھنىڭ تاشقى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇزاق مۇددەت دۇملىنىپ قېلىشىنىڭ مەھسۇلى ئىكەن. ناۋادا ئۇ مەلۇم

تاشقى سەۋەب ياكى ئىچكى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئېغىز ئېلىش پۈرسىتىگە ئېرىشسە، مىللىي تەرەققىياتنىڭ پارتلاپ تۈرغان تۈرتكىلىك كۈچىگە ئايلىنىدىكەن. ھاياتنى مەنبىسىز ھېس قىلىپ زەھەر چەككەنلەر، ئەقلىي ئىقتىدارى ئۈرغۈپ تۈرغان ئاجايىپ تەسەۋۋۇرغا ئىگە جىنايەتچىلەرمۇ بۇ قاراشنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭ-لاشقا، ئالىملار جىنايى تەپەككۇردىكى تەرەققىياتتىن بىر جەمئى-يەت تەرەققىيات سەۋىبىسىنىڭ قانچىلىكلىكىنى بىلىۋالغىلى بو-لىدۇ، دەپ ھۆكۈم چىقارغان.

1978 ـ يىلىدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىللىق تەرەققىيات ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئىدىيە ئازادلىقى ۋە تەرەققىيات پۈرسىتىنى، شۇ قاتاردا بۈگۈنكى دۇنيادىكى نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى، جۈملىدىن خروئىن، ئەيدىز كېسىلى قاتارلىق سەلبىيەتلىكلەرنىمۇ ئېلىپ كەلدى. لېكىن، تەربىيىلىنىشتىكى ئاجىزلىق، ئۇنىۋېرسال رە-قابەت ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىكى ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مىللەتنىڭ چۈشكۈنلۈكىنىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. رەھىمسىز ھاياتلىق رىقابىتى روھىمىزغا كەلكۈندەك بېسىپ كىر-دى.

بىزدە ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارى ئەزەلدىن شۇنداق تۆ-ۋەنمىدى؟ ھاياتلىق ئىقتىدارى شۇنچە زەئىپمىدى؟ ياق! 20 نەچچە يىللىق ئىسلاھات جەريانى، 1990 ـ يىللاردا يۈز بەرگەن ئۆزنىگە قايتا باھا بېرىشتىن كېيىنكى چۈشكۈنلۈك تۈيغۇسى ئىچى-دە ئايان بولغان بىر ھەقىقەت بىزنى سەگىتتى: بىزدە پەقەت پۈرسەت يوق ئىدى!

ئەجدادلىرىمىز تارىختا پۈرسەتنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ھەل قىلغۇچ رولى ھەققىدە كۆپ توختالغان. ئۇلار پۈرسەتنىڭ سىرى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، پۈرسەتنى قاندىق يارىتىش، ئۇنىڭغا قانداق ئېرىشىش ۋە ئۇنى تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ھېكمەتلە-رىدە بايان قىلغان. ئۆزلىرىمۇ تارىخىي پۈرسەتلەردىن ئاجايىپ

ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

شەخسىنىڭ پۇرسىتى ئادەتتە جەمئىيەتنىڭ پۇرسىتى ئىچىدە بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا جەمئىيەتنىڭ پۇرسىتى شەخسىي پۇرسەتنى بەلگىلەپ قويىدۇ. بىر جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى ئىلغارلىق جەمئىيەتنى نۇرغۇن ئېسىل پۇرسەتلەر بىلەن تەمىنلىسە، قالاق تۈزۈلمە جەمئىيەتتە ئەزەلدىن بار بولغان پۇرسەتلەرنىمۇ بوغۇپ قويىدۇ. جەمئىيەتتىكى چۈشكۈنلۈكمۇ بوغۇلغان پۇرسەتلەر تۈپەيلىدىن تالانتنىڭ ياۋۇزلۇققا، ئىگىسىنى زەھەرلەيدىغان ئۆسمىگە ئايلىنىش جەريانىدۇر.

تالانتلىق ئوبزورچى يالقۇن روزى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىل 4 - سانىغا بېسىلغان «ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى» دېگەن ماقالىسىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ: «پۇرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتى بولمىغان مۇھىتتا ئالەمشۇمۇل تالانت ئىگىلىرىمۇ ئادەتتىكى كىشىلەردىن پەرقلەنمىگەن ھالدا ئادەتتىكىچە ياشاپ توپا ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ»، «ئۇرۇش بولمىسا سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭكىدەك ئارغىماق بولسىمۇ سۆرەمگە سالمىدىغان، ئوغۇزخاننىڭكىدەك ئۆتكۈر نەيزە بولسىمۇ تونۇرغا كۆسەي قىلمىدىغان، چىن تۆمۈر باتۇرنىڭكىدەك مىسران قىلىچ بولسىمۇ، چامغۇر ئاقلاشقا ئىشلىتىلمىدىغان گەپ» دەپ پۇرسەتنىڭ رولىنى تولىمۇ ئوبرازلىق ھالدا شەرھلەيدۇ. شۇنداق، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ سەنشيا بوغۇزىدا دۇنياغا مەشھۇر سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى — سەنشيا قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلمىغان، كوچرەين بوغۇز ئارىلىقىغا سىم تارتىپ بوغۇزدىن ئۆتۈش خىيالىغا كەلمىگەن ۋە جېننىس دۇنيا رېكورتى ياراتمىغان بولسا، بەلكى ئادىل ھوشۇر دارۇازلىقىنى قىلىپ يۇرۇۋەرگەن، كوچرەينگە جەڭ ئېلان قىلمىغان ۋە دۇنيا يېڭى جېننىس رېكورتىنى ياراتمىغان، شۇنداقلا ئۇنىڭغا «پەلەك شاھى» دېگەن بۇيۇك ناممۇ نېسىپ بولمىغان بولاتتى. دېمەك، گېزى كەلگەندە تۇتالىسا، پۇرسەت بىر

ئادەمنىڭ، ھەتتا كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر دۆلەت، بىر مىللەتنىڭمۇ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىپ تاشلايدىكەن!

پۈرسەت ئۆزلۈكىدىن «دوقا ماڭلايغا كېلىدىغان تەلەي» ۋە ياكى كۈتمىگەندە ئۇچراپ قالىدىغان «غايىب خەزىنە» ئەمەس، ئۇ پەقەت بەل باغلىغان كىشىلەرلا چۈشەلەيدىغان چېلىشىش ياكى بەيگە! كىمكى ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن سەزگۈر، ئاقىل، چاققان، ئالدىن كۆرەر بولسا، سەئىيى - ئىجتىھات قىلسا، قان - تەر تۆكۈش، ھەتتا قۇربان بېرىشتىن ئايانمىسا، قولغا كەلگەندە پايدىلىنىشقا ماھىر بولسا، ئۇ شۇنىڭ قولىدىكى تەڭداشسىز قورالغا ئايلىنىدۇ.

3

يېڭى ئەسىرگە ئاز قالغانسېرى كۆڭلۈم شۇنچە يېرىم بولىدىغان بولۇپ قالدى. ھايات بارغانچە مەززىسىزلىشىۋاتقاندەك، ئادەملەر بىر - بىرىگە يالغان كۈلۈپ يۈرگەندەك تۇيۇلاتتى. كۆڭلۈمدىكى بۇ تۇيغۇ خۇددى ھېيت يېقىنلاشقانسېرى ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان، يېقىن - يورۇقلىرىدىن ھېيتلىق كۈتۈپ، ئوچۇق بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالماي جىملى بولۇپ كېتىۋاتقان كىچىك بالىنىڭ تۇيغۇسىغا بەكمۇ ئوخشايتتى. توساتتىن تارالغان بىر خەۋەر كۆڭلۈمنى بەكمۇ خۇش قىلىۋەتتى: 21 ياشلىق بوكس ماھىرى ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئاسىيا بوكس تۇرنىدە ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتنىشىش ـــ 2000 - يىلى ئاۋستىرالىيە-نىڭ سىدنېي شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا بوكسچىلارنىڭ 75 كىلوگراملىقلار بوينچە دۇنيا چېمپىيونلۇقىنى تالىشىش ھوقۇقىغا، ياق، پۈرسىتىگە ئېرىشتى. خەۋەردىكى «تۇنجى» سۆزى ئادەمنى خۇشال قىلاتتى ھەم ئەپسۇسلاندۇراتتى. خۇش قىلىدىغان يېرى «تۇنجى» دېگەن سۆز بىلەن

يېڭى بىر ئۇلۇغ باشلىنىشنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى، بىر ئۇيغۇر يىگىتنىڭ 1 مىليارد 200 مىليون جۇڭگولۇققا ۋاكالىتەن بىر خەلقئارالىق تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتنىشىش ھوقۇقىنى ئۆز جاسا-رىتى ۋە ماھارىتىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرگەنلىكى، ئەپسۇسلان-دۇرىدىغان تەرىپى، دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي، دۇنيا ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلەيدىغان بىر دۆلەتنىڭ ئولىمپىك تارىخىدىكى مۇشۇ تۇرده ئاق تۇرۇپ كەلگەنلىكى ئىدى.

بىر مىللەتنىڭ تارىخىدا دۇنياۋى قەھرىمانلارنىڭ پات - پات چىقىپ تۇرۇشى ئۇنىڭ قېنىنى يېڭىلىغانلىق بىلەن باراۋەر. چۇنكى، مىللىي قەھرىمانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قەھرىمانلىق كۈچى چۈشكۈنلۈك ئازابىدا تۇنجۇقۇپ، چىقىش يولى تاپالماي تۇرغان تالاي ئادەمنىڭ قەلبىنى يورۇتىدۇ، ئىرادىسى ئاجىزلىشىپ ئىج-تىمائىي ئەخلەتلەر قاتارىغا قوشۇلۇپ قېلىش ئالدىدا تۇرغانلارغا جاسارەت ئاتا قىلىدۇ. قەھرىماندىكى جاسارەت ماھىيەتتە مىللەت-نىڭ جاسارىتىدۇر، ئابدۇراخمانىنىڭ ۋۇجۇدىدىن پارتلاپ چىققان كۈچ مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىن پارتلاپ چىققان كۈچتۇر. گەرچە باتۇر ئوغلانىمىز ئابدۇراخمان بوكس مەيدانىدا رەقىبىنى يەڭگەن بولسىمۇ، ماھىيەتتە مەۋجۇتلۇق مەيدانىدا ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزى ئۈستىدىن غالىب كەلدى، ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى يەڭدى. ئابدۇ-راخمانىنىڭ غەلىبىسى مىليونلىغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ روھىنى كۆتۇرۇپ، سوۋۇغان قانلىرىنى قايناتتى.

ئابدۇراخمانىنىڭ غەلىبە يولىمۇ پۈرسەت ھەققىدىكى بايانلە-رىمىزنى ئىسپاتلىدى. پەخىرلىك، باتۇر ئوغلانلىرىمىزدىن ئاب-دۇشۇكۇر مىجىت «بوكس شاھى» بولغاندا، ئەكرەم مەملىكەت-لىك مۇسابىقىلەردە ئەڭ ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەندە، ئابدۇراخ-مان تېخى ئانچە نامى چىقمىغان بالا ئىدى. لېكىن ئۇ ئۆزىگە ئىس-تاندىكى خەلقئارا سەھنىدە بىردىنلا نام چىقاردى. بىردىنلا چول-پانغا، خەلقىمىز قەلبىدىكى چىراغقا ئايلاندى. پۈرسەت ۋە خە-

ېرىسقا تولغان ئەي 21 ـ ئەسىر، مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ساڭا تەييارلىغان سوۋغىتى، دەرۋازاڭنى قاقىدىغان سىمۇوللۇق مەنىگە ئىگە پولاتتەك مۇشتى!

زامانىۋى خۇراپاتلىق ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى

ئېسىمدە قېلىشچە، نەچچە ئون يىل ئىلگىرى جەمئىيەتتە ھەربىيگە چوقۇنۇش بىر مەزگىل مودا بولغانىدى. ئەڭ گۈزەل قىزلار سۆيگۈ ـ مۇھەببەتتە ھەربىيلەرنىڭ نەزىرىگە ئىلىنىشنى ئۆز تاللىشى قىلغان. ھەربىيلەرگە ياتلىق بولالىغانلىقىدىن ئۆز-لىرىنى بەختلىك ھېس قىلىشقانىدى. ھەربىيچە كىيىنىشمۇ مودا ئىدى. كېيىن شوپۇرلار بىردىنلا جەمئىيەتتىكى ھەممە ئادەم چوڭ بىلىدىغان مەنپەئەتلىك شەخسكە ئايلاندى. جاھانىنىڭ ئىشلە-رى پۈلغا يۈزلەنگەندىن كېيىن، سودىگەر ـ خوجايىنلار، ئەمەل-دار ـ باشلىقلار مودا بولدى. نەچچە يىل ئىلگىرى كىشىلەر تېلېفون تۈتۈپ سۈرەتكە چۈشكەنلىكى، چاقىرغۇ ئاسقانلىقىدىن پەخىرلەنسە، ھازىر يانفونى بارلىقىدىن پەخىرلىنىدىغان بولۇش-تى. رېستوران دەۋرى ئاخىرلىشىپ كەچلىك بەزمىخانا، دېسكو-خانا دەۋرى باشلاندى... تېلېۋىزور ئومۇملاشماستا كىتابتىن باش كۆتۈرمەيدىغان ياشلار ھازىر كومپيۇتېر ئالدىدىن كېتەلمەيدىغان بولۇپ قالدى...

ئاجايىپ بىر دەۋرده ياشىماقتىمىز. ئادەملەر ئۇچۇرنىڭ ئو-يۇنچۇقىغا ئايلانغان. ھەرخىل ئىدىيىلەر زامانىۋى ۋاستىلەر ـــ گې-زىت، تېلېۋىزور، كومپيۇتېر ئارقىلىق مېڭىمىزدىن ئورۇن ئېلىش ھەلەكچىلىكىده. بىزمۇ نېمىلەرنىدۇر ئاقلاش، قانداقتۇر بىر ئىدىيىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش، ئۆزىمىزنى ئىپادىلەش، كىملەرگىدۇر تاقابىل تۇرۇش... ئۇچۇن ئالدىراش.

جەمئىيەتمۇ شۇنچىلىك ئالدىراش. تۇنۇگۈنكى نەرسىلەر بۇ-
گۈن يوق. تۇنۇگۈنكى يېڭى ئىدىيە بۇگۈن يوق. تۇنۇگۈنكى
ئىدىيە بۇگۈن ۋاقتى ئۆتكەن كونا گەپكە ئايلىنىپ قالغان...
تۇنۇگۈن خاتا دېيىلگەن نەرسىلەر بۇگۈن تۈيۇقسىز توغرا بولۇپ
چىققان. دەۋر ئادەملەردىن ھوشيارلىق، چىدام، جەسۇرلۇق تە-
لەپ قىلماقتا...

تەرەققىيات دەۋرىنىڭ ئەڭ زور چۇقانى، جەمئىيەتنىڭ ھەر
يىللىق تەرەققىياتىنى پىرسەنتلەشتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ زامانىۋە-
لىق تەقەززاسىدىن چاك - چاك بولۇپ كەتكەن نەزىرىگە تاشلاش
دۇنيا يۈكسەك دەرىجىدە ماددىي تۇس ئېلىۋاتقان بۇگۈنكى جەمئى-
يەتتىكى يېڭى ئىجتىمائىي ھادىسە. تەرەققىيات ۋە زامانىۋىلىق
ئىنسانلار تۈرمۇشىغا نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى ئەكەلدى. لېكىن،
دۇنيادىكى مىللەتلەر تەپەككۇر قۇرۇلمىسى، مەدەنىيەت ئەنئەنە-
سى ۋە ئىجتىمائىي ئۇرنى ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ يېڭى-
لىقلارنى ھەرخىل ھەزىم قىلدى. بەزى مىللەتلەردە ئاجىز تەنگە
كۆچلۈك دورا، ئاجىز ئاشقازانغا قۇۋۋەتلىك تائام زىيان قىلغاند-
ەك، تەرەققىيات ۋە زامانىۋىلىق ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنىڭ يېڭى
پىشاڭىغا ئايلانماي، بەلكى ئۇلارنىڭ تەپەككۇر قۇرۇلمىسى ۋە
روھىنى تۇرلۇك ئىجتىمائىي كېسەللەرگە گىرىپتار قىلدى. ئىن-
سان تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ ئېسىل ھاسىلاتلىرى — پەن - تېخنىكا
مۆجىزىلىرى خۇراپاتلىقنىڭ زامانىۋى شەكىللىرىگە ئايلىنىپ،
ئىممۇنىتېت كۆچى ئاجىز، تارىخىي جەھەتتە قېرى، زامانىۋىلىق
جەھەتتە گۆدەك مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە تەرەققىيات-
ىنى چەكلەيدىغان كىشەن بولۇپ قالدى. ھەتتا 500 نەچچە يىل
دۇنيانىڭ ئىلغار تەرەققىياتىنىڭ ئوربىتىسىدىن ئايرىلىپ، دۇنيا-
دىن خەۋەرسىز بېكىنمە ھالەتتىكى ياشاش، نادانلىق شۇنداق مىل-
لەتلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلارنى دۇنيانىڭ يېڭى تەرەققىيات
مۆجىزىلىرى ئالدىدا خۇدۇكسىرەيدىغان، گاڭگىرايدىغان ھالغا

ئەكىلىپ قويىدى. ئىلىم ـ پەن يېڭىلىقلىرى ئۇلارنى خۇراپاتلىقـ
نىڭ پاتقىقىغا پاتۇرۇپ قويىدى.

خۇراپات دېگەن ئۇقۇم قاچان، قەيەردە بارلىققا كەلگەن؟ بۇ
ھەقتە ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن، خۇراپاتلىقنىڭ ئىنسانىيەت
مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، تەپەككۇرىمىزغا يانداشـ
قانلىقى مەلۇم. تارىختىن بۇيان خۇراپاتلىق ئىجتىمائىي تەرەققـ
ىياتقا ئەگىشىپ، ھەرخىل تۈس ئېلىپ تۇردى. لېكىن، ئۇنىڭ
شەكلى ئۆزگەرگەن بىلەن ماھىيىتى ئۆزگەرمىدى. كىشىلەر ئۇـ
نىڭغا ھەرخىل تەدبىرلەرنى بەردى. «پەنگە قارشى، ئىلمىي ئاساـ
سى يوق، مەلۇم نەرسىنىڭ رولىنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپتۇـ
رۇش، قارىغۇلارچە ئىشىنىش» خۇراپات ئۇقۇمىغا ېبرىلگەن تەدـ
بىرنىڭ جەۋھىرى بولدى.

ئۆتمۈشتە كىشىلەر ئىلىم ـ پەننىڭ يۇكسەك تەرەققىياتى
تۇرمۇشىمىزدىكى نۇرغۇن سىرلارنى ئېچىپ، خۇراپاتلىققا خاتىمە
بېرىدۇ، دەپ قاراشقانىدى. لېكىن، خۇراپاتلىقنىڭ ئىلىم ـ پەن
يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، دۇنيا بىلىم ئىگىلىكى دەۋـ
رىگە كىرگەن بۈگۈنكى زاماندىمۇ يېڭىچە شەكىلدە مەۋجۇت بو ـ
لۇپ، ھاياتىي كۈچىنى يوقاتماسلىقى بۇ خىل قاراشنىڭ ئىلمىي
ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى. ھەقىقەتەن تارىختىكى نۇرغۇن خۇراـ
پاتلىق ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا يوقالغانىدى. لېكىن،
بىرخىل كونا خۇراپاتلىق يوقالسا، زېمىنى چوڭراق يېڭى خۇراپاتـ
لىق پەيدا بولدى. ئىجتىمائىي تەرەققىيات كونا ـ يېڭى خۇراپاتـ
لىقنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش جەريانى بولۇپ قالدى.

خۇراپاتلىق دېگەن سۆز خەنزۇچە 迷信 دېيىلىدۇ. بىز بۇ
سۆزنى زاغرا تىل بىلەن تەرجىمە قىلساق، قارىغۇلارچە ئىشـ
نىش، ئازغۇن ېيتىقاد دېگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. خۇراپاتلىق
دېگەن سۆزنىڭ مىللىتىمىزدىكى ئىستېمال مەنىسى بىلەن خەنزۇـ
لاردىكى ئىستېمال مەنىسىنى بىرلەشتۇرۇپ قارىساق، خۇراپاتلىقـ

نىڭ بىرخىل ئازغۇن ئېتىقاد، خاتا ئىشەنچ جەريانى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئادەم تەن ۋە روھتىن ئۆرە بولغان بىر مەۋجۇت-لۇق. تەنىنىڭ ئوزۇقى تاماق، روھمۇ ئۆزىگە خاس «تاماق» قا موھتاج. روھ بىر خىل پىسخىك مەۋجۇتلۇق بولۇپ، ئېتىقاد، غايە، دۇنيا قاراش، ئىشەنچ ئۇنىڭ ئوزۇقىدۇر. خۇراپاتلىقمۇ بىر خىل ئىشەنچ جەريانى بولغاچقا، ئىنسان پسىخىكىسى ياكى روھى ئۇنىڭ بىلەن مەلۇم تەسەللىگە ئېرىشىدۇ. دېمەك، روھتە-كى بۇ خىل ئېھتىياج خۇراپاتلىقنى زېمىن بىلەن تەمىنلەيدۇ. روھىمىز ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تاراشلىنىشى جەريانىدا تا-ۋارلاشقان جەمئىيەتتىكى ئېلان تۇسىنى ئالغان ھەرخىل ئۇچۇر-لارنى قوبۇل قىلىپ، مەلۇم شەيئىنىڭ رولىنى ئۆز مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۇڭرۇك بولالايدىكەن، دېگەن قاراشقا كې-لىدۇ. لېكىن، روھتىكى تارىخىي قېرىلىق بىلەن زامانىۋى گۆ-دەكلىك بەزى قاراشلارنى بىلىپ - بىلمەي مۇبالىغە قىلىپ، خۇراپاتلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ. بۇ جەريان خۇددى بەزى نادان كىشىلەرنىڭ كېسەلدىن تېز ساقىيىپ كېتىمەن، دەپ دورىنى دوختۇر بۇيرۇغان مىقداردىن ھەسسىلەپ ئارتۇق يەۋېلىپ، كې-سىلى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن جەرياندا قىلغان تەپەككۇرىغا ئوخشايدۇ. زامانىۋى خۇراپاتلىقنىڭ زىيىنى دەل مۇشۇ خىلدىكى زىياندۇر. بۇ خىل زىيان مىللەتنىڭ تەپەككۇرىنى تۇيۇق يولغا باشلاپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى بوغۇشلايدۇ. ئۇيغۇرلار تا-رىختىن بۇيان كۆپ قېتىم دىنىي ئېتىقاد يەكجۇشلىگەن، روھ ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەرگە مايىل خەلق بولغاچقا، خۇراپاتلىقتىن ئىبارەت روھ ھادىسىسىمۇ ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇر-گۈچى بىر مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. گەرچە بەزىدە خۇراپاتلىق مىللىي مەدەنىيەتكە سىڭىشىپ ئۇنىڭغا جۇلا ۋە سىرلىقلىق بەخش ئەتكەن بولسىمۇ، كۆپ ھالدا مىللىي ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا پۈتلىكاشاك بولۇش رولىنى ئوي-

ناپ كەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مىللىتىمىزنىڭ روھىغا سىڭىپ كەتكەن ياۋروپاغا ئوخشاش ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەرىپەت ئويغىنىشى ۋە سانائەتلىشىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرمەي ھەم يېقىنقى زامانىدىكى ئىلىم ـ پەننىڭ ئۇچقانداق تەرەققىياتىنى ئۆز ۋۇجۇدىدا تەجرىبە ـ سىناق قىلىپ كۆرمەي، زامانىۋى ئۇچۇر ـ ئېلېكترون دەۋرىگە سەكرەش تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەجەزدىكى تارىخىي قېرىنلىق ۋە زامانىۋى گۈدەكلىك ئۇچۇر ـ ئېلېكترون دەۋرىدە يەنە يېڭى زامانىۋى خۇراپاتلىقنىڭ مۇنبىتى ئايلىنىپ، يېڭى شەكىل ۋە يېڭى ئۇسۇل بىلەن تەپەككۇرىمىزنى زەنجىرلەشكە كىرىشتى. پەن ـ تېخنىكا يېڭىلىقلىرىنىڭ تۇر-مۇشتىكى رولىنى مۇبالىغە قىلىش، ئۆلۈك ھالدا ئۆز تەقدىرىنى ئۇلارغا تاپشۇرۇش، چوقۇنۇش خۇراپاتلىقنىڭ تۇرمۇشىمىزدىكى ئەڭ يېڭى شەكلى بولۇپ قالدى. «بىزنىڭچە، خۇراپاتلىق بولسا، كىشىلەرنىڭ ئۆز تەقدىرى، ئامەت ـ تەلىيىگە قارىتا تۇتىدىغان غەيرىي ئەقلىي ئېتىقاد پوزىتسىيىسى ۋە ھەرىكىتىدۇر. خۇراپات ماھىيىتىتە تەقدىرگە بولغان بىرخىل ئېتىقاد بولۇپ، خۇراپاتلىق-نىڭ ئوبيېكتى، مەنىسى، نەتىجىسى ۋە ئادەملەرنىڭ تەقدىرى ئۆزگىرىشچان، ئالدىن تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان نەرسە بولغاچقا، ئەقلىيلىك (خۇسۇسىيەت) بۇ نۇقتىدا دائىم رول ئوي-نىيالمايدۇ. ئەكسىچە غەيرىي ئەقلىي خۇراپاتلىق ئەقلىيلىكنىڭ كەمچىللىكىنى تولۇقلاپ، كىشىلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئالدىن بىلىشىگە، ياخشىلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ پالاكەت-چىلىكتىن ساقلىنىشىغا ياردەم بېرەلەيدۇ. ئەلۋەتتە، ئەنئەنىۋى فولكلور ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى سانالغان خۇراپاتلىق دەۋر-لەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تۈپ مەنىسىدە قىسمەن ئۆزگىرىشلەر بولۇشى، دەۋر تەلىپىگە يارىشا ئوخشاشمىغان شە-كىللەرگە ئىگە بولۇشى، ھەتتا كونكرېت پائالىيەت شەكىللىرىدە تۈپتىن يېڭىلىنىشلار بولۇشى مۇمكىن» دەيدۇ شىنجاڭ پېداگو-

گىكا ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ياش ئوقۇتقۇچىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ 1998 - يىللىق دوكتور ئاسپىرانتى، فولكلور پەنلىرى بويىچە ياش ئالىم ئەنۋەر سەمەد غەرىبىي.

بىز بۇ ماقالىدە ئىجتىمائىي رېئاللىقىمىزدا مەۋجۇت بولۇۋاتقان خۇراپاتلىقنىڭ دەۋرىمىزدىكى يېڭىچە ئالامەتلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىتىلىمىز.

1. كىتاب خۇراپاتلىقى

كىتاب خۇراپاتلىقى كىتابقا چوقۇنۇش، ھەممە مەسىلىنىڭ جاۋابىنى كىتابتىن ئىزدەش، كىتابىي بىلىملەردىن گۇمانلىنىشقا پېتىنالماسلىق، تەپەككۇرى كىتابتىن ئىبارەت قېلىپقا سولىنىپ قېلىش خاھىشىنى كۆرسىتىدۇ. كىتاب ھەقىقەتەن بىر بىلىم خەزىنىسى. ئۇنىڭ كەشپ قىلىنىشى يېزىق، قەغەز، مەتبەئەگە ئوخشاش بىر مۆجىزە. ھازىر دۇنيادا بىر دۆلەت ئاھالىسىنىڭ كىتاب ئوقۇش نىسبىتىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى شۇ دۆلەت ئاھالىسىنىڭ ساپاسىنى ئۆلچەشتىكى مۇھىم ئۆلچەم. ستاتىستىكىلاردىن قارىغاندا، ھازىرقى دۇنيادىكى تەرەققىيات سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرى دۆلەتلەر كىتاب ئىستېمالى ئەڭ يۇقىرى دۆلەتلەردۇر. دۇنيادىكى تۇنجى كىتابنىڭ قاچان، قەيەردە بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. لېكىن، نۇرغۇن مىللەت - دۆلەتلەر ـــ مىسىرلىقلار، جۇڭگولۇقلار، يەھۇدىيلار، سۇرىيەلىكلەر تارىختىكى تۇنجى كىتابنى ئەجدادلىرىمىز بارلىققا كەلتۈرگەن، دەپ پاكىت قويۇپ، ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئەزەلدىن ئۇستۇن ئەۋزەل، يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشىدۇ. كىتاب بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى يىللار - ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى ئىنسانىيەتنىڭ خاتىرىسىنى غۇۋالاشتۇرۇپ تالاي ئەقىل دۇردانە-

لىرى غايىب بولغانىدى. كىتابنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەت-
نىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ساقلايدىغان خەزىنىگە ئىگە قىلدى،
تارىخ بۇ خەزىنىنى بېيىتىپ باردى. تارىخنىڭ ھەرخىل قاتلاملا-
رىدا بارلىققا كەلگەن مۇتەپەككۇر - ئالىملارنىڭ ئەقىل - پارا-
ستىدىن بۇ خەزىنە تېخىمۇ زورىيىپ، تولۇقلىنىپ نۇرلاندى.
كىتاب يەنە ئۆتمۇش بىلەن بۈگۈننى ئۇلايدىغان، بۈگۈننى ئۆت-
مۈشكە تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك، ئەجدادلار بىلەن ئەۋلادلارنى
پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلەيدىغان سۆھبەت
سورۇنىدۇر. تارىختا كىتاب ھەققىدە ئاجايىپ بۈيۈك تەرىپاتلار
بولۇنغان. ئارگېنتىنا يازغۇچىسى بورگىس: «كىتاب ئىنسان-
يەتنىڭ خاتىرىسى ۋە تەسەۋۋۇرىنىڭ ئۇزىرىشىدۇر» دېسە، جەما-
لىددىن ئافغانىي: «ئاللا ئىنسانلارنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن ئىككى
كىتاب ئەۋەتتى، بىرى (قۇرئان كەرىم)، بىرى تەبىئەت. لېكىن
بۇ ئىككى كىتابنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىگە زىت ئەمەس، بەلكى
بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ» دېگەنىدى. ئادەملەر كىتابنى يەنە
خەزىنىگە ئوخشاتقان. قەدىمكى مىسىرنىڭ كىتاب زاپىسى بىقا-
ياس كۆپ بولۇپ، ئىسكەندىرىيە كۈتۈپخانىسىغا ئوت كەتكەندە
كىشىلەر ئىنسانىيەتنىڭ خاتىرىسى كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدىغان
بولدى، دېگەندە، ئىمپېراتور قەيسەر: «مەيلى، كۆيۈۋەرسۇن،
بۇ كىتابلاردىكىنىڭ ھەممىسى جۆيلۇش» دېگەنىدى. بىزدە:
«كىتاب ـــ بىلىم بۇلىقى» دەيدىغان ھېكمەتمۇ بار. كىتاب
ھەققىدە يەنە تالاي ھېكمەتلىك تەرىپاتلارنى مىسال كەلتۈرۈش
مۇمكىن. ئۇنداقتا ئىنسانىيەت تۇرمۇشىدا شۇنداق مۇھىم رول
ئوينىۋاتقان كىتابقا چوقۇنۇشنى نېمە ئۈچۈن خۇراپاتلىق، دەپ
قارايمىز؟

ئىلىم - پەننىڭ يۇكسەك تەرەققىياتى، ماۋارىپنىڭ ئۇنۇمۇر-
ساللىشىشى ۋە يۇكسەك دەرىجىدە مۇنتىزىملىشىشى، مەتبەئە تېخ-
نىكىسىنىڭ غايەت زور تەرەققىياتى ئىنسانىيەتنى كىتاب بىلەن

چەمبەرچاس باغلىدى. كىتاب بىزنىڭ كۆز، قۇلاق، قولىمىزغا ئايلاندى.

ئۇچۇر تېخنىكىسىدىكى بۆسۈش، ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىنى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيە چېگرىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، يەرشارى مەنتىقە جەھەتتىن كىچىكلەپ بىر كىچىك كەنت ھالىتىگە كېلىپ قالدى. كىتابنىڭ ئىنسانىنىڭ دۇنيانى تونۇش، ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان قوراللىق خاراكتېرى مىسلىسىز كۈچەيدى. كىتابنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ، سەگەك تەپەككۇر بىلەن چىن مەنىسىنى چۈشىنىپ ئوقۇيدىغان مىللەتلەر تەرەققىي قىلىپ، ئۆز تەقدىرىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى. يۈكسەك قەدىمىي مەدەنىيەتكە، مەردىپەت ئېڭىغا ئىگە ئۇيغۇرلاردىكى كىتابنى ئۇلۇغلاش (كىتابنى ئۇلۇغلاش مەدەنىيەتلىك، مەرىپەتلىك مىللەتلەردىكى بىر يۈكسەك ئالاقە) تۈيغۇسى بىلەن كىتابنىڭ زامانىۋىلىقتىكى بارغانسېرى مۇھىملىشىۋاتقان يېڭى رولى بىرلىشىپ، بىزدە كىتاب ھەققىدە يېڭى تونۇش پەيدا قىلدى. لېكىن، زامانىۋى تەپەككۇردىكى گۆھەكلىك ۋە بېكىنمە خاراكتېر تۈپەيلىدىن كىتابقا بولغان بۇ خىل پايدىلىق تونۇش ئوڭايلا كىتاب خۇراپاتلىقىغا ئورۇن بوشاتتى. مىللەتنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى رېئال مەسىلىلەرگە رېئاللىقتىن، ئۆز تەپەككۇرىدىكى جاۋاھىراتلارنىڭ يورۇتۇشىدىن جاۋاب ئىزدەمەي، كىتابتىن جاۋاب ئىزدەش، كىتابتا جاۋابى يوق مەسىلىلەر بىلەن كارى بولماسلىق، كىتابنى ھەممىگە قادىر ئەڭگۈشتەر ھېسابلاشتەك تۈيۇق يولغا كىرىپ قالدى. كىتابقا بېرىلگەن تەرىلەردىكى ئىجابىي ئامىللارنىڭ كۆپلۈكى كىتابقا بولغان تونۇشىمىزدىكى بىر تەرەپلىمىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كىتابنىڭ يەنە بىر تەرىپى بولغان كىتابنىڭ ئىجابىي ئىدىيە، ئىجابىي بىلىم تارقىتىشتىن باشقا زەھەرلىك ئىدىيە، سەلبىي بىلىم تارقىتىش رولىغا سەل قارالدى. زامانىنىڭ قانداقتۇر بىر ئۇلۇغى «دۇنيادا

خاتا ئىدىيە يوق، ئوخشاشمىغان كۆز قاراش مەۋجۇت» دېگەندەك. بۇ قاراش كىتابنىڭ خاراكتېرىگە ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر سۈپەتتۇر. كۇندۇزنىڭ كېچىسى، تۇغۇمنىڭ ئۆلمىكى بولغاندەك، ھەرقانداق بىر كىتابتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ئىدىيە، تۇرمۇش كۆز قاراشلىرى، ھەرخىل بىلىملەر ئىنسانىيەت ئۈچۈن پۈتۈنلەي پايدىلىق ياكى پۈتۈنلەي زىيانلىق بولۇپ كېتىشى ناتايىن. كىتاب ـــ يازغۇچىنىڭ مەھسۇلاتى. يازغۇچىمۇ بىر ئادەم. ئۇ ئادەم بولۇش سۈپىتىدە مەلۇم بىر مەدەنىيەت قارىشىغا، ئۆزىگە خاس قىممەت ئەنئەنىسىگە ئىگە مەلۇم توپنىڭ ياكى مىللەت ـ دۆلەتنىڭ ئادىمى، شۇنداقلا مەلۇم دەۋر، مەلۇم ئىدېئولوگىيىنىڭ ئادىمى. ئۇنىڭ يازغان كىتابى مەيلى قانچىلىك ياخشى بولۇپ كەتسۇن، ھامان چەكلىمىلىككە، بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە. دۇنيادا خاراكتېر جەھەتتىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان ھەرخىل دەۋر، ئىدېئولوگىيىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى قىل سىغماس پاكىت. كىتاب ئۆلۈك نەرسە. تەپەككۇر كىتاب قۇرىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، ئۆلۈك نەرسىگە ئايلىنىدۇ، يېڭى بىر تەپەككۇر ئىگىسىنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچراشمىغۇچە تىرىلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقانداق كىتاب ئاپتور ۋە ئاپتور ۋەكىللىك قىلغان ئادەملەر توپىنىڭ قارىشى ـ مەقسىتىدىن خالىي ئەمەس. لېكىن، كىتابنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن چۆچۈپ مەلۇم كىتابلارنى تارقىتىپ، مەلۇم كىتابلارنى چەكلەشنىڭ ھاجىتى يوق. گەرچە بەزى دۆلەتلەردە سىياسىئونلار ھەقىقەتەن شۇنداق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئۆز ئىدىيىسى ۋە مەنپەئىتىگە زىت كېلىدىغان كىتابلارنى چەكلەپ، تىزگىنلەپ باققان بولسىمۇ، كېيىنكى ئەملىيەت ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھازىرقىدەك ئېچىۋېتىلگەن، ئۇچۇرلاشقان، يۇكسەك دەرىجىدىكى دېموكراتىيە ئىنسانلارنىڭ ئورتاق شوئارىغا ئايلانغان چاغدا، كىتابلارغا چەك بېكىتىپ بېرىش شىددەتلىك زور كەلكۈنى

نى قۇم توغان بىلەن توسماقچى بولغاندەك ئەخمىقانىلىكتۇر، خالاس. تەپەككۇردىكى سەكرەش سىياسىي تەپەككۇردىكى سەكرەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى مۇقەررەر. سىياسىي رېئال-لىقتىكى ئۆزگىرىش مەلۇم ۋاستىلەرنىڭ سىقىپ چىقىرىلغانلى-قىنى كۆرسەتكەندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شۇ ۋاستىلەرنىڭ ماھىيەت جەھەتتە ئۆزگەرمەي شەكىل جەھەتتىن ئۆزگەرگەنلىكى-نى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، كىتابمۇ بىر ۋاستە. ھەرخىل گۇ-رۇھلارنىڭ مەقسىتى كىتاب كەينىگە يوشۇرۇنغان. شۇڭا، كىم-دۇر بىرى: «مەن كىتاب ئوقۇغاندا خەتنىڭ ئۆزىنى ئەمەس، قۇرلار ئارىلىقىنى ئوقۇيمەن» دېگەنىكەن. ئاددىي تەپەككۇر بىلەن ئېيتقاندا، قۇرلار ئارىلىقىدا ھېچنېمە يوق، ئۇنى ئوقۇش مۇم-كىن ئەمەس. چوڭقۇررىاق ئويلانساق، بۇنداق قىلىش تامامەن مۇمكىن. شۇ چاغدا بۇ كىتاب ئوقۇشتىكى ئىنتايىن جانلىق ئۇسۇل بولۇپ چىقىدۇ. بۇ يەردىكى قۇرلار ئارىلىقىنى ئوقۇش ماھىيەتتە قۇرلارنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان مۇددىئا ـ مەقسەتنى ئوقۇشتۇر. قىسقىسى، ھەرقانداق بىر كىتابتا مۇددىئا بار. بۇ مۇددىئا كىتاب ئاپتورىنىڭ، ئاپتور مەنسۇپ بولغان جەمئىيەت ۋە دەۋرنىڭ، گۇرۇھ، ھۆكۈمەتنىڭ مۇددىئاسى بولۇشى مۇم-كىن. دېمەك، كىتاب ئوقۇش بىر بىلىم. كىتابنى تاللاپ، چۈشىنىپ ئوقۇماي قارىغۇلارچە ئوقۇش، ھەممە ھەقىقەتنى كە-تابتىن ئىزدەش خۇراپاتلىقتۇر. كىتاب بىر ئەينەك، لېكىن ئەكسىچە ئەمەس. كىتاب ئوقۇش، ئوقۇغاندىمۇ قەدىرلەپ ئو-قۇش كېرەك. لېكىن، چۈشىنىپ تۇرۇپ كىتابنىڭ ئۆزىمىزدەك ئادەم تەرىپىدىن يېزىلغانلىقىنى ئەقىل بىلەن ئويلاپ، سوئال قويۇپ تۇرۇپ ئوقۇش كېرەك. ياپونىيە ئالىمى گاۋچياۋشىنمۇ «مېڭىنى يۇيۇش» دېگەن كىتابىدا: «مېڭىنى يۇيۇش ـــ مېڭە-دىكى ئىدىيىنى پاكىز يۇيۇپ تاشلاپ، يېڭى ئىدىيە قاچىلاپ ئىنسانىنى ئۆزگەرتىش، دېمەكتۇر. مېڭىنى يۇيۇشنىڭ مەقسىتى

ئادەمنىڭ ئىدىيە، ھېسسىيات، ھەرىكەتنىى كونترول قىلىپ، ئادەمنى مېڭە يۇغۇچىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇشتۇر. ھەممە ئادەمنىڭ مېڭىسى ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا باشقىلار تەرىپىدىن يۇيۇلۇۋاتقان بولىدۇ. ماھىيەتتە ھاكىمىيەتمۇ، ھەرخىل سىياسىي گۇرۇھلارمۇ، سودا شىركەتلىرىمۇ مېڭە يۇيۇش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردۇر» دەپ يازىدۇ ۋە كىتابنى مېڭە يۇيۇشنىڭ ئۇمۇلۇك بىر قورالى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. كىتاب ئوقۇش ئارقىلىق يېڭى ئىدىيىلەرنى مېڭىگە قاچىلاش مۇمكىن، لېكىن قايسى ئىدىيە يېڭى ۋە ئىلغار، قايسى ئىدىيە كونا ۋە زەھەرلىك، قايسى قاراش بىزنىڭ رېئاللىقىمىزغا ماس كېلىدۇ؟ بۇنى ئاڭقىرىش ئۈچۈن تەپەككۇر قىلىش كېرەك. كىتاب ئارقىلىق ئىدىيە قوبۇل قىلىش ـــ ماھىيەتتە باشقا ئىدىيە تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇش جەريانىدۇر. كىتابنىڭ بۇ خىل خاراكتېرىنى چۈشىنىپ تۇرۇپ كىتاب ئوقۇغاندا، ئاندىن كىتابقا چوقۇنۇش ـــ كىتاب خۇراپاتلىقىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ ۋە كىتابتىكى ئىدىيە بىزنى بويسۇندۇرماي، بىزنىڭ ئىدىيىمىزنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانىدۇ.

2. مائارىپ ـ بىلىم خۇراپاتلىقى

مائارىپ ۋە ئالىي مەكتەپنى خۇراپاتلىق سۈپىتىدە تىلغا ئېلىش نۇرغۇن ئادەمنى چۆچۈتۈشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ خىل خۇراپاتلىق رېئاللىقىمىزدا مەۋجۇت ۋە بىزنىڭ ئىدىيىمىزگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. مائارىپىنىڭ رولىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۈرۈۋېتىش، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىنسان تەقدىرىدە ئويناۋاتقان رولىنى مۇبالىغە قىلىش، مائارىپ ۋە ئالىي مەكتەپلەرنى ئۆلۈك ھالدا قۇنقۇزغۇچى سۈپىتىدە كۆرۈش دەل مائارىپ ۋە ئالىي مەكتەپ خۇراپاتلىقىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدۇر.

مائارىپ ھەقىقەتەن بىر ئادەم، بىر مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان ئامىل. مەن ھەرگىز بۇ ماقالىدە مائارىپنىڭ رولىنى سەل چاغلىماقچى ياكى مائارىپنى ئىنكار قىلماقچى ئەمەس، بەلكى مائارىپ ۋە بىلىم ھەققىدىكى بىر تەرەپلىمە قاراشلار ھەققىدىكى گۇمانىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچى. ھەرقانداق مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ مىللىيلىكى، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت، تەپەككۇر ئادىتى، غايىسى بولىدۇ. مىللەت ئەزالىرىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان ئىجتىمائىي ئامىل مائارىپمۇ مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، ئورنى، تەرەققىيات تەلىپىگە ئاساسەن ئۆز پروگراممىسى، تەرەققىيات يولى، نىشانىغا ئىگە بولىدۇ. مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئېھتىياجى مائارىپنىڭ قۇرۇلمىسى، مەزمۇنىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. پۈتكۈل دۇنيادىكى مائارىپ دېگەن سۆزنىڭ كۆرسىتىدىغان مەزمۇنى ئوخشاش بولغان بىلەن مائارىپنىڭ شەكلى، تەلىپى، غايىسى، پروگراممىسى ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ مائارىپ پروگراممىسىنىڭ مەقسىتى «تەربىيىلەنگۈچىلەرنى ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن تەڭ يېتىلگەن سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە مەدەنىيەتلىك ئەمگەكچىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت». دېمەك، ھەرقانداق مائارىپنىڭ ئادەم تەربىيىلەشتە ئۆزىگە خاس مەقسىتى بار. لېكىن، مائارىپنىڭ ئۆزىگە خاس چەكلىنىدىغان يەرلىرىمۇ بار. مەسىلەن، مائارىپ ئۆز قۇرۇلمىسىدىكى ئەھۋالىغا كۆرە ھەرخىل سەۋەبلەر، ئىلغارلىقى ۋە ياكى قالاقلىقى تۈپەيلىدىن ھەممە ئادەمنى ساپالىق قىلىپ تەربىيىلەپ چىقالمايدۇ، ياكى تەربىيىلىگەن ئەڭ ئاساسلىق ئادەملىرىمۇ باشقا بىر مىللەت ياكى دۆلەت مائارىپى تەربىيىلىگەن ئوتتۇرا ساپالىق ئادەملەرنىڭ ساپاسى بىلەن تەڭلىشەلمەسلىكى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، مائارىپمۇ ئۇزلۇكسىز ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدۇر. ئۇ ئادەمنى تەربىيىلەيدۇ، ئادەممۇ مائارىپنىڭ

قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، تېخىمۇ سۈپەتلىك قۇرۇلما قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا تىرىشىدۇ. مىللىتىمىز تارىختا مائارىپىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى تۈرتكىلىك رولىنى چۈشەنگەن مەرىپەتپەرۋەرلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە بىر مىللەت. گېرمانىيىلىك بىر ئاقىل ئېيتقان: «ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان مىللەت قايتا قەد كۆتۈرۈشى مۇمكىن، مائارىپتا مەغلۇپ بولغان مىللەت مەڭگۈ قەد كۆتۈرەلمەيدۇ» دېگەن ھېكمەتنى ئېتىراپ قىلساقمۇ، بۇ ھەقتە تالاي ـ تالاي ئاچچىق ساۋاقلىرىمىز تولۇپ ياتسىمۇ، لېكىن بىزدىكى مائارىپ خۇراپاتلىقى يۇقىرىقى ھېكمەتنى بەكمۇ چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنلىكىمىزدىن بولماستىن، بەلكى ئۇزۇن بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن پىلانلىق ئىگىلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان، پەرزەنتلىرى ئوقۇۋاتقان مائارىپنىڭ پروگراممىسى، خاراكتېرى، نىشانىنى تولۇق چۈشەنمەي تۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ «تۆمۈر دەپتىرى» گە كىرىۋېلىشنى ئەڭ ئاخىرقى غايە قىلىپ تۇرۇپ، ئەۋلادلارنىڭ بارلىق تەقدىرىنى مائارىپتىن ئىبارەت دوغا تىكىپ، تەپەككۇر قىلىشتىن پەيدا بولۇۋاتىدۇ. بۇنداق كۆز قاراشتا ئەۋلادلار تەربىيىسى پەقەت مائارىپنىڭ ۋەزىپىسى بولۇپ قېلىپ، ئائىلە ۋە جەمئىيەتنىڭ رولىغا سەل قارىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنىڭ تەربىيىلىنىشىدىكى مەغلۇبىيەت ۋە مۇۋەپپەقىيىتىنى مائارىپتىنلا كۆرىدۇ. بالىلىرىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ «تۆمۈر دەپتىرى» گە كىرىش ـ كىرەلمەسلىكى ئۈلارنىڭ مائارىپ سۈپىتىگە باھا بېرىشتىكى بىردىنبىر دەستەكى، ئالىي مەكتەپ مائارىپ قۇرۇلمىسىدىكى «داشقازان» مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئالىي مەكتەپنى بىلىم ئېلىش، ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ھالقىسى دەپ ئەمەس، بەلكى «ھۆكۈمەت قوينىغا كىرىۋېلىش ـــ تۆمۈر تاۋاقتا ئىگە بولۇش» ۋاستىسى، دەپ پاسسىپ چۈشەنگەن. ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن، بۇ خىل تەقسىمات پرىنسىپى ئۆزگەردى.

لېكىن، ئىسلاھات كېيىن تەسىر قىلغان يۇرتىمىزدا مىللىتىمىز-نىڭ ئالىي مەكتەپكە بولغان تونۇشى تا ھازىرغا قەدەر «تۆمۇر تاۋاق» كۆز قارىشىدا. ئۇلار ئالىي مەكتەپنى ئۆزىنى مۇكەممەل-لەشتۈرۈشتىكى مائارىپنىڭ ئەڭ ئالىي ھالقىسى دەپ ئەمەس، «تۆمۇر تاۋاق» قا ئېرىشىشتىكى ئەڭ ياخشى شوتا، دەپ قارايدۇ.

مائارىپىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئوقۇش يې-شىغا توشقانلىكى ئادەمنىڭ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇيالىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنداقلا يۇرتىمىزنىڭ ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، جەمئىيەتنىڭ ھازىر بار بولغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى خىزمەتلىك قىلىپ بول-مىقىمۇ ئوڭاي ئەمەس. بۇ ھەرگىز ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشنىڭ ئەمدى ئەھمىيىتى قالمىدى، دېگەنلىك ئەمەس. ئالىي مەكتەپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەڭگۈلۈك غايىسى. ئەمدىكى مەسىلە ئالىي مەكتەپكە كىرىش ئەمەس، ئالىي مەكتەپتە نېمىلەرنى ئو-قۇش، قانداق ئوقۇش مەسىلىسىدۇر. دۆلەتنىڭ تەقسىماتىغا يۆ-لىنىۋېلىش ئەمەس، ئۆزى ئاكتىپلىق بىلەن ئىختىساسلىقلار بە-زىرىغا يۈزلىنىش مەسىلىسىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، يۇرتىمىزنىڭ مائارىپ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ئەڭ ئاجىز ھالقا، ئەمما باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىدىكى ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياج جەمئىيەتنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەك-تەپتىن يۇقىرى ئوقۇش دىپلومىغا ئىگە، جەمئىيەتنىڭ باشقا تارماقلىرى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولالمىغان ھەرخىل كەسىپتىكى ئارتۇق ئەمگەك كۈچلىرى ئارقىلىق قاندۇرۇلۇشقا مەجبۇر بول-دى. دېمەك، ئۆلادلىرىمىز مائارىپتىن ئىبارەت ئىنسان روھىنى لايىھىلەيدىغان ئېتىزلىقتا ھەقسىز دېھقان — مائارىپ ئەھلە-نىڭ قولىغا ئەمەس، ئىش ئەھلى بولمىغانلارنىڭ قولىغا تاشلاپ بېرىلدى. مىللىي ئاڭدىكى بىخۇدلۇق، قېيداش پىسخىكىسى تۈ-پەيلىدىن كەلگۈسى جانىجان مەنپەئىتىمىزگە بىۋاستە مۇناسىۋەت-

لىك بۇ سورۇندا يۇز بېرىۋاتقان زامانىۋى تراگېدىيە ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى قوزغىمىدى. مانا بۇ مائارىپقا چوقۇنۇۋاتقان بىر مىل-لەتنىڭ روھىدىكى سەممىيەت ۋە ۋىجدان!

ئالىي مەكتەپ نۆۋەتسىزدىن ئېيتساق، ئالىي مەكتەپلىرى-مىزنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدى-كى جەمئىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ قۇرۇلغان بولۇپ، بازار، تەرەققىيات ئېھتىياجى كۆزدە تۇتۇلمىغان. مەۋجۇت كە-سىپلەرنىڭ دەرسلىك قۇرۇلمىسىمۇ كونىچە، ئالىي مەكتەپ ئو-قۇغۇچىلىرىنىڭ جەمئىيەتكە يۈك بولۇپ قېلىشى، مەكتەپ پۈتتۈ-رۈپ خىزمەت تاپالماسلىقى دەل مۇشۇ سەۋەبتىن. بىر بالا توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپىنى ئادا قىلغان تۇرۇقلۇق جەمئىيەتتە جان باققۇدەك بىر كىشىلىك ئورۇن تاپالمىسا، يا مىللىي ئەخلاق، مىللىي مەدەنىيەتتىن تۇزۇكرەك خەۋىرى بولمىسا، ئالىي مەك-تەپنى تۈگىتىپ خىزمەت تاپالمىسا، خەقنىڭ قولىغا قاراپ قال-سا، بىرەر ۋاستىگە تايانماي ئىززىتى بىلەن ياشاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىسا، بىز بۇ ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى كىمدىن كۆرىمىز؟

ئالىي مەكتەپ ياش ئەۋلادلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇشى ناتايىن. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىختىساسلىق بولۇپ كېتىشىمۇ ناتايىن. مەسىلەن، دۇنيادىكى 1 ـ نومۇرلۇق كاتتا باي، كومپيۇتېر پادىشاھى بىل گايتېس ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرمەيلا جەمئىيەتكە چىقىپ، ھازىرقى سەۋە-يىگە يەتكەن. لېكىن، بۇنداق دېيىش ئالىي مەكتەپنىڭ مىللىتى-مىزدىكى رولىنى تۆۋەنلەتكەنلىك ئەمەس. ئالىي مەكتەپ مىللى-تىمىز تەرەققىياتىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقا. ئالىي مەكتەپتە ئوقۇ-ماي بولمايدۇ. مىللىتىمىز زىيالىيلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيە-سىنى ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا يەتكۈزۈشنى بىر ئىجتىمائىي غايە سۈپىتىدە تونۇشنىڭ بىزنىڭ تەقدىرىمىزگە كۆرسىتىدىغان تەسىـ-رى مۆلچەرلىگۈسىز. لېكىن، ئالىي مەكتەپ ھەممىنى ھەل

قىلىدۇ، دەپ بارلىق يۇكنى ئالىي مەكتەپكە يۇكلەپ قويۇشمۇ بىر خىل خۇراپاتلىقتۇر. نۇرغۇن غايىلىك ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن، ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى ئالىي مەكتەپ بىلەن ئۆزى كۆرگەن ئالىي مەكتەپنى سېلىشتۇرۇپ ئۈمىدسىز-لىنىدۇ. دېمەك، بۇ ئۈمىدسىزلىنىشنىڭ مەنبەسى ئالىي مەكتەپ ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دېگەن خۇراپاتلىقتىن كېلىپ چىققان. ئەمەلىيەتتە ھەممىنى ھەل قىلىدىغىنى ئالىي مەكتەپ ئەمەس، ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆزى ۋە تىرىشچانلىقى، شۇنداقلا جەمئىيەت ئېھ-تىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ تۇزۇلگەن جانلىق ئالىي مەكتەپ مېخا-نىزمى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسىدۇر. توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى بىزدە ئاساسەن ئەمەلگە ئاشتى. ئالىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇۋاتقانلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس. جەمئىيەتكە چىققاندا ئالىي مەكتەپتە ئۆگەنگەن بىلىملىرىنى ئىشلىتىدىغان يەر تاپالماسلىق ياكى بولمىسا ئۇ بىلىملەرنىڭ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىر زامانىۋى ساۋاتسىز بولۇپ قالغانلە-قىنى تونۇپ، كۆڭلى ئاچچىق بولۇش كۆز ئالدىمىزدا يۈز بېرە-ۋاتقان بىر مائارىپ تراگېدىيىسى. راست، سان ئۆزگىرىشى سۈپەت ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. لېكىن، مۇشۇ سان-لارغا مۇناسىپ ھالدا مىللىي ساپادا سەكرەش ھاسىل بولدىمۇ؟ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغانلارنىڭ ھەممىسى ئىستىقبالىلىق بولدىمۇ؟ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدىكى زامانىۋى ساۋاتسىزلىق زادى قانداق مەسىلە؟ بىز بۇ سوئالغا جاۋاب ئىزدىسەكلا، مائارىپ ۋە ئالىي مائارىپ ھەققىدىكى تونۇشىمىز تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، بىزدىكى مائارىپ خۇراپاتلىقى چىن مەنە-سىدىن ئۆز قانۇنىيىتىنى تاپقان مائارىپقا بولغان چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان خۇراپاتلىق بولماستىن، گۇمان بىلەن تولغان، ھۆكۈمەتنىڭ «تۆمۈر دەپتىرى» گە چۈشۈۋېلىش تۇيغۇسىدىن پەيدا بولغان چوقۇنۇشتۇر. ھازىر «داشقازان» پاچاقلاندى، تۆمۈر دەپ-

تەر داتلاشتى. مائارىپقا بولغان ساختا چوقۇنۇشتىن قۇتۇلۇپ، مائارىپقا ۋىجدانىي سوئاللارنى قويمىغان، جەمئىيەتنىڭ ھەممە كىشىسى مائارىپقا كۆڭۈل بۆلمىگان بىر دەۋر بىزگە ئالدىنى قىلدى. قېنى ئاقىللار بۇنىڭغا نېمە دەيدىكىن؟

3. تەرەققىيات خۇراپاتلىقى

بۇ خىل خۇراپاتلىقنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دەپ قاراپ، تەقدىرنى ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا دوغا تىكىش، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئىگىسىگە ئايلىنىش كويىدا بولماي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ھالقىلىرىدىن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن بولغان تاسادىپىي تەلەينى كۆتۈش خاھىشىدۇر. ئېنىقراق ئېيتقاندا، بۇ خىل خۇراپاتلىق پەن - تېخنىكىنىڭ زامانىۋى مۆجىزىلىرى بولغان يېڭى تېخنىكا، يېڭى قوراللاردىن مەدەت كۈتۈش، تەرەققىياتنىڭ شەكلەن مەنزىرىسىگە مەپتۇن بولۇش كۆز قارىشىدۇر. بىزدە بۇ خىل خۇراپاتلىقنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە خىل شەكلى بار:

1. **ئېگىز بىنا خۇراپاتلىقى.** ئېگىز بىنا شەھەرنىڭ كۆركى، ھۆسنى. لېكىن، ئېگىز بىنالارنىڭ كۆپ بولغانلىقى بىر رايوننىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ بەلگىسىمۇ؟ ئىچكى ئۆلكىلەرنى ئايلىنىپ كەلگەنلەرنىڭ سېلىشتۇرۇشچە، ئۇرۇمچى ھازىر غەربىي شىمالدىكى ئېگىز بىنالىرى ئەڭ كۆپ شەھەر ئىكەن. ئەمما، ئۇرۇمچى غەربىي شىمالدىكى باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا، سانائەت ئاساسى ئىنتايىن ئاجىز، پۈتكۈل مەملىكەتكە داڭلىق كارخانا، تاۋارلىرى يوقنىڭ ئورنىدىكى بىر شەھەر ئىكەن. دېمەك، ئۇرۇمچى سانائەت شەھىرى ئەمەس، ئىستېمال شەھىرى — پۈل خەجلەيدىغان شەھەردۇر. سېلىنمۇاتقان ئېگىز بىنالارنىڭ زور كۆپچىلىكى مېھمانخانا، بانكا، سودا سارىيى، لېكىن مېھمان-

خانىلارنىڭ 70% ياتىقى بوش... ئۇنداقتا. بىز شۇنچە زور ئىستېمالغا تۇشلۇق بېيىپ كەتتۇقمۇ؟ ياق. يۇرتىمىز غەربىي شىمال بويىچە ئەڭ نامرات، ئارقىدا قالغان رايون. بىزدىكى ئىستېمال چىلىق خاراكتېر نامراتلىقىمىزدىن كېلىپ چىققان ئىقتىساد نادانلىقىدۇر.

ئىقتىساد نادانلىقى دېگەن نېمە؟

بۇ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە مەبلەغ سالماسلىق، ئىنتايىن قىس مەبلەغنى ئورۇنسىز ئىشلىتىش ياكى ھېچقانداق پايدىسى يوق ئىشلارغا سەرپ قىلىپ تۇگىتىشتۇر. ھوشيار بولۇش كېرەككى، بۇ خىل نادانلىق بىلەن توزۇپ كېتىۋاتقان پۇل ھەر-گىز باشقىلارنىڭ پۇلى ئەمەس، ئۆزىمىزنىڭ پۇلىدۇر. ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى دېگىنىمىز، يول، ئۇچۇر، زاۋۇت - كارخانا قۇرۇلۇشىدۇر. شىنجاڭدەك ئاھالە تارقاق، زېمىنى بىپايان يەردە تېخىمۇ شۇنداق...

2. كومپيۇتېر خۇراپاتلىقى. بىزدە كومپيۇتېر ھەققىدىكى تەشۋىقات ھەقىقەتەن يېتەرلىك ۋە مۇۋاپىقىيەتلىك بولدى. 90% دېھقان، ئايرىم ساۋاتسىز خەلقىمىزنىڭ ئېڭىدا كومپيۇتېر رېۋايەتلەردىكى «ئېچىل داستىخان»، «سۇلايمان قالپاق» تىن، قىسقىسى ھەممە خاسىيەتلىك نەرسىدىن ئۈستۈن بىر ئەڭگۈشتەرگە ئايلاندى. ھەقىقەتەن كومپيۇتېر زامانىۋى دۇنيادىكى بىر مۆجىزە ياكى سۇنئىي ئەقىل. لېكىن، ئۇنىڭغا بارلىق ئەقىل قاچىلانغان ئەمەس. ئۇ بىر ئۆلۈك نەرسە، شۇنداقلا پەن تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. لېكىن، ئۇ يېگانە مەۋجۇت بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ھەرخىل پەن تۈرلىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم پەللىگە يەتكەندە، بۇ خىل پەنلەردىكى ئورتاق ئېھتىياج تۇپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن. يۇرتىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، كومپيۇتېر خۇراپاتلىقىنىڭ ھەم پايدىسى، ھەم زىيىنى بار. پايدىسى كومپيۇتېر ئائىلىلەرگە كىرىدۇ ۋە كۇندىلىك تۇرمۇشىمىزدىكى مۇھىم

بىر قورالغا ئايلىنىدۇ. زىيىنى يۇرتىمىزدىكى ئىگىلىك ۋە تەبىئىي پەن تەرەققىياتىدىكى قالاقلىق تۇپەيلىدىن «ۋەتەنپەرۋەر» ماركىلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبا بىلەن قۇچقاچ ئاتقاندەك ئىش بولىدۇ. كومپيۇتېر ئالىي فىزىكا، ئالىي خىمىيە، بىئولوگىيە تېخنىكىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلمەي، خەت بېسىش، سالام خەت يېزىش، قارتا ئويناش، گېزىت كۆرۈش قورالغا ئايلىنىدۇ.

مەن بىر ئالىي مەكتەپ ئىشخانىسىغا قويۇلغان ئەڭ زامانىۋى كومپيۇتېرنىڭ خەت بېسىشتىن باشقا ئىشقا ئىشلىتىلمىگەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ھەتتا بۇ كومپيۇتېردا ماجاڭ ئويناپ قويىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەن يەنە خەلقئارا ئۇچۇر يۇقىرى سۈرئەتلىك تاش يول (ئىنتېرنېت) دا قۇرۇلغان «تەكلىماكان چايخانىسى» دا ئىنتېرنېت ھەۋەسكارلىرىنىڭ قىممەتلىك ۋاقىت، ئېقتىساد ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، ئەڭ ئەرزىمەس مەسىلىلەر ھەققىدە پاراڭلىشىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. قىسقىسى، قەدىمكىلەر ئېيتقان: تاش ئاقىلنىڭ قولىغا چۈشسە گۆھەرگە ئايلىنىدۇ، گۆھەر نادانىنىڭ قولىغا چۈشسە تاش بولۇپ قالىدۇ، دېگەن ئىش رېئاللىقىمىزدا يۈز بەردى. كومپيۇتېر ھەقىقەتەن ھەممىگە قادىر سىرلىق ئەجگۈشتەرمۇ؟ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ خىل رېئاللىق كومپيۇتېر بىزنى باشقۇرغاندا ئەمەس، مېڭىمىز كومپيۇتېرنى باشقۇرۇپ ئونىڭ ھېكمىتىنى تونۇغاندا يۈز بېرىدۇ. ناۋادا كومپيۇتېر خۇراپاتلىقى ئىلمىي كومپيۇتېر قىزغىنلىقىغا ئايلانمايدىكەن، زامانىۋى پەنىنىڭ بۇ مۆجىزىسى بىزنىڭ دۇشمىنىمىزگە، تەپەككۇرىمىزنى بوغىدىغان سىرتماقتا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. تەرەققىي قىلغان ئەللەردىكى پىسخولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئۇلار ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇشىدا كومپيۇتېرنىڭ رولىغا ھەددىدىن ئارتۇق يۆلىنىپ قېلىش بالىلارنىڭ تەپەكـ

كۆر قابىلىيەتىنى تۆۋەنلەتمۇ ھېتىدىغانلىقىنى بايقىغان. بىزدە گەرچە كومپيۇتېر مەكتەپلىرىمىزدە ئومۇملىشىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، بەزى ھاللىق ئائىلىلەردە ئومۇملاشتى. ھاللىق ئائىلىلەرنىڭ بەگزادىلىرى شەخسىي كومپيۇتېرغا ئېرىشتى. بۇ ھال بالىلارنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن سىلىنغان كومپيۇتېر مەبلىغىنىڭ بالىلارنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتىنى تۆۋەنلىتمۇ ھېتىدىغان زىيانلىق ئامىلغا ئايلىنىشىنىڭ بىزدىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يۇرتىمىزغا كومپيۇتېر تېخنىكىسىدىكى يېڭىلىقلارنىڭ يېتىپ كېلىش سۈرئىتىنىڭ ئاستىلىقى بىر مەۋجۇت ئەھۋال. ھازىر بالىلار كومپيۇتېردا چەت ئەلنىڭ تالانتلىق ئۆسمۈرلىرىگە ئوخشاش يۇمشاق دېتال لايىھەلەپ شىركەت قۇرۇش كويىدا ئەمەس، ئويۇن ئويناش بىلەن ئاۋارە... كومپيۇتېر ئارقىلىق ئېلېكترونلۇق ئويۇنچۇق ئويناش ئۆسمۈرلىرىمىزدىكى گەۋدىلىك ئەھۋال.

3. **تىل خۇراپاتلىقى.** بۇ خىل خۇراپاتلىق تىل ئۆگىنىش — زامانىۋى تىللار ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دەپ قاراپ ئانا تىلىمىزنى چەتكە قېقىش ياكى ئېتىبارسىز قالدۇرۇشتا كۆرۈلىدۇ.

دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يەر شارىلىشىشى ئەنئەنىۋى دۆلەت چېگرىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، مەدەنىيەت تىل چېگرىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاش دەۋرىگە يۈزلەندى. بەزى رايون تىللىرى خەلقئارا تىللارغا ئايلاندى ۋە زامانىۋى خەلقئارا تىللارنى ئۆگىنىش بۇگۈنكى دۇنيانىڭ، زامانىۋىلىقنىڭ بىر ئەزاسىغا ئايلىنىشىنىڭ بىر زۆرۈر شەرتىگە ئايلاندى. ئاتا - بوۋىلىرىمىز يۇرتىمىزنىڭ يېپەك يولىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى ھەمدە باردى - كەلدى ۋە سەپەرخۇمارلىقتەك ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەزەلدىن تىل ئۆگىنىشنى ئۆز مۇكەممەللەشكەندىكى مۇھىم بىر جەريان، دەپ قاراپ كەلگەن. ئەزەلدىن ئالىم - ئۆلىمالىرىمىز بىرنەچچە چەت ئەل تىلىنى ئانا تىلىدەك ئۆگىنىش-

نى ئۆزىگە پەرھىز قىلغان. ھەتتا بەزى سورۇنلاردا ئۇلار بىرنەچە-چە خىل تىلدا ئىلمىي مۇتالىئىلەرنى ئېلىپ بېرىشقان. باشقا تىللاردا ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، دۇنيادا مەشھۇر بولغان. ئەمما، بۇ جەريانداا ئۇلار چەت ئەل تىللىرىنى ئانا تىلىنى ئۇنتۇپ كېتىش ھېسابىغا ئەمەس، بەلكى ئانا تىلىنى تېخىمۇ بېيىتىش ھېسابىغا ئۆزگەنگەن. ئانا تىلىنىڭ ئەڭ كامىل ئۇستازلىرىغا ئايلىنىپ، ئاندىن باشقا تىل ئۆگىنىشنى قۇۋۋەتلىگەن. ھازىر بىزدە يەنە يېڭىۋاشتىن چەت ئەل تىللىرىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. ئەمما، بۇ ياخشى يۇزلىنىشنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىياتتا ئارقىدا قالغانلىقىنى تۇرلۇك تارىخىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ئامىللاردىن كۆرمەي، ئۇيغۇر تىلىغا، ئۇيغۇر تىللىق مائارىپقا دۆڭگەيدىغان، يامان سۇيىقەستلىك خاھىشمۇ باش كۆتۈردى.

تىلىمىز ھەقىقەتەن شۇنداق قالاقمۇ؟ تىلىمىز زامانىۋى مائارىپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمامدۇ؟ ياق! ئۇيغۇر تىلى تاۋۇش جەھەتتە دۇنيادىكى ئەڭ يېپىشقاق تىللارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار ئارقىلىق دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەتنىڭ سۆزىنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلى ھازىر دۇنيا تىلى بولۇپ قالغان ئىنگلىز تىلىغا ئوخشاش باشقا تىللاردىن كەم سۆزلەرنى قوبۇل قىلىشتەك ئېسىل ئەنئەنگە ئىگە. بەزىلەر بۇ ئەنئەنىنى تەنقىد قىلدى، لېكىن، بۇ خىل ئەنئەنە ئەمەلىيەتتە بىرخىل ئىلغارلىقتۇر. ئېسىمىزدە بولسۇنكى، دۇنيادا بىرمۇ ساپ تىل يوق. ھەتتا ئىنگلىز تىلىنىڭ لۇغەت فوندىنىڭ تەخمىنەن ئۇچتىن بىرى چەت ئەل تىللىرىدىن كەلگەن سۆزلەردۇر. ھازىرقى مەسىلە — بىزنىڭ قالاقلىقىمىز تىل مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى تەرەققىيات، سىياسەت، تۇزۇلمە، مەبلەغ سېلىش مەسىلىسىدۇر. «تىل — ۋەتەن دېمەكتۇر». ئۆز تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپ ئاندىن باشقا تىللارنى ئۆگە-

ىنش قانۇنلۇق، ئىززەتلىك پاسپورت بىلەن چەت ئەلگە چىقىشقا ئوخشىسا، ئۆز تىلىنى قوربان قىلىش ھېسابىغا چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنىش قانۇنسىز، پاسپورتسىز، خار ـ زار ھالدا چەت ئەلگە چىقىپ لاماكان ـ ئاققۇن بولۇشقا ئوخشايدۇ. تىل ئۆگىنەيلى، بىرلا خىل چەت ئەل تىلى ئەمەس، نەچچە خىل چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنەيلى. «بىر تىل ئۆگىنىش ياشاۋاتقان دۇنيادىن سىرتقا قارىتا يەنە بىر دېرىزە ئاچقان بىلەن باراۋەر». تىل ئۆگىنەيلى، ئانا تىلىمىزنى ئۇنتۇش ھېسابىغا ئەمەس، ئۇنى بېيىتىش، كۇ-چەيتىش ھېسابىغا تىل ئۆگىنەيلى، چۈنكى تىل ـــ ۋەتەن دېمەك-تۇر.

قىسقىسى، تەرەققىيات ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دەپ بار ئۇمىدىنى تەرەققىياتقا باغلاش بىر خىل خۇراپاتلىقتۇر. چۈنكى، تەرەققىياتنىڭ ھەممىسى ئىجابىي بولۇۋەرمەيدۇ، بەلكى بەزى تە-رەققىيات بىزگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىپ، مىللىي ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىمىزنى بۇزۇشى، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى ۋەيران قىلىشى، مۇھىتىمىزنى بۇلغايدىغان كەلگۈسى ئاپەتنىڭ خېمىرتۇ-رۇچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. پەقەت بىز ئىگىسى بولالىغان، بىز ئىلمىي ھالدا رول تۇتۇش نىشانىمىزغا قاراپ سىلجىش ھوقۇ-قىغا ئېرىشكەن تەرەققىياتلا بىزگە پايدىلىق تەرەققىياتتۇر.

4. تېلېۋىزور ۋە مەتبۇئات خۇراپاتلىقى

تېلېۋىزور بىر دېرىزە. لېكىن، بۇ دېرىزە بىز نېمىنى خالىساق، تالادا نېمە بولسا شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان دېرىزە ئەمەس، بەلكى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ ئۆز مۇددىئا ـ ئېھتە-ياجى بويىچە تاللاش ۋە شاللىشى، پىششىقلاپ ئىشلىشىدىن ئۆتۈ-كەندىن كېيىن، بىزگە مەلۇم كۆرۈنۈش ۋە ئۇچۇرلارنى يەتكۈ-زۈپ بېرىدىغان دېرىزە. بىز پاسسىپ ئورۇندىكى دېرىزىدىن

سىرتقات قارىغۇچى. بىزدە قانال تاللاش ھوقۇقى بار، لېكىن ھەممە قانال يەنىلا تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا.

دېمەك، رادىئو - تېلېۋىزىيە ۋە گېزىتلەردىن كېلىدىغان ئۇچۇرلارنىڭ ھەممىسى مەقسەتچانلىققا ئىگە ياكى بۇ ئۇچۇرلارنىڭ كەينىگە مەلۇم مۇددىئالار يوشۇرۇنغان. ھازىر بىر قىسىم چەت ئەل رادىئولىرىنىڭ تەشۋىقاتىدىكى ئۇچۇرلارمۇ دەل مۇشۇ پرىنسىپ ئاساسىدا مەلۇم مۇددىئاغا يېتىشنىڭ قورالى سۈپىتىدە تارقىتىلىۋاتىدۇ.

دۇنيا ھازىر مەتبۇئات ئىلكىدىكى دۇنياغا ئايلاندى. كىشىلەر بىلىپ - بىلمەي مەتبۇئاتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىپ، مەتبۇئات مۇددىئاچىلىقىنىڭ قۇربانىغا ئايلاندى. كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتى، پىكرى، ئىستېمالى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەتبۇئاتنىڭ يېتەكلىشىگە ئۇچرىدى. جۇڭگوغا ئوخشاش ھوقۇق مەركەزلەشكەن، مەتبۇئات پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى - يېتەكلىشىدىكى دۆلەتتە مەتبۇئاتنىڭ خەلقنى يېتەكلىشى ناھايىتى پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. جۇڭگودا غەرب دۆلەتلىرىگە ئوخشاش ھەممە مەتبۇئات ئۆز مۇقامىغا توۋلايدىغان، ئۆزى بىلگەن سەنەمگە دەسسەيدىغان ئەھۋال يوق. جۇڭگودىكى مەتبۇئات مۇددىئاچىلىقىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىرادە مۇددىئاچىلىقى دېيىش مۇمكىن. ئەسلىي گەپكە كەلسەك، جەمئىيەتتە يۈز بەرگەن مەلۇم ۋەقە مەتبۇئاتتا شۇ ۋەقە ئاساسىدا نەچچە خىل خەۋەر قىلىنىشى مۇمكىن. ياخشى نىيەتتىكى كىشىلەر يەنە باشقا بىر نۇقتىدا خەۋەر قىلىشى مۇمكىن. بىز كۆزدە تۇتۇۋاتقان مەتبۇئات خۇراپاتلىقى دەل مەتبۇئاتنىڭ ئۇچۇرلىرىغا گۇمانسىز ئىشىنىپ قېلىشتۇر. مەتبۇئاتلارنىڭ پايدىلىنىپ كېلىۋاتقىنى دەل ئاشۇ خەلقىمىزدىكى مەتبۇئاتقا چوقۇنۇش خاھىشىدىن كېلىپ چىققان سادىقلىقتۇر.

ئېلان خۇراپاتلىقى مەتبۇئات خۇراپاتلىقىدىكى يەنە بىر گەۋ-

دىلىك مەسىلىدۇر. گەرچە خەلقىمىزنىڭ ئېلان ئېڭى ئەمدىلەتىن شەكىللىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئېلانىنىڭ ھۆجۇمىغا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىدىن تېخى كۆپ يىراقتا. ئېلان سودىگەرلىرى خەلقىمىز ئېڭىدىكى ساددىلىق، مەردلىك، زامانىۋىلىقنىڭ ھىيلىگەرلىكىگە ئادەتلىنىپلمەسلىك، شۇنداقلا نامراتلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئەڭ ئېسىل ۋە ئەڭ ئەرزان تاۋار (بۇ ئىككى ئۇقۇم ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىگە زىت، خەلقىمىز بۇ ئىككى ئۇقۇمنى بىر تاۋارنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئىزدەشتەك گۆدەك خاھىشىغا ئىگە) غا ئېرىشىش خاھىشىدىن پايدىلىنىپ كېتىۋاتىدۇ. رادىئو - تېلېۋىزىيە، گېزىت - ژۇرناللاردىكى ئاتالمىش «ئاجايىپ خاسىيەتلىك، يېگەن ھامان تۇرلۇك - تۇمەن كېسەلگە شىپا قىلىدىغان، ئەرزان، قۇلايلىق» دورا ئېلانلىرى ۋە باشقا تاۋار ئېلانلىرى بۇ خىل رېئاللىقنىڭ ئىسپاتىدۇر.

مەتبۇئات خۇراپاتلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۇسۇلى يەنىلا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا مەتبۇئات ئۇچۇرلىرىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن مۇددىئاسىنى باغلاپ تەھلىل قىلىش، مۇستەقىل پىكىر قىلىشقا ئادەتلىنىشتۇر.

5. چەت ئەلگە چوقۇنۇش — چەت ئەل خۇراپاتلىقى

چەت ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتىكى مەقسەت — ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش يولىدىكى ئۆرنەكلىك قىممەتىگە ئىگە ئېسىل تەجرىبىلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش، پۈرسەت بولسا چەت ئەللەرگە چىقىپ، ئۆزى بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق نەزەر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ بىلىش، بۇگۈنكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۇنياغا يۈزلىنىشتىن ئىبارەت. لېكىن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىزدە چەت ئەل مەدەنىيە-

تى، پەلسەپىسى، ئەدەبىياتىغا چوقۇنۇپ، ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىيە-
تى، پەلسەپىسى، ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزنى پەس كۆرۈش،
ئۇنىڭدىن نومۇس قىلىش خاھىشى ئەۋج ئالدى. بۇ خاھىش ئالدى
بىلەن يۇرۇش - تۇرۇش، كىيىم - كېچەك، ياسىنىش - تارد-
نىشتا كۆرۈلدى. مەسىلەن، كىيىم - كېچەكلىرىمىزنىڭ شەك-
لى پۈتۈنلەي يېڭىلىنىپ، دوپپىدىن باشقا مىللىي كىيىم -
كېچەكلىرىمىز ئاساسەن كىيىلمەيدىغان بولدى. ئەسلىدىكى ئۇي-
غۇر كىيىم - كېچەكلىرى ئەدىبلىكتە فولكلور مۇزېي ۋە سەھنە-
گىلا خاس كىيىملەرگە ئايلاندى. غەربلىكلەرنى دوراپ چاچ بو-
ياش، بۇدرە قىلىش ئەۋج ئالدى. ماھىيەتتە بۇ قىلىقلار ئۆز -
ئۆزىمىزنى ئەجنەبىيلەرگە تەقلىد قىلىدىغان دورامچىلىقتىن باشقا
نەرسە ئەمەس، خالاس. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ھۆس-
نىگە ھۆسن قوشۇپ ئۆزگىچە مىللىي گۈزەللىك پەيدا قىلغان
ئۇزۇن - بوستان چاچلار يوقالدى. شەرق شائىرلىرىنىڭ نەزىرد-
دىكى كېچىدىكى دەريادا، يىلانغا، مەجنۇنتال شاخلىرىغا ئوخشە-
تىلغان بۇ گۈزەللىك ئابىدىسى كىشىلەرنىڭ خىيالىدىكى ئارمانغا
ئايلىنىپ قالدى. پەلسەپە ۋە ئەدەبىياتتىكى چەت ئەللەرگە چوقۇ-
نۇش خاھىشى شۇنداق ئەۋج ئالدىكى، ئىنسانغا چوقۇنۇشنى كۈ-
پۈرلۈق، دەپ قارايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئەۋلادلىرى چەت ئەل
پەيلاسوپلىرىنى ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشكە ئاز قالدى. مەسە-
لەن، ئارىستوتېل ئۇلۇغلاندى، لېكىن ئارىستوتېلنىڭ ئەسەرلە-
رىنى ئۆز ئەمگىكى ۋە ئۆزگىچە شەرھلىرى بىلەن قوتۇلدۇرۇپ
قالغان 2 - ئارىستوتېل فارابى ئۇنتۇلدى. نېتزىنىڭ «خاسىيەت-
لىك ئادەم»، «دەرىجىدىن تاشقىرى ئادەم»ى ئۇلۇغلاندى، لې-
كىن بۇ خىل پەلسەپىنىڭ ئەسلىي زېھنىي ياكى ئىگىسى —
شەرق پەلسەپىسىدىكى «كامىل ئىنسان»، «ئارىغلىق» قاتارلىق
پەلسەپىۋى قاراشلار ئۇنتۇلدى. گىيوتى ئۇلۇغلاندى، بورگىس
ئۇلۇغلاندى، ئۇلار چوقۇنغان شەرق شائىرلىرىدىن شەيخ سەئدى،

هافىز شىرازى، ئەھمەد يەسەۋى، ئەلىشىر نەۋائىلار ئۇنتۇلۇشقا يۈز تۇتتى. چەت ئەل شۇنداق خاسىيەتلىك، ئۇلۇغمۇ؟ بەلكىم شۇنداقتۇ. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى، ئۆزىگە خاس يول، تەپەككۇر ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىكىدە، ھەرگىز باشقىلارغا چوقۇنۇپ ئۆزىنى يەرگە ئۇرغانلىقىدا ئەمەس. دېمەك، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چەت ئەللەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت يولى بىز ئۈچۈنمۇ ئۈلگە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەن ئىنتېرنېتتىكى ئۇيغۇرچە «تەكلىماكان چايخانىسى» دا بولۇپ ئۆتكەن بىر سۆھبەت (يېزىق سۆھبىتى) نى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. سۆھبەتتە دېيىلىشىچە، سۆھبەتلەشكۈچى بىر ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر بولۇپ قالغانلىقىدىن نومۇس قىلىدىكەن. بۇ بىر توقۇۋېلىنغان ھېكايە ئەمەس، بەلكى بىر ئۇيغۇر بولۇشنى نومۇس بىلگەن ئۇيغۇرنىڭ ئۆز ئاۋازى.

بىز چەت ئەلگە ھەرقانچە چوقۇنساقمۇ، ئۇلار ھەرگىز ئۆزىنىڭ ئەۋزەللىكىنى بىزگە قوش قوللاپ بېرىپ، باشقا يەرگە كۆچۈپ كەتمەيدۇ. بىز ئۇلارنىڭ ئالدىدا غېرىب ـ مۇساپىر ياكى ۋەتىنىدىن كەچكەن لاماكان ـ زەئىپ تىلەمچى، خالاس. بىزنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىمىز پەقەت مۇشۇ زېمىنىدىلا يىلتىزلاپ كۆكلەيدۇ؛ پەقەت ۋە پەقەت مۇشۇ زېمىندا بارلىققا كەلگەن مۇۋەپپەقىيەت ۋە يۈكسىلىشلا چىن مەنىسىدىن بىزگە مەنسۇپ بولغان ھەقىقىي مۇۋەپپەقىيەت ۋە يۈكسىلىشتۇر.

6. نوپۇز خۇراپاتلىقى

نوپۇز خۇراپاتلىقىنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى نوپۇزغا چوقۇنۇش، نوپۇزلۇقلارنىڭ ھەربىرىدە ۋە سۆزىنى قىبلىنامە قىلىپ تۇتۇنىش، گۇمان قىلماسلىق. بۇ خىل خۇراپاتلىق گېزىت ـ ژۇرناللىرىمىزدا ھەممىدىن كۆپ ئۇچرايدۇ. نۇرغۇن ماقالىلەردە ئاپتورلار ئۇلۇغلارنىڭ پىكرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پىكرىنى تەس-

تىقلايدۇ. توغرا، باشقىلار ئىسپاتلاپ بولغان بىر ھەقىقەت ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پىكرىنى دەلىللەشنىڭ ھېچ خاتاسى يوق. لېكىن، بۇ خىل خاھىشقا ئىلھام بېرىلسە ياكى بۇ خىل خاھىش تۇزىتىلمىسە، بىزنىڭ بارلىق پىكرىمىز ئۇلۇغلار پىكرىنىڭ ساياسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بىز ئۇلۇغلار پىكرىنىڭ مەھكۇملۇقىدىن قۇتۇلالماي، يېڭىلىق ۋە ئىجادىيەتنىڭ ساپ ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەيمىز. ئۇلۇغلارنىڭ پىكرى مۇتلەق توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن. بەزى ئۇلۇغلار زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلۇغلۇق تەختىدىن چۈشۈشى، ھەتتا لەنەتكەردىگە ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇرگىس بۇ ھەقتە: «ئەمدى مەن ئەقىل ئالمايمەن. ماڭا ئوخشاش 70 ياشقا كىرىپ قالغان بىر ئادەم ئىشىنىپ ئۆزىنىڭ گېپىنى دېيەلمىسە قانداق بولىدۇ» دېگەن مەنىدە بىر گەپ قىلغانىدى. نوپۇز خۇراپاتلىقى ئىلمىنىڭ دۈشمىنىدۇر. نوپۇزنىڭ ساياسى ئاستىدا نۇرغۇن سەپسەتىلەر يوشۇرۇنۇپ قېلىشى مۇمكىن. ساختا نوپۇز ئىگىلىرىنىڭ سەپسەتىلىرى نوپۇزغا چوقۇنۇش خاھىشىنىڭ تۇرتكىسىدە نۇرغۇن يىل ئاشكارا قىلىنماي، ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇشى زامانىمىزدا كۆپ ئۇچراپ تۇرىدىغان بىر سەلبىي ھادىسە.

ئۇلۇغلارنىڭ نوپۇزى ئاسماندىن چۈشكەن، يەردىن ئۇنگەن ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانى تەدرىجىي ھالدا ئۇلارغا نوپۇز ئاتا قىلغان. پەندە مەلۇم نوپۇزنىڭ تېكلىنىشى باشقا نوپۇز ئىگىلىرىنىڭ يولىنى توسىغانلىق ئەمەس. نوپۇزغا چوقۇنۇش مەۋجۇت نوپۇزنىڭ ھەيۋىتى ئالدىدا گاڭگىراپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ نوپۇزغا ئېرىشىش كۈرىشىدىن ۋاز كېچىش، خالاس. ساختا نوپۇز ئىگىلىرى جەمئىيەتتىكى تەپرەقچىلىق، مەزھەپ - گۇرۇھۋازلىقىنىڭ مەنبەسىدۇر.

كاللىمىزنى سىلكىۋېتىپ نوپۇز ھەققىدە ئوبدانراق ئويلىنىپ باقايلى: نوپۇز ئىگىسىنىڭ ئوسۇرۇق سۆزلىرى ئىپار،

ئادەتتىكى ئادەمنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى ئوسۇرۇق بولۇپ تۇيۇ-لىدىغان دۇنيا كۆز ئالدىمىزدا تېخىمۇ روشەنلەشسە... بەلكىم ئىشىنىپ قىلغان ئۆز پىكرىمىز يېڭى بىر نوپۇزنىڭ بېشارىتى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

7. ھوقۇق ۋە پۇل خۇراپاتلىقى

جۇڭگونىڭ مائارىپ تارىخىغا قاراپ باقساق، ئەمەلدارلىق ئىمتىھان تۈزۈمى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ ۋە جۇڭگونىڭ ئەنئە-نىۋى مائارىپ ئەندىزىسىنىڭ مۇددىئاسىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. قىسقىسى، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مائارىپى ئەمەلدار تەربىيىلەشنى ئاساس قىلغان مائارىپ بولۇپ كەلدى. دېمەك، مائارىپتىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكتىن شۇنى يەكۈنلەش مۇمكىنكى، ھوقۇق جۇڭ-گولۇقلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئىجتىمائىي غايىسىدۇر. ھوقۇقلا چوقۇ-نۇش بۇ خەلقنىڭ ئېغىر - بېسىق، ئەستايىدىل، ئاسان ئاچچىق-لانمايدىغان نازاكەتلىك مىجەزى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھو-قۇق كۆز قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن ۋە ھوقۇق غايىسىنىڭ ئە-مەلگە ئېشىشىغا كۈچ بەرگەن. ھوقۇقلا چوقۇنۇش بىزدىكى تار-خىي مەسىلە. ھوقۇق خۇراپاتلىقى بولسا، بۇ تارىخىي مەسىلىنىڭ ھازىرقى زامانىدىكى يېڭى ئىپادىسى. ھوقۇقشۇناسلارنىڭ تەنقىد-تىغا قارىغاندا، دۇنيادا ھوقۇق ھەققىدە نۇرغۇن تەنقىدات ئېلىپ بېرىلغان. بىزنىڭ بۇ يەردە مۇلاھىزە قىلماقچى بولغىنىمىز، ھوقۇق ئىلمىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ئەمەلدارلىق ياكى ئەمەلگە چوقۇنۇش.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئەمەل - ھوقۇقنى پەلسەپە تەنقىد-نىڭ جەۋھىرى قىسمى قاتارىغا قويغان ۋە بىر ئەلنى باشلاپ ماڭغۇچى ھوقۇقدارنىڭ ماھىيەتتە ئەلنىڭ تەقدىرىنى ياخشىلىق ياكى يامانلىق تەرەپكە باشلاپ ماڭىدىغان تەقدىر ئىگىسى ئىكەنلە-

كىنى شەرھلەشكەن. زامانىمىزغا كەلگەندە، بۇ خىل تونۇش ھوقۇق ـ ئەمەلگە بولغان چوقۇنۇشقا ئورۇن بەردى. ھوقۇق بولسا ھەممە بولىدۇ، دېگەن قاراش ھۆكۈمران قاراشقا ئايلاندى. ھوقۇق ـ مەنسەپتە ئەكس ئەتكەن سۇيىئىستېمال روھى كىشىلەر-نىڭ ھوقۇق ـ ئەمەل ھەققىدىكى توغرا كۆز قارىشىنى چاكىنىلاش-تۇرۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھوقۇققا قارىتا ساغلام بولمىغان ئىنتىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتە ھوقۇق ئۇچۇن ھوقۇق، بايلىق ئۇچۇن ھوقۇق كۆز قارىشىنى پەيدا قىلدى.

ھوقۇق خۇراپاتلىقى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇۋاتقان يەنە بىر خۇراپاتلىق پۇلغا چوقۇنۇشتۇر.

پۇلنىڭ رولىنى ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغە قىلىش ـــ دۇنيا ھەربىي كۈچ دەۋرىدىن ئىقتىسادىي كۈچ دەۋرىگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى زامانىدا تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى. خەلقئارادىكى بۇ خىل مۇھىت بىلەن جۇڭگودىكى بازار ئىگىلىكى دولقۇنى بىزدىكى پۇلغا چوقۇنۇش ھاۋاسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇردى. بىر مىللەتنىڭ پۇل كۆز قارىشى ئىلمىيلىك ئۇستىگە قۇرۇلۇشى كېرەك. كۆز قاراشتىكى نادانلىق تەقدىردىكى بەختسىزلىك ـ تەلەيسىزلىكنىڭ ئاساسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئەزەلدىن ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىدىكى پۇل قارىشىغا ئىگە ئۇيغۇرلارنىڭ پۇل قارىشى يېقىن-قى يىللاردىن بېرى خىرىسقا دۇچ كەلدى. پۇل بىلەن ھاياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلالمىغان نۇرغۇن كىشىلەر پۇلغا چوقۇنۇش دولقۇنىغا غەرق بولدى. بەزى كىشىلەر تاسادىپىي ئامەت تۇپەيلىدىن باي بولۇپ، نادانلىق پاتقىقىغا تېخىمۇ پاتسا، يەنە بەزى كىشىلەر پۇلنىڭ ئېزىقتۇرۇشى ئالدىدا ئاينىپ ۋەيران بولدى. دۇنيادا پۇل ھەققىدە ئىقتىسادشۇناسلىق دەپ بىر ئىلىم بار. بىر مىللەتنىڭ پۇل تېپىش ـ تاپالماسلىقى، بىر كىشىنىڭ بېيىش ـ بېيىيالماسلىقى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەردىن ئايرىلماي-

دۇ. ئاددىي تىل بىلەن چۈشەندۈرگەندە، ھەرقانداق بىر رايون ياكى يەر مەلۇم ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. ھۆكۈ- مەتنىڭ سىياسىتىدىكى قاراتمىلىق ياكى پۈرسەتلەر بەزىدە بۇ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىككە گۈللىنىش ئاتا قىلسا، بەزىدە خارابلىق ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ خىل قانۇنىيەتنىڭ تەسىرىدە شۇ يەردىكى شۇ خىل سىياسەتنىڭ تەسىرىگە مەنسۇپ كىشىلەر بۇ ئۆزگىرىش جەريانىدا بېيىدۇ ياكى ۋەيران بولىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر جاي ئۆزىدىكى بايلىق ئەۋزەللىكى (نېفىت، ئالتۇن ۋە باشقا يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار)، مۇھىت ئەۋزەللىكى (سىياسىي مۇھىت، تەبىئىي مۇھىت)، ئەقىل ئەۋزەللىكى تۈپەيلىدىن دۆلەت سىيا- ستېمىسىنىڭ بىر ئۆزگىرىشى بىلەن بېيىشى ياكى ۋەيران بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز چوقۇنۇۋاتقان پۇل ياكى بىز تېپىۋاتقان پۇل ماھىيەتتە زېمىنىمىزنىڭ ئەۋزەللىكى ياكى ئەقلە- مىزنىڭ ئەۋزەللىكى (زېمىن ئەۋزەللىكى بايلىقنى، ئەقىل ئەۋ- زەللىكى ماشىنا، پەن ـ تېخنىكا كۈچىنى كۆرسىتىدۇ) تۈپەيلە- دىن رايونىمىزدا ئايلىنىپ يۈرگەن پۇلدۇر. بىر رايوندا ئىقتىسا- دىي ئۇستۇنلۇكنى پۇلغا ئايلاندۇرالايدىغان ئەقىل كەم بولسا ياكى پۇل مەنبەسى ئاز بولسا، بىزنىڭ تاپىدىغان پۇلىمىزمۇ ئاز بولە- دۇ. لېكىن، بۇ پۇل سىياسەتنىڭ خاھىشچانلىقى بويىچە مەلۇم ئادەمنىڭ تېپىشىغا قولاي، مەلۇم ئادەملەرنىڭ تېپىشىغا ناقولاي بولغان بولىدۇ. يۇقىرىقىلار ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى ئەڭ ئاددىي قاراشلار. بىزنىڭ يۇقىرىقى ئەڭ ئاددىي مەسىلىلەرنى تىلغا ئېلە- شىمىزدىكى مەقسەت، بىزنىڭ پۇلغا قانچە چوقۇنۇشىمىزدىن قەتـ ئىينەزەر، بىزنىڭ يانچۇقىمىزغا كىرىدىغان پۇل سىياسەت، پۇر- سەت، ئامەت، مۇھىتقا ئاساسەن ھەرخىل بولىدۇ. تاسادىپىي ئېرىشكەن پۇل سىياسەتنىڭ قاراتمىلىق ئۆزگىرىش تەسىرىدە بەرىكىتىنى يوقىتىدۇ.

1978 ـ يىلىدىن بۇيانقى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى كۆزەتـ

سەك، بىر قىسىم ئادەملەر ئىسلاھات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شامىلى شىنجاڭغا تەسىر قىلغاندا بازارنىڭ يېڭى ئېچىلغانلىقى، نۇرغۇن كىشىلەردە سودا ئېڭىنىڭ يېتىلمىگەنلىكى تۇپەيلىدىن باي بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق كومۇنىسىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ئىلگىرىكى بايلىقنىڭ شەخسلەر قولىغا ئېقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. لېكىن، بۇ جەريانداكى پۇل تېپىش پەقەت ئەسلىدە بار پۇلنىڭ مەلۇم يانچۇقتىن يەنە مەلۇم يانچۇققا قاچىلىنىش جەريانى بولدى. ئىككىنچى قېتىملىق پۇل تېپىش دولقۇنى 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىدىكى چېگرا سودىسىدىن بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن كىشىلەر پۇل تېپىش يىلىغا كەلگەندە بۇ ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. لېكىن، بۇ كەسكىنلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ كەينىدە يېڭى بىر پۇل تېپىش دولقۇنى يېتىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ بولسىمۇ بىلىمنىڭ پۇلغا ئايلىنىش دولقۇنى ئىدى. تەلەي تۇپەيلىدىن بېيىغان نۇرغۇن كىشىلەر بۇ دولقۇننى قانداق كۈتۈۋالىدۇ؟ ياكى بۇ جەرياندا ئۇلارنىڭ يانچۇقىدىكى پۇل بىلىم سودىسىنىڭ دەسمايىسىگە ئايلىنامدۇ؟ بۇ كېيىنكى مەسىلە.

پۇل بولمىسا زادى بولمايدۇ. ھەممە نەرسىگە پۇل كېرەك. ئۇنداقتا ئۇ پۇل نەدە؟ پۇلغا بولغان چوقۇنۇشىمىز بايلىق ئىلاھىنىڭ رەھمىنى كەلتۈرەرمۇ يا؟ ياق. زېھنىمىزدىكى ئاجايىپ مول بايلىقمۇ ئىلىم ـ تېخنىكىمىزنىڭ ئاجىزلىقىدىن يانچۇقىمىزدىكى پۇلغا ئايلىنالمىدى. بىز ئالتۇن تاۋاق كۆتۈرۈپ يۈرگەن تىلەمچىلەرگە ئايلىنىپ قالدۇق. پۇل قارىشىمىزنىڭ ئىلىمىلىك ئۇستىگە قۇرۇلمىغانلىقى تۇپەيلىدىن، خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇق. رايونىمىز جۇڭگودىكى ئىقتىدارسىزلار ئەڭ ئاسان پۇل تاپىدىغان يەرگە ئايلىنىپ قالدى. دېمەك، يانچۇقىمىزدىكى پۇلنى تۇزۇك تەربىيە كۆرمىگەن ئىشلەمچىلەرگە بىلىپ ـ

بىلمەي تاپشۇرۇپ بېرىۋاتقانلىقىمىز بىزنىڭ ئۇلاردىنمۇ ئىقتىدار-سىز ئىكەنلىكىمىزنىڭ ئىسپاتى ئەمەسمۇ؟ بىز پۇل تاپالامدۇق - يوق؟ بۇ ھەربىر ئادەم ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە.

پۇلغا چوقۇنۇشنىڭ بىزگە ئەكىلىپ بېرىدىغىنى تېخىمۇ زور پۇلسىزلىق ياكى خانۇۋەيرانلىق. پۇلنى ئىلمىي تونۇشلا بىزنى پۇلنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇرىدۇ. بىز پۇلنى خەجلەمدۇق ياكى پۇل بىزنى خەجلەمدۇ؟ بۇ كۆز ئالدىمىزدىكى تاللاش مەسىلىسى، خالاس.

تۇغۇنچە

دۇنيا شۇنداق قىزىقارلىق ۋە رەھىمسىزكى، غالىبلار ئالدىدا ئۇ بىر پارچە چىمەنلىك، مەغلۇپلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، باش - ئۇچى يوق بىر قورقۇنچلۇق جاڭگال. ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى ئاجايىپ سۈرئەت بىزنى تەدبىر ۋە تېخىمۇ زور ئەقىل تۇيغۇسى بىلەن ياشاشقا مەجبۇرلىماقتا. ھەتتا بىر قەدەمنىڭ خاتا ئېلىنىشى بىر ئەسىر كەينىدە قېلىشتىن دېرەك بېرىشى، بىر قەدەمنىڭ باشقىلارغا قارىغاندا ئالدىدا ۋە توغرا ئېلىنىشى بىزنى تەرەققىياتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئىجتىمائىي جەمئىيەت خاراكتېر جەھەتتە قىمار سورۇنىغا ئوخشاشقان بىلەن قىمار سورۇنى ئەمەس. بۇ سورۇندا كاززاپلار ئەمەس، ھەقىقىي ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ ئامىتى ھەرقاچان ئوڭدىن كېلىدۇ. زامانىۋى خۇراپاتلىق بىزدە ئەمدىلا شەكىللەندى. ۋۇجۇدىمىزدا ئۇ دەرىجىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتالمىغىنى يوق. بىز بۇ خىل خۇراپاتلىققا جەڭ ئېلان قىلساق، تامامەن غەلىبە قىلالايدىغانلىقىمىز شۇبھىسىز. لېكىن، بىزدە ئۇنىڭغا جەڭ ئېلان قىلغۇدەك ماغدۇر، جاسارەت ۋە تەدبىر بارمۇ - يوق؟ ئويلىنىپ باقايلى، ئاقىللار.

باتۇرلۇق شەجەرىسى

مۇشت ئىلاھى تۇغقان خىياللار

مەملىكەت بويىچە 9 ـ نۆۋەتلىك تەنھەركەت مۇسابىقىسىنىڭ بوكس مۇسابىقە تۈرىنى كۆرۈپ

1

شەرق مۇتەپەككۇرلىرى ئەڭ مۇكەممەل جەمئىيەتنىڭ ھاكىم، ئالىم، نوچىسى (لۇكچەك) دىن ئىبارەت ئۈچ قاتلامدىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى قەيت قىلىشقان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھاكىم ھاكىمىيەت، دۆلەت باشلىقى، شۇ جەمئىيەتنىڭ قانۇنىي ئىگىسى دېمەكتۇر. ئالىم بولسا، شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىلىم روھىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان قاتلام، نوچى، يەنى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئادالىتىنىڭ يەنە بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇچىنچى قاتلامنى تەشكىل قىلىدۇ. ماھىيەتتە بۇ ئۈچ قاتلام جەمئىيەتتىن ئىبارەت قۇرۇلمىنىڭ ئۈچ پۈتىدۇر، ئۈچ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز نەزەردىكى خاسىيەتلىك سان. ئۈچ پۈتلۇق نەرسە ئاسان ئۆرۈلمەيدۇ، ناھايىتى پۇختا كېلىدۇ. بەلكىم ئۈچ سان ئۇلۇغلۇقىنىڭ تارىخىي مەنبەسى دەل يۇقىرىقى قاراش بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئۈچ قاتلىمى ياكى ئۈچ پۈتى مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەتتە جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئادالىتى بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىشى، بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى، بىر ـ بىرىنى نازارەت قىلىشى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. مىسال، ھاكىمدىن

تەپتارتمىغانلار ئالىمدىن تەپتارتىدۇ. ھەر ئىككىلىسىدىن تەپتارتىمىغانلار زالىم، يەنى نوچى (لۇكچەك) دىن تەپتارتىدۇ. ئەكسىچە ئېيتقاندا، نوچىدىن تەپتارتمىغانلار ئالىمدىن، ئالىمدىن تەپتارتمىغانلار ھاكىمدىن تەپتارتىدۇ - دە، پۈتۈن بىر توپلانما شۇ جەمئىيەت ئەخلاقسىزلىق ئەكتېپ قوغدىغۇچىلىرىغا ئايلىنىدۇ. بۇنداق جەمئىيەت روھىي جەھەتتە ساغلام، ئەخلاقىي جەھەتتە پاكىز، تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچىگە تويۇنغان بولىدۇ. ئالىمدىكى ئەقىل - ئىدراكنىڭ سىمۋولى بولغان مۇلازىملىق، نوچىدىكى كۈچ - قۇدرەت، جاسارەتنىڭ سىمۋولى بولغان چۈسلۇق، كەسكىنلىك، مەردانىلىك، ھاكىمدىكى ھوقۇقنىڭ سىمۋولى بولغان ئادالەت ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. توپلانما ئەزالىرى بۇ ئۈچ خىل سىمۋولنىڭ تەربىيىلىشىدە ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىدۇ.

مەرھۇم يازغۇچىمىز زوردۇن سابىر ئۆزىنىڭ «ئاتا» رومانىدا شەرق مۇتەپەككۇرلىرى ئېڭىدىكى مۇكەممەل جەمئىيەت ئوتوپىيىسىنى ھازىرقى زامان نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ باقماقچى بولغاندى. گەرچە رومانداكى بىر قاتار يېتەرسىزلىكلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، رومانىدىكى ئاشۇ خىل خاھىش مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدىغان تېما ئىدى. مەرھۇم يازغۇچىمىز ئادەملەر شەخسىي تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە ئۇنتۇپ كېتىۋاتقان بىر چۇشەنچىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈپ، شەرق جەمئىيەت ئوتوپىيىسىدىكى بۇ ئۈچ قاتلامنىڭ چىرىكلىشىشى ياكى ئاربىسىدىكى مەلۇم قاتلامنىڭ چېكىنىشىنىڭ زور ئىجتىمائىي تراگېدىيىگە سەۋەب بولالايدىغانلىقىنى سەزىمىزگە سېلىپ بىزنى ئاگاھلاندۇرغانىدى. ئەپسۇس، مەرھۇم ھېچقانداق ئەكس ساداغا ئىگە بولالمايلا ئارىمىزدىن كەتتى.

سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى مۇلچەرلىگۈسىز تېز ئىجتىمائىي تەرەققىيات شەرقىتىن ئەڭگۈشتەر ئىزدەۋاتقان غەربكە شەرقنىڭ بۇ خىل جەمئىيەت كۆز قارىشىنى تونۇتتى. غەرب

شەرقلىقلەرنىڭ ئېڭىدا ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇ گۆھەرنىڭ توپىسىنى پۈۋلىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ خاسىيىتىدىن ھەيران قالدى. غەرب ناھايىتى تېزلا بۇ خىل ئىجتىمائىي تۈزۈلمىنى ھۆكۈمەت، مۇستەقىل پارلامېنت، مۇستەقىل مەتبۇئات، مۇستەقىل سوت شەكلىدە ئەملگە ئاشۇردى. مانا ھازىر قاراڭ، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ھوقۇق ئىگىسى ئامېرىكا پرېزىدېنتى پارلامېنت ئالدىدا جاۋابكار، سوت ئۇنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۇرۇشكە قادىر. مەتبۇئات تەنقىدلەشكە ھوقۇقلۇق. ئۆتمۈشتىكى ئىتالىيە قاتارلىق مۇستەبىتلىك نىسبەتەن ئېغىر، ھاكىمىيەت، يەنى ھاكىم ھوقۇقى چەكتىن ئېشىپ كەتكەن، پارلامېنت، سوت، ئۆكىتىچى پارتىيىلەر ھوقۇقىنى يوقاتقان دەۋرىدە بۇ خىل ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى قارا قوللار پارتىيىسى تولۇقلىدى، قارا قوللار پارتىيىسى ئىتالىيىنىڭ ئىجتىمائىي ۋاباسىغا ئايلاندى. ھازىرمۇ ئىتالىيە قارا قوللار پارتىيىسى ئازابىدىن خالىي ئەمەس. قىسقىسى، ھازىر پۈتكۈل دۇنيا شەرقىنىڭ بۇ خىل جەمئىيەت ئوتوپىيىسىنىڭ سېھرىي كۈچى ئالدىدا تىز پۈكتى. ھاكىم، ئالىم، نوچىدىن ئىبارەت ئۈچ قاتلام پرېزىدېنت، سوت، ئۆكتىچى پارتىيە شەكلىدە دۇنيا ئىجتىمائىي ئادالىتىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل مودېلىغا ئايلاندى. بۇ ئۈچ قاتلامنىڭ تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغان دەۋرىدە مۇستەبىتلىك، قوزغىلاڭ، تېررورلۇق، قارا جەمئىيەت، جىنايەتنىڭ قانۇنلىشىشى ئاپەتكە ئايلاندى. ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ ئېتەكلەر ياقا بولدى، ياقىلار ئېتەك بولدى. چۇشكۇنلۇك، غايىسىزلىك، ئورتاق ئەمەل قىلىدىغان ئەخلاق مىزانلىرىنىڭ بولماسلىقى بۇنداق جەمئىيەتنى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ يامان سۈپەتلىك ئۆسمىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى.

تەپەككۇر قىلىپ باقىدىغان بولساق، شەرقنىڭ بۇ خىل جەمئىيەت ئوتوپىيىسى ھەققىدە يېڭى يەكۈنلەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ: ھاكىم ماھىيەتتە ئەلەم، ئالىم ماھىيەتتە قەلەم، نوچى

ماهىيەتتە مۇشت. ئۇنى يەنە تۇرلەندۇرسەك، ئەلەم هازىر دۆلەت-
نىڭ ئىقتىسادىي كۇچى، قەلەم ــ پەن ـ تېخنىكا، ئۇچۇر كۇچى،
مۇشت ــ تەنتەربىيە، بەلكىم بۇنداق قاراش سەل ئاشۇرۇۋەتكەن-
لىكتەك كۆرۈنەر. لېكىن، بىز شەرق جەمئىيەت ئوتوپىيىسىنى
ئەملگە ئاشۇرۇپ، يېڭى تەرەققىيات پەللىسىگە قاراپ سىلجىۋاتـ
قان دۆلەتلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇنداق قاراشنى ئاشۇرۇۋەتلىك
دېيەلمەيمىز. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى دۇنيا ۋە
21 ـ ئەسىرنىڭ بېشى بىزگە تارىخ قانۇنىيىتىنىڭ شۇ تەرەپكە
قاراپ يۇزلەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى.

ئەلەمدە يىقىلغان گېرمانىيە ۋە ياپونىيە قەلەمنىڭ يەنە بىر
مەنىسى بولغان ئىقتىساد ۋە پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ، ئورنىدىن
تۇردى. نەچچە يۇز يىل قۇللۇق ئاسارىتىدە قىينالغان نېگىرلار
مۇشت، يەنى تەنتەربىيە ئارقىلىق قۇللۇقتىن هەقىقىي ئازاد
بولدى، غالىبلارچە ئورنىدىن تۇردى.

ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز «بىلىكى زور بىرنى يېڭەر، بىلىمى زور
مىڭنى» دېگەنىكەن. گەرچە بۇ هېكمەتنى ئىزچىل ئۇلۇغلىساقـ
مۇ، بۇگۈنكى كۈندە باشقىچىرەك پىكىر قىلماي ئامال يوق.
ناۋادا شۇ بىر بىلەك ياكى مۇشت مىليونلىغان يۇرەكنىڭ ئارزۇيـ
غا ۋەكىللىك قىلغان بولسىچۇ؟

2

هازىر زامانىمىزدا ئۆتمۈشتىكىدەك ئىجتىمائىي ئادالەت ئۈـ
چۈن كۆكرەك كېرىپ چىقىدىغان، ياۋاشلارنى يۆلەپ، يامانلارنىڭ
تاناۋىنى تارتىدىغان ئەنئەنىۋى مەنىدىكى نوچى ــ لۇكچەكلەر
يوق. جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى نۇرغۇن شەيئىلەرنىڭ شەكلىنى
ئۆزگەرتىپ، يەنە نۇرغۇن شەيئىلەرگە يېڭى مەنە بەردى. خەلقـ
نىڭ دەرد ـ ئەلىمىنى، ئارمانلىرىنى هاكىمغا ئاڭلىتىش مەتبۇـ

ئانقا، هەق ـ ناھەق تارازىسىنى تارتىش قانۇنغا يۈكلەندى... لېكىن، نوچىلارنىڭ سىمۇوللۇق رولى تەنھەرىكەتچىلەرگە كۆچتى. تەنھەرىكەت ئىنسانىنىڭ تەن ئىمكانىيىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈشنىڭ ئويۇنىغا ئايلاندى. ئەمما، بۇ ئويۇن بىر مىللىي توپلانمىنىڭ، ئەلنىڭ تەن ساپاسىنى، ياق، مىللىي ساپاسىنىڭ تەندىكى ئىپادىلىنىشىنى جاھانغا نامايان قىلىدىغان سەھنە بولۇپ قالدى.

تەنتەربىيە خەۋەرلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارغا ئائىت تەنتەربىيە خەۋەرلىرىنى كۆرۈش مېنىڭ ئادىتىم. بەلكىم بۇ ئادەت مېنىڭ ئۆز مىللىي توپلانمامغا، ماھىيەتتە ئۆزۈمگە بولغان مۇھەببىتىمنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن. بەلكىم ۋۇجۇدۇمدىكى چەۋەندەز ـ قەھرىمانلىققا چوقۇنغان، باتۇر ئەجدادلىرىمىز قېنىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھارارىتىنىڭ يۇرىكىمگە كۆچكەن بۇگۈنكى ساداسىدۇر.

مەملىكەت بويىچە 9 ـ نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ بوكس تۈرى يەنە بىر قېتىم قېنىمنى قىزىتتى. تېلېۋىزىيە، ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق بۇ تۈردىكى ھەممە مۇسابىقىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرۇشقا تىرىشتىم، بۇ تۈردىكى مۇسابىقىگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئالتە بوكس پالۋانىنىڭ تاللىنىشى، بوكس شاھى ئابدۇشۇكۇر مەجىت، ئاسىيا بوكس چېمپىيونى ئابدۇراخمان ئابلىكىم، بوكس پالۋانى ئەكرەم ئىسھاقلارنىڭ بۇ مۇسابىقىدە بولۇشى مېنى ھاياجانغا سالدى. گويا ئۇلارنىڭ ئېتىۋاتقان مۇشتى مېنىڭ مۇشتۇمدەك، يۇرىكىمدەك، ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەگەشتىم.

نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقلار، ئەخلاق كرىزىسى تۇپەيلىدىن ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئەمەلىي كۈچىنىڭ رەقىبىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئالتۇن مېدالغا ئېرىشتى. كىشىلەر ئۇ ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك بوكس مۇسابىقىسىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن مەيدانغا چىقالمىغاندا، ئۆز ئىشىكى ئالدىدا

ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىدە قاتنىشالماپتۇ، دەپ ئۇمىدسىزلەنگەن، سىدنىيدا ئۆتكۈزۈلگەن 27 - نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدىن قۇرۇق قول قايتقاندا چۈشكۈنلەشكەنىدى. بۇ يىلقى نەتىجە، بولۇپمۇ بوكس شاھى ئابدۇشۇكۇر مىجىت كۆمۈش مېدال، ئەكرەم ئىسھاق مىس مېدال ئېلىپ قالغاندىن كېيىن، ئابدۇراخمان ئابلىكىمنىڭ باتۇرلۇق بىلەن بىردىنبىر ئالتۇن مې-دالنى قولغا كەلتۈرۈشى نەتىجىسىدە كىشىلەر دەردلىك قەلبىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسەللى تاپتى. ئابدۇراخماننى قايتا تونۇدى. خۇددى تەنبىر ئابلىكىم ئابدۇرېشىت «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزى-تى» نىڭ مۇخبىرىغا: «ئەمدى بىزنىڭ بالىلارغا ئالتۇن مېدال ئېلىش ئۈچۈن رەقىبىمنى يانقۇزۇۋېتىش يوللا قالدى» دېگەن-دەك، ئابدۇراخماننىڭ ناھايىتى ئۇستۇنلۇك بىلەن ئالتۇن مېدالغا ئېرىشىشى كىشىلەردە ئۈمىد پەيدا قىلدى. ئۇلارغا كەسكىن كۈ-رەش قىلىش ھەقىقىتىنى بىلدۇردى: غەلىبە قىلىمەن دەيدىگەن-سەن، خەنىڭ بالىلىرى بىر ھەسسە تېرىشسا، سەن ئىككى ھەسسە تېرىشىشىڭ، خام خىيالدا بولماسلىقىڭ كېرەك. ئۇرۇپ يىقىتىش شەك - شۇبھىسىز غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى بىزگە ئېشىپ قالغان بىردىنبىر يول، لېكىن بۇنداق قىلىش تەس بولغان بىلەن مېۋىسى بەكمۇ تاتلىق. ئازابلىق بولغان بىلەن ئەكىلىدىغان خۇشاللىقى ناھايىتى زور.

بۇ مۇسابىقە جەريانىدا كىشىلەر يەنە مۇنداق ھەقىقەتنى تو-نۇپ يەتتى: ئېيتىلىۋاتقان مۇشت ئابدۇراخمان، ئابدۇشۇكۇرلەر-نىڭ مۇشتى ئەمەس، پۈتۈن بىر ئەلنىڭ مۇشتى، ئارزۇسى، قەھرىمانلىققا چوقۇنىدىغان مىللەتنىڭ قەھرىمانلىق ئارقىلىق قەددىنى رۇسلاش ئىستىكىنىڭ بوكس ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى.

مۇشۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان ۋاقتىمدا مېنى ئۆزگىچە پىكىر-لىرى ئارقىلىق زەرەتلەپ تۇرىدىغان ئاقسۇلۇق دوستۇم ۋارىسخان

مۇسانىڭ مۇنۇ يازمىلىرى ئېسىمگە كەلدى:

«شائىرمۇ بىر جانباز، بوكسچى، ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىنى ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل مودىلىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن دوغا تىكىدۇ. شائىرنىڭ ھەربىر مىسرالىرىدىكى پاساھەت ئۆز رەقىبىگە تىكىلگەندە كۆزلىرىدىن چاقنىغان ئۇچقۇن ياكى رەقىبىنى يېقىتقاندا ئۇنى ئالقىشلاۋاتقان قېرىندىشلىرىغا قارىغاندا چىرايىدا ئىپادىلەنگەن ئەڭ سەمىمىي تەبەسسۇم ياكى خۇشاللىق يېشى. مېنىڭ نەزىرىمدە ئەڭ قالتىس شائىر مۇھەممەدئەلى ياكى خولفېرىد ۋە ياكى تېيسىن، شۇنداقلا ئابدۇشۇكۇر، ئابدۇراخمان، ئۇلار مۇشتى بىلەن شېئىر يازىدىغان شائىرلاردۇر. ئابدۇشۇكۇر، ئابدۇراخمان مۇشتى بىلەن يېڭى سەھىپە يارىتتى. ئىسىسق قېنى بىلەن بوكس مەيدانىغا ئۇنتۇلغۇسىز داستانلارنى يازدى. مەن ئۇلار بىلەن پەخىرلىنىمەن. ئۇلار ھەر قېتىم رەقىبىنى راسا سالغاندا، مەن ئالەمچە لەززەتلىنىمەن. بۇ چاغدىكى سېزىم، بۇ پەيتتىكى مەستلىك ھەرقانداق بىر پارچە گۈزەل شېئىرنى ئوقۇغاندىكى تەسىردىن قېلىشمايدۇ. ئۇلار ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز تۇرۇپ ئاتقان ھەر بىر مۇشت پەقەت ئۇلارنىڭ مۇشتىلا ئەمەس، پۈتۈن بىر خەلقنىڭ مۇشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىر قېتىملىق غالىبلىقى، مەردانىلىكى بىزنىڭ كەلگۈسىمىزگە ئوقۇلغان ئىرادە، روھ ۋە جەڭ قەسىدىسى. ئۇلارنىڭ مۇشتىدىن چىققان سادا بىزگە سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ قوشاقلىرىنى، سۈتۈق بۇغرا-خان ۋە ئۇنىڭ يۇرۇشلىرىنى ئەسلىتىدۇ».

شائىرمۇ بىر بوكسچى. راست، ئۇلارنى كىم ئاجىز دەيدۇ؟ كىم ئۇلارنى بوكس سەھنىسىدە ئەمەس دەيدۇ؟ شۇڭا، شائىرلار ئابدۇشۇكۇر، ئابدۇراخمانلار بىلەن دوست بولۇشى، ئۇلار بىلەن تەڭ مەشىق قىلىشى، ئىرادىسىنى چېنىقتۇرۇشى كېرەك. شائىرلارنىڭ مۇشتى قىزلارنىڭكىدەك يۇمران، نازۇك بولۇپ قالماسلىقى، مۇسكۇللىرى يىگىلەپ كەتمەسلىكى كېرەك.

توغرا، بىزده يۇزلەپ ئابدۇشۇكۇر، ئابدۇراخمان چىققاندىلا، بىزنىڭ شائىرلار ھەقىقىي شائىر بولالايدۇ. سەنئەت ۋە بوكس مەيدانىدىكى بۇ ئىككى بوكسچىنىڭ ئىككى مەيدانداً ئانتان مۇشتى گۇزەل بىر مېلودىيە ھاسىل قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالىدۇ. بۇ لەرزىدىن قان يېگىلىنىدۇ، روھ يېگىلىنىدۇ. بىزنىڭ بوكسچىلىرىمىز خەلقئارا سەھنىدە تىك تۇرغاندا، ئاندىن شائىرلىرىمىز نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى ئېلىش شەرىپىگە نائىل بولالايدۇ.

3

مۇشت قارىماققا ئاددىيلا نەرسە، لېكىن تەتقىق قىلىپ كۆر-سىگىز، دوختۇرلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھەرقانداق ئادەمنىڭ يۈرىكى ئۆزىنىڭ مۇشتىدەك بولىدىكەن. مۇشت يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، سىمۇۋول، ئۇ ئېچىلسا ئالىقان بولىدۇ، قول بولىدۇ. بىر جۇپ - بىر جۇپ قوللاردىن يېگى دۇنيا يارىلىدۇ، دۇنيا تورغا تولىدۇ.

جەمئىيەت بىر كۆرەش سەھنىسى. چوڭراق نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇ سەھنىدە مىللەت ۋە دۆلەت ئۆز تەقدىرى ئۈچۈن كۆرەش-كە چۈشسە، كىچىكرەك نۇقتىدىن ئادەم ئۆز غايىسى ئۈچۈن كۆرەش قىلىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ئادەم، ھەرقانداق بىر مىللىي توپلانما ماھىيەتتە بوكسچىدۇر.

بوكس سەھنىسى رەھىمسىز. گەرچە رېفېرلار بوكس مۇسا-بىقىسىنىڭ نەتىجىسىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتەلىسىمۇ، بۇ سەھنە باشقا كۆرەش سەھنىسىگە قارىغاندا ئادالەت بىلەن تول-غان. بۇ سەھنىدە سىزگە ئۆزىڭىز، روھىڭىز، ئېتىقادىڭىزدىن باشقا ھېچكىم يارىدەم قىلالمايدۇ. باھالىغۇچىلار نومۇر قويۇش جەھەتتە خاتالىشىپ، قىسمەن ئادالەتسىزلىكلەر سادىر بولۇپ

تۇرسمۇ، بۇ سەھنىدە غەلىبە قىلالايدىغان كىشى يەنىلا كۆپ ھاللاردا ئەڭ كۆچلۇكلەردۇر.

تەنتەربىيىدىكى بوكس سەھنىسىگە قارىغاندا، سىياسىي مەيدانىدىكى، ئىجتىمائىي تەقدىر مەيدانىدىكى بوكس تېخىمۇ رەھىمسىز. ھازىر ئابدۇشۇكۇر، ئابدۇراخمانلار ھەممە ئادەمگە ئوچۇق بولغان بوكس سەھنىسىدە نەتىجىگە ئېرىشتى. ئۇزىنىڭ ئوبرازىنى تىكلىدى، ئۇز غەلىبىسى ئارقىلىق بىزگە ئىشەنچ، غۇرۇر ئاتا قىلدى. ئەمما، ئاددىي كۆز بىلەن سەزگىلى بولمايدىغان تەپەككۇر كۆزى بىلەن قارىساق، بايقىغىلى بولىدىغان بوكس سەھنىسىدە نۇرغۇن ئەزىمەتلىرىمىز رەقىبلىرى بىلەن كۇرەش قىلىۋاتىدۇ. بۇ يەردىكى قىزىقارلىق ئەھۋال، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغانلىرى ئۆزىنىڭ بوكس مەيدانىدا ئىكەنلىكىنى، بوكسچى ئىكەنلىكىنى ئۇقمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۇرىشىمۇ ئابدۇشۇكۇر، ئابدۇراخمانلارنىڭ كۇرىشىدىن قېلىشمايدۇ. ھەتتا بەزىلىرى ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇلارمۇ چاۋاكقا، مەدەتكە موھتاج. ئاددىيسى سىز كوچىدا كېتىۋېتىپ خالىغان بىر ئۇيغۇر ئاشخانىسى ياكى ئۇيغۇر موزدۇزغا قارايسىز، كۆزىتىسىز. دەرھال ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىتىن ئىبارەت بوكس مەيدانىدىكى بوكسچى ئىكەنلىكىنى سېزىسىز. ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، دەل شۇ چاغدا ئۆزىڭىزگە سوئال قويۇڭ: سىز بۇ بوكسچى قېرىندىشىڭىز ئۇچۇن بىرەر چاۋاك ئۇرۇپ قويالىدىڭىزمۇ؟ قولىنى مۇھەببەت بىلەن قىسالىدىڭىزمۇ؟ توغرا، بىزنىڭ ھەممە بوكسچىلىرىمىز ئابدۇراخمان، ئابدۇشۇكۇر ئەمەس. ئۇلار كۆپ ئاجىز. بىزنىڭ مەدىتىمىزگە، پەرۋىش قىلىشىمىزغا موھتاج. شۇ چاغدا ئۇلارمۇ ئابدۇراخمان ئابدۇشۇكۇر بولايدۇ. ھەتتا ئۇلاردىن ئېشىپ چۇشىدۇ. بەلكىم، ئۇلار ئۆزىنىڭ بوكسچى ئىكەنلىكىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن. لېكىن، بۇنىڭغا قېيداشنىڭ ھاجىتى يوق. بىلمەسلىك ئەيىب ئەمەس، خاتالىق بىلدۇرمەسلىكتە. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك: ئۇلار دۇچ

كېلىۋاتقان توسالغۇ ھەم تۇرلۇك قىيىنچىلىق، دەرد ـ ئەلەم ئابدۇراخمانلارنىڭكىدىن كەم ئەمەس، بەلكىم ئوشۇق.

زوردۇن سابىر قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ زامانىمىزدىكى تەڭداشسىز بىر بوكسچى ئىكەنلىكىنى سەزدۇق، «ئانا يۇرت» تېرىلوگىيىسى ئۇنىڭ بۇ سەھنىدە ئانقان ئەڭ ياخشى مۇشتى، ئەڭ ياخشى مۇسابىقىسى بولۇپ قالدى. لېكىن، بىز تاماشىبىنلار رەھىمەتلىك بوكس ئويناۋاتقاندا قانداق پوزىتسىيىدە بولدۇق؟ ھەر ھالدا مەن يازغۇچىنىڭ تاماشىبىنلىرىدىن رازى. ئۇلار ئۆزىنىڭ قوللىشىنى «ئانا يۇرت» قا بولغان شەيدالىقى ئارقىلىق ئىپادىلەيدى. رومان يېرىم يىل ئىچىدىلا ئۇچ قېتىم نەشر قىلىنىپ نەشرىياتچىلىقتا رېكورت ياراتتى. نۇرغۇن يازغۇچىلىرىمىزغا ئەڭ ياخشى ئۇلگە تىكلەپ بەردى. تاماشىبىنلارمۇ ئۆزىنىڭ ئاڭسىز قىزغىنلىقى بىلەن نەشرىياتچىلىقىمىزغا ئېغىر بىر سوئالنى قويىدى. ناۋادا بىزدە مەرھۇم يازغۇچىنى بىر بوكسچى، بىز ئۇچۇن مەيدانغا چۈشكەن بوكسچى، ئۇنى قوللىشىمىز، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىشىمىز كېرەك، دەپ قارايدىغان ئاڭلىق قىزغىنلىق بولغان بولسىچۇ؟ ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئىقتىساد، تەبىئىي پەن، سىياسىي قاتارلىق بوكس سورۇنلىرىدىمۇ مۇشۇنداق ئاڭلىق قىزغىنلىق، ئۇيۇشۇش كۈچى بولغان بولسىچۇ؟ كېيىنچە ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەھۋالدا سودىگەر ـ كارخانچىلارنىڭ يانچۇقى تېخىمۇ توم، يازغۇچى ـ سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ ۋىجدانى تېخىمۇ تازا، سىياسىئونلىرىمىزنىڭ بېشى تېخىمۇ ئۇستۇن، مەغرۇر بولغان بولاتتى.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، مۇشۇ قۇرلارنى ئوقۇغان چېغىڭىزدا ئۆزىڭىزگە مۇنداق بىر سوئالنى قويۇپ بېقىڭ: سىز قانداق تاماشىبىن؟ شۇنداقلا ئۆز نۆۋىتىدە قانداق بوكسچى؟ سىز مۇشتىنى قانداق ئېتىۋاتىسىز؟ ئەركە قىزلارغا ئوخشاش ناياق ھالەتتە ئەركىلەپ ئېتىۋاتامسىز ياكى؟

كىسەل ئائىلە — بۇزۇلغان خاراكتېر

جەمئىيەتنى تۈزەش ۋە ئىسلاهات چۈقانى ساغلام ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى بىر قىسىتۈرما كۆي. هەر بىر دەۋر ۋە زامان بەزىدە مۇشۇنداق چۈقانلار ئارقىلىق ئۆزىنى تۈزەشكە ۋە بىر ئىسلاھ ئەندىزىسىنىڭ بىخىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە تۈرتكە بولسا، بەزىدە ئىجتىمائىي تاكامۇللۇقنىڭ يېڭى فورمۇلىسىنى ئىجاد قىلىدۇ. ئويغانغان هەر قانداق بىر جەمئىيەت بۇ قىسىتۈرما كۆيدىن خالىي ئەمەس. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ مىللىتىمىزگە قىلغان تەسىرى بىزدىمۇ بۇنداق قىسىتۈرما كۆي — تۈزەش ۋە ئىسلاهات چۈقانىنى پەيدا قىلدى. نۇرغۇن لايىهەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. نۇرغۇن ئوخشاشمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. مەنمۇ بۇ خىل تۈزەش، ئىسلاھ قىلىش چۈقانىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشقۇچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن يەنە بىر چۈقان سالماقچى:

— ئائىلە!

تارىختىكى نۇرغۇن ئالىم، پەيلاسوپلار ئائىلە هەققىدە ئاجايىپ هېكمەتلىك گەپلەرنى قىلغان. ماركس «ئائىلە» دېگەن نامدا مەخسۇس بىر كىتاب يازغان. يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئائىلە هەققىدە توختىلىپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ گېپىنى يېغىنچاقلىغاندا، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكلىرىدىن بىرى ئائىلە. هەر قانداق بىر ئىسلاهات ئەڭ ئاۋۋال ئائىلىدىن باشلانىسا، ئاندىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالايدۇ. چۈنكى، ئائىلە ماهىيەتتە بىر كىچىكلىتىلگەن جەمئىيەت.

1. ئائىلە — كىچىكلىتىلگەن دۆلەت

ئائىلىنى تەتقىق قىلىش بىر قىزىقارلىق جەريان. قۇرۇلما نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئائىلە بىر كىچىك جەمئىيەت، شۇنداقلا بىر كىچىك دۆلەت. ئۇنىڭ باشلىقىمۇ، ئەقىلدارلىرىمۇ، «پۇقرا» لىرىمۇ بار. خاراكتېر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، دۆلەتكە ئوخشاش مۇستەبىت تۈزۈمدىكى، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى ئائىلىلەر مۇ بار. ئۇيغۇرلار ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا، ئىجتىمائىي ئاڭغا ئىگە مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلاردىكى ئائىلە تۈزۈمى نىسبەتەن دېموكراتىك.

ساغلام بىر جەمئىيەتتە دۆلەت ئوتوپىيىسى بىرلىككە كەلگەن تۈزۈم، مۇكەممەل قانۇن، گۈزەل ئەخلاق، ساغلام روھ، ئۆز - ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا، ئالغا سىلجىتىشقا قادىر قۇرۇلما، پارتلاپ تۇرغان ئىچكى - تاشقى كۈچنى بەلگە قىلىدۇ. بۇ خىل خاراكتېرگە ئىگە دۆلەت ئۇزاق مۇددەتكىچە گۈللەپ ياشنايدۇ، ھاياتىي كۈچكە تولغان بولىدۇ.

ساغلام جەمئىيەتتىكى ئائىلىمۇ ساغلام ئائىلە ئوتوپىيىسىگە ئىگە بولۇش كېرەك. ساغلام ئائىلە، ئائىلە تۈزۈمى، ئائىلە ئەخلاقى، ئائىلە روھى، ئائىلە ماۋارىپى، شۇ ئائىلىلەردىن تەركىب تاپقان مىللەت، دۆلەت، جەمئىيەتنى قۇدرەت تاپقۇزىدىغان ئەڭ زور ئىچكى پارتلاتقۇچ كۈچتۇر.

ئۇيغۇرلار تارىختا ئائىلە قۇرۇلمىسىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. بىر ئادەمنىڭ تەقدىرىنى، مىجەز - خۇلقى، ئەخلاقىنى ئائىلىگە باغلاپ چۈشەندۈرگەن، ئائىلىنىڭ مۇكەممەللىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئائىلىۋى قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزگەن. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئائىلىۋى قانۇن - تۈزۈملەرنى ئۆز ئالدىغا تۈزمەستىن، جەمئىيەتتە مۇۋاپىقلىيەت قازانغان، ئومۇمنىڭ ئېتىراپ قىلىشىدىن، ۋاقىتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن مىللىي مەدەنىيەت، ئەخلاق، ئىجتىمائىي تەرتىپ ئاساسىدا تۈز-

گەن، شۇنداقلا ئائىلە قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ جەمئىيەتكە، ئىنسانىيەتكە ۋە ئىنسانىيەتنى بەختلىك قىلىشقا پايدىلىق بولۇشىنى غايە قىلغان. ئائىلە قۇرۇشتىكى بۇ خىل ئاڭلىق تەدبىر مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تەقدىرى ئۈچۈن ئىجابىي رول ئويناغان. بۇ خىل ئائىلە قۇرۇلمىسى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىدە مەكتەپلىك رول ئالغان.

دۆلەت باشلىقى بىر دۆلەتنىڭ يول باشچىسى. ئائىلە باشلىقىمۇ ئائىلىنىڭ يول باشچىسى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قارىشى بويىچە ئېيتساق، ئەقىللىق، ۋىجدانلىق، باتۇر، كەسكىن دۆلەت باشلىقى بىر جەمئىيەتنىڭ مىسلىسىز بەختىدۇر. ئائىلە باشلىقلىرىدا يۇقىرىقىدەك سۈپەتلەرنىڭ بولۇشى ئائىلىنى تېخىمۇ بەختلىك، قۇدرەتلىك قىلىدۇ.

مۇكەممەل قانۇن دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ھەرىكىتىنى تەرتىپكە سالىدۇ. دۆلەتنىڭ قۇدرىتى، بىخەتەرلىكى، ئىتتىپاقلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. ئائىلىدە بولسا ئائىلىنىڭ ئىناقلىقى بەختىيارلىقنىڭ ئاساسىدۇر.

جەمئىيىتىمىزدە ھازىر ياۋايىلارچە باش - باشتاقلىق، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئىدارە قىلىنىۋاتقان ئائىلىلەر بولۇش بىلەن بىرگە ئۆز ئائىلىسىنى مەدەنىيەت، ئېتىقاد، ئەخلاقنە نۇقتىسىدىن چىقىپ ئىدارە قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئائىلىلەرمۇ بار.

قېنى، كىممۇ مىللىتىمىزدىكى ئورتاق گۈزەللىك قارىشى، ئورتاق پىسخىكا، ئورتاق مىللىي جەسۇرلۇق، مىللىي روھنى ئائىلىۋى قانۇنلاردىكى مۇكەممەللىك، ئائىلە قۇرۇلمىسىدىكى ساغلاملىقتىن كەلمىگەن، دەپ ئېيتالايدۇ؟

2. ئائىلە — كىچىكلىتىلگەن مەكتەپ

ئادەتتە ئانىلار بىرىنچى ئۇستاز دەپ قارىلىدۇ. ئۇنداقتا ئائىلە بالىلارنىڭ بىرىنچى مەكتىپى، شۇنداقلا چوڭلارنىڭ مەڭگۈلۈك ئالىي مەكتىپىدۇر.

ئائىلىلەرنىڭ مەكتەپلىك خاراكتېرى شۇ يەردىكى، بالىلار ئەڭ دەسلەپتە جەمئىيەت ھەققىدىكى تەلىماتنى ئەڭ بۇرۇن ئاتا ـ ئانىسىدىن ئالىدۇ. ھەتتا ئاتا ـ ئانىنىڭ جەمئىيەت، ئىنسان، روھ، ئېتىقاد، ئەخلاق ھەققىدىكى تەربىيىسى بالىلارنىڭ ھاياتىغا ئەڭ كۈچ تەسىر قىلغان تەربىيە بولۇپ قالىدۇ. ئاتا ـ ئانىلارنىڭ خاراكتېرى ياخشى، ئەخلاقى گۈزەل، ئېتىقادى پاكىز بولسا ھەم ئۇلار بىلىملىك بولسا، ئائىلە باشقۇرۇشنى بىلسە، بۇ بالىلارنىڭ بەختى. شۇنداقلا بۇ ئائىلە ئەڭ ساغلام، ھاياتىي كۈچكە ئىگە مەكتەپتۇر.

ئائىلىدىن ئىبارەت بۇ مەكتەپنىڭ ئادەتتىكى مەكتەپلەرگە ئوخشاشمايدىغان بىر نەچچە تەرىپى بار.

بىرىنچى تەرەپ: ئائىلە مەكتىپى مەكتەپنى ئوقۇغۇچى بىلەن تەربىيىلەيدىغان مەنبە، شۇنداقلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساپاسىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئورۇن.

ئىككىنچى تەرەپ: ئائىلە مەكتىپى بالىلارنىڭ كاللىسىدا ئادەم بولۇشنىڭ تۇنجى خەرىتىسىنى سىزىپ، ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۇنجى مودېلىنى قاتۇرىدۇ. مەكتەپ بولسا بۇ خەرىتىنى ئىنچىكىلەيدۇ. بالىلارغا ياشاشنىڭ قورالىنى تۇنقۇزىدۇ.

ئۈچىنچى تەرەپ: ئائىلە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى مەڭگۈ ئوقۇنقۇچى ۋە ئائىلە باشلىقى بولىدىغان ئوقۇغۇچىلاردۇر. شۇڭا، كەلگۈسى ئائىلە ئىگىلىرىنىڭ ئائىلە مەكتىپىدە يېتىشتۇرگەن ساپاسى ئۇلارنىڭ كېيىنكى ساپاسىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئائىلە يەنە مەڭگۈلۈك مەكتەپتۇر.

ئائىلىدىن ئىبارەت مەكتەپنىڭ ساپا ئىسلاھاتى مەڭگۈ توختاپ قالمايدىغان ئىسلاھات. ئائىلە مەكتىپىنىڭ ئوقۇنقۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ پەرزەنت ۋۇجۇدىنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىنىڭ سەۋەبچىسى ئىكەنلىكىنى بىلمىلا قالماي، يەنە پەرزەنت روھىنىڭ لايىھىلىگۈچىسى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ پەرزەنت ئالدىدا مەڭگۈ ئو-

قۇنقۇچى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك.

ئاتا ـ ئانىلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكى ئائىلىلەرنى ۋەيران قىلىدۇ. ئائىلە مەكتىپىنىڭ ۋەيران بولۇشى ئىنسانىنىڭ بەختسىزلىكىنىڭ ئەڭ چوڭ مەنبەسى. ساغلام ئائىلىلەر ساغلام دەۋرنىڭ كاپالىتىدۇر. بىر دۆلەت ياكى مىللەت مەلۇم دەۋردە ھەر قانچە كۈچلۈك بولۇپ كەتسۇن، ئائىلە چۈشكۈنلۈكىنى ھەل قىلالمىسا، ئائىلىدىن ئىبارەت مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقالمىسا، بۇنداق دۆلەتنىڭ ئاقۇتى ئاخىر ۋەيرانچىلىق بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ خۇددى مەكتەپلىرى خارابە، مەربىپەتسىز جەمئىيەتنىڭ ئاقۇتى بىلەن ئوخشاش ئاقىۋەتتۇر.

3. ئائىلە ـــ كىچىكلىتىلگەن فولكلور مۇزېي

ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، مەدەنىيىتى، روھى قاتارلىق ئامىللار ئادەتتە ئائىلىدە ئەڭ ئىخچام ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

ئۆي ـــ ئائىلىنىڭ جۇغراپىيىسىدۇر. ئادەتتە ئۇيغۇرلار ئائىلە بىلەن ئۆي دېگەن ئۇقۇمنى كۆپىنچە ھاللاردا بىر مەنىدە ئىشلىتىدۇ. بىز ئۇيغۇر ئۆيلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن بىزنىڭ مىللىي روھ، مىللىي ئالاھىدىلىكىمىزنى كەلتۈرۈپ چىقىرالايمىز.

ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىدە گۈل ئۆستۈرۈشكە، ھويلىلىرىنى باغ قىلىشقا ئامراق. بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش روھى، تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كېتىش ئارزۇسى. ئۇيغۇرلار قۇش بېقىشقا ئامراق. بۇ ئۇلارنىڭ كەڭ قورساق، تىنچلىق سۆيەر، قەلبىنىڭ مۇھەببەتكە تولغانلىقىنىڭ ئىسپاتى. بۇنداق مىساللار ئىنتايىن كۆپ.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئائىلىسىنىڭ ئۆزى بىر كىچىكلىتىلگەن فولكلور مۇزېي. بۇ مۇزېي سايا‌ھەت قىلغۇچىلار ئۈچۈن

قۇرۇلغان ئەمەس، بەلكى ئائىلىدىن ئىبارەت مەكتەپنىڭ تەلىم - تەربىيە خىزمىتى ئۈچۈن قۇرۇلغان.

گۈللەر بالىلارنى كەڭ قورساق، گۈزەل خۇلقلۇق، ئاق كۆڭۈل قىلىپ تەربىيىلەيدۇ.

قۇشلار ئۇلارنىڭ يۇرىكىدە تەبىئەتكە مۇھەببەت قوزغايدۇ.

تامدىكى گىلەملەر تەبىئەتنىڭ ئۆيدىكى ئىخچام كۆرۈنۈشى.

كەڭرى دېرىزىلەر، ئىشىكلەر تاشقى دۇنياغا بولغان ئېچىۋېتىش خاراكتېرى.

چوڭلار بىلەن كىچىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھۆرمەت، كۆيۈنۈش، ئائىلىۋى كەيپىياتتىكى ئىللىقلىق، ھەق - ناھەقكە بولغان ئوچۇق پوزىتسىيە ئائىلىدىن ئىبارەت مەكتەپتىكى ئەڭ ياخشى ھاۋا، ئاتموسفېرا.

4. كېسەل ئائىلە — بۇزۇلغان خاراكتېر

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى ئۇيغۇرلارغا نۇرغۇن نەرسىلەرنى سوۋغا قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىجابىي نەرسىلەرمۇ، سەلبىي نەرسىلەرمۇ بار.

كېسەل ئائىلە — بۇزۇلغان خاراكتېر. بۇ دەۋرنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ئەڭ چوڭ «سوۋغىسى».

ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، 1990 - يىللاردىن باشلاپ ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئائىلە بۇزۇلۇش نىسبىتى تېز سۈرئەتتە يۇقىرى ئۆرلىگەن. تۇل ئەر، تۇل خوتۇنلار، يېتىم بالىلار ئاۋۇپ كېتىپ جەمئىيەتتىكى مۇھىم بىر ئىجتىمائىي مەسىلىگە ئايلانغان. يېقىنقى يىللارغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئائىلە قارىشىدىكى خوتۇن قويۇپ بېرىپ، ئەردىن ئاجرىشىدىغانلارنىڭ چىقىمغانلىقىدىن پەخىرلىنىدىغان، ئائىلە قارىشىنىڭ تاينى يوق، ئاتا - ئانىسىنىڭ تاينى يوق كىشىلەرگە قىز بەرمەيدىغان، ئۇلاردىن قىز ئالمايدىغان خاھىش ئاستا - ئاستا ئاجىزلاشتى ياكى جەمئىيەتتىكى

چەكلەش كۈچىنى يوقاتتى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا ماڭقۇرتلاش-قان بىر دەۋرنىڭ ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىدا كەم قالغان ياكى تۆۋەن-لەپ كەتكەن مىللىي روھ، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي پسىخىكا خاھىشى بۇ دەۋردە جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي سۇنۇشقا باشلىدى.

غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەتبۇئات، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، روھ نۇقتىسىدىن قىلغان ھۇجۇمىدا نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئاجىزلىشىپ قالغان ئائىلە قارىشى كۆپۈكتەك توزۇپ كەتتى. ئۇيغۇر جەمئى-يىتى بىر بۆھران ـــ ئائىلە كرىزىسىغا دۇچ كەلدى. نۇرغۇن ئائىلىلەر ئائىلە كۆز قارىشىنىڭ ساغلام بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن ئائىلىسىنى مەكتەپكە، كىچىك بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرالمىدى، ئۆز ئەقىدىسىنى ئەۋلادلار قەلبىگە يەتكۈزىدىغان كۆۋرۈك، ئائىلىۋى قانۇن ـ تۈزۈم، ئەخلاق قۇرۇلمىلىرىنى ئورنىتالمىدى. ھەتتا نۇرغۇن ئائىلىلەر زامانىۋى ساۋاتسىزلىق، يىلتىز كۆز قارىش-لىنىڭ تايىنى يوقلۇقى تۈپەيلىدىن ئائىلىنىڭ شۇنداق ئالاھىدىلىكـ-نى ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئائىلىسى قاراڭ-چۇقسىز قوغۇنلۇققا، قانۇنسىز جەمئىيەتكە ئايلىنىپ، تاشقى ئېزىقتۇرۇشنىڭ شەھۋەت كۈچى ئالدىدا ئامالسىز قالدى.

ئىجتىمائىي ئىسلاھات، ئۆزىمىزنى ئۆزگەرتىش، تەقدىر-مىزنى ياخشىلاش دەۋرنىڭ تەقەززاسى. ھەر بىر ئائىلىنىڭ تە-قەززاسى. ئائىلىۋى چۈشكۈنلۈك جەمئىيەتكە ئەقىدىسىنىڭ، رو-ھىنىڭ، خاراكتېرىنىڭ تايىنى يوق نۇرغۇن ئازغۇن روھنى ئېكسپورت قىلماقتا. بۇ ئازغۇن روھلار مىللىي ئەقىدە بىلەن زامانىۋى ئېزىقتۇرۇش، ئەقىدە بىلەن ئەقىدىسىزلىك، مەسئۇلـ-يەت بىلەن مەسئۇلىيەتسىزلىك، غايە بىلەن چۈشكۈنلۈك چېگرـ-سىدا تېنەپ يۈرمەكتە. جەمئىيەت ئۇلارنى قۇتقۇزۇۋېلىشى، توغـ-را يولغا باشلىشى كېرەك. قەلبىدە زامان ۋە ماكانغا، مىللەت

ۋە دۆلەتكە نىسبەتەن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بار ھەر بىر كىشى بۇ خىل تەخىرسىزلىك ئالدىدا كاللىسىنى سىلكىۋېتىپ ئويلىنىشى كېرەك.

بىر ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئەڭ ئاۋۋال ئىسلاھات تەقەززاسىنى تونۇغان ئادەمنىڭ ئۆزىدىن باشلىنىدۇ. بۇ ئىسلاھات يەنە جەمئىيەتتىكى كىچىك بىرلىك ئائىلىدە غەلىبىگە ئېرىشتى دېگەنلىك ئائىلىدىن ئىبارەت مەكتەپنىڭ روھى سۇزۇلۇپ قۇرۇلمىسى ساغلاملاشتى، دېگەنلىكتۇر.

تەبىئەتتىكى سىر ۋە جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى مىكىر

200 نەچچە يىل بۇرۇن كىشىلەر ئاۋسترالىيە قۇرۇقلۇقىغا توپ - توپ بىلەن كۆچۈشكە باشلىغاندا، كىمدۇر بىرى بىر نەچچە قوينى ئۇ يەرگە باردىغان كېمىگە سېلىۋالغان. ئاۋسترالىيىدە ئەسلى قوي يوق بولۇپ، يېڭى ئېلىپ بېرىلغان بۇ قويلار ناھايىتى تېز كۆپىيىپ يېرىم ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىتتا ئاپەتكە ئايلىنىشقا تاس قالغان. ھازىر ئوكئانىيە قىتئەسىدىكى ئاساسلىق ئىككى دۆلەت ئاۋسترالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيە دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ قوي مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىسىدۇر.

ئىنسانلار يېڭى قۇرۇقلۇقلارنىڭ تېپىلىشى، ئادەم ئايىغى باسمىغان جايلارنى ئىستىلا قىلىش جەريانىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى خېلى كۆپ ئۇچرىتقان. مەلۇم بىر توشقان يوق رايونغا توشقان پەيدا قىلغاندىن كېيىن، توشقان يېڭى مۇھىتتا ئاجايىپ تېز كۆپىيىپ ئادەمنىڭ تىزگىنلىشىدىن چىقىپ كەتكەن... ئىنسانلار دۇچ كەلگەن مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئالىملار تەبىئەتتىكى بۇ ئالاھىدە سىرغا قىزىقىشقا باشلىغان ۋە ئاخىر ئىلىم - پەننىڭ ياردىمىدە بۇ سىرلارنى يەشكەن.

مەلۇم ھايۋان ۋە مەلۇم ئۆسۈملۈك ئەۋزەل شارائىتقا ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ زور ھاياتىي كۈچنى نامايان قىلىدىكەن. بۇ يەردىكى ئەۋزەل شارائىت ئۇلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئالاھىدە مۇۋاپىق كېلىدىغان تەبىئىي شارائىتنى كۆرسىتىپ

تەدبىكەن. بىرەر جانلىق بۇنداق شارائىتقا ئېرىشىۋالسا، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇشمۇ بىر مەسىلىگە ئايلىنىدىكەن.

بۇ جەريانىدا ئىنسانلار بايقىغان يەنە بىر ئالاھىدە ئىش شۇكى، تەبىئىي شارائىتنى سۈنئىي ھالدا ئۆزگەرتىش (يېڭى جانلىقلار تۇرىنى كۆچۈرۈپ كېلىش دېگەندەك) شۇ رايوندا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن مەلۇم جانلىقلار گۇرۇھىنىڭ تەرەققىياتىدا چېكىنىش پەيدا قىلالايدىكەن، ھەتتا ئۇنىڭ نەسلىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىكەن. ئالىملار بايقىغان بۇ قانۇنىيەتلەردىن تولۇق پايدىلاندى. تەبىئىي ئېكولوگىيىگە تەسىر قىلىش ئارقىلىق تەبىئەتتىكى مەلۇم جانلىقنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ ئۆزىگە ئېھتىياجلىق يەنە بىر جانلىقنىڭ تەرەققىياتىنى يۆكسەلدۈردى.

مەن تەبىئەتتىكى بۇ قىزىق ھادىسىگە دققەت قىلىش جەريانىدا ئىجتىمائىي ھاياتتىمۇ شۇنداق قانۇنىيەتلەرنىڭ بارلىقىنى بايقاپ قالدىم. تەبىئەت ئېكولوگىيىسى ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىدىكى بۇ ئوخشاشلىق مېنى ھەيرەتكە سالدى. مەن تەبىئەتتىكى قانۇنىيەتنى سىر دەپ، جەمئىيەتتىكى ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي كۈرەشلەر جەريانىدا ئىشلىتىۋاتقان ئىجتىمائىي قانۇنىيەتنى ئىنسانىڭ ئەقلى بىلەن باغلاپ مىكىر دەپ ئاتىدىم. تۆۋەندىكىلەرگە قارا.

1494 ـ يىلى ئىنسانلار ھازىر لاتىن ئامېرىكىسى دەپ ئاتاۋاتقان يېڭى قىتئەنى بايقاپ شۇ يەرگە كۆچۈشكە باشلىدى. ئەينى يىللاردا بۇ ئىككى قىتئەدە 30 مىليوندىن ئارتۇق بۈيۈك مايا ۋە ئازتېك مەدەنىيىتىنى يارىتقان بىز ھازىر ئىندىئان دەپ ئاتاۋاتقان تەبىئەت بىلەن يېقىنلىقى ئاجايىپ كۆچلۈك مىللەتلەر تۈركۈمى ياشايتتى. ئۇلار بۇ چوڭ قۇرۇقلۇقتا كۆچلۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرغان. ئاجايىپ مەدەنىيەت مۆجىزىلىرىنى يارىتقان.

دى. تاجاۋۇزچىلارنىڭ قەدىمى بۇ يەرگە يېتىشى بىلەن تەڭ بۇخىل مەدەنىيەتنىڭ، بۇ خىلدىكى ئىنسانلارنىڭ زاۋالى باشلاندى. مۇستەملىكىچىلەر ئورناتقان يېڭى تۈزۈم، يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىت (مۇستەملىكىچىلەر ئۆزلىرىنى يەرلىكلەرگە مەدەنىيەت، ئازادلىق ئېلىپ كەلگۈچى، دەپ قارايتتى) بۇ يەرنىڭ ئەسلىي خوجايىنى بولغان ئىندىئان مىللەتلەر تۈركۈمىنىڭ ناھايىتى تېزلا نەسلى قۇرۇش ۋە نۆل نۇقتىغا قاراپ ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇلار نوپۇس جەھەتتە كۈنسېرى ئازلاپ 20 ـ ئەسىر-نىڭ بېشىدا بىر نەچچە مىليونغا يەتمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى...

بۇ خىل پاجىئە يۈرتى مۇستەملىكىگە ئۇچرىغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ بېشىدا تەكرارلاندى. يۈرتىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە سۈنئىي ئۆزگەرتىپ تاشلىنىپ نۇرغۇن قەدىمىي مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىزى ئۆچتى. كروران، نىيە، ئاقسېپىل قەدىمىي شەھەرلىرىنى قۇم باستى، يارغۇل ۋە ئىدىقۇت قەدىمىي شەھەرلىرى خارابىلىككە ئايلاندى...

نېمە ئۈچۈن بۇنداق پاجىئەلەر يۈز بېرىدۇ؟ ھاياتىي كۈچى ناھايىتى زور، پارلاق مەدەنىيەتنىڭ ھامىيلىرى بولغان بۇ خەقلەر نېمىشقا شۇنداق ئوڭايلا خاراب بولىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ھاياتىي كۈچى نەگە كەتتى؟ تارىخچىلار نۇرغۇن ئويلىنىش ئارقىلىق مۇستەملىكىچىلىكتىمۇ تەبىئەت ئېكولوگىيىسىدىكى جانلىقلارنىڭ كۈچىيىش، ئاجىزلىشىش قانۇنىيىتىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر قانۇنىيەتنىڭ بارلىقىنى بايقىدى.

مەلۇم بىر رايون خەلقى (مەسىلەن، ئىندىئان مىللەتلەر تۈركۈمى) تەبىئەت بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە پىكىر قىلىش جەريانىدا ئۆز خەلقىنىڭ تەپەككۇر ئادىتى، مەدەنىيەت ـ سەنئىتى، ئىقتىسادىي تۈر-

مۇش شەكلى قاتارلىقلارغا ئۇيغۇن ۋە ئۇنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا پايدىلىق بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى تېپىپ چىقىدۇ. بۇنداق ئۆز مۇھىتىدا پەيدا بولغان تۈزۈلمە شۇ خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى سەجىللىققا ئىگە قىلىدۇ ۋە ھاياتىي كۈچ بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە بىر كۈچلۈك ھاياتلىق سىستېمىسىنى بەرپا قىلىدۇ. ئاقىل مۇستەملىكىچى ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىگە ئىگە مىللەتنىڭ مۇھىتىدا پەيدا بولغاندىن كېيىن، ھەر خىل ۋاستىلەر (يېڭى ئىدېئولوگىيە، ئۆز تۈزۈلمىسى، ئۆز تەپەككۇرى) ئارقىلىق ئەسلىدىكى ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىنىڭ ئورنىغا يېڭى ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىنى تىكلەيدۇ. بۇ يېڭى ئېكولوگىيە باراۋارلىك، يارەدەم بېرىش، قوغداش، ئازاد قىلىش، يېڭى ئىستىقبال ـ يولغا باشلاش دېگەندەك چىرايلىق ناملار بىلەن زىننەتلىنىپ، يەرلىك خەلقلەرنى چاندۇرماي زەھەرلەشكە باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىنىڭ ھالاكىتى تېخىمۇ تېزلىشىدۇ. بۇ جەريانداا ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىنىڭ خاراكتېرى ئۆزگەرگەنلىكى، يېڭى ئېكولوگىيە مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ھاياتىي كۈچىنى كۈچەيتىش ئەسلىدىكى يەرلىك ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىنىڭ تەسىرىنى ئازايتىشتىن ئىبارەت مەقسەتنى چۆرىدەپ قۇرۇلغانلىقى تۈپەيلىدىن يېڭى شارائىتتىكى مۇستەملىكىچى ئاۋسترالىيىگە بېرىپ قالغان قوي كەبى تېز تەرەققىي قىلىدۇ. يەرلىكلەر تەرەققىي قىلمىغان دەپ ھەر قانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ بارغانسېرى ئارقىغا دەسسەيدۇ. ئاخىر ئۇلارنىڭ تارىخى بىچارە ئىندىئانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئوخشاش بىر شېرىن چۈش كەبى ئاخىرلىشىدۇ.

بۇ ھالەتنى يەنە مەلۇم زىرائەتنى نۇقتىلىق ئۆستۈرىدىغان، قالغان باشقا زىرائەت ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى پىلانلىق ھالدا ئۆسۈشتىن چەكلەيدىغان ئېتىزغا ئوخشىتىش مۇمكىن. ھازىر شۇنداق دوراللار بار. ئېتىزدىكى ئوتنى يوقىتىدۇ، لېكىن زىرائەتنىڭ

ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

بۇنى دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى جەريانىدا ھەر خىل مەدەنىيەت ۋە تۈزۈلمە تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىش جەريانىدا كۆرۈلگەن ھەممىگە ئاشكارا سىر، شۇنداقلا ئىنسانلار مەنپەئەت تالىشىش جەريانىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئەڭ چوڭ مىكىر دېمەي ئامال يوق...

نۆۋەتتە، ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى ئۆز مەنپەئىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئېلىپ بارغان ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى ماھىيەتتە ياۋروپالىقلارنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىدا، دۇنيادىكى باشقا مۇستەملىكىلەردە ئوينىغان ئىلغارلىق نامى ئاستىدىكى ئۆزىگە پايدىلىق ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە ئالماشتۇرۇش ئويۇنلىرى، خالاس... دۇنيانىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىدا بۇنداق ئويۇننىڭ ھېلىمۇ ئايىغى ئۈزۈلگىنى يوق...

كرىزىس ئېچى ۋە ئۆزىنى تونۇش

1

بىزده كرىزىس ئېچى بارمۇ؟ بىز ئۆزىمىزنى توغرا تونۇيالامدۇق؟ ئۆزىمىزگه توغرا، ئىلمىي ۋە ئەتراپلىق باها بېرەلمەۋقۇمۇ؟

كرىزىس ئېچى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان جەمئىيەتته ئۆزىنى تونۇش نۇقتىسىدىن ئۆزىگه قايتا باها بېرىش دولقۇنىنىڭ قوزغىلىشى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ۋە ئۆزىگه قايتا باها بەرگەندىن كېيىنكى ئويغىنىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىده سېزىلگەن كەمتۈكلۈكنى تولۇقلاش ئۈچۈن باشلانغان دەسلەپكى ئۇرۇنۇشتۇر.

كرىزىس تۇيغۇسى ماھىيەتته روھىي ئويغاقلىق بولۇپ، تاريخنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچه، كرىزىس تۇيغۇسى ئەڭ كۆچلۈك مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى ئورنىمۇ ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ.

كرىزىس ئېچى يەنه مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسى تەڭپۇڭ مىللەتلەردىكى كرىزىس ئېچى روشەن ھالدا ئىلغارلىق بىلەن خاراكتېرلەنسه، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلغان مىللەتلەردە كرىزىس ئېچىغا چۈشكۈنلۈك، پاسسىپلىق ئامىللىرى قېتىلىپ، كرىزىس ئېچىنىڭ مىللىي تەرەققىياتتىكى پىشاڭلىق رولىغا يامان تەسىر بېرىدۇ. ھەتتا بەزىده تەرەققىياتنىڭ قوزغاتقۇچىسى بولغان پىشاڭ تەرەققىياتنى ئارقىغا چېكىندۈرۈۋېتىدىغان كالتەك بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

2

ئۆزىمىزنى توغرا تونۇيالىغاندا ۋە ئۆزىمىزگە ئىلمىي، ئەت-راپلىق باها بېرەلىگىنىمىزدە، ئاندىن بىز تۇرلۇك تەرەققىيات، يۇكسىلىش يوللىرىغا دادىل، مەردانە ھالدا ماڭالايمىز، ئىزدىنىمىز، تىرىشىمىز. ئەكسىچە بولغاندا مىللىي ئىنكارچىلىق، يەنى ئۆزىمىزدىن خەق ياخشى، مەندىن «باشقىلار ئەقىللىقمىكىن؟» دەيدىغان چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا كىرىپ قالىمىز ـ دە، ئىشەنچە-مىز، ئۇمىدۋارلىقىمىز سۇسلىشىپ، ئىشلىرىمىز روناق تاپماي-دۇ، ئالغا باسمايدۇ، نەزەر دائىرىمىز كىچىكلەيدۇ.

دۇنيادا ھېچقاچان مۇتلەق ئىلغار، ئىشلىرى ھەر قاچان ئۈڭۈشلۇق بولىدىغان مىللەت بولمايدۇ. شۇنىڭدەك مۇتلەق قالاق، پالاكەتتىن ئۆزە بولالمايدىغان مىللەتمۇ ھەم يوق. تارىخ پەقەت بىر خىل سىناق ۋە تەۋەككۈل قىلىش جەريانىدۇر.

مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە بۇيۇك مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا «بىلىم ـــ بارلىق بەختلەر-نىڭ ئاچقۇچى» دېگەن مەشھۇر ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئەنگلىيىلىك مەشھۇر مۇتەپەككۇر بېكوننىڭ «بىلىم ـــ كۈچ» دېگەن ھۆكمىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، پاسا-ھەت جەھەتتە «بىلىم ـــ كۈچ» تىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ھۆكۈم ئىدى.

مىلادىيە 10 ـ ئەسىرلەر ئەتراپىدا گەنجۇ ۋە ئىدىقۇت ئۇي-غۇرلىرى مەتبەئەنى كەشىپ قىلدى. بۇ ۋاقىت غەرب ۋە شەرق-نىڭ مەتبەئەچىلىكىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئىدى.

بىز بۇنداق مىساللارنى تالايلاپ كەلتۈرەلەيمىز. ئەمدى بىز توغرۇلۇق چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ھۆكۈملىرىنى ئاڭلاپ باقايلى: «ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسىغا كۆمۈك-لۈك. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى ئېچىلىدۇ» ـــ مورگان (ئامېرىكا).

«ناۋادا مەندە يەنە بىر قېتىم دۇنياغا كېلىش پۇرسىتى بولسا، بۇددا دىنى تارىلىشقا باشلىغان مىلادىيە 1 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو شىنجاڭدا تۇغۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتىم.»

مانا بۇ ئەنگلىيىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى، 20 ـ ئەسىر تارىخ تەتقىقات مېتودىدا يېڭى يول ئاچقان پەيلاسوپ ئارنولد تويونبىنىڭ مۇخبىرلارنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرگەندە ئېيتقان سۆزى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئامېرىكا ئەدەبىياتىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئەدەبىي ئېقىملاردىن ئىماگىزم ۋە ئېپادىزم تاغ ـ دەريا، مەنزىرە شېئىرلىرىدىن ئۆزگىنىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ ئېقىمدىكى شائىرلارنىڭ كۆپىنچىسى تاغ دەۋرى شېئىرلىرىنى ئوقۇش، ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان، ھەتتا مۇشۇ ئېقىملارنىڭ ئاساسچىسى ئامېرىكىلىق مەشھۇر شائىر ئېزرا فوند تاغ شائىرى ۋاڭ ۋېينى ئۇستاز سۈپىتىدە كۆرۈپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا نۇرغۇن تەقلىدلەرنى يازغان. تاغ دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەپ كۆرگەن ئالىملار تاغ دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدەب، تارىخچىلارنىڭ «چاڭئەندە ئۇيغۇرچە يانماق، ئۇيغۇرلارنىڭ سازىنى چالماق، ئۇيغۇرچە تاماق يېمەك مودا بولدى» دەپ يازغان قەسىدىلىرىنى ئوقۇغاندا، ئوتتۇرا تۇزلىكىدە بۇددا دىنىنى تارقىتىپ، سۇي، تاڭ مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سالغۇچىلارنىڭ كۆسەندىن كەلگەن مەشھۇر بۇددا مۇتەپەككۇرى كومىراجىۋا قاتارلىق پەيلاسوپلار ئىكەنلىكىنى بىلگەندە ھەيران قالغان. ئۇنداقتا كىممۇ تاڭ دەۋرىدىكى تاغ ـ دەريا، مەنزىرە شېئىرلىرىدا قۇچۇ ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ تەبىئەت لىرىكىلىرىنىڭ تەسىرى يوق، دەپ ئېيتالايدۇ؟ سېلىشتۇرما ئەدەبىيات پېنى بىزنىڭ بۇ تەسەۋۋۇرىمىزنى ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇپتۇ①.

① بۇ نەقىللەر شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى 1999 ـ يىل نەشر قىلغان ئامېرىكا تارىخچىسى شافول ئانوسنىڭ «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» ناملىق كىتابىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىندى.

مىللىي ئىنكارچىلىق ۋە چۈشكۈنلۈكنىڭ بىر تۈرلۈك ئىپادىسى ئۆتمۈشنى ئىنكار قىلىپلا قالماي، يەنە كەلگۈسىدىنمۇ ئۈمىد ئۈزۈش، «سۈنىڭ ئېقىشىغا، تۈكنىڭ يېتىشىغا» بېقىپ ياشاش خاھىشىدۇر. ئۇ ھەر قانداق بىر مىللەت ئۈچۈن تولىمۇ زىيانلىق ئىللەت.

مىللىي كرىزىس ئېكى مىللىي تەپەككۇر سۈزۈكلىشىپ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئەقىل كۆزى ئېچىلىنىنى ئۆزىدىن ئىزدەشكە، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغارلىق تەجرىبىسىنى ئېچىۋېتىلگەن ئاڭ بىلەن قوبۇل قىلىشقا باشلىغاندا ئاندىن سۈزۈلىدۇ؛ بۇ ئاڭ مىللىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىگە ئايلىنىدۇ. نەزەر دائىرىسى تار ئادەم ئۈچۈن بىرەر چۆل ھالاكەتنىڭ بوسۇغىسى بولۇپ كۆرۈنسە، تەپەككۇرى ئويغاق ئادەم ئۈچۈن نىجاتلىق دېگىزى بولۇپ كۆرۈنۈشى مۇمكىن. بىر تال ئۇرۇق ئاقىللارنىڭ نەزەرىدە بىر پارچە باغ، لېكىن دۆتلەر ئۈچۈن ئۇ ھېچنېمە ئەمەس.

3

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۈگۈنكى ئۇيغۇر دوكتورلىرى» دېگەن كىتابنى ۋاراقلاپ، ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردىكى ئۇيغۇر دوكتور ـ ئالىملىرى ھەققىدىكى ماقالىلەرنى ئوقۇپ، ئىپتىخار، ھاياجانلىق تۇيغۇسىدىن تومۇرلىرىمدا قانلىرىم قاينىغان، ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىن چاقنىغان نۇر مېنىڭلا ئەمەس، تالاي كىشىلەرنىڭ سۈنۈق كۆڭلىنى يورۇتقاندىدى. ئابدۇشۈكۇر مىجىت «جۇڭگو بوكس شاھى» تاجىنى كىيىدى؛ قاسىم تۈرسۈن جۇڭگو بىلىيارت مۇنبىرىدىكى چولپانغا ئايلاندى. ئادىل ھوشۇر يېكى دۇنيا جېنىنىس رېكورتىنى يارىتىپ «پەلەك شاھى» دەپ شۆھرەتلەنسە، قارتا ماھىرى روشەنگۈل

ئەبەيدۇللا دۇنيادىكى ئون مەشھۇر سىھرىگەرنىڭ بىرى بولدى. تۇرسۇنئاي ئىبراھىمجان، دىلنار ئابدۇللا، ئايتۇرسۇن نىيازلار خەلقئارا سەھنىلەردە ئالىي سەنئەت مۇكاپاتلىرىغا ئېرىشىپ ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شەرەپ كەلتۈردى. مەن ئۇيغۇر دوكتورلار بىلەن تەنھەرىكەتچىلەرنى ۋە سەنئەتكارلىرىمىزنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغان بىر مەنىۋى رىشتىنىڭ پۈتكۈل خەلقنى بىر - بىرىگە باغلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزۈمنى باشقىدىن تونۇشقا باشلىدىم. دېمەك، ئۇيغۇر خەلقى پەخرىلەنگۈدەك ئەجدادلارغىلا ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە شۇنداق ئەۋلادلارغىمۇ ئىگە.

يېقىنقى بىر نەچچە ئون يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مىللەت ساپاسى ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىش دولقۇنىدا مىللەتنىڭ ساپاسى ھەققىدە ھەر خىل باھالار بولدى، بەزىلەر كۆزلىرىنى توسۇۋالغان مىللىي چۈشكۈنلۈك پەردىسىنىڭ تەسىرىدە مىللىتىمىزنى ھۇرۇن، ئەبگا، قاساق... دەپ ئەيىبلىدى. مىللەتنى ئەيىبلىگۈچىلەرنىڭ مۇھاكىمىلىرى ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى ۋە ئۇلارنىڭ مىللىي روھىيىتىدىكى چۈشكۈنلۈك تۇيغۇسىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئەمەلىيەتتە مىللىتىمىز ھەقىقەتەن ھۇرۇن، ئەبگا، قاساقمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس. بۇ پەقەت نۇقۇتتە مىللىتىمىزدىكى بەزى يۇزەكى ھادىسىلەرنى كۆزىتىشتىن كېلىپ چىققان يۇزەكى خۇلاسە، خالاس.

مىللىتىمىز تارىخىغا نەزەر تاشلاپ باقساق، مىللىتىمىزنىڭ ھاياتلىق ماكانى بولغان جايلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تەبىئىي شارائىتى ئىنسانىيەتنىڭ ياشىشىغا ئانچە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان قۇرغاق، چۆل - جەزىرىلەر، قاقاس تاغلاردۇر. لېكىن، مىللىتىمىز مانا مۇشۇ جايلاردا ياشاپ كۆپەيدى. تەبىئەت بىلەن ئېلىشىش جەريانىدا دۇنيا مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە تېگىشلىك ھەسسە قوشتى؛ ئاشۇ جايلاردا ياشاپ، كۆپىيىپ، بۈگۈنكى كۈنگە ئۇلاشتى. مىسال، تۇرپان ئويمانلىقى يەر شارىدىكى ئەڭ ئىسسىق، قۇرغاق-

چىلىق ئەڭ ئېغىر، دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن بىر جاي. بەزى يازكۇنلىرى بۇ جاينىڭ تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن يۇقىرى 55 ℃ تىن ئېشىپ كېتىدۇ، قۇمغا تۇخۇم كۆمسە پىشىدۇ. ئەجدادلىرىمىز دەل مۇشۇ زېمىندا ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەتلىرىنى ياراتتى؛ قەدىمكى قۇچۇ ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئىزى بولغان يار-غۇل قەدىمىي شەھىرى، مىڭ ئۆيلەر دەل بۇنىڭ ئىسپاتى. ئۇنىڭ-دىن باشقا ئۇلار يەنە دۇنيا سۇ ئىنشائاتچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى مۆجىزە — «كارىز» نى كەشىپ قىلدى.

ئالىملار تۇرپان ئويمانلىقىدىكى كارىزلارنىڭ تارىخىنى، ئۇ-زۇنلۇقىنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئۇنى «يەر ئاستىدىكى سەددىچىن سېپىلى» دەپ ئاتىغان. ئەجدادلىرىمىز مانا مۇشۇ كارىزدىن ئىبارەت مۆجىزىنى ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئىككى بىلىكىگە تايە-نىپ ۋۇجۇدقا چىقاردى. ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭنىڭ جۇغراپە-يىلىك ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، بوستانلىقلار دۇنياسىدىكى ئىك-كىنچى چوڭ چۆل تەكلىماكان بىلەن دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن ھىمالايا ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەمىشە تەبىئەتنىڭ خىرىس قىلىشىغا ئۇچ-راپ كەلگەن. ھازىرمۇ ئىشچان ئۇيغۇر دېھقانلىرى تەكلىماكاندىن ئىبارەت قۇم دېڭىزىغا دېڭىز - دەريالار بىلەن ئەمەس، ماڭلىيە-دىن ئاققان تەرلەر بىلەن تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇنى تىزگىنلەۋا-تىدۇ...

يەنە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتىنىڭ نەتىجىلىرىمۇ بىزنى قايىل قىلارلىق دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. «گىلەم» دىن ئىبارەت بىر يىپ - بىر يىپتىن توقۇلىدىغان، ئەستايىدىللىق ۋە چېۋەرلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بۇ كىشىلەرنى قېنى كىممۇ «ھۈرۈن» دېيەلىسۇن؟! چىڭگىزخان ئىمپېرىيە-سىنىڭ دۆلەتچىلىكىنىڭ ئاساسىنى سالغان، دۇنيادا ئەڭ كۆپ

يېزىق قوللانغان، ئەڭ كۆپ دىن ئالماشتۇرغان، پەلسەپىۋى ئاڭغا ئىگە بۇ مىللەتنى قېنى كىممۇ «ئەبگا» دېيىشكە پېتىنالىسۇن؟

خەلقىمىزنىڭ مەلۇم مەزگىللىك ھۆرۈنلۇق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قېلىشى زادى نېمە سەۋەبتىن؟ بۇ ھەرگىز ئۇلاردىكى ئىرسىيەت، قان سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنۇمسىز تەكرار ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشتىن كېلىپ چىققان ئىسلاھات، ئىشكنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ساۋاتسىز ھالەتتە تۇرۇپمۇ تىل - يېزىقنى بىلمەيدىغان دېگىز بويى رايونلىرىدا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسى ۋە شەرقىي ياۋرو-پادا سودا قىلىپ، مەلۇم مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشى قانداقتۇر مەلۇم تەلەيىنىڭ ئۇلارغا ئالدىنى قىلغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئىش قىلىش پۇرسىتىنىڭ يارىتىلغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ تىرىشچان-لىقىنىڭ نەتىجىسى، خالاس.

پۇرسەت ھەممە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئانىسى، پۇرسەت بولمىسا، ئىشچانلىقمۇ ھۆرۈنلۇققا ئايلىنىپ قالىدۇ.

خەلقىمىز پاكىز ئەمەس، تازىلىقنى سۆيمەيدۇ، دەيدىغان كۆز قاراش ھېچقاچان پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

دۇنيا بويىچە سۇ ئەڭ قىس جايدا ياشاۋاتقان بۇ مىللەتنىڭ ئۆزگىچە پاكىزلىق ئەنئەنىسى بار. ئۇلارنىڭ پەلسەپىسىدە روھىي پاكلىق ھەممە پاكلىقنىڭ ئاساسى. پاكلىق بىر يالغۇز ئۇقۇم ئەمەس، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىدىكى بىر زەنجىر. بىر مەز-گىللىك ماددىي نامراتلىقتىن كېلىپ چىققان كېسىم - كېچەك چۈشكۈنلۈكىنى، ئىش ئالغا باسماسلىقتىن كېلىپ چىققان روھىي چۈشكۈنلۈكىنى ئومۇمىيلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈۋالساق پۈتۈنلەي خاتالىشىمىز. پۇرسەت مىللىتىمىزدىكى پاسكىنىچىلىقنى چوقۇم يۇيۇپ تاشلايدۇ! مىللىتىمىزنىڭ ژۇجۇدىدا كۆمۈلۈپ ياتقان روھىي پاكلىق پۇرسەتنىڭ غىدىقلىشىدىن ئېتىلىپ چىققان چاغدا، ئۇ ھەممە پاسكىنىچىلىقنى يۇيۇپ تاشلايدۇ.

ئىقتىسادىي ئاساس ۋە تەرەققىيات

ماقال ـ تەمسىللەر بىر مىللەتنىڭ روشەن روھىي ئەينىكىدۇر. «پۇلى بارنىڭ گېپى ئوڭ، پۇلى يوقنىڭ گېپى توك»، «پۇلنىڭ بىر ئۇچى بىلەكتە، بىر ئۇچى يۈرەكتە»، «گاچا بولسىمۇ، باينىڭ بالىسى سۆزلىسۇن»... ئىقتىساد ھەققىدىكى بۇداق ماقال ـ تەمسىللەردىن يەنە بىر نەچچىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلقى پۇل ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ماقال ـ تەمسىللەر ئارقىلىق مۇشۇنداق ئوبرازلىق يېغىنچاقلىغان، ئىقتىسادنىڭ شەخس ۋە كوللېكتىپقا نىسبەتەن ئويناىدىغان رولىنى شەرھلەپ، ئۇنىڭ جەمئىيەت مېخانىزمىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر ۋاستە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت خۇسۇسىيىتىنى ئىسپاتلىغان، ئۇنىڭ زىنىڭ مەدەنىيەتلىك مىللەتكە خاس ئىقتىسادىي ئېڭىنى نامايان قىلغان. گەرچە بىز ئىنسانلارنى ئەمگەك ئارقىلىق ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە قەدەم قويىدى، دەپ ئەمگەكنىڭ تەپەككۇر بۇلىقىنى ئېچىشتا قوزغاتقۇچىلىق رول ئوينىغانلىقىنى كۆككە كۆتۈرۈپ مەدھىيىلىسەكمۇ، ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋارنىڭ قىممىتىنى پۇل ئارقىلىق بەلگىلەشكە قەدەم قويغانلىقىنى تەپەككۇر تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى ئەڭ يۇقىرى پەللە ئىكەنلىكىگە كۆز يۇمىمايمىز. ئادەم ئەمگەك ئارقىلىق ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقان بولسا، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىقتىساد دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، قىممەت دېگەن ئۇقۇمنى چۈشەندى. بۇ ھال ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى چۈشىنىشىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. ئىقتىسادنىڭ تەپەككۇرنى غەلىتلايدىغان ياكى تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالىدىغان

خۇسۇسىيىتى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قانۇنى-يىتىگە ئايلاندى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى تەرەققى-ياتى بۇ خىل قانۇنىيەتنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئىقتىسادىي قارىشى قانچە كۇچلۇك، ئىلمىي بولغان مىللەتلەرنىڭ ھاياتىي كۇچى تېخىمۇ ئېشىپ، دارۋىننىڭ تەدرىجىي تاللىنىش قانۇنىيى-تىنىڭ ھالقىلىرىدىكى كۇچلۇكلەردىن بولۇپ قالدى. شەھەر دۆ-لەتلىرى گۇللەنگەن دەۋرلەردىكى قەدىمكى يۇنان، رىم، بابىلۇن، مىسىر، جۇڭگو، ھىندىستانلارنىڭ تەرەققىياتى، يىپەك يولى گۇللىنىپ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ قان تومۇرىغا ئايلانغاندىكى تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى، يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلى-غاندىن كېيىنكى ئەھۋالى، يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلغاندىن كېيىنـ-كى دېڭىز بويى رايونلىرى ۋە ياۋروپانىڭ تەرەققىياتى، سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى غەربىي ياۋروپا ۋە ئامېرىكا، نېفىت يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسىگە ئايلانغاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا شەرق ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالى دەل مۇشۇ خىل قانۇنىيەتنىڭ جاد-لىق ئىسپاتى. 1990 ـ يىلىدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشى ـــ كۇۋەيتنى ئازاد قىلىش ئۇچۇن ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلە-رىنىڭ ناھايىتى تېزلا بىر يېكىرگە كېلىپ، پارس قولتۇقى ئۇرۇشىنى قوزغىشى ھەرگىز غەرب دۆلەتلىرىنىڭ خەلقئارا ئادا-لەتتە ئادىللىقتا چېكىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇلارنى بۇنداق تېز بىرلىككە كەلتۇرگەن كۇچ دۇنيانىڭ 50% دىن ئارتۇق ئېنېرگىيە مەنبەسىنى تىزگىنلەپ يانقان ئوتتۇرا شەرق-نىڭ سۇيۇق ئالتۇنى ـــ نېفىت. 1991 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپا-قىنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان سەۋەب ـــ ئىدىئو-لوگىيە كۇرىشى جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت بولۇپلا قالماي، ھەربىي قورال ـ ياراغلار مۇسابىقىسى كەلتۇرۇپ چىقارغان ئىقتىسادىي كرىزىستۇر. تېخى يېقىندا يۇز بەرگەن، 32 يىل ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرغان ھەربىي مۇستەبىت، ھىندونىزىيە زۇڭتۇڭى

سوخارتونىڭ 1998 ـ يىلى 21 ـ مايدا ئىلاجسىز ھالدا تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولۇشىمۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادي رىقابەتنىڭ تۇرتكىسىدىن يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشتۇر. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى تۇپەيلىدىن ئاخىرلاشقان سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە ئوخشاش بىر سادا، ئوخشاش بىر ھۆكۈم تەرەپ ـ تەرەپكە ياڭرىدى: ھەقىقىي كۇچلۇكلۇكنىڭ بەلگىسى ئەمدى ھەربىي كۇچ ئەمەس، ئىقتىسادي كۇچ. ئىقتىسادي كۇچ ھەممىنى بەلگىلەيدۇ. ھەتتا دۆلىتىمىزمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن بۇ نۇقتىنى ھېس قىلدى ۋە 1978 ـ يىلى ئالاھىدە ئىقتىسادي رايونلارنى قۇرۇپ ئىسلاھاتنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى. ئەسلىدە يولداش دېڭ شياۋپىڭ 1950 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ـــ پارتىيە مەركىزي كومىتېتىنىڭ كۇندىلىك خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقاندىلا ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن: «ئاق مۇشۇك، قارا مۇشۇك، چاشقان تۇتسىلا ياخشى مۇشۇك» دېگەن ئوبرازلىق ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ ماركسىزم ئەمەلىيىتى جەريانىدا شۇنى ھېس قىلغانىدىكى، بىرەر تۈزۈمنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم ئۆلۈك نەزەرىيىلەر ئەمەس، بەلكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلانغان ـ ياخشىلانمىغانلىقىدا. دۆلىتىمىزدە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەر، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنى قوزغىغان ۋە پاجىئەلىك مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن ئۇرۇش چىقىمى تۆلىگەن بولسىمۇ، 30 يىلغا قالماي ئورنىدىن دەس تۇرغان ياپونىيە ۋە گېرمانىيىدىن ئىبارەت ئىقتىسادي جەھەتتىكى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ مۆجىزىسى دەل بۇنىڭ ئىسپاتى. بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ يەنە بىر نۆۋەت كۇچلۇكلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالالىشى دەل ئۇلارنىڭ ھاياتي كۇچى ئۇرغۇپ تۇرغان ئەقلى ۋە ئىقتىسادىدا. ئۇيغۇرلارمۇ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتتىكى رولىنى

تونۇپ يەتكەن مىللەت. ئۇلار ئۆزىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىدا نۇرغۇن ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۆجىزىلەرنى ياراتقان، ئىقتىساد جەھەتتىكى پەلسەپىۋى قاراشلارنى قىيامىغا يەتكۈزگەن. لېكىن، سوپىزم چاكىنىلاشقان، چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەن جاھالەتلىك كېيىنكى ئونتۇرا ئەسىردە مىللىتىمىزنىڭ ئىقتىساد جەھەتتىكى پەلسەپىلەشكەن بىلىملىرى ئاستا - ئاستا رەڭسىزلىنىشكە يۈزلەندى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىقتىسادنىڭ قىمىمتىنى تونۇپ يەتكەن، ئۇنى جايىغا سەرپ قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى يوللىرىنى تېپىپ چىقىپ، ھاتەمدەك مەرد، سېخىي كىشىلەرنى ئۆز تىلىدا ئىدىئوملۇق مەنىگە ئىگە قىلغان، مال - مۈلۈكنى دوست تۇتماي ئەقىل - پاراسەتنى دوست تۇتىدىغان، يەنى مال - مۈلۈكنى ئەقىل - پاراسەت ئۈچۈن ئايىماي خەجلەشكە جۈرئەت قىلىدىغان خاراكتېر چۈشكۈن تەرىكىدۇنياچىلىققا ئورۇن بەردى. ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇك ۋە پاراسەت ئۇستۇنلۇكى كەلتۈرۈپ چىقارغان مال - مۈلۈكنى چوڭ بىلىمسىلىك (چۈنكى ئۇلارنىڭ پاراسىتى ھەرقانداق چاغدا ئىقتىسادقا ئايلىنالايدۇ) تەرىكىدۇنياچىلىقنىڭ بۇ دۇنيانى، مال - مۈلۈكنى دوست تۇتماي، ئۇ دۇنيالىق بەخت - سائادەتنى، بۇ دۇنيالىق جەبىر - كۈلپەتنى تەكىتلەيدىغان تەرەپلىرىگە مەنەن تومۇرداش بولۇپ قېلىپ، ئادەملىرىمىز ئېتىقاد قارىغۇلىرىغا ئايلىنىپ (ھەرقانداق بىر ئېتىقاد چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىلسە ماھىيىتىدىن چەتنەپ كېتىدۇ)، تاپقان - تەرگەنلىرىنى مەسچىت - خانىقا، خوجا - ئىشانلارغا ئاتاپ، ئۆزلىرى ئۇلارنىڭ سادىق قۇللىرىغا ئايلىنىپ، ئۇ دۇنيالىق ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى بولسا «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» خوجا - ئىشانلارنىڭ تەسىر دائىرىسى تالىشىپ قىلىشقان پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقلىرى ئۇچۇن ياخشى ئىقتىسادىي مەنبەگە ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ، ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۇشمىكى دېگەندەك، بىر

مەزگىل راسا گۈللىنىپ ئۆز كامالىتىنى تاپقان، يىپەك يولىنىڭ مۇجىزىسىگە ئايلانغان بۇ مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭى بارغانسېرى چۇشكۈنلەشتى، كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇرۇش - يېغىلىق، جەڭگى - جېدەللەر ۋە ئېغىر تارىخىي قىسمەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان نادانلىق، بېكىنمىچىلىك، تاغلار بىلەن قۇم دېڭىزى قورشاپ تۇرغىمەن تېشىدەك قىستايدىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىت بۇ خىل چۇشكۈنلۈكنى تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈردى. خەلقىمىز ماددىي، مەنىۋى جەھەتتىن بارغانسېرى نامراتلىشىپ بۇ ئەسىرگە قەدەم قويدى.

ئىقتىساد ماھىيەت جەھەتتە ئەقىلنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدۇر. ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە پۇل ئارقىلىق قىممەت ھېسابلاش دەۋرىگە قەدەم قويۇشى، كىشىلەرنىڭ قولىدىكى ئوشۇق مەھسۇلات ۋە ئۆزى قاندۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان ئېھتىياجىنىڭ ئادەمنىڭ تەپەككۇرى ۋە ئەقلىنى غىدىقلىشى ئىقتىسادنىڭ ماھىيىتىگە بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى مەڭگۈ لۈك تامغىلاپ قويدى. دېمەك، تەرەققىياتنىڭ ئاچقۇچى بولغان ئەقلىنىڭ ئىقتىسادنىڭ تەسىرىدە ئۆز يۈكسەكلىكىنى تاپىدىغان قانۇنىيەت تا ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. بۇ خىل ھالەت نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇدلۇق فورمۇلىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى.

ھازىر دۇنيادا يەھۇدىيلار، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ۋە ياپونلار ئىقتىسادىي ئېڭى ئەڭ يۇقىرى كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ. يەھۇدىيلار تىزگىنلىۋالغان دۇنيا ئىقتىسادى، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى قولىدا ئايلىنىۋاتقان شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ 70% ى، دۇنيا بويىچە ئىقتىسادىي 2 - چوڭ دۆلەت ياپونىيە دەل مۇشۇ ھۆكۈمەرنىڭ ئاساسى. يەھۇدىيلارنى ئالساق، 2000 يىل ئىلگىرى ئۇلار ھازىرقى پەلەستىن ۋە سۇرىيە دائىرىسىدە ياشايدىغان چارۋىچى مىللەت ئىدى. ئۇلار قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ

چوڭ قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولـ دى. بۇ مىللەتنىڭ سەرسانلىقى تاكى 1948 ـ يىلى ئىسرائىلىيە دۆلىتى قۇرۇلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. بۇ 2000 يىل جەريانىدا بۇ مىللەت دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللەتتىن ئۆتە ئېغىر خار ـ زارلىق، خورلىنىشقا ئۇچرىدى، قىرغىن قىلىندى. بۇ خىل ھالەت ئۇلارنىڭ ياشاش ئىرادىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ قەلبىدىكى يەھۇدي دىنى ئېتىقادى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. توختىماي ئىزـ دىنىش جەريانى ئۇلارغا ئىقتىسادىنىڭ رولىنى، ئەقلىنىڭ ماددي بايلىقتىن ئېشىپ چۈشىدىغان، مەڭگۈ ھېچكىم تارتىۋالالمايدىغان بايلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. شۇنداقلا ئەقىل بايلىقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىقتىسادنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىـ قىنى تونۇدى. چۈنكى، نۇرغۇن بىلىملەرگە، ئىختىرالارغا ئېرىـ شىش ئۈچۈن تەجرىبە ئېلىپ بېرىش لازىم ئىدى. بۇ تەجرىبە يەنە كۈچلۈك ئىقتىسادي كاپالەتنى ئالدىنقى شەرت قىلاتتى. ئەمدى يەھۇدىيلارنىڭ ۋەتىنى ئىقتىساد ۋە ئەقلدىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلدى. بۇ ۋەتەن ئۇلارنى چەكسىز ھاياتي كۈچكە ئىگە قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 1880 ـ يىللىرى پولشالىق بىر يەھۇدي تەرىپىدىن ۋايىغا يەتكۈزۈلگەن يەھۇدي تىرىلىمچىلىك ئىدىيىسى پۈل ۋە ئەقىل ئۈستىگە قۇرۇلغان ئابستراكت ۋەتەننى كونكرېتلىققا ـــ ھەممە خەلقنىڭ ۋەتىنىگە ئوخشاش تاش ـ تۇپراقلىق، دەريا ـ دېڭىزلىق ۋەتەنگە ئايلاندۇـ رۇش ئۈچۈن ھەرىكەتلەندۇردى. ئۇلار ئەقلگە ئىشارەت قىلدى. ئەقىل پۈلنى، يولنى تاپتى. پۈل ئارقىلىق 1948 ـ يىلىغىچە يەھۇدي بايلىرى، سىياسىئونلىرى ئاڭلىق، پىلانلىق ھالدا پەـ لەستىندىن يەر سېتىۋالدى. يەھۇدي كۆچمەنلىرىنى سېتىۋېلىنـ غان يەرگە يۆتكىدى. ئاخىر 1948 ـ يىلى يەھۇدي دۆلىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئەرەب دۆلەتلىرى بۇ

دۆلەتنى بۆشۈكمدىلا تۇنجۇقتۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىسرائىلىيىگە تۆت تەرەپتىن بېسىپ كەلدى. لېكىن، پۈل ۋە ئەقىل ئىسرائىلىيە دۆلىتىنى ساقلاپلا قالماي، ئۇرۇشتا غەلىبىگە ئېرىشتۇردى. ئەلۋەتتە، بۇ يەردە يەھۇدىيلار ئىرادىسىنىمۇ ھېسابقا ئېلىش كېرەك (لېكىن ئىراده يەنە ئۆز نۆۋىتىده ئەقىلگە تايانمىسا كۈچكە ئايلىنالمايدۇ). كىشىلەر ھازىر يەھۇدي دېگەن سۆزنى پۈل بىلەن مەنىداش ھالدا كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. چۈنكى، يەھۇدي دېمەك پۈل دېمەكتۇر، پۈل دېمەك يەھۇدي دېمەكتۇر. بۇ ھۆكۈمگە يەھۇدىيلارمۇ قوشۇلىدۇ. لېكىن، بۇ يەردە نۇرغۇن كىشى پۈل دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان، يەھۇدىيلار ھاياتىدا پۈلدىنمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئەقىل ـ پاراسەت دېگەن سۆزگە دىققەت قىلمايدۇ. ئوبدان زېھن سالسا، يەھۇدي دېگەن ئىبارىنىڭ كەينىده بىلىم دېگەن ئىبارىمۇ پۈلغا ئوخشاشلا كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. مەسىلەن، خرىستىئان دىنىنىڭ ئىجادچىسى ئىيسا يەھۇدي، ماركسىزمنىڭ ئىجادچىسى ماركس يەھۇدي، نىسپىيلىك نەزەريىسىنىڭ ئىجادچىسى ئەينىشتەيىن يەھۇدي. داڭلىق رەسسام پىكاسسومۇ يەھۇدي، روھىي ئانالىز تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى فروئىد يەھۇدي، مەشھۇر يازغۇچى فرانس كافكا يەھۇدي، شۇنداقلا نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن، مۇشۇ ئەسىرده زور نەتىجىلەرنى يارىتقان ئالىملار ئىچىده يەنىلا يەھۇدىيلارنىڭ نىسبىتى كۆپ. بۇ مۆجىزىلەرنىڭ ھەممىسىنى يەھۇدىيلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئالاھىده ئىرسىي گېن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھاياتلىق پەلسەپىسىدىكى پۈل ـــ ئەقىل، ئەقىل ـــ پۈل دېگەن فورمۇلا بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇلار پۈل تاپقان ھامان ئەقىلگە مەبلەغ سالىدۇ، ئەقىل تاپقان ھامان پۈل تېپىپ ئەقىلنىڭ دەرىجىسىنى مۇئەييەن قىلىمەت بىلەن ئۆلچەيدۇ. مىللەت ئۇلار ئۈچۈن بىر ئائىلە. بۇ ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى قايسى تىل، قايسى دۆلەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قېرىنداش. بىر يەھۇدىيدىكى پۈل ھەممە

يەھۇدىينىڭ پۈلى، بىر يەھۇدىيدا بار ئەقىل ھەممە يەھۇدىينىڭ ئەقلى.

جۇڭگو مۇھاجىرلىرى دېگەن نامدا ئاتىلىۋاتقان، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تاراپ كەتكەن خەنزۇ مۇھاجىرلىرىمۇ ھازىر دۇنياداكى ئىقتىسادىي كۈچى ئەڭ زور بىر توپ. ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلىپ پۇل تېپىش، تاپقان پۇلنى ئەقىلگە مەبلەغ قىلىپ سېلىپ ئۇنى مەڭگۈلۈك بايلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش. بۇ خىل پايدىلىق ئايلىنىش خەنزۇ (جۇڭگو) مۇھاجىرلىرىنىڭ ئورنىنى بارغانسېرى كۆتۈرۈۋاتىدۇ، ھەتتا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغاۋاتىدۇ. ھىندونىزىيىدە يېقىندا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقتا خەنزۇلارنىڭ دۇكانلىرىنى بۇلاش، كۆيدۈرۈش ۋەقەلىرى بۇنىڭ ئىسپاتى. خەنزۇ (جۇڭگو) مۇھاجىرلىرى دۆلىتىمىزدىكى خەلقىگە ئوخشاش ئىشچان. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان تەرىپى، دۆلىتىمىزدىكى خەنزۇلار ئۇزاق مەزگىلدىن بېرى سىياسىي كۇرەشلەر قاينىمىغا پېتىپ قېلىپ، مائارىپقا كۆڭۈل بۆلەلمىدى. يەنە بىرى، ئۇلار كۆڭزى، مىڭزىدىن قالغان ھاياتلىق فورمۇلىسى — پۇل بولسا ھوقۇق بولىدۇ، ھوقۇق بولسا ھەممە بولىدۇ، دېگەن ئىدىيە بىلەن ياشاپ كەلدى.

خەنزۇ (جۇڭگو) مۇھاجىرلىرى بولسا، چەت ئەللەردىكى كەمستىلىش ۋە ھوقۇقسىزلىق تۇپەيلىدىن، تەبىئىيلا ھوقۇق ئىدىيىسىدىن ۋاز كەچتى. بۇ خىل شارائىت ئۇلارغا پۇل ۋە ئەقىلنىڭ ھەممىدىن مۇھىم ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى تونۇتتى. مانا ھازىر تەبىئىي پەنلەر بويىچە نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن بەش نەپەر مەشھۇر خەنزۇ ئالىمىنىڭ ھەممىسى جۇڭگو مۇھاجىرى، جۇڭگو چوڭ قورۇقلۇقىدىن تېخى بىر كىشىمۇ يوق.

ئۇيغۇرلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭى ئەڭ يوقـ

سەك دەۋرلەردە تەقدىرى ئەڭ ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك بولغانىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە مەرىپەت شوئارى توختىماي توۋلانغان بولسىمۇ، ئىقتىسادتەك تۈرتكىلىك كۈچكە سەل قارالغاچقا ۋە ياكى ئەقىل بىلەن ئىقتىسادنىڭ بىرلىكى ئەملگە ئاشۇرۇلماي، ئىقتىساد كومپىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، كۆزى ئوچۇق قارىغۇغا ئايلانغاچقا، مىللەتنىڭ ئەھۋالى بەك خاراب بولدى. كەمتۈكلەشكەن ئىقتىسادي ئاڭ مىللەتنى پېلىشتۇرىدىغان ئورنىغا ئايلاندى. ئادەملىرىمىز ئىقتىساد ۋە ئەقىلدىن ئىبارەت بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئايرىم - ئايرىم نەرسە دەپ چۈشىنىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا تۈرتكىلىك خۇسۇسىيىتىدىن ئايرىلىپ قالدى. پۈلنى دەپ ئىلىمدىن قول ئۈزىدىغان، ئىلىمنى دەپ پۈلدىن قول ئۈزىدىغان ۋە ئاقىۋەتتە ھەر ئىككىسىدىن قۇرۇق قالىدىغان ئەھۋال قەدەمدە بىر ئۇچرايدىغان پاجىئەگە ئايلاندى. ئىقتىسادنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان خۇسۇسىيىتىگە قارىغاندا، تار مەنىدىكى شەخسنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىقتىساد شەخسىيەتچىلىكى دەۋر سۈرۈپ، جەمئىيەتتە «چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايدىغان»، «ئالتۇن - يامبۇنى ئەسكى تامنىڭ ئۇلىدا ساقلايدىغان» نادانلىق پەيدا بولدى. پىخسىقلىق، ئاچ كۆزلۈك كۆپلىگەن بايلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يامان سۈپەتلىك ئۆسمىگە ئايلاندى.

پات - پات يۈز بېرىپ تۇرىدىغان تارىخىي - ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر جەمئىيەتنىڭ سىياسىي قاتلىمىنى يېڭىلاپ تۇرىدۇ، بۇ بىر مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت. جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقلىرى مۇشۇ ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا خاراب بولۇپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر بايلىرىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى تەقدىرى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. 1937 - يىلى شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قەرز قايتۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان بايلارنى تازىلاش تەدبىرى ئۇيغۇر بايلىرىنىڭ قازناقتا تىقىپ ساقلىغان بايلىقلىرىنى سۆرەپ چىقە-

تى. بۇ نادان بايلاردا بايلىقنى قوغدىغۇدەك ئەقىل بولمىغاچقا، ئۆز بايلىقى بېشىغا چىقىپ قەتل قىلىندى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يېڭىسارداىكى بىر باينىڭ ئۆيى تىنىتىلگەندە، ئۇنىڭ ئۆيىدىن 17 كىرسىن تۇڭىدا لىقمۇ لىق ئالتۇن چىققان. شېڭ شىسەي بۇ ئالتۇنلارنى نەچچە ماشىنىدا يۆتكەپ كەتكەن. قىسقىسى، شېڭ شىسەي بارلىق تاشقى قەرزنى شۇنداق پۇللار ئارقىلىق تۆلىدى. شۇنداق پۇللار ئارقىلىق خەلقنىڭ بوينىغا زۇلۇم سىرتماقلىرىنى سالدى.

لېكىن، بۇ تارىخىي تەقدىرى شورلۇق مىللەتكە ھەرقانچە كەلگۈلۈكلەر كەلسىمۇ، ئادەم كۆزىدىن يىراق پىنھان ئورمانلىق-لاردىكى يوشۇرۇن ئېقىنلاردەك، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر چاغلاردا يې-تىلدۇرگەن ئىقتىسادىي ئېڭى مىللەت ۋۇجۇدىدىن پۈتۈنلەي كۆتۈ-رۈلۈپ كەتمىگەنىدى. پۈرسەت بولسىلا بۇ خىل روھ ساھىب تەدبىر، تۇيغۇن ئەركەكلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆزىنى ئاشكارىلاپ تۇ-راتتى. ئاتۇش ئېكساقلىق مۇسابايۇفلار دەل شۇلارنىڭ ۋەكىلە-دۇر. ئۇلار 1885 - يىلى ئېكساقتا ئۇيغۇر يېڭىچە مائارىپىغا ئاساس سالدى. ئۇلار ئىقتىساد بىلەن ئەقىل (ئىلىم - پەن) نىڭ قۇشنىڭ بىرجۈپ قانىتىدەك بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان زۇرۇرىيىتىنى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئاتۇش-لۇقلار توغرۇلۇق نۇرغۇن گەپلەر بولدى. ھەتتا ئاتۇشلۇقلارنىڭ باشقا ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئەۋزەل ئىرسىي گېنىغا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ھۆكۈملەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئاتۇشلۇقلارنىڭ سو-دىغا ماھىر بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەبنى جۇغراپىيىلىك شارائىتىدە-كى تارچىلىقتىن باشقا مۇسابايۇفلار ئېلىپ بارغان يېڭىچە مائا-رىپ ئىسلاھاتىدىن كۆرۈش مۇمكىن. ئاتۇشلۇقلارنىڭ باشقا يەر-لىكلەرگە قارىغاندا، يېڭىچە مائارىپ (ئەقىل ياكى ئىلىم - پەن) بىلەن بۇرۇنراق ئۇچرىشىشى ئۇلارنىڭ ئويغىنىشىنى تېزلەتتى. بۇ ھال ئاتۇش خەلقىنىڭ كېيىنكى يۈكسىلىشلىرى ئۈچۈن ئاساس

سالدى.

ئاتۇشلۇقلارنىڭ ئۇستۇنلۇكىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئۇلار-نىڭ كۆزى ئېچىلغانلىقى تۈپەيلىدىن ۋەتەن قارىشىنىڭ تېخىمۇ جانلىنىپ، ھەقىقىي مەنىگە ئىگە بولغانلىقى، ئۆزى تۇغۇلغان يەرگىلا باغلىنىپ قالماي، ئەجدادلىرى ياشىغان، پائالىيەت ئې-لىپ بارغان زېمىننىڭ ھەرقانداق يېرىگە دادىللىق بىلەن بارالا-يدىغان، كۆچەلەيدىغان روھى ئىدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ يىل تۆن-جۇققان ئىقتىساد ئېڭى يەنە ئويغىنىپ، ئىقتىسادتىن ئىبارەت يوقىتىپ قويغىلى ئۇزاق بولغان ئەڭگۈشتەرنى ئىزدەشكە باشلا-دى. بىرنەچچە خەنزۇ مۇئەللىپلەر يازغاندەك ئۇيغۇرلارنىڭ قەدە-مى ناھايىتى تېزلا ئىسلاھات ئەڭ بۇرۇن باشلانغان، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئەڭ كۆپ چىقىدىغان گۇاڭدۇڭدا، شاڭخەيدە پەيدا بولدى. ھەتتا ئۇلار تىل بىلىمگەن شارائىتتا سودىدا ئەڭ ياماق دەپ قارالغان گۇاڭدۇڭلۇقلارنى ھەيران قالدۇردى. كېيىن ئوت-تۇرا ئاسىيا، رۇسىيە، شەرقىي ياۋروپاغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەھۇدىي»سى دېگەن نامغا ئېرىشتى. لېكىن، ئۇلار-نىڭ ئىقتىسادىي ئېڭىدىكى كەمتۇكلۈك ھېلىمۇ مەۋجۇت ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ «يەھۇدىيلىرى» دىكى ئىقتىسادىي ئاڭ يەھۇ-دىيلار 200 نەچچە يىل بۇرۇن سىناق قىلىپ تاشلىۋەتكەن ئىقتى-سادىي ئاڭ بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇلارنىڭ مەبلەغ سالىدىغان يوللىرى ھازىر خەلقئارادا سەل نازۇكلاشسا ئالدامچىلىق دەپ قارىلىپ قېلىشى مۇمكىن بولغان بازارلارنىڭ باھا پەرقىدىن پايدىلىنىپ پايدا ئېلىش ئىدى. لېكىن، بۇ خىل مەبلەغ سېلىش ئۇسۇلى ئۇزۇن مۇددەت ئۇنۇم بەرمەيتتى. خەتىرى چوڭ، پايدا-سى ئاز ئىدى. يەھۇدىيلار مانا مۇشۇ خىل سودا تۈپەيلىدىنمۇ ئالدامچى، كاززاپ دەپ قارالغان، نۇرغۇن دۆلەتلەردىن ھەيدەلگە-نىدى. بۇ خىل سودىدا ئۇچۇرغا تايىنىلاتتى. لېكىن، دۇنيا

ئۇچۇر ئېلىشتا سۈرئىتى ئىنتايىن تېز بولغان ئېلېكتر ئۈسكۈنە-لىرىگە تايىنىۋاتقان، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىدىكى ئۆزگىرىش كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە دۇنيانىڭ بۇ چېتىدە ئاشكارا بولىدىغان بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ تايىنىدىغان ۋاستىسى خۇدا بەرگەن كاللا بىلەن تەقدىرنىڭ تەلىيى ئىدى. كېيىنكى ئۆزگىرىشلەرمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى. نۇرغۇن يېڭى بايلارنىڭ تاسادىپىي بىر كۈنى ئەسلى - ۋەسلىدىن ئايرىلىپ قېلىشى مۇشۇ ئەھۋالغا مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يەھۇدىيلار بۇ خىل سودا ئۇسۇلىدىن خېلى بۇرۇنلا ۋاز كەچكەن، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پۇل تېپىش يولى يېڭى مەھسۇلات، يېڭى تېخنىكىلارغا مەبلەغ سېلىش ئىدى. ئۇيغۇرلاردا 1980 - يىللار-نىڭ ئاخىرى يەھۇدىي قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. لېكىن، ئۇيغۇر-لارنىڭ يەھۇدىيلاردىن قوبۇل قىلغىنى پەقەت پۇل ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دېگەن ئىدىيىلا بولدى. يەھۇدىيلارنىڭ پۇل تېپىش يولىدىكى ئۇسۇللىرى بەك كۆپ ئۆگىنىلمىدى. ئۇنتۇپ قالماس-لىق كېرەككى، يەھۇدىيلار پۇل تاپقان ھامان ئەقىلگە، ئەڭ يېڭى، ئەڭ ئۇنۇملۇك تېخنىكىغا مەبلەغ سالىدۇ. يەھۇدىي بايلە-رى بىلەن يەھۇدىي ئالىملىرى بىر - بىرىنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىپ ئىش ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇر بايلىرىدا قارىغاندا مۇنداق ئەقىل كەم بولسا كېرەك: ھازىرغا قەدەر مەن بىرەر ئۇيغۇر بايىنىڭ مەلۇم بىر يېڭى تېخنىكا پاتېنتىغا مەبلەغ سالغانلىقىنى كۆرمىدىم ھەم ئاڭلىمىدىم. ئېھ-تىمال «ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ياخشى» دەيدىغان بۇرۇننىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان قاراش ئۇلارنىڭ كۆزىنى توسۇۋال-غان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى پاتېنت، يېڭى تېخنىكىلارنىڭ پايدىسى سەل كېچىكىپ كېلىدىغان، مەبلەغنى كۆپ تەلەپ قىلى-دىغان ئەھۋال ئۇلارنىڭ نەچچە يىلدىن كېيىنكى بولىدىغان زور پايدىسىنى كۆرۈپ يېتىشىگە توسقۇنلۇق قىلغان. تەسەۋۋۇردىكى ئەمەلگە ئېشىش ئېھتىماللىقى 50% بولغان تېخنىكىلارغا بولسا

بىزنىڭ بايلىرىمىز زادى مەبلەغ سالمايدۇ. يايلاق ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن قالغان تەۋەككۈلچىلىك، قارامىلىق روھى بۇ يەرگە كەلگەندە ئۇن - تىنسىز يوقاپ، ھاراق ئىچكەن، بىر - بىرىمىزگە ئورا كولىغان چاغدا بىردىنلا پەيدا بولۇپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۆزىمىزدە ئەزەلدىن بار بولغان تۇرغۇن ئۇستۇنلۇكلەر جارى قىلدۇرۇلمىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتى بايقىغان ئوسمىنىڭ شىپالىق رولى باشقىلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ، كۆپلەپ مەبلەغ سېلىنىش، ئېلانىنىڭ رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئارقىلىق نۇرغۇن ئىقتىسادىي قىممەت ياراتىتى. شۇ سەۋەبتىنلا، ئوسمىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلغان «ئوسمان» دېگەن نامىدىن تۇزۇلگەن ماركا ئاجايىپ زور ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىپ، زور كارخانىلار گۇرۇھىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولىدى. بۇنداق مىساللار خېلى كۆپ. لېكىن، ئۇيغۇر بايلىرى ھېلىمۇ پىت بازىرى بىلەن قويىمىچىلىق كوچىسىدا.

بازار ئۇچۇرى ۋە ئىستېمالدىكى كەمتۈكلۈكلەرنى بايقاپ، ئىنسانىنىڭ ئاچ كۆزلۈكىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىش پۈتكۈل دۇنيادىكى ئاساسلىق يۇزلىنىش، ياپونىيىلىكلەر بۇ نۇقتىدىن ناھايىتى ياخشى پايدىلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر ياپونىيىلىك مەيلى دۇنيانىڭ قەيىرىگە بارسۇن، ئۇچۇرغا دىققەت قىلىدۇ، بازار ئەھۋالىنى كۆزىتىدۇ، پايدىلىق ئۇچۇرلارنى بايقىغان ھامان كارخانىلارغا، بايلارغا دوكلات قىلىدۇ. ئۇلار بۇ بايقاشلارنىڭ قىممىتىنى سەزسە، دەرھال بايقىغۇچىنى ناھايىتى كۆپ پۇل بىلەن مۇكاپاتلاپ، بۇ خىل مەھسۇلاتنى تۈركۈملەپ بازارغا سالىدۇ.

مەيلى يەھۇدىيلار بولسۇن، مەيلى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بولسۇن، سودىدا ئەمەل قىلىدىغان بىرنەچچە قائىدە بار. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئېغىزنى چەنلەش. بۇ ئادەم بارلىكى يەردە يېمەك - ئىچمەك تىجارىتى بار، دېگەنلىك. ئىككىنچى، ئاياللارنى چەت

لەش. ئايالالارنىڭ گۈزەللىككە بولغان بولغان ئىنتىلىشى، ياسىنىشقا ئامراقلىقى پۈل تېپىشنىڭ مۇھىم مەنبەسى. ئۇچىنچى، قىممىتى ئەسىرلەر بويى يوقالماي ئۆسۈپ باردىغان نەرسىلەرنى چەنلەش. يەنى ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئالماس ـ گۆھەر تىجارىتى. تۆتىنچىسى، ئادەملەرنىڭ ساياھەتچىلىك ئارزۇسىنى چەنلەش ـــ مېھمانخانا، تىرانسپورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىش. ئۇيغۇرلار-مۇ بۇ نۇقتىلارنى خېلى بۇرۇن ھېس قىلغان. ھازىر ئۇيغۇرلار-نىڭ خېلى كۆپى ئاشخانا، كىيىم ـ كېچەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئەمما قالغان تۇرلەردە ئۇلار ئاساسەن يوق.

پۈل ۋە ھوقۇق ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دەيدىغان ئىدىيە ھازىر بىزنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىمىزدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قالدى. ھوقۇقنىڭ ئۆزى پۈل، پۈلنىڭ ئۆزى ھوقۇق، بۇ ئىككىسى بولسا ھەممە بولىدۇ، دېگەن ئىدىيە ھۆكۈمران ئىدىيىگە ئايلىنىپ (ئىلىم ـ پەن) ئىككىلەمچى ئىدىيىگە ئايلىنىپ قالدى. ئىقتىساد بىز بايا ئوتتۇرىغا قويغاندەك تەرەققىياتنىڭ ئاچقۇچى. ئىقتىسادنىڭ ئاچقۇچى ئەقىل. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەر داۋام قىلىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە بۇ نۇقتىنى ھېس قىلىش، ياخشى بولغان ئىقتىساد قارىشى تىكلەش ھەممىدىن مۇھىم. تار مەنىدىكى ھوقۇق ۋە پۈل ئىدىيىسىنىڭ ئېلىپ كېلىدىغىنى قۇلچىلىق، ئاچ كۆزلۈك ۋە مەنىۋى تامراتلىقتۇر. دېمەك، ئۇيغۇرلار تەرەققىي قىلمىغان دەيدىكەن، ھازىر تاپقان ئازغىنا پۈلنى ئەڭ ياخشىسى ئەقىل ئۇچۇن مەبلەغ سېلىپ، ئىقتىسادنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى تولۇقلىشى، شۇ ئارقىلىق ماددىي بايلىقنى مەڭگۈلۈك ئەقلىي بايلىققا ئۆزگەرتىشى لازىمدۇر. چۈنكى، ئەقلىي بايلىقنى ھېچكىم، ھەرقانداق كۈچ تارتىۋېلىشقا قادىر ئەمەس. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان كېرەم ئىمىن، نۇرتاي ھاجى ئىسكەندەر، كېرەم قۇربان، مەخمەت ئېلى ھاجىم، غوپۇر نۇر... قاتارلىق ئەزىمەتلەرنىڭ پۈل

تېپىپ مەكتەپ سېلىپ، ئەقىلگە مەبلەغ سېلىشى خاسىيەتلىك بىر يۇزلىنىشنى باشلىدى. ئابلىمىت خالىس ھاجىمنىڭ تەشەببۇسى، پۇل چىقىرىشى بىلەن قۇرۇلغان «خالىس» ماۋارىپ فوند جەمئىيىتى بىر ياخشى سادا.

مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مەبلەغ سېلىش نىشانى پەقەت باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرگىلا قارىتىلىپ قالماسلىقى كېرەك. تالانتلىقلارغا مەبلەغ سېلىش، ئالىي ماۋارىپقا مەبلەغ سېلىش ـــ مەسىلە ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى. چۈنكى، ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرىلا ئېيتقانىدەك:

ئىتلارغا باش بولسا ئەگەر ئارسلان،
ئىتلارمۇ ئارسلاندەك بولغۇسى يامان.
ناۋادا ئارسلانغا باش بوپ قالسا ئىت،
ئارسلانمۇ ئىتلاردەك بولغۇسى ھامان.

گەرچە بىز تارىخنى خەلق يارىتىدۇ، دېگەن ھۆكۈمگە ئىشەنسەكمۇ، يەنە شۇ خەلقنىڭ سەركىسى قەھرىمانلاردۇر. يېڭى تارىخ يارىتىش ۋەزىپىسى چوقۇم مىللەتنىڭ يۈكسەك ئۇمىدىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان روھىيەت ئەزىمەتلىرى ۋە ئىمانى ئەركەك، ئەلسۆيەر ئوغلانلار تەرىپىدىن ئورۇندىلىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇرلار ئاشخانىغا مەبلەغ سېلىۋاتقان بولسا، يەھۇدىيلار بىلەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرى كومپيۇتېرنىڭ يۇمشاق دېتالىرىغا مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ. ھازىر ئۇيغۇر بايلىرى شىپاخانا سېلىپ بېرىۋاتقان بولسا، يەھۇدىيلار ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرى گېن ۋە ھۈجەيرە تەتقىقاتىغا مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مەبلەغ سېلىۋاتقان بولسا، يەھۇدىيلار ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەر بەلباغلىرىنى

هاسىل قىلىپ يۇقىرى ئۇنۇملۇك ئالىي پەن - تېخنىكا رايونى كرىممىنىي جىلغىلىرىغا مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ.

دۇنيانىڭ ماھىيىتى يەنىلا ئەقىل بىلەن ئىقتىسادنىڭ ئۆزئارا ئايلىنىش جەريانى، سەگەك بولۇڭلار، ئۇيغۇر بايلىرى.

هایاتتىكى هېكمەت، ئۆلۈمدىكى قىممەت

(شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قەتل قىلىنغانلىقىنىڭ
70 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

1

بىرنەچچە يىل ئىلگىرى تۈركىيە يازغۇچىسى ئەزىز نەسىن ئىنىڭ «شەرمەندى قاچان تۇغۇلغان» ناملىق هېكايىسىنى ئوقۇغانىدىم. هېكايىدە شەرمەندىنىڭ قاچان تۇغۇلغان، قانداق تۇغۇلغان (يىغلاپ تۇغۇلغانمۇ ياكى كۈلۈپ تۇغۇلغان)، قايسى مىنۇت ـ دەقىقىلەردە تۇغۇلغانلىقى هەققىدە نۇرغۇن ئادەمنىڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، دوكتورلۇق، ئاسپىرانتلىق ... ئۇنۋانىغا ئېرىشكەنلىكى كىنايە قىلىنغانىدى. بىر ئۇلۇغ ئادەمنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ژاپات بولغانلىقى بىلىشكە تېگىشلىك ساۋات. ئەمما، شۇ ئادەم هەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ شۇ ئادەمنى ئۇلۇغ قىلغان نەتىجىلەرنىڭ قىممىتى ۋە هېكمىتىگە قارىتىلماي، نىسبەتەن مۇهىم بولمىغان، شۇ ئادەمنىڭ هاياتىدىكى ئىككىلەمچى نەرسە. لەرگە قارىتىلىپ قېلىشى تەتقىقاتنى پۇچەكلەشتۈرىدۇ. گەرچە بۇنداق تەتقىقات كىشىلەرگە شۇ ئۇلۇغ زاتنى بەكمۇ ئۇلۇغلاۋاتقاندەك تەسىر بەرسىمۇ، ماهىيەتلىك مەسىلىگە دىققەتنى مەركەزلەشتۈرەلمىگەنلىك تۈپەيلىدىن، ئۇلۇغلۇق هەققىدىكى مەدهىيىمىزنى بارغانسېرى كۈچسىزلەندۈرۈۋېتىدۇ. ئاقىۋەتتە بىز چاپقىنى ئالنىمەن دەپ قارىغۇ قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنالمايمىز. مەدهىيە ساداسى قانچە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى، ئۇلۇغلىمىزنىڭ

ئۇلۇغلۇقى ھەققىدىكى گۈمان بارغانسېرى كۈچىيىپ بارىدۇ.

ئەلۋەتتە، ئادەمنىڭ ھايات ھېكمەتلەر بىلەن تولغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان، ئۆلگەن ۋاقتىدىنمۇ، ئۆمرىدىنمۇ ھېكمەت ئىزدەش مۇمكىن. غەربلىكلەرنىڭ بىر كىشىنىڭ ھاياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتى، ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ھاياتىنىڭ مەلۇم قىسمىدىكى نەتىجە پارىتىش ئورتاقلىقى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى بىزنى ئويغا سالىدۇ. ئەمما، بۇنداق ئىزدىنىش پەقەت ھاياتى نەتىجە ئارقىلىق ئۇلۇغلۇقنىڭ يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەملەرگىلا خاس.

دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر يۇز شەخسنىڭ تۇنجىسى بولۇپ ھېسابلانغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن سۈننەت ياكى ئۆگىنىشكە، ئۇلۇغ قىلىشقا تېگىشلىك ھايات ئەندىزىسى. ھەرقانداق بىر ئۇلۇغ ئادەمنىڭ ھاياتىدا شۇ ئادەمنى ئۇلۇغلۇققا باشلاپ بارغان ئامىللار كۆمۈكلۈك. غەرب پەيلاسوپلىرىنىڭ مۇڭۇپپەقىيەت قازىنىشنى ئىزدىگۈچىلەرگە قىلغان ئۇگۈتلىرى ئىچىدىكى «بىرەر ئۇلۇغ ئادەمنىڭ تەرجىمھالىنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىق» دېگەن جۈملىسىنىڭ ھېكمىتى دەل مۇشۇ يەردە.

بىزدە ئۇلۇغ كىشىلىرىمىز ھەققىدىكى تەتقىقات ئەزەلدىن گۇللەنگەن. «ئوغۇزنامە» ۋە ئوغۇزخان ھەققىدىكى ھەرخىل رىۋايەتلەر، تارىختىكى دەۋر بۆلگۈچ كىشىلەرنىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان ھەرخىل تەزكىرىلەر ناھايىتى كۆپ. لېكىن، ھازىرقى زامانغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، بۇنداق ئىزدىنىش كۆلەم جەھەتتىن سۈسلىمىغان بولسىمۇ، ئىلمىي قۇۋۋەت جەھەتتە سەل كۈچسىز بولۇپ قالدى. ئۇلۇغ ئادەملىرىمىز ھەققىدىكى تەتقىقات شۇ كىشىنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى ھېكمەت خەزىنىسى ۋە ساۋاق بوستانلىقىغا ئايلانماي، قۇرۇق يىلنامە دۆۋىسى ۋە ھاياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى نەتىجە ۋە كەمچىلىكلەر ھەققىدىكى يوقلىما

دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى.

بىر ئادەمنىڭ ھاياتىنى تەتقىق قىلىش، ئۆگىنىشنىڭ مەقسىتى پەقەت شۇ كىشى بىلەن تونۇشۇش بولۇپ قالسا، بۇنداق تەتقىقاتنىڭ قىممىتى بەكمۇ ئاددىيلىشىپ كېتىدۇ. ئەمما، بۇنداق تەتقىقاتنىڭ مەقسىتى بۇگۈنكى ھاياتقا ئولگە ئىلىش، بۇگۈن ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش. ئەگەر بۇ تەتقىقاتتا «بىر ئىنسانىنىڭ ياشىشىدىكى مەقسەت زادى نېمە؟» ، «ھاياتلىقنىڭ مەنىسى نېمە؟» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب ئىلىش مەقسەت قىلىنسىچۇ؟ ھەمدە مۇشۇ رەۋىشتە بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ بارسىچۇ؟ بۇ ھالدا تەتقىقات ئۆزىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىگە چەكسىز يېقىنلاشقان بولىدۇ. بۇنداق تەتقىقاتتىن يېڭى ئىجتىمائىي ئۇنۇم پەيدا بولىدۇ.

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901.2.9—1933.3.13) 20 - ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن، ھاياتى ھېكمەت بىلەن تولۇپلا قالماي، بۇ ھېكمەتلەر ئۆلۈم ئارقىلىق چەكسىز قىممەتكە ئىگە بولغان ۋە خەلقىمىزنىڭ بىر ئەسىرلىك روھىيىتىنى چىراغدەك يورۇتۇپ ئۆتكەن زات. بۇ يىل بۇ كىشىنىڭ ۋاپاتىغا دەل 70 يىل بولدى. مەن بۇيۇك شائىر ۋاپاتىنىڭ 70 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، شائىر ھەققىدە بىرنەچچە كەلىمە گەپ قىلىپ قويۇش تەمەسىدە بولدۇم. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى روھ، ھاياتىدىكى ھېكمەت ۋە ئۆلۈمىدىكى قىممەت روھىمدا پەيدا قىلغان زىلزىلە ئاخىر مەلۇم شەكىلدە جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. لېكىن، شائىر توغرىسىدا قەلەم تەۋرەتكەندە، شائىر دېگەن نامنىڭ ئالدىغا ۋەتەنپەرۋەر، ئوت يۈرەك... دېگەندەك سۈپەتلەرنى قوشۇشتىن ساقلاندىم. بۇنداق قىلىشىمدىكى سەۋەب شائىرنى ئۇنداق سۈپەتلەرگە لايىق ئەمەس، دەپ قارىغانلىقىمدىن ئەمەس، بەلكى شائىر دېگەن بۇ ئىسىمدا ئەزەلدىن شۇنداق سۈپەتلەر بولۇشقا تېگىشلىك، دەپ قارىغانلىقىمدىن. لوگىكا ئۆگەنگەنلەرگە مەلۇم، شائىر دېگەن

ئۇقۇمنىڭ ئالدىغا مەخسۇس سۈپەتلەرنى قوشۇش بۇ ئۇقۇمنىڭ دائىرىسىنى چەكسىز تارايتىۋېتىدۇ. شائىر دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ئالدىغا باشقا سۈپەتلەرنى قوشماسلىقىم، پەلكىم بەزىلەرنىڭ كۆڭلىگە ياقماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى، خەلقىمىزدىكى ئۇقۇم، سۈپەت پاخالىلىقى ئىسىملارنىڭ قىممىتىدە بوھران پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا ئىسىملارغا تېخىمۇ ئېنىق سۈپەتلەرنى قوشۇش خاھىشى پەيدا بولغان... ئېنىراق قىلىپ ئېيتقاندا، نېمە يازغانلىقىنىمۇ بىلمەي، نېمە ئۈچۈن يازىدىغانلىقىنىمۇ ئاڭقىرالماي، نادان مولالار تەرىپىدىن شائىر ئاتالغان نۇرغۇن كىشىلەر شائىر دېگەن سۆزنىڭ كۆرسىنى چۈشۈرۈۋەتكەن. لېكىن، شائىرلىقنىڭ كۆرسى مەڭگۈ چۈشمەيدۇ. شائىر دېگەن ئىسىمنىڭ ئابدۇخالىق ئۇيغۇردەك قەلەمدىلا شېئىر يېزىپ قالماي، ھاياتىنىمۇ بىر گۈزەل شېئىردەك ئاخىرلاشتۇرغان كىشىلەرنىڭ نامى بىلەن بىرلىشىشى بۇ ئىسىمنىڭ كۆرسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. بۇ ھەقتىكى تەنقىداتنىڭ يارقىنلىشىشى كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا راست، يالغان شائىرلارنى پەرقلەندۈرىدىغان ئۆلچەم پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا، مەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شائىر دېگەن ئىسمىنىڭ ئالدىغا ھېچقانداق سۈپەت قوشماسلىق شائىرنىڭ شائىرلىقىغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ، دەپ قارىدىم. شائىر ئەسلىدىنلا ئوت يۈرەك بولىدۇ. يۈرىكى ئوتتا كۆيۈپ تۇرمىسا قانداق شېئىر يازالايدۇ؟ شائىر ئەسلىدە ۋەتەنپەرۋەر بولۇشى كېرەك. ۋەتىنىنى سۆيمىگەن ئادەم مەڭگۈ شائىر بولالمايدۇ. ۋەتەننى سۆيۈش قانچە پارچە شېئىر يېزىش، ۋەتەن ھەققىدە توختىماي قوشاق توقۇشتا ئەمەس، بەلكى ۋەتەنىنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۆيىدە ئېقىشتا كۆرۈلىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇردەك ۋەتەن ئىشقى ئۈچۈن جېنىدىن كېچىشتە ۋايىغا يېتىدۇ. مانا بۇ ھەقىقىي شائىرلىق.

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە نۇرغۇن

ماقالىلەر يېزىلدى، تەنقىدچىلەر ئېلىپ بېرىلدى. بۇ تەنقىدات بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگۈسى. مەن بۇ ماقالەمدە شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئەگىپ، شائىر ھەققىدىكى تەنقىدچىلىكتا سەل قارىلىۋاتقان، شائىرنىڭ ھاياتىنىڭ قاتلىرىغا سىڭگەن ھېكمەت ۋە ئۆلۈمىدىكى قىممەت ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزمەن. چۈنكى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ تارىخىمىزدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھېكمەت ۋە ئۆلۈمىدىكى قىممەت بىزنى ئىختىيارسىز ئۆزگىچە بىر تەپەككۇر دۇنياسىغا باشلاپ كىرەلەيدۇ.

2

شائىرنىڭ ھاياتىدىكى بىرىنچى ھېكمەت ــ تىل ئۆگىنىش ھېكمىتى

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەنقىدات ئېلىپ بارغانلارغا مەلۇم، شائىر ئۆزىنىڭ قىسقىغىنا ھاياتىدا بىرنەچچە تىلنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۆگەنگەن.

ئۇ 15 ياشقا كىرىپ بولغۇچە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىپ، «كلاسسىك ئەدەبىياتقا ھەۋەس باغلاپ، نەۋائى، فۇزۇلى، ئۆمەر ھەييام، فىردەۋسى، شەيخ سەئدى قاتارلىق كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى قىزغىپ ئوقۇيدۇ.»[1] 1916 ـ يىلى رۇسىيىنىڭ شەمەي شەھىرىدە رۇس تىل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىدۇ. 1923 ـ يىلى رۇسىيىگە بېرىپ يەنە ئۇچ يىل تۇرۇپ، رۇس تىل ـ يېزىقىنى پىششىقلاپ ئۆگىنىپ ۋايىغا يەتكۈزىدۇ؛ 1917 ـ يىلى تۇرپاندا شۆتاڭدا خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىدۇ ۋە مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملايدۇ؛

① شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 4 ـ تومىدىن ئېلىندى.

1927 ـ ، 1928 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قاراشەھەرگە بېرىپ موڭغۇل تىل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىدۇ.

دېمەك، شائىر قىسقىغىنا بىر ئۆمرىدە ئەرەب، پارس، رۇس، خەنزۇ، موڭغۇل تىللىرىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغانلىقى ھېچكىمگە سىر ئەمەس. شائىرنىڭ تاتار تىلىدا يازغان بىر پارچە شېئىرى «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قېرىنداش، پەرق زور تىللار بولمىغاچقا، بىز بۇ ھەقتە توختالماي، شائىر ئۆگەنگەن ئالدىنقى بەش خىل تىل ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىمىز. چۈنكى، بۇ تىللار ئىچىدە پەقەت موڭغۇل تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە، ئۇيغۇر تىلى بىلەن يىراق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. لېكىن، باشقا تىللار ئايرىم سىستېمىدىكى ئۆز ئارا تۇغقانچىلىقى يوق، تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيەتلىرى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پۈتۈنلەي ناتونۇش تىللار. ئادەتتە ئانا تىلغا تۇغقان تىللارنى ئۆگەنمەك بەك مۇشكۇل ئەمەس. لېكىن، تۇغقانچىلىقى يوق تىللارنى ئۆگىنىشنىڭ قانچىلىك مۇشكۇللۇكى تىل ئۆگىنىپ باققان كىشىلەرگە مەلۇم. ھازىر ھەممە ئادەم تىل ئۆگىنىشتىن ئىبارەت دولقۇننىڭ خىرىسى ئىچىدە ياشاۋاتقاچقا، چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشنىڭ قىيىنلىقى ھەققىدە توختالمايمىز.

دېمەك، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ 32 يىللىق ئۆمرىدە بەش خىل تىلنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۆگەندى. شائىر نېمىشقا بۇنچە كۆپ تىلنى ئۆگىنىدۇ؟ بۇ يەردە قانداق ھېكمەت بار؟ ئويلىنىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

بىرىنچى، ئەرەب تىلى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى

ئۇيغۇر مىللىتىنى چۈشەنمەك بولغان ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر ئەرەب تىلىنى ئۆگەنمىسە، ئۆز مىللىتىنى چۈشىنىش مەقسىتىگە

يېتەلمەيدۇ. ئەرەب تىلىنى بىلمەي تۇرۇپ ئۇيغۇرنى چۈشىنىش چالا بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، ئەرەب تىلى «قۇرئان كەرىم» نىڭ تىلى. ئۇيغۇرلار ئىشىنىۋاتقىلى مىڭ يىل بولغان ئىسلام دىنىنى چۈشىنىشتىكى ئاچقۇچ تىل. ئۇيغۇرنىڭ مىڭ يىللىق ئىدىئولوگىيىسى، روھىي ھالىتى، مەدەنىيىتى پۈتۈنلەي مۇشۇ تىل بىلەن باغلانغان. ئەرەب تىلى ئاچقۇچ قىلىنغان ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىدىن ئايرىپ ئۇيغۇرنى چۈشىنىش خام خىيال. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلار ئاتىئىزم ئىدىئولوگىيىسى ئاستىدا ۋە دىنىي ئېڭى تارىختا ئەڭ سۇسلاشقان دەۋردە ياشاپ تۇرۇپمۇ، ئۇنىڭ تورمۇش مەدەنىيىتىنى ئىسلام دىنىدىن ئايرىپ چۈشەندۇر-مەك تەس. مەسىلەن، شىنجاڭدىكى ئورنى ئەڭ يۇقىرى ئۇيغۇر ئاتىئىزمچىنى باشلاپ كېلىپ، ئالدىغا بىر تەخسە چوشقا گۆشى قويساق، ئۇ يەرمۇ؟ مېنىڭچە ناتايىن. پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئاتىئىزمچى، چوشقا گۆشىنى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئالدىغا قويساقچۇ؟ ھەممىگە مەلۇم، چوشقا گۆشى ئىسلام شەرىئىتىدە ھارام قىلىنغان. ئەمما، ئاتىئىزمنىڭ گۆشلەرنىڭ ھالال ـ ھارامىلىقى ھەققىدە ھېچقانداق قارىشى يوق. دېمەك، بۇ يەردە بىر مەسىلىنى بايقاش مۇمكىن: ئىسلام دىنىي تورمۇشىمىزغا شۇ قەدەر چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەنكى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ ئۆرپ ـ ئادەتكە، تورمۇش شەكلىگە ئايلىنىپ قالغان.

ئىككىنچى، پارس تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى

پارس مەدەنىيىتى ئەزەلدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. دوكتور ئەسئەت سۇلايمانىنىڭ «ئىران بىلەن تۇرانىنىڭ دىئالوگى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ھەقتە پاكىتلىق ماتېرىياللار بار. بىز پارسلارنىڭ ئەڭ قەدىم تارىختىكى، يەنى «شاھنامە» داستانى دەۋرىدىكى ئەجدادىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قايرىپ قويۇپ، نۆرغۇن پارس تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىمىز تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئالـ

مايي، يېقىنقى دەۋردىن سۆزلىسەك، ئۇلار ئۇيغۇرنىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسىغا تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇيغۇرنىڭ يېقىنقى بەش يۈز يىللىق تارىخىدا تىلغا ئالمايدىغان تەسەۋۋۇپ (سوپىزم) پەلسەپىسى پارسلاردا ۋايىغا يېتىپ، پارسلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارغا تارالغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. تەسەۋۋۇپنىڭ پارسلاردا ۋايىغا يېتىشىنىڭ سەۋەبىنى ئۇلارنىڭ ئەزەلدىن دىن ھەققىدە چوڭقۇر تەپەككۇر ئېلىپ بارغان، زەردۇشت، مانى دىنىنى ياراتقان بىر مىللەت ئىكەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، تەسەۋۋۇپتىن ئىبارەت بۇ ئىدىيىنى چۈشىنىش ئۈچۈن چوقۇم پارس تىلىنى بىلىش كېرەك. جەلالىددىن رۇمىنىڭ بالاغەتى دەل ئۇنىڭ پارس تىلىدا ئەڭ مۇكەممەل بولغانلىقىدا.

بىز پارسلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تىلىنىڭ تەسىرى ھەققىدە يەنە نۇرغۇن پاكىتلارنى كەلتۈرەلەيمىز. ھەتتا ماقالىنىڭ باش قىسمىدا «كلاسسىكلاردىن نەۋائى، فۇزۇلى، ئۆمەر ھەييام، فىردەۋسى، شەيخ سەئدى» دېگەن ستاتىستىكىدىكى نەۋائىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى پارس ئىقلىمىغا تەۋە كىشىلەردۇر. دېمەك، ئۇيغۇرنى يەنە بىر قېتىم ئىلگىرىلەپ چۈشىنىش، ئۇيغۇر روھىيىتىدە يېقىنقى بەش يۈز يىلدا يۈز بەرگەن سوپى - ئىشان پالاكىتىنى ئىلمىي تونۇش ئۈچۈن پارس تىلى بىر كۆۋرۈك.

ئۇچىنچى، رۇس تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى

رۇسىيىنى ئىبارەت تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى تارىختىكى ئەڭ مۇھىم دۈشمىنى دەپ قارايدىغان مىللەتنىڭ دۇنيادىكى ئورنى 17 - ئەسىردە تولۇق ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار بۇ نۇقتىنى 19 - ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن چۈشەندى. 1870 - يىلى ئىلى سۇلتانلىقى كازاك چەۋەندازلىرى بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلگەندە، 1877 - يىلى بەدۆلەتنىڭ «قەشقەرىيە» دۆلىتى رۇس ئامبىلىنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىشى ئارقىلىق غۇلىغاندا، خەلقىمىز رۇسىيىنى ئىبارەت بۇ مىللەتنىڭ مۇدھىش

كۆلەڭگىسىنى تولۇق ھېس قىلدى، تونۇپ يەتتى. 19 ـ ئەسىر-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، تەدرىجىي پىرقىرىتىدىغان قول-لارنىڭ قاتارىغا رۇسىيە ئىمپېرىيە دۇنياۋى كۆچلۈك مىللەتنىڭ قوشۇلۇشى ئۇيغۇرنىڭ تەدرىجى ھەققىدە ئويلانماقچى بولغان ھەر-قانداق بىر ئادەمنىڭ كاللىسىغا «رۇس ئامىلى» دېگەن ئۇقۇمنى مەزمۇت نەقىشلەپ تاشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ رۇسىيە تەرىپى-دىن تولۇق مۇستەملىكە قىلىنىپ، چېگرىلىنىڭ رۇسلار بىلەن بىۋاسىتە تۇتىشىشى بۇ نۇقتىنىڭ مۇھىملىقىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆرۈنگا چىقاردى. بىز بۇ نۇقتىنى خوجىنىياز ئىنقىلابى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇدۇق. دېمەك، ئۇيغۇر ھەققىدە پىكىر قىلغاندا رۇس ئامىلىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش يېڭى ـ يېڭى تراگېدىيىلەرگە سەۋەب بولۇپ قالاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ تەدرىجىي رۇسلارسىز تەسەۋۋۇر قىلماق خېلى تەسكە چۈشەتتى. رۇسنى چۈشىنىش، بىلىش ئۇچۇن رۇس تىلى كۆۋرۈك، شۇنداقلا رۇسىيە دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئىلىم ـ پېنى تەرەققىي قىلغان بىر دۆلەت، رۇس تىلىمۇ بىر دۇنياۋى تىل.

تۆتىنچى، خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى

خەنزۇلار دۇنيادىكى بىرىنچى چوڭ مىللەت، خەنزۇ تىلىمۇ دۇنياۋى تىل. ئەڭ مۇھىمى، خەنزۇ تىلى جۇڭگونىڭ دۆلەت تىلى. خەنزۇ تىلىنى بىلىۋېلىش جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇر ئۇچۇن ئەقەللىي پەرز. شۇڭا، بۇ ھەقتە كۆپ توختالمايمىز.

بەشىنچى، موڭغۇل تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى

بەلكىم، نۇرغۇن كىشىلەر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ موڭغۇل تىلىنى ئۆگەنگەنلىكىدىن ھەيران قالار. ئەمما، بۇنىڭغا ھەيران قېلىشنىڭ قىلچە زۆرۈرىيىتى يوق.

موڭغۇللار دۇنيا تارىخىدا بىر شېرىن چۇش كەبى پەيدا

بولۇپ، دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئۇنتۇلغۇسىز خاتىرىلەرنى قالدۇرۇپ، يەنە ئۆز قىنىغا چۇشكەن مىللەت. مىلادىيە 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى چىڭگىزخاننىڭ باش كۆتۈرۈشىدىن 1759 ـ يىلى يۇرتىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ خەرىتىسىگە تولۇق قېتىلىشىغىچە بولغان بەش يۈز يىللىق ئۇيغۇر تارىخىنى موڭغۇللارسىز تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. شۇ دەۋردىكى تىلـ
ـنىڭ چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلىنىڭ نامىدا چاغاتاي تىلى دەپ ئاتىلىشى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ قېنىدىـ
ـكى موڭغۇلچە تەركىب ۋە ئاخىر بۇ خانلىقنىڭ يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ قولىدا ئاخىرلىشىشى قاتارـ
ـلىق تارىخىي ھادىسىلەر پۈتۈنلەي موڭغۇللار بىلەن باغلانغان...

نېمە ئۈچۈن موڭغۇلدىن ئىبارەت بۇ كىچىك مىللەت دۇنياـ
ـنىڭ ئۇچىتىن بىرىگە قەدەر كېڭەيگەن بىر ئىمپېرىيىنى قۇرالـ
ـدى؟ ئۇلارنىڭ بۇنداق قۇدرەتكە ئىگە قىلغان مەنىۋى كۈچ زادى نېمە؟ دېگەندەك بىرقاتار سوئاللارنىڭ جاۋابىنى موڭغۇلچە بىـ
ـلىش، موڭغۇل تىلىدىن ئىبارەت موڭغۇللارنىڭ مەنىۋى مەۋجۇتـ
ـلۇقنىڭ ۋاستىسىگە تايىنىپ ھېس قىلىش بىر قىزىق تېما.

بىز يۇقىرىقى بەش خىل تىلنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى ھەققىدە ئويلانغاندىن كېيىن، ئىختىيارسىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇرـ
ـنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا قايىل بولماي تۇرالمايمىز. بۇگۈنكى كۈندىكىـ
ـدەك بىر خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىپ بولالماي تۇرۇۋاتقان چاغدا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ تىل ئۆگىنىش قىزغىنلىقى بىزنى مەپتۇن قىلماي قالمايدۇ.

3

شائىرنىڭ ئۇيغۇر دېگەن تەخەللۇسىدىكى ھېكمەتلەر

مىلادىيە 840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلدى. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي تۇرپان ۋە بەشبالىقنى مەركەز قىلغان كەڭـ

سۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى مۇسا مۇسۇلمان بولغان قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەنۇبتا بۇددا دىنىدىكى ئۇدۇن، شەرقتە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن غازات قىلىشقا باشلىدى. دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشى «غازات» نامىدا ئاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلار ئۆزىنى مۇسۇلمان، تۈرك دەپ ئاتايدىغان، بۇددىزمدا قالغان ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتايدىغان ھالەت بارلىققا كەلدى. مىلادىيە 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھازىرقى گەنسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى بولمىش ئاز سانىدىكى ئۇيغۇرلاردىن باشقا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر دېگەن مىللىي نام ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلدى. كىشىلەر ئۆزىنى يۇرت نامى بىلەن خوتەنلىك، قەشقەرلىك، تۇرپانلىق دەپ ئاتايدىغان بولدى.

ياۋروپادا مىللەتچىلىكنىڭ بىخلىنىشى نەتىجىسىدە، ياۋروپالىقلار مىللەتچىلىكنى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ قورالى سۈپىتىدە مىللىي ئېڭى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان شەرقتە، بولۇپمۇ ياۋروپانى بەش يۈز يىل ۋەھىمىگە سالغان ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەرەب رايونلىرىدا يوشۇرۇن بازارغا سېلىشقا باشلىدى. مىللەتچىلىكنىڭ كۈچەيتىشى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتىنى كۈچەيتتى. 1924 - يىلى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ خارابىسىدە مىللىي دۆلەت تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بىر پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىنىڭ خەلىپىسىنىڭ بىكار قىلىنىشى بىلەن بۇ ئىدىيە تېخىمۇ ۋايىغا يەتتى. غەرب ئۆزىنىڭ بۇ قورالىدىن بەكمۇ رازى بولدى. شۇ چاغدا چارروسىيە خارابىسىدە دۇنياغا كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ ئۆزگىچە بىر مىللەتچىلىك كۈرىشى داۋام قىلىۋا-

تاتتی. بىر تۈركۈم تاتار زىيالىيلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى سلاۋيان دۆلىتى ۋە تۈرك دۆلىتىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تېپىشى كېرەك، دېگەن ئىدىيىنى ياقلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى ئاز سانلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسىدا مەلۇم بازارغا ئىگە بولۇۋاتاتتى. بۇ ئەھۋال سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رۇسلارنى يادرو قىلغان ھۆكۈمران قاتلىمىنى ۋەھىمىگە سالدى. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مىللەتچىلىكى رۇسلارنىڭ مىللەتچىلىكىنى ئەندىشىگە سالدى. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا مىللەتلەرنى تېخىمۇ ئىنكىرىلىگەن ھالدا تۈركە ئايرىش خىزمىتى باشلاندى. بۇ يېڭى تۈرلەر مىللەتچىلىك ئەنئەنىسى كۈچلۈك بولمىغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يېڭى مىللەتچىلىك دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھازىرقى مىللەتلەرنىڭ مىللىي تەركىبى دەل شۇ يىللىرى رۇس تىلشۇناسلىرى تەرىپىدىن بېكىتىلمىپ چىقتى.

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان بىر مىللەت بولۇش سۈپىتىدە مىللەتلەرنى تۈركە ئايرىش دولقۇنىنىڭ سىرتىدا قالمىدى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللەت نامى ھەققىدە مۇھاكىمە ئەۋجىگە چىقتى. ھەتتا بەزىلەر ئۇيغۇرلارنى رايون ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يەتتە سۇ ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇرلارنى تارانچى دەپ ئاتاش، تۇرپان، قۇمۇل، كۇچانى مەركەز قىلغانلارنى ئۇيغۇر، قالغان جايدىكىلەرنى دولان دەپ ئاتاش، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنى باشقا بىر مىللەت دەپ ئايرىپ قويۇش خاھىشىمۇ باش كۆتۈردى. بۇ ھەقتىكى مۇنازىرە يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يول باشلامچىسى ئابدۇللا روزىباقىيېفنىڭ بۇ ئاستە قول تېقىشى، نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت ئۇيغۇر بالىسى كەبى ئالىملارنىڭ پاكىتلىق ماقالىلىرى بىلەن ئاخىر مىللىي ناممىز ئۇيغۇرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن خۇلاسە تاپتى. لېكىن، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنى تارانچى دەپ ئايرىم بىر مىللەت سۈپىتىدە

ده ئاتاش تاكى 1937 ـ يىللارغا قەدەم داۋاملاشتى. شۇ ۋاقىتتا گېزىت ـ ژۇرناللاردا «شىنجاڭدا 14 مىللەت بار» دەپ ئېلىنىپ كەلدى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي نامى كىرىسقا دۇچ كەلگەن ئاشۇ يىللاردا دادىللىق بىلەن ئۆزىگە «ئۇيغۇر» دەپ تەخەللۇس قوللاندى. نۇرغۇن كىشى ئۆزىنىڭ مىللىي نامىنى بىلمەي، نام قارىغۇلۇقى ئىچىدە ياشاۋاتقان، مىللىي ناممىز سىياسىي بېدىكلەرنىڭ دەسمايىسىگە ئايلىنىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن يىللاردا «مەن ئۇيغۇر» دەپ خىتاب قىلدى.

4

شائىرنىڭ ئۆلۈمىدىكى ھېكمەت ۋە قىممەت

تارىخچى موللا مۇسا سايرامى ئۇيغۇر تارىخىنىڭ بەتلىرىنى ۋاراقلاپ، تارىخىمىز ھەققىدە يەكۈن چىقىرىپ، ئۇيغۇر مىللىتى ئۆز تەقدىرى ھەققىدە كۆرەش قىلىشقا قۇدرەتلىك، ھەرقانداق دۇشمەننىڭ ئۇستىدىن غالىب كەلگەن، پەقەت ئۆز ـ ئۆزىدىن ئىبارەت دۇشمەندىن يېڭىلىپ كەلگەن مىللەت، شۇڭا ئۇلار دۇشمەنىنى يېڭىمىز دەيدىكەن، ئاۋۋال ئۆزى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشى كېرەك، دەپ قارىغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ ئۇيغۇر تارىخىنى ۋاراقلاش جەريانىدا موللا مۇسا سايرامى بىلەن ئوخشاش يەكۈنگە كەلگەن.

تارىخىمىزنى ۋاراقلىساق، ئەجدادلىرىمىز تارىختا نۇرغۇن قوزغىلاڭ قىلغان، غەلىبە قىلغان. لېكىن، غەلىبە مېۋىسىنى مۇستەھكەملەشتە ئۆز ئاجىزلىقلىرى تەرىپىدىن يېڭىلىپ قالغان. ئۇلار قۇرغان دۆلەتنى ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىدىكى ئىللەتلەر لېگىشتىپ قويغان، ئاندىن باشقىلار كېلىپ بۇ لېگىشىپ قالغان ئىمارەتنى ئوڭايلا ئۆرۈپ تاشلىغان... 1864 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ھەممە

جايدا يۇز بەرگەن، غەلىبە قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى، 1912 - يىلى قۇمۇل ۋە تۇرپاندا يۇز بەرگەن تۆمۇر خەلىپە ۋە مويدىن خەلىپە قوزغىلىڭى بۇنىڭ ئەڭ جانلىق پاكىتى. ھەببۇللا ھاجى پادىشاھ قوراللىق ئۇرۇشتا چوڭ دۇشمەن مانجۇ ئىمپېرىيە-سىنى يېڭىپ، ئەقىل ئۇرۇشدا ياقۇپ بەگكە يېڭىلدى. راشىدىن خوجىمۇ شۇنداق، تۆمۇر خەلىپىلەرمۇ شۇنداق.

ھەربىر ئەڭ گۈزەل شېئىر. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر خەلقنى ئويغىتىدىغان شېئىرلارنى يېزىپ قالماي، ئۆزى بىۋاستە ئويغە-تىش كۈرىشىگە قاتناشتى. «1932 - يىلى 12 - ئايدا تۇرپان ئاستانىدە كۆتۈرۈلگەن مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر زات مەخسۇت مۇ-ھىتى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى مەۋقەسىنىڭ توغرىلە-قى بىلەن شىددەتلىك يالقۇنغا ئوخشاش تېز يېلىنجاپ، قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا پۈتكۈل ئىدىقۇت دىيارىنى ئۆز ھارارىتى ئىچىگە ئالدى. قوزغىلاڭچىلار جىن شۇرىن ئەۋەتكەن نەچچە قېتىملىق جازا قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، تۇرپان يېڭىشەھەر ۋە كونىشەر-نى ئىگىلەپ، پىچانغا يۈرۈش قىلدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قوزغە-لاڭ باش شتابىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تۇر-پان يېڭىشەھەرنى ساقلاپ قالدى. جاللات شېڭ شىسەينىڭ ئىلغار قوراللارغا، ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە قوشۇنى قۇمۇلدىن تۇيۇقسىز پىچانغا باستۇرۇپ كىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى تۇرپانغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. جاللات شېڭ شىسەي يول بويى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيلىك بىلەن قىرغىنچىلىق ئې-لىپ بېرىپ، تۇرپان شەھىرىگە يېقىنلاپ كەلدى»[1]. بۇ چاغدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇنىڭ ھاياتىدىن ئەنسە-رەپ، ئۇنى بىر مەزگىل سىرتتا پاناھلىنىپ تۇرۇشقا دەۋەت

① ئابلىمىت مەخسۇدوپ يازغان «1931 -- 1934 - يىللىرى شىنجاڭدا بولغان خەلق قوزغىلاڭچىلىرىدىن قىسقىچە ئەسلىمە» ناملىق ماقالىدىن ئېلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 38 - قىسمى.

قىلدى ۋە بىر ئات تەييارلاپ، شەھەردىن چىقىرىۋەتمەكچى بولـ
دى. لېكىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى. چۈنـ
كى، ئۇ شەھەردىن چىقىپ كېتىشنىڭ مەسلىنى ھەل قىلالمايـ
دىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ھازىر قېچىپ قۇتۇلغان بىلەن
ئويغىنىشنىڭ ماھىيىتىدىكى نادانلىق يەنە بىر مەزگىلدىن كېيىن
مەغلۇبىيەتكە باشلاپ بارااتتى. ھەقىقەتەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ
پەرزەنتى خاتا چىقمىدى. 1933 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قەتل قىلىندى. ئارىدىن تۆت يىل ئۆتۈپ،
1931 ـ يىلى باشلانغان بۇ ئىنقىلابنىڭ سەركىسى خوجىنىياز
ھاجى ئۆز ئايىغى بىلەن قاسساپ شېڭ شىسەينىڭ ئالدىغا كېلىشكە
مەجبۇر بولدى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ قىممىتى ۋە ھېكمىتىنى تو-
لۇق چۈشەنگەن شائىر بولۇپلا قالماي، ئۆلۈمىنىڭ قىممىتى ۋە
ھېكمىتىنىمۇ ئەنە شۇنداق تولۇق چۈشەنگەن شائىر ئىدى. ئابدۇ-
خالىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلۈمى ئارقىلىق ئويغىتىلىشقا
مۇھتاج ئىكەنلىكىنى تونۇدى ۋە ھاياتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھاياتى
ئارقىلىق يېزىلغان شېئىرنى يازدى.

ئۆلۈمدىن ھېچكىم قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، ھېچكىمنىڭ ئۆ-
لۈمنى تاللاش ھوقۇقى يوق. لېكىن، ئۆلۈمگە قانداق يۈزلە-
نىش، قانداق ئۆلۈمگە يۈزلىنىشنى تاللاش كىشىنىڭ ئىلكىدە،
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆلۈمنى تاللاشتىمۇ تەشەببۇسكار بولدى،
ئۆلۈمى ئارقىلىق شېئىرلىرىدىكى قىممەتنى ۋايىغا يەتكۈزدى.

شەرق خەلقلىرىدە مۇنداق بىر قاراش بار: بىر يۈرتنىڭ
تۈپرىقى ئۆزىنىڭ ئەڭ مەزدانە، ۋىجدانلىق ئۇغۇللىرىنىڭ قېنى
بىلەن پاكلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ قېنى تۈپراقنا سىڭىپ زىرائەتلەرنىڭ
مېۋىسى، بۇلاقلارنىڭ سۈيى، ھاۋا ئارقىلىق يەنە نۇرغۇن ئادەم-
نىڭ قەلبىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىنى پاكلايدۇ.
بۇنداق يۈرتقا بەرىكەت ياغىدۇ، بۇنداق يۈرتنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇ-

يى پۇتۇن ۋە ئەزىز بولىدۇ. زېمىن ھامان شۇنداق پاكلىنىپ تۇرۇشقا موھتاج. مۇشۇنداق پاكلىقلا ئادەملەرنى چىن دىلىدىن ئويغىتىدۇ. شۇڭا، كىنولاردىكى قەھرىمانلارنىڭ «مەن ئۆلگەن بىلەن قېنىمدىن نۇرغۇن قەھرىمان تۇغۇلىدۇ» دېگەن ئۆتكۈر خىتابى بىكارغا ئېيتىلغان ئەمەس.

ئادەتتىكى بىر ئادەمنىڭ ئۆلۈمى شۇ ئادەم مەنسۇپ بولغان جەمئىيەتتىلا بىر مەزگىل تراگېدىيىلىك تۇيغۇ پەيدا قىلالىشى مۇمكىن. لېكىن، ھەممە ئادەمنىڭ كۆزى تىكىلگەن، نەزىرى چۇشكەن ئادەمنىڭ ئۆلۈمى شۇ ئادەم مەنسۇپ بولغان قوۋمدا تراگېدىيە پەيدا قىلىدۇ. سانسىز كىشىلەر بۇنداق ئۆلۈمنىڭ قىممىتى ۋە ماھىيىتى ھەققىدە ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا پىكىر قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنداق مەجبۇرلىنىشتىن ساغلام بولغان ئۆلۈم قارىشى بارلىققا كېلىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۆلۈمى پۇتۇن جەمئىيەتتە زىلزىلە قوزغىدى. نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئۆلۈم قارىشىغا تەسىر قىلدى. كىشىلەر روزى موللىنى خائىن. لىنقتا ئەيىبلەيدۇ ھەم ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۆلتۇرۇلۇشىنىڭ سەۋەبىنى روزى موللىدىن كۆرىدۇ. روزى موللا چاقمىسا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆلتۇرۇلمەيتتى، دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە ئۇنداق بولۇشى ناتايىن. روزى موللا بىر سەۋەب، خالاس. نادان، چالا ئويغانغان ئەلدە روزى موللىغا ئوخشاشلار بەكمۇ كۆپ بولىدۇ. دەل شۇنداق ئويغىنىشتىكى چالىنلىق روزى موللىدەك كىشىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى مۇنبەت تۇپراق.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۆلۈمنىگە سەۋەب بولغىنى ئومۇمىي خەلقنىڭ ئويغىنىشتىكى نادانلىقى، خالاس. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى ئۆلۈم يولىنى تاللاشقا مەجبۇر قىلغىنىمۇ ئەنە شۇ نادانلىق. بەزىلەر شائىر قېچىپ كەتكەن بولسىچۇ؟ يەنە ياخشى شېئىرلارنى يازمامتى، خەلقنى ئويغاتمامتى، دەپ ئويلار. ئەلۋەتتە، شائىر قېچىپ كەتكەن بولسا خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەر ئىدى، بەلكىم

بەزىلەرنى ئويغىتىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما بۇنداق ئويغىتىش ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئارقىلىق ئويغىتىش ئالدىدا ئاددىي بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ، خالاس.

هايات قىممەتلىك. لېكىن، ئومۇمىي توپنىڭ هاياتىدا بەرە-كەتسىزلىك، قىممەتسىزلىك هۆكۈم سۈرگەن شارائىتتا ئومۇمىي توپنىڭ ئۆلۈم ۋە هاياتىنىڭ قىممىتى هەققىدىكى تونۇشىدا سىلكى-نىش پەيدا قىلالايدىغان ئۆلۈم هاياتتىنمۇ قىممەتلىك.

شۇ چاغدىكى قوزغىلاڭدا پىچان ۋە لۇكچۈندە نەچچە مىڭ ئادەم شېڭ شىسەي تەرىپىدىن بىگۇناھ قىرغىن قىلىندى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئۆلۈمى كىشىلەردە ئۇنچە چوڭ سىلكىنىش پەيدا قىلال-مىدى. ئەمما، شائىرنىڭ ئۆلۈمى بۈگۈنكە قەدەر يۈرىكىمىزنى سىلكىپ تۇرۇپتۇ.

5

قەدىمكى كىشىلەر پەلسەپىنى شېئىرىي شەكىلدە يازغان. ئەمما، هازىرقى كىشىلەرنىڭ مېڭىسى ئاددىيلىشىپ كەتتىمۇ، نەسىر شەكلىدە يېزىلغان پەلسەپە ئەسەرلىرىنىلا پەلسەپە دەپ قارايدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىمۇ شېئىر شەكلىدە يې-زىلغان بىر پەلسەپە. بۇ پەلسەپىنى ئوقۇشقا كۆز، چۈشىنىشكە يۈرەك كېرەك. سەن كۆرمىگەن، سەزمىگەن نەرسىنىڭ مەۋجۇت بولماسلىقى ناتايىن. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىدا ئەقىل كۆزى بىلەن قېزىپ چىقارغىلى بولىدىغان پەلسەپە كېنى بار. بۇ كاننى قازسىڭىز ئۇيغۇرنىڭ هالىتى هەققىدىكى مۇكەممەل، ئىلمىي مۇلاهىزىنى، تەقدىرى هەققىدىكى يولنى بايقاش مۇم-كىن. هەتتا 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن باشلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ روهى هەققىدىكى ئوپېراتسىيىلەردە ئەڭ يېڭى دەپ

ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا تولۇقى بىلەن بار. پەقەت ئابدۇخالىقنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بىر مىسراسىدا ئېيتىلغان پىكىر ھازىر بىر پارچە ماقالە بولۇۋاتىدۇ، خالاس.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدە لىك شائىر مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، شۇ مەسلىنى ھەل قىلىشنىڭ يولىنى كۆرسەتمىدۇ. مەسەلەن، مەن مۇشۇ قۇرلارنى يېزىۋېتىپ «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» دېگەن كىتابنى تەۋەككۇل دەپ ئوستەلگە تاشلىدىم. كىتاب تەبىئىي ھالدا ۋاراقلىنىپ، «نە قىلاي» دېگەن شېئىر ئېچىلدى. مەن مىسال ئېلىش ئۈچۈن شېئىرنى ئوقۇشقا كىرىشتىم. شېئىرنىڭ تۆتىنچى كۇپلېتىدا مۇنداق مىسرالار كۆزۈمگە چېلىقتى:

«نەگە بارساڭ بارچىنىڭ ئاغزىدا بار دەردى ۋەتەن،
ھاردۇقى، تىببىي يوق، دەردلىك زاماننى نە قىلاي.»

مۇشۇ ئىككى مىسرانىڭ ئۆزىدىلا بىر كىتاب يازغۇدەك ئۇ-چۇر ۋە كۆچ بار. ئويلاپ بېقىڭ، ھەممە ئادەم «ۋەتەن، ۋەتەن» دەيدۇ، ئېغىزىدىن «ۋەتەن» دېگەن گەپ چۈشمەيدۇ، لېكىن ھەربىرىنىڭ باشقا، ۋەتەننىڭ دەردىگە دەرمان بولغۇدەك ھەرىكەت يوق. شۇنداق ھالدا شائىر «ھاردۇقى، تىببىي يوق، دەردلىك زاماننى نە قىلاي» دەپ يازمايلا تېمە قىلىدۇ. ئەمما، شائىرنىڭ بۇ مىسراسى زاماندىن قېيداشتەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، ئىچكىرى-لىسىگىز ئەھەلىيەتتە بۇ بىر ئىسيان خىتابى. شائىرنىڭ «بۇنداق زاماننى نە قىلاي» دېيىشى ھەرگىز زاماندىن ۋاز كەچكەنلىكى ئەمەس، بەلكى بۇنداق زاماننى پاچاقلاپ تاشلاشقا بەل باغلىغانلى-قىدۇر. دېمەك، شائىرغا بۇنداق زامان كېرەك ئەمەس، ئۇنىڭ

زامانى باشقا.

شېئىرنىڭ 6 ـ كۆپلېتىدا يەنە:

«بۇلبۇل بىلەن قارغىنى بىل پەرق قىلماس ھېچ كىشى،
بۇلبۇلنى بىچارىگە زىندان جاھانىنى نە قىلاي.»

دېگەن مىسرالار بار. بۇ مىسرادىن مەنە ئىزدىسەك، نادانلىق شۇنچىلىك ئەۋجىگە چىققانكى، كىشىلەر بۇلبۇل بىلەن قارغىنى پەرق ئېتەلمەس بولۇپ قالدى، نادانلىق چىدىغۇسىز ھالەتكە يەتتى. شۇڭا، بۇلبۇلغا زىندان بۇنداق جەمئىيەتنى پاچاقلاپ تاشلاش كېرەك، دېگەننى بىلمەك تەس ئەمەس، ئەلۋەتتە.

سىز ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ياشىغان ئەنە شۇ دەۋرنى، ياكى زېكشىن، جىن شۇرېننىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسكە ئالسىڭىز، بۇ مەزمۇن تېخىمۇ يارقىنلىشىدۇ.

مەن شائىرنىڭ توپلىمىنىڭ 10 ـ بېتىگە بېرىلگەن «بار-دۇر» دېگەن شېئىرىغا كۆز يۈگۈرتتۇم. شېئىر 23 كۆپلېتتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، مىللىتىمىزنىڭ ئىللەتلىرىگە قارىتىلغانىدى. شائىر تىلغا ئالغان ئىللەتلەرنى ساناشقا كىرىشتىم. (1) جاھالەت ـ نادانلىق، (2) ئىتتىپاقسىزلىق، (3) ئىلىمسىزلىك، (4) ھەسەتخورلۇق، كۆرەلمەسلىك، (5) شەخسىيەتچىلىك، (6) غەيۋەتچىلىك قاتارلىق ئالتە ئىللەتنى تېپىپ چىقتىم.

دېمەك، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرى مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىر پەلسەپە كىتابى، ئۇيغۇر روھىنىڭ نەزمىي ئوپېراتسىيىسى. شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدە مەزمۇن گۈزەللىكى بىلەن شەكىل گۈزەللىكى ئورگانىك ھالدا بىرلەشكەن. شەكىل گۈزەللىكى مەزمۇن گۈزەللىكىنى تېخىمۇ چاقنىتىقان. شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بەدىئىي گۈزەللىكنى قېزىشنىڭ ئۆزىمۇ تېخى قېزىلمىغان بىر تېما.

مەن بۇ قىسقا ماقالىنى يېزىۋېتىپ، شائىرنىڭ ھاياتىدىكى ھېكمەتلەرنى قۇرلارغا تىزىۋېتىپ، تۇيۇقسىز يېنىڭ بىر ماس كېلىپ قېلىشىنى بايقىدىم. تەقدىر مېنى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر تۇغۇلۇپ 70 يىلدىن كېيىن (1971 ـ يىلى) تۇغۇلۇشقا نېسىپ قىپتۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋاپات بولۇپ 70 يىل بولغاندا ـ مەن ئابدۇخالىقنىڭ يېشىغا قەدەم قويغاندا، ماڭا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەققىدە بىر پارچە ماقالە يېزىش نېسىپ بوپتۇ.

ھەيران قالدىم. تەقدىرنىڭ قىسمەتلىرى نەقەدەر ئاجايىپ ـ ھە!

ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈش كېسىلى توغرىسىدا

(ئەبجەش خاتىرە)

1

كىچىك چېغىمدا ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈپ قاچقان، لېكىن سايىسىدىن زادى قۇتۇلالماي ئاخىر ھېرىپ ئۆلگەن توشقانلىق ھېكايىسىنى ئاڭلىغانىدىم. گۆزەك ئېگىمدا سايە ۋە توشقان ھەققىدە بالىلارچە خىيالىلار پەيدا بولغان، ھاماقەت توشقانغا ئىچىم ئاغرىغانىدى. شۇ ۋاقىتتا مەن توشقانىنى قورقۇتقان سايىنى پەقەت ئۆز مەنىسىدىلا چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا يوشۇرۇنغان تىرەن مەنىنى ئاڭقىرالمىغانىكەنمەن. بۇ ھېكايە ئۆزاققىچە ئېسىمدىن چىقمىدى. ھەتتا كېيىن بۇ ھېكايىنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىنىمۇ ئاڭلىدىم. ئۇنىڭدا دېيىلمىچە، توشقان ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈپ كېتىپ قاچقان، لېكىن ئۆلۈپ قالمىغانىدى. ھېكايە «بىچارە توشقان ھازىرمۇ قېچىۋېتىپتۇ» دەپ تۈگەيتتى. چوڭ بولدۇم، ئەقلىمگە تولغانسېرى سايە ھەققىدىكى چۈشەنچەم چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى. سايىدىن ئىبارەت بۇ سىمۋولنىڭ كەينىدىكى بېشارەتلەرنى بايقىدىم. كىچىك ۋاقتىمدا گۆزەك تەپەككۇرۇم بىلەن «سايە دېگەن سايە، ئۇ ئادەمنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ» دەپ ئويلىغان بولسام، ئەمدىلىكتە توشقانىنى نېمىشقا ئۆز سايىسى قورقۇتقانلىقى ھەققىدە ئويلاپ كۆرۈپ، توشقانغا ھەقىقەتەن ئىچىم ئاغ-

رىدى. توشقاننى ئۆز سايىسىدىنمۇ ئۇركۈيدىغان قىلمۇەتكەن سە-
ۋەبلەر روشەنلەشكەنسېرى نەچچە قېتىم ئىچىمگە تىنىپ ئىختىيار-
سىز «ئۇھ» دەۋەتتىم.

نېمىشقا بۇ پاجىئە يۈز بېرىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبچىسى توشقانمۇ
ياكى ئۇنىڭ سايىسىمۇ؟ ۋە ياكى باشقا بىر سىرلىق سەۋەبمۇ
بارمۇ؟

تەپەككۇر قىلىش پېقىرغا بىرخىل خۇمار، شۇڭىمىكىن،
«ھالىمغا باقماي» تۇرمۇشتىكى ئادەتتىكى ئىشلاردىن مەنىسى
تولىمۇ تىرەن ھەقىقەتلەرنى كوچىلاپ ئۆگىنىپ قاپتىمەن. شۇڭا
بۇ ئادەت مەن ئۇچۇن بىر خىل خۇمارلا ئەمەس، بەلكى ھەۋەس
كېسىلى. بۇنداق كېسەلدىن قۇتۇلماق بەكمۇ تەس. ئۇ تولىمۇ
شېرىن، لېكىن بەزىدە تولىمۇ ئازابلىق بىر كېسەل ئىكەن.

توشقان نۇقتىسىدىن چىقىپ كۆزەتسەك، ئۇ ھاياتلىق دۇنيا-
سىدىكى بىر كىچىك جاندار، ئۆزى تولىمۇ ئاجىز، لېكىن ئەتراپى
خەتەرگە تولغان، نۇرغۇن كۈشەندىلەر ئۇنى ماراپ ياتىدۇ. شۇڭا،
سەگەكلىك توشقانىنىڭ خېيىمخەتەردىن قۇتۇلۇشتىكى ئەگىشى-
رى. لېكىن، زىيادە سەزگۈرلۈك توشقاندىكى بۇنداق ئارتۇقچە-
لىقنى بىرخىل ئاجىزلىققا ئايلاندۇرۇپ قويغان... شۇڭا ناتونۇش
نەرسىنى كۆرسىلا ئۇركۈيدىغان، بىرەر خەۋپ ـ خەتەرنىڭ شەپە-
سى بولار ـ بولماي بەدەر قاچىدىغان بوپقالغان، ئاقىۋەتتە ئۇنىڭ
بىر قارىماققا بەكمۇ كۆلكىلىك، بىر قارىماققا تولىمۇ پاجىئەلىك
قورقۇنچاقلىق تراگىدىيىسى بارلىققا كەلگەن...

بۇ پاجىئەدىن يەنە نەچچە خىل ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش
مۇمكىن:

بىرىنچى، توشقان دائىملا ئەنسىزلىك ئىچىدە ياشاپ، ئۆز
ئاجىزلىقى تۇپەيلىدىن بۇ خىل پاجىئەگە ئادەتلەنىدى. دېمەك،
تۇگىمەس خەۋپ ـ خەتەر ئىچىدە ئۆز بەختەرلىكىگە ھېچقانداق
كاپالەت بولمىغان شارائىتتا ياشاشمۇ تەپەككۇردىن مەھرۇم قىلە-

دۇ. بۇنداق مەھرۇملۇق ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈشنى پەيدا قىلىدىغان بىر پاجىئە.

ئىككىنچى، توشقانىنىڭ بەختسىزلىكىگە ئۇنىڭ قورقۇنچاقلىقى ۋە ئاجىزلىقى سەۋەبچىمۇ ياكى ياشاۋاتقان تاشقى مۇھىتمۇ؟ ئوبدانراق ئويلانساق، تەپەككۇر كۆزى بىلەن قارىغۇچىلارغا ھەممە جانلىق ئۈچۈن ھەرقانداق مۇھىت خەتەر بىلەن تولغان بولىدۇ. قانداق ياشاش شۇ جانلىقنىڭ ئۆزىگە باغلىقتۇر.

ماھىيەتتە ھەرقانداق بىر جانلىق — «توشقان». ھەرقانداق بىر جانىنىڭ ئۆز يېنىدىلا ئەجەللىك كۈشەندىسى بار. بىز گۆدەكلەرچە تەپەككۇر قىلىپ توشقاننى يولۇاسقا سېلىشتۇرۇپ، توشقان يولۇاسقا قارىغاندا ناھايىتى ئاجىز، دۈچ كېلىدىغان خەتەر كۆپ، يولۇاس قۇدرەتلىك، ئۇنىڭغا ھېچكىم چېقىلالمايدۇ، دەپ قارىساق، رېئاللىقنىڭ ئاچچىق مەسخىرىسىگە ئۇچرايمىز. ئەشەنمىسىكىز، نېمىشقا ھازىر توشقان جىق؟ ئەمما، قۇدرەتلىك سانالغان يولۇاسنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىۋاتىدۇ؟

ئەسلىي گېپىمىزگە يانساق، ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈش بىر خىل پسىخىك كېسەل، لېكىن ئۇ توشقانغىلا خاس كېسەل ئەمەس، ھەتتا بەزىدە «پىلمۇ ئوسۇرۇپ قويۇپتۇ» دېگەندەك، يولۇاس چېغىدا يۈرەكزادىلىك قىلىشى، ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈپ قاچقاندا يولۇاسلىق سۇرىدىن قېلىشى مۇمكىن. بىز توشقاننى بىرخىل تەمسىل دەپ چۈشىنىپ، ھەتتا بەزىدە يولۇاسنىمۇ توشقان دەپ تەسەۋۋۇر قىلىپ باقساق، بۇ پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى مۇددىئا بىردىن ئايدىڭلىشىدۇ.

2

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىمدا يۇز بەرگەن بىر ۋەقە زادى ئېسىمدىن چىقمايدۇ: ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان يىلى ئۆ-

گىنىش باشلىقىمىزنىڭ ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى ئۇچۇن دەرس تەكرارلاشتا پايدىلىنىدىغان كىتابلىرى يوقاپ كەتتى. ئوقۇغۇچى ئۇچۇن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىدىغان ھەل قىلغۇچ پەيتته تەكرارلاش كىتابلىرى «گۆھەر» دىن ئەتىۋار بولۇپ كېتەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش سىنىپىمىزدىكى چوڭ «مەسىلە» گە ئايلاندى. تەدبىرلىك سىنىپ مەسئۇلىمىز «گۆ-ھەر» نى تېپىش ئۇچۇن پىشقان رازۋىدكىچىلارچە سالاپەت بىلەن دېلو پاش قىلىشقا ئاتلاندى. بىردىنلا سىنىپىمىزدىكى 40 نەچچە ئوقۇغۇچى «گۇماندار» لارغا ئايلىنىپ قالدى. شۇ چاغدا بىردىنلا كاللامدا: «مېنى ئوغرى تۇتۇپ قالارمۇ؟» دەيدىغان ۋەھىمە پەيدا بولدى. بېشىم زىڭىلداشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتته ئۆزۈمگە پاك ئىدىم. ساۋاقداشلارمۇ ھۆرمىتىمنى قىلاتتى. ئۆپچۆرەمگە قارد-سام، كۆپلىگەن ساۋاقداشلىرىمنىڭ چىرايلىرىمۇ ۋەھىمىدىن قى-زىرىپ كەتكەنىدى. ھەتتا ئاردىدا بۇ ئازابلىق «گۇماندار» لىقتا چىدىيالمىغان بىر غۇرۇرلۇق ساۋاقدىشىم يىغلاپ تاشلىدى. كال-لامدا بىردىن سوئال پەيدا بولدى: نېمىشقا ئۆز - ئۆزۈمدىن خۇدۇكسىرەيمەن؟ يا مەن كىتاب ئوغرىسى بولمىسام، ئەجەبا ئادەم گۇناھسىز تۇرۇپ نېمىشقا ئۆزىنى ئەيىبكارەك ھېس قىلى-دۇ؟

«گۆھەر» مۇ تېپىلمىدى، تەدبىرلىك «رازۋىدكىچى» نىڭ ھەرخىل چارە - ئامالىلىرىمۇ ئۇنۇم بەرمىدى. شۇڭا، بۇ ئىش تا ھازىرغىچە ئېسىمدىن چىققىنى يوق. گۇناھسىز تۇرۇپ گۇناھ-كار بوپقېلىش تۇيغۇسى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر جاھىل كېسەل-دەك خېلى يىللارغىچە مېنى ئازابلىدى. ھەتتا مۇنداق ئەيىبسىز ئەيىبدارلىق تۇيغۇسى — ئۆزۈم قىلمىغان ئىش ماڭا دۆڭگىلىپ قالارمۇ، دەيدىغان گۇماندىن كېلىپ چىققان ئۆز - ئۆزۈمدىن خۇدۇكسىرەش تۇيغۇسى نەچچە يەردە چىرايىمنىڭ ئورۇنسىز قى-زىرىشىغا سەۋەب بولۇپ قالدى. كوچا ئاپتوبۇسلىرىدا خەق مېنى

«يانچۇقچى» دەپ ئويلاپ قالمىسۇن دەپ ئىككى قولۇمدا ئاپتوبۇس شادىسىنى تۇتۇۋالىدىغان، بىرەرسى بىر نەرسە يېتۇپ كەتتى، دەپ چۇقان سالسا، دەرھال ئىستىخىيىلىك ھالدا يانچۇقۇمنى ئاختۇرۇپ سالىدىغان بوپقالدىم. ئوغرى مېنى ئوغرى تۇتقىلى ئوغرىلىغان نەرسىسىنى يانچۇقۇمغا سېلىپ قويسا قانداق قىلار-مەن؟ دەپ ئويلامدىم ياكى كاللامدا باشقا خىيال بارمۇ؟ ئۆزۈممۇ بىلمەيتتىم.

كېيىن بۇنداق خۇدۇكچانلىق ھەققىدە ئۇزاققىچە ئويلاندىم. بىزدە پىسخولوگىيە دوختۇرلىرى بولمىغاچقا، پىسخولوگىيە ئو-قۇتقۇچىلىرىدىن سورىدىم، لېكىن قانائەتلەنگۈدەك جاۋابقا ئېر-شەلمىگەچكە، ئۆزۈم كىتابتىن جاۋاب ئىزدەشكە مەجبۇر بول-دۇم. دۇنياغا مەشھۇر پىسخولوگلارنىڭ كىتابلىرىنىمۇ ئالا قوي-مىدىم. 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ چوڭ ئالدامچى، ئەڭ چوڭ پىسخولوگ دەپ زىددىيەتلىك نامغا ئېرىشكەن فروئىدنىڭ ئەسەر-لىرىنىمۇ ئوقۇدۇم، لېكىن جاۋاب تېپىلمىدى. ئاخىر تەۋەككۇل دەپ ئىگەم ئاتا قىلغان كاللامغا مۇراجىئەت قىلىپ، تەپەككۇر چىرىغىنىڭ پىلىكىگە ئوت ياقتىم.

سىنىپ مۇدىرىمىزنىڭ «گۆھەر» دېلوسىنى پاش قىلىش ئۈچۈن قوللانغان سىنىپ خاراكتېرلىك ئاممىۋى ئاختۇرۇش ھە-رىكىتىدە مەسىلە بارەڭ قىلاتتى. بىزدە ئاممىۋى ھەرىكەت ئادەت-تىكى ئىشقا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر ئوقۇغۇچىنىڭ يو-قاپ كەتكەن «گۆھەر» نى ئىزدەش ئۈچۈن ھەممە بالىدىن گۇماند-لىنىش ماھىيەتتە كىتابتىن ئىبارەت «گۆھەر» نى ئىزدەش باھا-نىسىدە كىتاب يېتۇرگۈچىدىن باشقا ساۋاقداشلارنىڭ كىتابىدىنمۇ قىممەتلىك، «غۇرۇر» دەپ ئاتىغان «گۆھەر» نى تاشقا ئۇرۇش پاجىئەسى ئىدى. ئەينى چاغدا بۇ ئىش ماڭا ئەخلاقسىزلىق ۋە قانۇنسىزلىق تۇيۇلمىغان، ھەتتا ئۆزۈممۇ شۇنداق قىلىش زۆ-رۇر، بۇ بىر خىل نورمال ئەھۋال دەپ قارىغانىدىم. مەسىلە دەل

بىر بالىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ 40 نەچچە بالىنىڭ غۇرۇرىنى يەرگە ئۇرىدىغان ھەرىكەتنى نورمالىلىق دەپ قوبۇل قىلىشىمدا ئىدى. كىتابنى قالغان 40 نەچچە بالىنىڭ ئوغرىلىشى ناتايىن، ئوغرى بىر ياكى ئىككى، ئەڭ كۆپ بولسىمۇ، ئالتە ـ يەتتىگە يەتمەسلىكى مۇمكىن. يەنە كېلىپ، بۇ سىنىپتىكى بالىلار «ئوغرى» دەپ گۇمان قىلغۇدەك ئەخلاقسىز ئوقۇغۇچىلارمۇ ئەمەس، مەكتەپتىمۇ ياخشى نامى بار بالىلار ئىدى. گەپ سىنىپ مۇدىرىدىن ئىبارەت ئۇستازىمىز، ئىگىمىزنىڭ ـــ قانۇنىي ۋەكىلىمىزنىڭ قىلمۇاتقىنى توغرىمۇ ـ خاتامۇ دېمەستىن قوللانغان خاتا تەدبىرى ـــ يولسىزلىقىدا ئىدى. ئۇنداقتا، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى زادى نەدە؟

گەپنى ئاممىۋى ھەرىكەتنى ئوپېراتسىيە قىلىشتىن باشلىساق، ئۇ بىرەر جەمئىيەت، بىرەر ئورۇندا ئاممىنى قوزغاش ئارقىلىق مەلۇم مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان پائالىيەت بولۇپ، بۇنداق ھەرىكەت پارتىيە، ھۆكۈمەت خاراكتېرلىك بولسا، تېخىمۇ كەسكىن تۈس ئالىدۇ. ئاممىۋىلىق ھالدا چۈشىنىپ ئۆزلۈكىدىن باشلىغان ئاممىۋى ھەرىكەت غايەت زور ئىلغار ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارغا تۈرتكە بولىدۇ. مەلۇم ئادەم ياكى گۇرۇھ تەرىپىدىن مەلۇم شەخسىي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قوزغالىسا، ئۇ ھالدا يۇ ھەرىكەت جەمئىيەتنىڭ پاجىئەسىگە سەۋەبچى بولۇپ، تالاي ئىجتىمائىي ئاپەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ھەرىكەت كۆپىنچە ھېسسىي تۈس ئالغان بولىدۇ. ھېسسىيلىق ھازىرقى زامانىنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسى قانۇنچىلىق بىلەن زادى سىغىشالمايدۇ. كۆپ ھاللاردا ھېسسىيلىق قانۇنچىلىقنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۆز خىيالىنچە ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە تېخىمۇ زور قانۇنسىزلىققا يول ئاچىدۇ. مەلۇم شەخس ياكى گۇرۇھ تەرىپىدىن تۇيۇقسىز قوزغىتىلغان ئاممىۋى ھەرىكەتنىڭ تايىنىدىغان قوزغىتىش ۋاستىسى ئاساسلىقى يەنىلا ھېسسىياتتۇر. نەق

گەپنى قىلساق، بۇنداق ھېسسىياتقا تايىنىپ تۈيۈقسىز قوزغالغان ئاممىۋى ھەرىكەت قانۇننى چەتكە قاقىدۇ. قانۇن بىر دەۋرنىڭ ۋىجدانىنى قوغدايدىغان ئىجتىمائىي ۋاستە سۈپىتىدە ئېغىر دەرد-جىدە دەپسەندە قىلىنىدۇ. دەل مۇشۇ دەپسەندە قىلىنىش ماھىيەت-تە ئاممىۋى ھەرىكەتلەر، قانۇنسىزلىق، ئىجتىمائىي بىخەتەرلىك-نىڭ كاپالەتسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەيىبسىز ئەيىبدارلىق تۈيغۇسىدۇر. سىنىپ مەسئۇلىيىتى ئەينى چاغدا دەل مۇشۇ خاتا-لىقنى سادىر قىلىپ، بىزنىڭ روھىيەت پەرۋىشچىمىز، ھاياتلىق بېغىمىزنىڭ باغۋېنى تۇرۇقلۇق ئۇنى ئۆز ئايىغى بىلەن چەيلىگەن گۇناھكارغا ئايلىنىپ قالغان.

جۇڭگو قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش بىلەن بىر-گە ئاممىۋى ھەرىكەتنى ئىجتىمائىي ئىسلاھات جەريانىدىكى مۇھىم ۋاستە قىلىپ كەلگەن بىر دۆلەت. نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە تۇرۇپمۇ ئەمدىلا قانۇنچىلىق ھەققىدە ئىزدىنىشكە باشلىغان، نۇرغۇن قانۇن تۈزگۈچىلەر ۋە قانۇن ئىجراچىلىرى قانۇن ئەخلاقىدىن تازا خەۋەردار بولۇپ كېتەلمىگەن دۆلەت. شۇ تۈپەيلىدىن ئارىمىزدا ئۆز ھېسسىياتىنى قانۇننىڭ ئورنىغا دەسسە-تىدىغان ھادىسە پات - پات يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ھادىسە پۈقرالارنىڭ كاللىسىدا قانۇندىن گۇمانلىنىش، ئىجتىمائىي بىخە-تەرلىكىدىن خاتىرجەم بولالماسلىق، ئۆز سايىسىدىن ئۆركۈش كېسىلىنى پەيدا قىلغان...

تۇڭ داخۇەنىنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق 6 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ھەرىكەتلىنىپ قانۇن ئىجرا قىلىش قاچانغىچە بىزگە ھەمراھ بولار؟» دېگەن ماقالىسىدە: «پۈتكۈل 20 - ئەسىردە بىز ناھايىتى كۆپ ئىجتى-مائىي مەسىلىلەرنى ھەرىكەت شەكلى ئارقىلىق ھەل قىلىشقا ئۇرۇندۇق، دەسلەپىدە ھە دېگەندىلا سىياسىي ھەرىكەتلەرنى قوز-غىدۇق» دەپ يېزىپ، 20 - ئەسىردىكى جۇڭگونىڭ رېئاللىقىدىن

بېشارەت بەردى. ھەقىقەتەن 20 ـ ئەسىردە جۇڭگودا بەزىدە ئوڭچىل، بەزىدە سولچىل تۈس ئالغان نۇرغۇن سىياسىي ھەرە-كەتلەر يۈز بەردى. بۇ جەريان ئىزچىل ھالدا سىياسىي قانۇندىن ئۇستۈن تۇرۇپ، نەچچە يىل ئىلگىرى ھاكىمىيەت توغرا دەپ ئېتىراپ قىلغان ئىشلار نەچچە يىلدىن كېيىن كەچۈرگۈسىز گۇ-ناھقا لايىق ئىشلار بوپقالدى. رەھبەرلىكىنىڭ بىر ئېغىز لەۋزى مەلۇم خىل قانۇندىنمۇ ئۇستۈن تۇرىدىغان ئەھۋال جەمئىيەتتىكى كۆزگە كۆرۈنمەس ئىجتىمائىي كېسەلگە ئايلاندى. ھەتتا كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى كېسەل دەپ قارىمايدىغان بولۇپ كەتتى. شۇ سەۋەب-تىن جۇڭگو پۇقرالىرى ئارىسىدا خۇدۇكسىرەش، ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈش ئومۇمىي پسىخىكىغا ئايلىنىپ قالدى. ھەتتا ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا دۆلەت رەھبەرلىرى: «ئىدىيىنى ئازاد قە-لىڭلار، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلىڭلار» دەپ تەكىتلەپ تۇرسىمۇ، كىشىلەر تولا بۇرۇنغا يەپ يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەچ-كە، ئىدىيىنى ئازاد قىلىشقا، دادىل بولۇشقا جۈرئەت قىلالمايدە-غان بولۇپ قالدى ۋە ھەتتا ھەرقايسى قاتلام رەھبەرلەر ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن خاتالىشىپ قېلىشتىن قورقۇش كەيپىياتى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى رەھبەرلىك ئىلمىگە كۇچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلىدىغان يېڭى شەكىللەر ھەققىدە ئىزدىنىشنى تۇرتكە بىلەن تەمىنلەيدىغان جۈرئەتنى بوغۇپ، ئىسلاھاتنىڭ تەرەققىياتىغا توس-قۇنلۇق قىلىدىغان پاسسىپ ئامىلغا ئايلىنىپ قالدى. سىز ئۇزاققا نەزەر سالسىمەن دەپ ئاۋارە بولماي، ئەتراپىڭىزغىلا نەزەر سالسە-ڭىز «سۇنىڭ ئېقىشىغا، تۇكنىڭ يېتىشىغا» بېقىپ ئىش تۇتۇپ، زىددىيەتتىن قېچىپ كۇن ئۆتكۈزۈۋاتقان تالاي جانابقتى ئەمەلدار-لارنى كۆرىسىز. ھەتتا سىزنىڭ باشلىقىڭىزمۇ دەل شۇنداق ئادەم بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «بۇ-رۇت ماجىراسى» دېگەن ھېكايىسىمۇ دەل ئاۋام ۋۇجۇدىدىكى مۇشۇ خىل خۇدۇكسىرەش، ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈش كەيپىياتە-

نى ئوبرازلاشتۇرۇپ بەرگەن ئېسىل ئەسەردۇر. مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىدىن بىر بۇرۇتلۇق تىزىملانسا، ھەممە بۇرۇتلۇق ئۆز بۇرۇتلۇق ئۆز بۇرۇتىدىن ئۇركۈپ ساتىراشخانىغا يۈگۈرەيدىغان پىسخىكا دەل بىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشىمىزغا، ئىدىيىنى ئازاد قىلىشىمىزغا، قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمىزغا دەخلى قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي كېسىلىمىزدۇر.

قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەتتە ئاممىۋى ھەرىكەت، ئاممىۋى سەپەرۋەرلىك، پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپانىنى ئوتقا تاشلاپ ھېسسىياتنى قانۇندىن ئۈستۈن قويۇش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاڭ بولىدىغان ئەڭ ئېغىر ئىجتىمائىي ئاپەتتۇر. ئەگەر قانۇن پۇقرالارنىڭ ئاڭلىقلىقىنى قوزغاپ، مەلۇم ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار نىشانىغا يېتىشكە تۈرتكە بولسا، بۇ جەمئىيەتنىڭ ساغلاملىقىنى، قانۇن پۇقرالارنىڭ ئەخلاقىغا ئايلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3

2001 ـ يىلى يۇز بەرگەن «11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈش كېسىلىنىڭ خەلقئارا جەمئىيەتتىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئامېرىكا تېررورلۇق ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، نەچچە سائەتتىن كېيىن پۈتكۈل دۇنيا ھەرىكەتكە كەلدى. دۇنيادىكى 200 نەچچە دۆلەت ۋە رايوننىڭ ھەممىسى مەيلى ئامېرىكىنىڭ دوستى ياكى دۈشمىنى بولسۇن، ئامېرىكىدىن ھال سورىدى، ئامېرىكا خەلقىگە ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھەتتا نۇرغۇن دۆلەت ئامېرىكىنىڭ بۇ تېررورلۇق ھۇجۇمىنى قوزغىغان تېررورچىلار (بۇ تېررورچىلار مەيلى گۇرۇھ بولسۇن، مەيلى دۆلەت بولسۇن) غا قايتارما زەربە بېرىشنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ پوزىتسىيىسىدىن «تېررور-

چى» دېگەن گەپ بىزگە ئارتىلىپ قالمىسا، دېگەن پۇراق چىقىپ تۇراتتى. ئەيىبسىز ئەيىبدارلىق تۇيغۇسى — ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈش بۇ خەلقئارا سورۇندىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتتى. مەن ھەيران قالدىم.

نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىدۇ؟

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرگە قارىساق، دۇنيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىمۇ ھايۋانات دۇنياسىغا بەكمۇ ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدا كۈچلۈك-لەرمۇ، ئاجىزلارمۇ بار. كۈچلۈكلەر ھەرخىل ئوسۇرۇق باھانە-لەر بىلەن ئاجىزلارنى بوزەك قىلىدۇ. ھەتتا بۇ يەردىكى ئادالەت تارازىسىنىڭ چوكىسى ئېگىسىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. لېكىن، بىر قانۇنىيەت بەكمۇ ئۆزگەرمەس ۋە ئېنىق، يەنى بۇ سەھنىدە كۈچلۈكلەرنىڭ دېگىنى ھېساب، كۈچلۈكلەرنىڭ دېگىنى مەڭگۈ توغرا. شۇ سەۋەبتىن كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنى بوزەك قىلىش ئۈچۈن باھانە ئىزدەپ ئاۋارە. ئاجىزلار بولسا ئىلىشىدىغان ساپاق تېپىپ بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى ئوڭشاپ ئاۋارە. ھەتتا بۇ جەريانداا ئۇلارنى ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈش كېسە-لى قىينايمۇ قويمىدۇ، بۇ ئۇركۈش بەزىدە تېخى كۈچلۈكلەرنىڭ ئەڭ ياخشى باھانىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەممىگە ئايان قانۇنىيەت بار، ئۇ بولسىمۇ «قورساق-نىڭ ئاغرىقى بولمىسا، تاۋۇز يېيىشتىن قورقماسلىق». ئىنچە-كىلەپ گەپ قىلساق، كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنىڭ خەتەرلىك ۋەزى-يەت تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن سەگەكلىكىنى چەكتىن ئاشۇرۇۋې-تىپ، ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈپ كېتىشنى ئۆزى دەۋاتقان گۈناھ-نىڭ جانلىق پاكىتى قىلىپ سۈرەتلەيدۇ. ئاجىزلار يەنە پاجىئە ئوتتىدا پۈچىلىنىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، ئۆز سايىسىدىن ئۇركۈش كېسىلىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى كۈچلۈكلەرنىڭ ئادالەتسىزلىكى، مۇتتەھەملىكى، ئۇششۇقلۇقىدۇر. ھازىر ئامېرىكا يولۋاس، باشقا

ئاجىز دۆلەتلەر توشقان رولىدا، توشقانلىق ئۇلارنىڭ ئەڭ زور گۇناھى. ئۇلارنىڭ توشقان بولۇپ قالغانلىقىدىن ئۆزگە «گۇناھى» يوق. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆز نۆۋىتىدە ئاجىزلىقمۇ زور گۇناھ.

4

مەن «گۇناھ تۈيغۇسى نەگە كەتتى؟» دېگەن ماقالەمدە ئادەمدە گۇناھ تۈيغۇسىنىڭ بولماسلىقىنى پاجىئە دەپ ھېسابلاپ ئۆكۈنگەنىدىم. ئارىدىن ھالا بىرنەچچە ئاي ئۆتتى. تۈيۇقسىز ئەينى چاغدا چالا پىكىر قىلىپ قويغانلىقىمنى سەزدىم. گۇناھ تۈيغۇسىنىڭ بولماسلىقى ئاپەت بولۇپلا قالماي، بۇ تۈيغۇنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىمۇ بىر ئاپەت ئىكەن. گۇناھ تۈيغۇسى بەك ئېغىرلىشىپ كەتكەندە، ئادەم ئۆزىنى پۈتۈنلەي گۇناھكار ھېس قىلىپ، توغرا ئىش قىلسىمۇ مەندىن خاتالىق ئۆتتىمىكىن، دەپ ئۆز - ئۆزىدىن ئەنسىرەيدىغان، بىرى ئۇنلۇكرەك گەپ قىلسىمۇ خۇدۇكسىرەپ يۈرەكئالدى بولىدىغان بولۇپ كېتىدىكەن.

نېمىشقا ئادەمنىڭ گۇناھ تۈيغۇسى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ؟

بۇ سوئال بىلەن تەڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىكى بىر ساۋاقدىشىم ئېسىمگە كەپقالدى. ساۋاقدىشىم ئۆگەي ئانىنىڭ قولىدا چوڭ بولغان بولۇپ، بەك تولا تاپا - تەنە ئاڭلاپ، تاياق - توقماق يەپ ئۆگىنىپ قالغاچقىمۇ، قاچانلا قارىسا غەمكىن يۈرەتتى. نېمىگىدۇر خۇدۇكسىرەيتتى. باللار بىكاردىن - بىكار تىللاپ، ئانىسى تاپسىمۇ جىم تۇراتتى. ھەتتا باشقىلار ئۆتكۈزۈپ قويغان خاتالىقى ئۈچۈن، ھەممە ئىش ئېنىق تۇرسىمۇ ئۆزىچە خۇدۇكسىرەيتتى. باشقىلار گۇناھنى ئۇنىڭغا دۆڭگەپ قويسا، ئۆزىنى ئاقلاش تۈگۈل ئۈجۈقۇپ كېتەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىز ئۇنى گۇناھكار دەپ ھېس قىلىپ قالاتتۇق. بۇ بالىنىڭ يەنە

بىر مىجەزى ياخشى مۇئامىلە قىلىپ قويساق ھەيران قالاتتى. ئۇنىڭغا قاراپ بىزمۇ ھەيران قالاتتۇق. ياخشى مۇئامىلە بەزىدە ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويياتتى. ئۇ بىر تېپىك ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈپ يۈرىدىغان «توشقان» ئىدى.

گۈناھ تۈيغۇسىنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىدىكى تۈپ سەۋەب ئۆزىنى ھەددىدىن زىيادە گۈناھكار ھېسابلاش، ئۆزىنىڭ مەن گۈناھكار دېگەن خىيالى بىلەن، باشقىلارنىڭ سەن گۈناھكار دېگەن پوپوزىسىغا ئىشىنىپ قېلىشتۇر. ئۆزىگە ئىشەنمەسلىك ۋە قۇلچىلىق بۇ خىل تۈيغۇنى كۈچەيتىۋېتىدىغان ئىككى مۇھىم ئامىلدۇر.

ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈش، ھەتتا ئاخىر بېرىپ سايىسىنىڭ سايىسىدىنمۇ ئۈركۈش بىزنىڭ بىر ئېغىر ئىجتىمائىي كېسىلىمىز. بۇ كېسەلنىڭ داۋاسى قانۇننى قورالغا ئايلاندۇرۇپ، ئۆز سايىسىدىن بۆسۈپ چىقىپ، نېمە ئۈچۈن؟ دەپ سوئال قويۇشنى بىلىش ۋە توشقاندەك 100 يىل ياشىغۇچە يولۇاستەك بىر يىل ياشايدىغان ئىدىيە بويىچە ئۈستىمىزدىكى توشقان تېرىسىنى چۆرۈپ تاشلاشتۇر. ھازىر ئېلىمىز قانۇن ۋە ئەخلاق بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشنى مۇھىم دۆلەت سىياسىتى قىلىپ بەلگىلىدى. لېكىن، قانۇن بويىچە دۆلەت باشقۇرۇش دۆلەتكىلا تايىنىپ ئەمەلگە ئاشىدىغان ئىش ئەمەس. بۇ پۇقرالارنىڭ ئۆزىنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىنى تولۇق چۈشىنىپ، ئاڭلىق ھالدا قانۇنغا رىئايە قىلىشى، ئۆز ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن قانۇنغا تايىنىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىزدە «يولدىن چىقما، خاندىن قورقما» دېگەن ئىدىيە بىلەن قانۇنغا تايىنىدىغان روھ يېتىلسە، خۇدۇكچانلىق، ئۆز سايىسىدىن ئۈركۈش شۇ چاغدا ئاخىرلىشىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ھۆكۈمەت ۋە ھەرقايسى قاتلام رەھبەرلىرىنىڭ ئاكتىپچانلىقىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان ئامىلدۇر. دۇنيادا ئادەمدەك سەت ئۈركۈيدىغان خەتەرلىك مەخلۇق يوق. ئادەم

ئۇركۈگەن چاغدا ۋۇجۇدىدىن روھى چىقىپ كېتىپ، سايىسى تۈگۈل، ھەتتا ئۆزىدىنمۇ ئۇركۈپ كېتىدۇ. ھەممە ئادەم ئۆزىدىن مۇشۇنداق ئۇركۈگەن چاغدا شۇ قوۋمنىڭ قىيامىتى تېخىمۇ يېقىنلاشقان بولىدۇ.

غەلىبە، سەن نەدە

1

شەرق ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرى ئادەمنىڭ تېنى بىلەن روھى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئات مىنگۈچى — چەۋەندار بىلەن ئاتنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاتقان، روھ چەۋەندازدۇر، تەن ئاتتۇر. چەۋاندار زەئىپ بولسا، ئاتنىڭ ئىختىيارىغا چۈشۈپ قالىدۇ. چەۋەندار كۈچلۈك بولسا، ئات ئىگىسىنى ئوقۇر ياكى بېدە يېنىغا ئەمەس، ئىنسانىي كامىللىق مەنزىلىگە ئاپىرىدۇ.

تۈركىيىنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى ياشار كامال «گۆر ئوغلى» دېگەن داستاندا: «ئات ئىگىسىگە باقىدۇ، ئانقا مىنگەن ئادەم جەسۇر بولسا، ئاتمۇ جەسۇر بولىدۇ. قورقۇنچاق بولسا، ئاتمۇ قورقۇنچاق بولىدۇ، ئۇركىگەك بولسا، ئاتمۇ ئۇركىگەك بولىدۇ. قورقۇپ تىترىسە، ئاتمۇ تىترەيدۇ. خۇشال بولسا، ئاتمۇ خۇشال بولىدۇ» دەپ يازىدۇ.

ئات بىلەن چەۋەندازنىڭ تەڭلا كۈچلۈك بولۇشى ئىنسانىي كامىللىقنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسىدۇر. شەرق ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرى تەن بىلەن روھنىڭ مۇناسىۋەت دىئالېكتىكىسىنى مانا شۇنداق چۈشەندۈرگەن. تەننى تاۋلاش جەريانىنى ماھىيەتتە تەن ئارقىلىق روھنى تاۋلاش جەريانى، روھ ئارقىلىق تەننى تاۋلاپ ئىنسانىي كامىللىققا يېتىشنى ھايانىڭ مەنىسى، دەپ قارىغان. ئىنساندىن ئىبارەت مەۋجۇدىيەتنىڭ تەن ۋە روھتىن ئىبارەت ئىككى تەرىپىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى دىئالېكتىكا شەرق ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى جەۋھەر قىسمى بولغان.

گەرچە بىزدە روھنى تاۋلاش ھەققىدىكى ئۇقۇملار خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملىشىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، تەننى تەربىيىلەش، چېنىقتۇرۇش ھەققىدىكى گۇزەل ئۇقۇم ۋە كېيىن تەرەققىي قىلىپ مۇستەقىل بىر پەننىڭ نامى بولۇپ قالغان «تەنتەربىيە» خەلق ئارىسىدىكى ھەممە ئادەم بىلىدىغان ئۇقۇمغا ئايلانغان. تەننى تاۋلاش ـ چېنىقتۇرۇش دېگەن گەپلەرگە قارىغاندا، مەدەنىيلىك، ئىلمىيلىك تۇسى تېخىمۇ قويۇق بولغان تەنتەربىيە (تەننى تەربىيىلەش) ئۇقۇمى مىللىي مەدەنىيەت قاتلىمىمىزدىكى ئالاھىدە تەركىب ۋە ئالاھىدە مەزمۇن بوپقالغان.

ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھەققىدە گەپ بولغاندا، ئات ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ، لېكىن ئىنسانلار ئانچە ئېتىبار بەرمەيۋاتقان يەنە بىر مۇھىم ئامىلمۇ بار، ئۇ بولسىمۇ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا قەدەم قويۇشى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىگە تۈرتكە بولغان قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق ئامىلىدۇر. قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى ئىنسانىنىڭ ئىنسانىي خاراكتېرىنى يارقىنلاشتۇرىدىغان مۇھىم ئامىللار بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخى تاھازىرغا قەدەر باشقىچە نۇقتىدىن ئېيتقاندا، مۇشۇ ئامىللارنىڭ مەسۇلى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ گۇزەل مەزگىلى ئەپسانە، رىۋايەت دەۋرى. قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى دەۋرى دەل مۇشۇ ئامىلنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان. ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ رومانتىك ۋە گۇزەل دەۋرى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىشىدىن ئىلگىرىكى يايلاق ئىمپېرىيىلىرى ـــ ئات مەدەنىيىتى دەۋرىمۇ بۇ ئامىللار ئارقىلىق رومانتىكىلىققا، گۇزەللىككە ئىگە بولغان. ئىنسانىيەت قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىققا بىر خىل گۇزەللىك سۈپىتىدە چوقۇنغان.

ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئىلگىرىلەشلەر كې-

يىنكى مەزگىلدە، بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىقتىن ئىبارەت روھنىڭ خاراكتېرىنى يېڭىلاپ، مەدەنىيەتتىكى ئىلگىرىلەش بۇ خىل روھقا يېڭى ھاياتىي كۈچ بېرىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھايات ـ ماماتلىق جەڭگاھلاردىن تىنچلىقتىكى جەڭگاھ ـــ تەنتەربىيە مەيدانىغا يۆتكىدى. بۇ خىل روھنىڭ ھايات ـ مامات جەڭگاھلىرىدىكى ئورنى ھوللىۋود ۋە شىياڭگاڭلارىدا ئىشلەنگەن شەخسىي قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق تەسۋىرلەنگەن كىنولاردىلا قېلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتمۈش ھەققىدىكى گۈزەل خىيالى بوپقالدى.

خۇددى پاكىستان تارىخچىسى، «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى سەئىد فەيياز مەھمۇد «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسى، ھىندىستاندىكى بۇيۇك موغۇل ئىمپېرىيىسى، ئوسمانىيلار ئىمپېرىيىسى دەسلەپتە شۇ دۆلەتلەرنى قۇرغۇچى مىللەتلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قەھرىمانلىق، قورقۇمسىزلىق روھى بىلەن دۇنياۋى ئىمپېرىيە لەرگە ئايلانغان بولسا، ئۇلارنىڭ زەئىپلىشىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى مۇشۇ خىل روھنى يىتتۈرۈپ قويغانلىقىدىن بولدى» دەپ خۇلاسىلىگەنىدەك، 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە بۇ خىل روھ دۆلەتچىلىك، مىللەتچىلىكتە ئىنسانىيەت ئورتاق چوقۇنىدىغان روھ بولۇشتىن قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن خاراكتېرى باشقا نۇقتىغا يۆتكەلدى. ئەمدى سىياسىي ئىمپېرىيىلەرنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرىدىغان نۇقتا ئورتاق ئىدىئولوگىيە، ئىلىم ـ پەن، زامانىۋى تۈزۈم نۇقتىسىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق تەنتەربىيىدىن ئىبارەت يېڭى شەكىل بىلەن قايتا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولدى. تەنتەربىيە ئومۇمىي خەلق ساپاسىنى ئۆلچەيدىغان، زامانىۋى پۇقرالىقنىڭ بىر مۇھىم شەرتى بوپقالدى. ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ۋەَ باشقا نۇرغۇن تەنھەرىكەن مۇسابىقىلىرى، تەنھەرىكەت تۈرلىرى بارلىققا

كەلدى، خەلقئارالاشتى. شەرق ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەن بىلەن روھىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان غايىلىرى- نىڭ بىرى تەننى تەربىيىلەپ، روھنى كۇچەيتىپ كامىل ئىنساننى لىققا يېتىشتۈرۈش مۇھىم بىر تەرىپى تەننى تەربىيىلەش دۇنياۋى غايىگە ئايلاندى. تەنتەربىيىدىكى كۇچلۇكلۇك دۆلەتنىڭ ئۇنۇۋېر- سال كۇچلۇكلۇكىدىكى مۇھىم تەرەپ بوپقالدى. 2000 - يىلى سېنتەبىر سىدنېيدا ئۆتكۇزۇلگەن 27 - نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مىسلىسىز داغدۇغىسى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ مۇسابىقىگە ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە، لېكىن ھازىرقى زامان ئالدىدا گۆدەك پېتى قالغان، جۇڭ- گودىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ ئاز سانلىق مىللەتنىڭ بىرى، دۇنيادە- كى تەخمىنەن 2500 دىن ئارتۇق مىللەت ئىچىدە چوڭ - كىچىك- لىك پەرقى بويىچە دەرىجىگە ئايرىغاندا 100 - دىن كېيىن قالمايدىغان ئۇيغۇر مىللىتىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلدى. ئۇلار قانداقتۇر بىر نەرسىنى كۆتەتتى، نېمىدىندۇر ئۇمىدلىنەتتى. ئۇلارنىڭ چىرايىنى خۇشاللىق ئارىلاشقان بىر خىل ئەندىشە تۇيۇ- غۇسى قاپلىۋالغانىدى.

2

ئۇيغۇرلار تارىختا قەدىمىي مىللەت بولۇپلا قالماي، قەھرە- مانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىققا چوقۇنۇپ كەلگەن مىللەتتۇر. قە- دىمكى خەنزۇ، تىبەت، پارس، ئەرەب، غەربنىڭ تارىخىي مەنبە- لىرىگە قارىغاندا، ئۇلارغا تەبىئەت كېلىشكەن قەددى - قامەت، ئېگىز بوي، قاۋۇل تەن ئاتا قىلغان. ئۇلارنىڭ ئويناق ئەقلى بىلەن چوڭقۇر تەپەككۇرى بۇ خىل تەن ئەۋزەللىكىنى تېخىمۇ نۇرلاندۇرغان. ئۇلار چوقۇنغان قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق روھى بۇ خىل ۋۇجۇد ئەۋزەللىكىگە روھ ئەۋزەللىكىنى قوشۇپ، ئاتا -

بوۋىلىرىمىزنى تارىختا كىشى پەخىرلەنگۈدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئىگە قىلغان. شەرق ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەن ۋە روھنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى دىئالېكتىكىسىغا ئۇيغۇرلار ئۆز ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق يېڭى مەنىلەرنى بېغىشلىغان.

يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىكىنمىچىلىك ۋە تەپەككۇر چۈشكۈنلۈكى قاتارلىق ھەر خىل ئىجتىمائىي، تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن مىللىتىمىز 20 - ئەسىرگە كەلگەندە قەھرىمانلىق، باتۇرلۇقتىن مېھرىنى ئۈزمىدىيۇ، لېكىن ئۇنى يېڭى مەنىلەر بىلەن بېيىتالمىدى. پۈتكۈل دۇنيانىڭ قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق روھى تەنتەربىيە، سودا، تېخنىكا ئارقىلىق يېڭى چىقىش يولىغا ئېرىشكەن بىر پەيتتە ئۇيغۇرلار21 - ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىغا كەلگەندە ئاندىن غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق روھى مەھەللىۋى لۇكچەكلىك، ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ قېنىنى چېچىش، شارابخورلۇق، بەڭگىلىك، زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىش، خوتۇنبازلىق شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. تەننى تەربىيىلەش روھنى تاۋلاش خاھىشىغا ئورۇن بەردى. روھىي ئاجىزلىق، تەننى ئۆز ئەركىگە قويۇۋېتىش خاھىشى تەن بىلەن روھنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى دىئالېكتىكىغا تەسىر يەتكۈزۈپ، ئادەمنى ئات (يەنى روھنى تەن) ئوقۇرغا سۆرەيدىغان ھالەت ئومۇمىي مىللىي پسىخىكىسىغا ئايلاندى. يېمەك - ئىچمەك سانائىتىمىزنىڭ بىردىن تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇرلاردىكى دېھقانچىلىقتىن كېيىنكي ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلىگە ئايلىنىشى، مىللىتىمىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدە كاۋاپچى، ناخشا - ئۇسسۇلچى، دەپ مەشھۇر بولۇشى، يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەك مودىسىنىڭ شەھەرلىرىمىزنى ئىستىلا قىلىشى بۇ خىل يۇزلىنىشنىڭ پولاتتەك دەلىلىدۇر. نەپسىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ، ماددىي مەئىشەت ئالدىدا رەسۋا بولۇش،

هۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ، ۋىجدان ۋە ئىمانىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قېلىش بىزدە كەم تېپىلىدىغان ئەھۋال ئەمەس، ئەلۋەتتە.

«ئىنسانىنىڭ قىممىتى ـــ ئاتىنىڭ سۈرىتىنىڭ باھاسى ئەمەس، بەلكى ئات مىنگۈچىنىڭ ماھىيەت ۋەزنى» دەيدۇ ئېنىسىكلوپېدىك ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2000 ـ يىل 4 ـ، 5 ـ (قوشما) سانىدا بېسىلغان «ئارىغنامە» سىدە.

مىللەتنىڭ روھىدىكى كۈچ ـــ مەنىۋى ئېنېرگىيىدۇر. مىللەتنىڭ ساپاسى مىللەت ئەزالىرى ساپاسىنىڭ يىغىندىسىدۇر. ئۇيغۇرلار بۇ نۇقتىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە قايتا ئەسكە ئالدى. دۆلەتنىڭ ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى ئۇلارنىڭ مەنىۋىيىتىدىمۇ ئىسلاھات دولقۇنى قوزغىدى. ئۇلار ئىسلاھاتتىكى ئاكتىپ ئامىلغا ئايلىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى، ئۆزلۈكىنى ئىسلاھ قىلمىسا بولمايتتى. چۈنكى، ھەر قانداق بىر ئومۇمىي ئىسلاھات جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى ئائىلە ۋە ئائىلىنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى بولغان ئادەم ئۆزلۈكىدىن باشلانمىسا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. ئىسلاھاتتا ئۆزلۈك ئىسلاھاتىدىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئۇيغۇرلارغا يەنە تەن بىلەن روھنىڭ مۇناسىۋەت دىئالېكتىكىسىنى ئەسلەتتى. ئۇلار روھ ۋە تەننىڭ تەرىپىسىگە كۆڭۈل بېرىشكە باشلىدى. تەنتەربىيە تەننى تەربىيىلەشتىكى مۇھىم ئۇقۇم سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىن ئورۇن ئالدى. تەننى تەربىيىلەش، روھنى تاۋلاش، تەننىڭ ئېچىكى قىسمىدىكى باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق، قارامىلىق روھىنى قېزىش ئارقىلىق روھقا كۈچ ـ قۇۋۋەت بېرىش، روھ ئارقىلىق تەندىكى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق ھۆجەيرىلىرىنى ئويغىتىش بىر خىل زۆرۈر ئېھتىياجغا ئايلاندى. تەنتەربىيە مەيدانلىرىدا ئادەم، تەپەككۇر مۇنبەرلىرىدە روھ پەيدا بولىدى.

«نوپۇس كۆپىيىۋاتىدۇ، ئەمما ئادەملەر ئازىيىۋاتىدۇ» دېگە-
نىدى يازغۇچىمىز ئابدۇللا ساۋۇت «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇر-
نىلىنىڭ 1997 - يىل 6 - سانىدا. بۇ يەردە يازغۇچىمىزنىڭ
كۆزدە تۇتۇۋاتقىنى باتۇرلۇق روھى بار ئادەملەر، ئەلۋەتتە. دې-
مەك، روھنىڭ پەيدا بولۇشى بىر ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى بوپقال-
دى.

3

چېلىشىش ۋە بوكس — دۇنيا تەنتەربىيىسىدىكى ئەڭ
جەلپ قىلارلىق تۈرلەرنىڭ بىرى. بولۇپمۇ بوكس تېخىمۇ شۇن-
داق. بۇ تۈر ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مۇھىم ھەرىكەت-
لەندۈرگۈچ كۈچى بولغان قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق،
چېۋەرلىكنىڭ مەسۇلى بولغان ئۇرۇشنىڭ — ئىنسانىيەتنىڭ
مەۋجۇتلۇق يولىدىكى ئېلىشىشنىڭ تەنھەرىكەت تۈرلىرى ئارىسى-
دا ئانچە ئىسلاھ قىلىنماي ساقلىنىپ قالغان بىر تۈرى؛ قەھرى-
مانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىقنىڭ تەنتەربىيە سەھنىسىگە يېغىن-
چاقلىنىشى. تەنتەربىيە ئەڭ دەسلەپ بىر ئىلىم دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈلگەندە، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق،
قارامىلىقنىڭ مەدەنىيلەشتۈرۈلۈشى، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ ھا-
يات - ماماتلىق ئېلىشىشى، دەپ قارىماي، بەلكى كۆڭۈل ئې-
چىش، تەننى تەربىيىلەپ روھنى تاۋلاش ئۇچۇن سەھنىگە ئېلىپ
چىقىلىشى، دەپ قارىدى. ھەتتا يېقىنغىچە بەزى دۆلەتلەر بوكس-
چىلىقنى مەدەنىيلىك ئەمەس، دەپ قاراپ چەكلەپ كەلدى. مەيلى
قانداق قارىلىشتىن قەتئىينەزەر، بوكسچىلىق ۋە چېلىشىش ھا-
يات - ماماتلىق ئېلىشىشنىڭ مەدەنىيلەشتۈرۈلگەن بىر قىسمى
شەكلىدە تەنتەربىيە ھەرىكەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بوپقالدى.
ئىنسانلار ۋۇجۇدىدىكى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق ۋە قارامىلىققا بول-

غان چوقۇنۇشىنى ئۇرۇش كىنولىرىدىن باشقا بوكس مەيدانىدىكى ئېلىشىش ئارقىلىق بېسىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار گەرچە جۇڭگو تەنتەربىيىسى مۇنبىرىدە 1950 ـ يىللاردىن كېيىن چېلىشىش قاتارلىق تۈرلەردە كۆزگە كۆرۈنگەن بولسىمۇ، 1990 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا رىقابەت كۈچى، خېيىمخەتىرى ئىنتايىن كۈچلۈك، قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، ئەقىل ـ پاراسەت مۇجەسسەملەنگەن بوكستىن ئىبارەت تەنھەرىكەت تۈرى بىلەن تۇيۇقسىز پەيدا بولدى. ئابدۇشۇكۇر مىجىت جۇڭگو بوكس شاھى دەپ ئاتالدى. ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئاسىيا بوكس چېمپىيونى بولدى. ئەكرەم قاتارلىق يەنە بىر قانچە بوكس ماھىرى مەملىكەتلىك بوكس مۇسابىقىلىرىدە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى. تەنتەربىيە ئوبزورچىلىرى جۇڭگو بوكس تەنھەرىكىتىنىڭ ئۈمىدى غەربىي شىمالدا، دەپ باھا بېرىشتى. بۇ نەتىجىلەر بىر مىليارد ئىككى يۈز مىليون نوپۇسقا ئىگە، نوپۇس رىقابىتى ئىنتايىن كەسكىن جۇڭگودا بارلىققا كەلدى.

بۇ نەتىجىنى بىر مۆجىزە دەپ قارىماي بولمايتتى. كېيىن بۇ ماھىرلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا ۋە ئاسىيادا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قىسىم مۇسابىقىلەردە ياخشى نەتىجە قازىنىپ ئابدۇشۇكۇر مىجىت، ئەكرەملەر ئاسىيا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىش سالاھىيىتىگە ئېرىشتى؛ ئابدۇراخمان ئابلىكىم دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ـــ تۆت يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان 27 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. بۇ شۇنداقلا ئابدۇراخمانىنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسىدىكى جۇڭگو بوكس ماھىرىنىڭ دۇنيا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە تۇنجى قېتىم قاتنىشىشى بوپقالدى. جۇڭگو لەرزىگەكەلدى، ئۇيغۇرلار لەرزىگە كەلدى. ئۇيغۇرلار بارغانسېرى پاكارلىشىپ كېتىۋاتقان بويىنى ئېگىزلەپ قالغاندەك ھېس قىلىشقا باشلىدى. قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئىسلاھاتتىن

بىۋاستە نەپكە ـــ روھ بىلەن تەننىڭ مۇناسىۋەت دىئالېكتىكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تەننى تەربىيىلەش، روھنى تاۋلاش، كۈچلۈك چەۋەندار، قاۋۇل ئات دەۋرىگە يېقىنلاپ قالغاندەك قىلاتتى.

لېكىن، 2000 ـ يىلى 18 ـ سېنتەبىردە سىدنېيدىن شۇم خەۋەر كەلدى. پۈتكۈل ئۇيغۇر غايەت زور ئۇمىدلەرنى كۈتكەن ئابدۇراخمان ئابلىكىم نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى، ھەل قىلغۇچ مۇسابىقىگىمۇ كىرەلمىدى. جۇڭگو مەتبۇئاتى ئابدۇراخمان ئابلىكىم بىلەن ياۋروپادا ئىككىنچىلىككە ئېرىشكەن پولشا ماھىرى پاكازىتىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇسابىقىنى بىر مەيدان كۈچلۈكلەر بىلەن ئاجىزلار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇسابىقە، دەپ تەسۋىرلەيدى. تەسەللى بېرىشنى مەقسەت قىلغاندەك كۆرۈنىدىغان بۇ خىل تەسۋىرلەشلەرنىڭ قايغۇلۇق، چۈشكۈن ھېسسىياتنىغا ھېچكىم ئامال قىلالمىدى. ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئاسىيا چېمپىيونى بولغاندا تىكلەنگەن باشلار ئاپتاپتا قالغان ناماز شام گۈلدەك سولاشتى. كىشىلەر ئەزەلدىن بىرەر مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ باقمىغاندەك ھەم ئىككىنچى قېتىم بۇنداق پۇرسەت كەلمەيدىغاندەك ئۇھ تارتىشتى. بەلكىم بۇ مەغلۇبىيەت پۈتكۈل خەلقكىلا ئەمەس، ئابدۇراخمانغىمۇ ئېغىر كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى، خەلقنىڭ روھىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ئابدۇراخمانغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايتتى.

سۈكۈت...

دەل مۇشۇ مىنۇتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ۋۇجۇدىكى يەنە بىر كېسەل ئاشكارا بولدى. 18 ـ سېنتەبىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئومۇمىي خەلق كەيپىياتىدىكى زور ئۆزگىرىشلەر خەلقىمىز ۋۇجۇدىدىكى روھ ـ تەن دىئالېكتىكىسىنىڭ تېخى گۆدەك باسقۇچتا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى. خەلقنىڭ روھىدىكى غەلىبە ئالدىدا پۈۋلەنگەن شارەك چوڭىيىپ، مەغلۇبىيەتتىن كېيىن

«پاك» قىلىپ ئېتىلىپ كەتكەندەك بىر خىل كەيپىيات روھىمىز-نىڭ تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى، بەكمۇ خاملىقىدىن بېشارەت بەردى.

دەرۋەقە، بىزنىڭ ئويىمىزچە بولغاندا ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىندا ئالتۇن مېدالغا ئېرىشسە، ھەممە رەقىبىنى ئۇرۇپ يانقۇزۇۋەتسە ياخشى بولاتتى. بىز پۇخادىن چىقاتتۇق.

بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە جۇڭگو 28 ئالتۇن مېدال، 16 كۈمۈش مېدال، 15 مىس مېدال، جەمئىي 59 مېدالغا ئېرىشتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جۇڭگو تېررىتورىيىسىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. مۇشۇ نىسبەت بويىچە رايونىمىز جۇڭگو ئالغان مېدال سانىنىڭ ئالتىدىن بىرىگە ئىگە بولغان بولسا، بەكمۇ ياخشى بولاتتى. لېكىن بۇنداق خىيال پەقەت بالىلارچە شېرىن ئارزۇدىن ئىبارەت، خالاس. چۈنكى، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئالتۇن مېدالى تېر-رىتورىيە ۋە نوپۇس كۆلىمىگە ئاساسەن تەقسىم قىلىنمىغان داش-قازانىنىڭ ئۈمىچى ئەمەس. ئۇنىڭغا كىمنىڭ ئىقتىدارى بولسا شۇ ئېرىشىدۇ. بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلىدى. دۇنيادىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ، زېمىنى كەڭرى دۆلەتلەرنىڭ بىرى ھىندىستان پەقەت بىر مىس مېدالغا ئېرىشەلىدى. كۇبادىن ئىبارەت كىچىك دۆلەت 11 كۇ-مۇش مېدال، 7 مىس مېدال، جەمئىي 29 مېدالغا ئېرىشتى.

ئابدۇراخمان ئابلىكىمنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئۇمىدسىزلىك ماھىيەتتە بىزنىڭ كۆڭۈل كۆزىمىزنىڭ تېخى كور، تەپەككۇرىمىزنىڭ ناھايىتى گال ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

4

مۇتەپەككۇرلار غەلىبە ھەققىدە سۆز بولغاندا ھامان: «مەغ-

لۇبىيەت غەلىبىنىڭ ئانىسى» دېگەن ھۆكۈمنى تىلغا ئېلىشىدۇ. ئالىملار مۇڭەپپەقىيەت ۋە غەلىبە ھەققىدىكى مىسالغا ئامېرىكا- لىق ئېدىسوننىڭ بىر يېڭى كەشپىيات يارىتىش ئۈچۈن مەڭ قېتىملاپ مەغلۇپ بولغانلىقىنى، رۇسىيىلىك گوركىينىڭ بىر پارچە ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن نەچچە يۈز قېتىم ئۆزگەرتكەنلىكى ھەققىدىكى ۋەقەنى تىلغا ئېلىشىدۇ. دېمەك، روشەن كۆز بىلەن قارىغاندا، مەغلۇبىيەت ماھىيەتتە غەلىبىدۇر. چۈنكى، مۇشۇ نۇرغۇن قېتىملىق مەغلۇبىيەت ئەڭ ئاخىرقى غە- لىبىگە ئاساس سالغانىدى ياكى غەلىبە بىناسىنىڭ ئۈلىنى بەرپا قىلغانىدى. شەرق ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرى ئاللادىن ئۆزىگە ياش ۋاقتىدا غەلىبە ئەمەس، مەغلۇبىيەت تىلەشكەن. دېمەك، ئۇلار تىلەۋاتقان مەغلۇبىيەت ماھىيەتتە مەغلۇبىيەت ئەمەس، ئاچچىق ساۋاق ياكى دەرس ئىدى.

يېقىلغان ئادەم مەغلۇپ بولغان سانالمايدۇ، ئورنىدىن تۇ- رۇشنى بىلمىگەن ئادەم مەغلۇپ بولغان ئادەمدۇر؛ يېقىلىشنىڭ تەمىنى تېتىغان ئادەم قانداق ئورنىدىن تۇرۇشنى بىلىدۇ، غەلە- بىنىڭ شېرىن تەمىدىن ھۇزۇرلىنالايدۇ، دەيدۇ يەنە مۇتەپەككۇر- لار.

تارىخ بىر ئۇرۇنۇش، سىناق جەريانىدۇر. تارىختىكى نۇر- غۇن ئۇلۇغ مۇڭەپپەقىيەتلەر مانا مۇشۇ ئۇرۇنۇش جەريانىدا بار- لىققا كەلگەن.

ئابدۇراخمان ئابلىكىمنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس، بۇ ھەرگىز قەلەم تەۋرەتكۈچىنىڭ بىلەرمەنلىك قىلىشىدىن كېلىپ چىققان ھۆكۈمۇ ئەمەس. ئۇلۇغ غەلىبە نۇرغۇن ئامىللارنىڭ بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى. بىز بايا سىدنېي 27 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە جۇڭگونىڭ 28 ئالتۇن مېدالغا ئېرىشكەنلىكىنى تىلغا ئالدۇق ۋە جۇڭگو تېر- رىتورىيىسىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان رايونىمىز-

نىڭ مېدالىلارنىڭ ئالتىدىن بىر ئۆلۈشىگە ئىگە بولالمىغانلىقى ھەققىدە توختالدۇق. جۇڭگو ئالتۇن مېدال ئومۇمىي سانىدا دۇنيا بويىچە ئۈچىنچى بولۇشتەك غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. بۇ نەتىجە 1978 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئىسلاھاتنىڭ، دۆلەت رەھبەرلىرى ۋە پۈقرالارنىڭ تەنتەربىيە ئېڭىنىڭ ئۆسۈپ، تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ دۆلەتنىڭ ئۇنۇملۇق بايلىقى ۋە ئاھالە ساپاسىدا تۇتىدىغان مۇھىم ئورنىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. ماھىيەتتە تەنتەربىيىمۇ بىر خىل ئىگىلىك. ئۇمۇ دۆلەتنىڭ سېلىنمىسى ۋە غەمخورلۇقىغا، ئالاھىدە سىياسەتلەرنى تۈزۈپ ئىلھاملاندۇرۇشقا موھتاج. شۇ چاغدىلا پۈقرالارنىڭ تەنتەربىيە ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ۋە بۇ خىل ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى تۈرتكىلىك كۈچكە ئىگە بولىدۇ. ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىمۇ تەنتەربىيىگە مەلۇم ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ. چەت ئەللەردە تەنتەربىيە ھەرىكىتىنى ئىقتىسادىي ھەرىكەت، دەپ قارايدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت.

رايونىمىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، گەرچە بىز جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولساقمۇ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئوخشاش تەنتەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىش، يېڭى ۋەزىيەتتىكى تەنتەربىيەنىڭ رولىنى تونۇپ يېتىش يېتەرلىك ئەمەس. تەنتەربىيىگە سېلىنغان سېلىنما نىسبەتەن ئاز. تەنتەربىيىنىڭ تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان پۈقرالارنىڭ تەنتەربىيە ئېڭى تۆۋەن ياكى ئويلىنىش باسقۇچىدا. ئۇنىڭدىن باشقا، ئابدۇراخمان ئابلىكىم شۇغۇللىنىۋاتقان بوكسچىلىق شىنجاڭدا 1995 ـ يىللاردىن كېيىن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى. دۇنيا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ياۋروپا، ئامېرىكىلارنى بوكسنىڭ ماكانى، مەكتىپى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلاردا بوكسچىلىق خىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. دېمەك، بۇ ئۇزاق تارىخ ئۇلارنى تەجرىبە ـ ساۋاق ئۇستۇنلۇكى بىلەن تەمىنلىگەن. بۇ جايلاردىكى خەلقنىڭ بوكسقا بولغان تونۇ-

شى، مۇھەببىتى خېلى چوڭقۇر. ئاسىيا ۋە جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بوكس تەنھەرىكىتىنىڭ تارىخى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس، خەلقىنىڭ تونۇشىمۇ يېتەرسىز، تەجرىبە - ساۋاق ناھايىتى كەم-چىل. سەۋىيىسى يۇقىرى مۇسابىقىلەرنىڭ ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇش قېتىم سانى ئاز. ئاتا - بوۋىمىزدىن قالغان «شەھەرنىڭ پىستە-سى سەھرانىڭ يولۋىسىنى ئېلىپ قويىدۇ» دېگەن ھېكمەت بۇ ئەھۋالغا بەكمۇ باب كېلىدۇ.

ئۇيغۇر بوكس ماھىرىنىڭ دۇنيا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇ-سابىقىسىگە تۇنجى قېتىم قاتنىشىشى ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە تارىخىدىكى بىر دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە. بۇ ئۇيغۇرىدىكى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇق، قارامىلىق روھىنىڭ ئويغانغانلىقىنىڭ بەلگىسى، شۇن-داقلا ئۇيغۇر تەنتەربىيىسىنىڭ دۇنيا بوسۇغىسىدىن ئاتلىغانلىقى-نىڭ بېشارىتى. ئۇيغۇرلاردا «بوسۇغا داۋان» دەيدىغان گەپ بار. ھەقىقەتەن سەپەر ئۇچۇن ئەڭ ئېگىز داۋان بوسۇغا داۋىنىدۇر. ئابدۇراخمان ئابلىكىم بوسۇغا داۋىنىدىن ئاتلىدى. گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، دۇنياۋى بوكسىنىڭ ئەڭ ئىلغار سەۋىيىسىنى ئۆز تېنى ئارقىلىق بىۋاستە تەجرىبە قىلىپ كۆردى. بۇ ئابدۇ-راخمان ئابلىكىم ئۇچۇنمۇ، جۇڭگو بوكس تەنھەرىكىتى ئۇچۇنمۇ، جۇڭگولۇقلار ئۇچۇنمۇ چوڭ دەرس، تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى. ئۇيغۇرىدىن ئىبارەت بىر مىللەتنىڭ تەنھەرىكىتى ئۇچۇن ئېيتقاد-دا، ئابدۇراخمان ئابلىكىمنىڭ شۇ مۇسابىقىگە قاتنىشىشىنىڭ ئۆزى غەلىبە. بۇ ھەرگىز روھىي غالىبىيەتچىلىك ياكى ئۆزىگە تەسەللى بېرىش ئۇچۇن ئېيتىلغان گەپ ئەمەس. ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئەمدى تېخى 22 ياشقا كىردى. ئۇيغۇر بوكسچىلىقىنىڭ تارىخى ئەمدى ئون نەچچە يىلغا قەدەم قويدى. ئابدۇراخماننى ئېلىپ ئېيتقاندا، 22 ياشقا كىرمەي تۇرۇپ مۇشۇنداق ئېسىل پۇرسەتلەرگە ئېرىشىشىنىڭ ئۆزى غەلىبە. ناۋادا ئۇ بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويمىسا، ئۇيغۇرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ

بوكس تەنھەربىكەتچىسى بوپقېلىشىدا ئۈمىد زور. يەنە بىر ئۇلۇغ بوكسچى، ئۇيغۇر بوكس تەنھەربىكتىنىڭ ئاساسچىسى ئابدۇشۇكۇر مىجىت ئەمدى 29 ياشقا كىردى. ئۇ جۇڭگودىكى ئەڭ يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە (تولۇق كۇرس) تەنھەربىكەتچى بولۇش سۇپىتى بىلەن نۇرغۇن تەجرىبە - ساۋاقلارنى ھازىرلىدى. ئابدۇشۇكۇر مىجىتنىڭ بىسىپ ئۆتكەن يوللىرىنىڭ ئۆزى بىر ئەڭ ئېسىل قوللانما. ئۇنىڭ ئۆتكۇر ئەقىل - پاراسىتى، بوكس مەيدانىدىكى جانلىق پىكىر يۈرگۈزۈشى بوكس تربىيىلىقىنىڭ تېپىلغۇسىز ياخشى ماتېرىيالى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئوغلانلارنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋاپىپەقىيىتى ئۆز خەلقىگە ئىلھام بەردى، ئۇلارنىڭ قەلبىدە تەنتەربىيىگە بولغان مۇھەببەت، ئىشەنچ ئۇرغۇنتتى. خەلقىنىڭ قوللىشى، مۇھەببىتى تەنتەربىيە ئۈچۈن ئەڭ زور تۈرتكىلىك كۈچ. دېمەك، ھازىر بىزنىڭ تەنتەربىيە ھەربىكتىمىز ۋە ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان بوكسچىلىق ھەربىكتىمۇ ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. روھ بىلەن تەننىڭ مۇناسىۋەت دىئالېكتىكىسى ئۆز ئەسلىگە قايتىش يولىغا قەدەم قويدى. تەننىڭ تىزگىنى روھقا ئۆتكەندە، تەن كۈچلىنىپ روھنى ھەر مەنزىللەرگە يەتكۈزەلەيدىغان ھالغا يەتكەندە غەلىبە مۇقەررەر بىزگە مەنسۇپ بولماي قالمايدۇ؛ ئەڭ چوڭ مەغلۇبىيەت ۋە ئەڭ چوڭ بەختسىزلىك مەغلۇپ بولۇش پۈرسىتىگىمۇ ئېرىشەلمەسلىكتۇر.

27 - نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەربىكەت مۇسابىقىسى ئاخىرلىشىپ 1 - ئۆكتەبىردە ئامېرىكىدىكى «بۈگۈنكى ئامېرىكا گېزىتى» ئولىمپىك تەنھەربىكەت مۇسابىقىسىدىكى غەلىبە ۋە مەغلۇبىيەتلەر ھەققىدە «كىم ئەڭ مۇنەۋۋەر بولۇشى مۇمكىن» دېگەن نامدا بىر پارچە مۇلاھىزە ئېلان قىلدى. مۇلاھىزىدە بايان قىلىنىشىچە: «ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا ئەسكەرلەر ناپولېئوندىن: ‹كىم ئەڭ مۇنەۋۋەر بولۇشى مۇمكىن؟› دەپ سورىغان. ناپولې-

ئون قىلچە ئىككىلەنمەي: «غەلىبە قىلغۇچى» دەپ جاۋاب بەر-گەن.

بىز ناپولېئوننىڭ جاۋابىنى توغرا ياكى خاتا دېيەلمەيمىز. چۈنكى بىز سىدنېي ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە نۇرغۇن ئويلىمىغان ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆردۇق. دۇنيادىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر، نەچچە يىلدىن بېرى دۇنيا رېكورتىنى ساقلاپ كەلگەن تەنھەرىكەتچىلەر بۇ قېتىمقى مۇسابىقىدە مەغلۇپ بولدى، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يېڭى كۈچلەر ئىگىلىدى، بىز ناپولېئوننىڭ گېپىي بويىچە ئۇلارنى مۇنەۋۋەر ئەمەس دېيەلەمدۇق؟

ناپولېئون قانداق ئويلىسۇن، تەنتەربىيە مەيدانى جەڭ مەيدا-نى ئەمەس، تەنتەربىيە مەيدانىدىكى تىنچ رىقابەتتە ئەڭ مۇنەۋۋەر-لىك نامى پەقەت غەلىبە قىلغان كىشىلەرگىلا مەنسۇپ ئەمەس».

گەرچە ئابدۇراخمان ئابلىكىم ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابە-قىسىدە يېڭىلىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇ بىزنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر تەنھەرىكەتچىمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىقى، باتۇرلۇقى بەدىلىگە — تايانچ ئىچىدە روھ ۋە تېنىنى تاۋلاش بەدىلىگە بۇ پۇرسەتكە ئېرىش-تى. يەنە بىر قېتىم تەكىتلىسەك: «ئەڭ چوڭ مەغلۇبىيەت ۋە ئەڭ چوڭ بەختسىزلىك مەغلۇپ بولۇش پۇرسىتىگىمۇ ئېرىشەل-مەسلىكتۇر».

ئوقۇڭ! چىرايىمۇ بىر كىتاب

نۇرغۇن كىشىلەر كىتاب ئىزدەپ ئاۋارە. ئۇلار نەشرىياتلار ئارقىلىق قەغەزنى ۋاستە قىلىپ تاماملىنىپ قولىمىزغا تەگكەن كىتابلارنى بىردىنبىر بىر كىتاب دەپ ئادەتلىنىپ قالغاچقا، جا- ھاننىڭ كىتاب بىلەن تولغانلىقىنى بىلمەيدۇ. تەپەككۇر كۆزى بىلەن باقساق، كىتابلارنىڭ ھەممىسىلا ئىنسان ئىجاد قىلغان يېزىق بىلەنلا يېزىلمايدىغانلىقىنى، تەبىئەت ئىجاد قىلغان يېزىق- نىڭ ئىپادىلەش كۆچىنىڭ ئىنسان ئىجاد قىلغان يېزىقتىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى بايقايسەن. نۇرغۇن كىشىلەر تەبىئەتنىڭ بۇ يېزىقلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە تونۇيدۇ. تونۇغانلىرى- مۇ ئۆلۈك تونۇغاچقا، بۇ يېزىق يوشۇرغان سىرلارغا، ۋەقەلەرگە چۆكەلمەيدۇ. ئۆلۈك تونۇش سەۋەبىدىن تەبىئەت قوينىدا يۇز بەرگەن تۇرلۇك ئىبرەتلىك ۋە تەسىرلىك ۋەقەلەر ئۇلارنىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىدۇ يۇ، ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھېچقانداق ئۇنۇم پەيدا قىلالمايدۇ. يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار شەكىلنى كۆرىدۇ، مەنىسىنى كۆرەلمەيدۇ.

ئادەمنىڭ چىرايىمۇ بىز ھەر كۈنى ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان، لېكىن سەل قاراپ ئادەتلىنىپ قالغان بىر كىتاب. بۇ كىتابمۇ ھاياتنىڭ سىرلىرى بىلەن تولغان. ناۋادا سىز بۇ كىتابنىڭ يېزى- قىنى ئىگىلەپ، كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇپ باقسىڭىز، ئۇنىڭ ئىچى- دىن ئاجايىپ تراگېدىيەلەرنى بايقاپلا قالماي، كومېدىيەلەرنىمۇ بايقايسىز. بۇ كىتابنىڭ قەغەزدىن ياسالغان كىتابتىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ۋە مۆجىزىلەرگە بايلىقى سىزنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

ئالىملارنىڭ قارىشىچە، دۇنيادا قانچە ئادەم بولسا، شۇنچە خىل بارماق ئىزى بولىدىكەن، مۇتلەق ئوخشىشىدىغان ئىككى خىل بارماق ئىزى تېپىلمايدىكەن، بارماق ئىزى ئادەمنىڭ مەڭگۈ ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان ئارخىپى بولالايدىكەن. ئەلۋەتتە، ئالىي دەرىجىلىك تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسى بولمىسا، كۆزىمىزگە ھەممە بارماق ئىزى ئوخشاشلا كۆرۈنىدۇ، ئاددىي كۆز بىلەن ئۇنى بايقىيالمايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا كۆزدىمۇ بارماقتا ئوخشاش ئالاھىدىلىك مەۋجۇت بولۇپ، قارىماققا ئوخشاشتەك كۆرۈنگەن كۆز يۇقىرى پەن ـ تېخنىكىلىق ئەسۋابلار بىلەن تەكشۈرگەندە، مۇتلەق پەرقلەنگەن ھالەتتە ئايان بولىدىكەن. دۇنيادا كۆزى مۇتلەق ئوخشاش ئىككى ئادەمنى تاپقىلى بولمايدىكەن. ئىنسانداً بارماق بىلەن كۆزگە ئوخشاش يەنە بىر جاي بار، ئۇ بولسىمۇ ئىنسانىنىڭ چىرايىدۇر. ئەلۋەتتە، كۆز ئىنسانىنىڭ كۆركى. كۆز ئوخشاشمىغان ئىكەن، چىراي چوقۇم ئوخشايدۇ. لېكىن، كۆزدىكى پەرقنى ئادەتتىكى كۆز بىلەن پەرقلەندۇرمەك تەس، شۇڭا كىشىلەرگە نۇرغۇن كۆزلەر ئوخشاشتەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئادەمنىڭ كۆزىنى قارا كۆز، قوي كۆز، شەھلا كۆز، ئاھۇ كۆز، جادۇ كۆز، پىروزا كۆز، چېقىر كۆز دېگەن چەكلىك ئاتالغۇلار بىلەن ئاتايدۇ. ئادەمنىڭ چىرايى كۆز بىلەن بارماق ئىزىدەك پەرقلىنىدىغان، ئاددىي كۆز بىلەن پەرقلەندۇرگىلى بولىدىغان، دۇنيادا مۇتلەق ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر جۇپىنى تاپقىلى بولمايدىغان يەنە بىر ئالاھىدە مۆجىزىدۇر. دېمەك، چىرايمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان كىتابتۇر.

ئالىملارنىڭ قارىشىچە، قوشكېزەكلەرنىڭ چىرايى بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. ئەلۋەتتە، قوشكېزەك ئادەملەرنى كۆرۈپ باققانلار ئۇچۇن بۇ ھۆكۈم سىر بولمىسا كېرەك. لېكىن ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئەڭ ئوخشىشىدىغان قوشكېزەكنىڭ چىرايىدىمۇ كۆز بىلەن ئىنچىكىلەپ كۆزىتىش ئارقىلىق نۇرغۇن

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى تاپقىلى بولىدىكەن. قوشكېزەكلەرنى ئانىسىنىڭ بالىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ قويماي تونۇشىدىكى تۈپ سەۋەبىمۇ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق (باشقا پەرقلەر ۋە چىراي پەرقى) نىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ تاغدەك ئىسپاتى. بىزنىڭ پەرقلەندۇرەلمەسلىكىمىزدىكى سەۋەب ئىنسانىنىڭ مۇھەببەت قويمىغان شەيئىلەرنى تۇزۇك كۆزەتمەي، پەرۋاسىز ئۆتكۈزۈۋېتىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان.

ئانىلار «بوۋاقنىڭ چىرايى ئېقىۋاتقان سۈغا ئوخشايدۇ» دېيىشىدۇ، بۇ بىر شېئىرىي مەنىگە تويۇنغان گەپ. ئېقىۋاتقان سۇ قارىماققا ئوخشاشتەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن ئۇ بىر ئېقىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ بايا كۆرگىنىمىز بىلەن ھازىر كۆرگەن چېغىمىزدىكى تۇرقى مەڭگۈ ئوخشاشمايدۇ. چۈنكى، ھازىر كۆرگەن سۇ بايا كۆرگەن سۇنىڭ ئۆزى ئەمەس، بىزگە ئوخشاش كۆرسىتىدىغىنى ئۇنىڭ سۇلۇق خاراكتېرى. شۇڭا، پەيلاسوپلار: «ئادەم بىر ئېقىندىن پەقەت بىر قېتىملا ئۆتەلەيدۇ. ئىككىنچى قېتىم ئۆتكىنى دەل شۇ ئېقىندەك كۆرۈنگەن بىلەن يەنە بىر يەڭگۈشلەنگەن ئېقىندۇر» دەيدۇ. بوۋاقنىڭ چىرايىنىڭ ئېقىنغا ئوخشىتىلىشىنىڭ سەۋەبى دەل شۇ. بوۋاقنىڭ بۇگۈنكى چىرايى تۇنۇگۈنكى چىرايىدىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن، بۇ پەرقنى بىز سەزەلمىگەن بىلەن تەن ئالىمىز. كىشىلەرنىڭ ئادەمنىڭ چىرايىنى ئېقىنغا ئوخشاتماي بوۋاقنىڭ چىرايىنى ئېقىنغا ئوخشىتىشى ئۇنىڭ چوڭ بولۇش سۈرئىتىنىڭ نىسبەتەن تېزلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان. بوۋاق ھەر كۈنى ئۆسۈپ تۇرغانىكەن، ئۇنىڭ چىرايىنىڭ ھەر كۈنى بىر يېڭىلىنىپ تۇرۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. چوڭلارنىڭ چىرايىمۇ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن سۈرئەت بەك تېز بولمىغاچقا، بۇنداق يېڭىلىنىشنى بايقىماق تەس. ئىككى كۈندە بىر قېتىم ساقال ئالىدىغان ئەرلەر بۇ نۇقتىنى ئەڭ ياخشى ھېس قىلالايدۇ. دېمەك، ئادەمنىڭ چىرايى كىتاب بولۇپلا

قالماي، هەر مىنۇت ـ سېكونت يېڭىلىنىپ، يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلۇپ تۇرىدىغان كىتاب.

«چىراي كۆڭۈلنىڭ ئەينىكى» دەيدۇ پەيلاسوپلار. دېمەك، بۇ يەردە بىز چىراي ھەققىدە قىلغان بايىقى مۇھاكىمىلىرىمىزنىڭ چىراينىڭ تاشقى قەۋىتىدە ــ چىرايدىن ئىبارەت بۇ كىتابنىڭ سىرتقى قىسمىدا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى سېزىمىز. چىرايدىن ئىبارەت ھەر قاچان يېڭىلىنىپ، ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان كىتابنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنىڭ مەنبەسىنىڭ كۆڭۈل ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئۇنداقتا كۆڭۈل دېگەن نېمە؟ ئۇ دەل تەندىن ئىبارەت گۆشنى ئۆرە قىلغان جان ياكى روھنىڭ ئىنسانغا خاس بولغان ئويغاق قىسمى ياكى رەھبىرىدۇر. دېمەك، جاننىڭ، روھنىڭ ماھىيىتى كۆڭۈل. كۆڭۈل ياكى روھ بولمىسا، چىراينىڭ ئۆزگىرىشى شۇ ھامان توختاپ، چىراي دەپ ئاتىلىۋاتقان تەننىڭ يۈز قىسمىغا (باش قىسمىغا) مەنسۇپ بۇ گۆشنىڭ ھاياتىي كۈچى تۈگەيدۇ. بۇ يەردە خۇلاسە شۇكى، چىرايدىكى ئۆزگىرىش گۆشتىكى ئۆزگىرىشتەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ماھىيىتى يەنىلا روھ ياكى كۆڭۈلدۇر.

خەنزۇلاردا پالچىلىقنىڭ بىر تۈرى «چىرايغا قاراش» دەپ قارىلىدۇ ياكى چىرايغا قاراش خەنزۇ پالچىلىقىنىڭ مۇھىم بىر تۈرىدۇر. پالچىلىقنىڭ بۇ تۈرىدىن بىز قەدىمكىلەرنىڭ چىراي ھەققىدىكى ئىزدىنىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىپ، تەقدىرگە ھۆكۈم قىلىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بايقايمىز. دېمەك، بۇ ئىلمىنىڭ بارلىققا كەلگىنىگە قارىغاندا، قەدىمكىلەر «چىراي كۆڭۈلنىڭ ئەينىكى» دېگەن ھۆكۈمنى ئىلمىي بىلىپلا قالماي، يەنە بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرگەن. ئەلۋەتتە، روھتىكى يۈزلىنىش، روھتىكى خاھىش كۆڭۈلدە ئارزۇ ـ ئارمان ياكى غايە شەكىلىدە ئىپادىلىنىدۇ، ئىنسانىنىڭ كېيىنكى ھەرىكىتىگە تۈرتكە بولىدۇ. يەنى ئىنسانىنىڭ كەلگۈسى دەل شۇ كەلگۈسى كېلىشتىن بۇرۇن

لايمىلىنىپ بولغان بولۇپ، پال سېلىش چىرايدىكى روھنىڭ بەلگىلىرىگە ئاساسەن ئىنسانىنىڭ كەلگۈسىگە ھۆكۈم قىلىشتۇر. مەن بۇ يەردە پالچىلىقنى كۆككە كۆتۈرمەكچى ئەمەس. ئەمما، بىزنىڭ تەن ئېلىش ـ ئالماسلىقىمىزدىن قەتئىينەزەر، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان پالچىلىقنىڭ ماھىيىتى ۋە كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆزلەش ئىلىم مەسلىسىدۇر. بۇ يەردە ئوقۇرمەنگە بىلدۇرمەكچى بولغان نەرسىلەر چىرايدىن ئىبارەت كىتابنىڭ يېزىقىنى قانداق ئوقۇشنى بىلىۋالغانلىق، ئۆز تەقدىرىنىڭ پالچىسىغا ئايلانغانلىق، ماھىيەتتە روھىكلەرگە كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويۇش ئاكتىپلىققا ئېرىشكەنلىكتۇر.

چىراينىڭ ھەر خىل بولۇشى، ھەر بىر چىرايدىكى ئۆزگىرىش دەل شۇ چىرايغا تەسىر قىلىۋاتقان روھنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدىن كېلىپ چىققان. ئۇنداقتا بىز چىرايىنىڭ يېزىقىنى قانداق تونۇيمىز؟ چىرايدىن ئىبارەت كىتابنىڭ يېزىقى بىزگە پۈتۈنلەي سىر ئەمەس. ئەلۋەتتە، چىرايدا ئىپادىلەنگەن خۇشاللىقنىڭ نېمىدىن بېشارەت بېرىدىغانلىقى ھەممە ئادەمگە ئايان. چېھرىدىن خۇشاللىق يېغىپ تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ چىرايىدا قانداق بەلگىلەرنىڭ بولىدىغانلىقى ۋە بۇ بەلگىلەردىن چىرايدا قانداق ئىزلارنىڭ قالىدىغانلىقى، خاپىلىقتىن قانداق ئىزلارنىڭ قالىدىغانلىقى كۆپچىلىككە سىر ئەمەس. مانا بۇ چىرايدىن ئىبارەت كىتابنىڭ يېزىقى ھەققىدىكى بىزگە تونۇش ئۇچۇر. بىز بۇ يىپ ئۇچىنى بويلاپ ئىلگىرىلىسەك، چىرايغا ئائىت نۇرغۇن سىرلارنىڭ تېگىگە يېتەلەيمىز.

نېمە ئۈچۈن بەزى سەت ئادەملەر چىرايلىق، چىرايلىق ئادەملەر سەت ھەم سوغۇق كۆرۈنىدۇ؟ روھى خۇنۇك ئادەملەرنىڭ قەلبىدىكى سەتلىكنىڭ چىرايغا تېپىپ كېتىدىغانلىقى تەبىئەتنىڭ بىر مۇھىم قانۇنىيىتى.

بەزى كىشىلەرگە قارىسىڭىز ئۆزى تىرىك، چىرايى ئۆلۈك-

نىڭ رەڭگىدە، بۇنداق ھالەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا قانىنىڭ بۇزۇ-
لۇشىمۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ. ئۇنداقتا قان نېمە ئۈچۈن بۇزۇلـ-
دۇ؟ روھتىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ قانغا تەسىر قىلىدىغانلىقى تېبا-
ۋەت ئىلمى بىلەن ئاز - تولا تونۇشلۇقى بار كىشىلەر ئۈچۈن سىر
ئەمەس. دېمەك، ئۆزى تىرىك، لېكىن ئۆلۈك كۆرۈنىدىغان
چىرايمۇ قىزىقارلىق بىر كىتاب. نېمە ئۈچۈن بۇ ئالامەتلەر يۈز
بەردى؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈن ئەستايىدىل ئىزدە-
نىپ باقسىڭىز، بۇ سىرلارنىڭ تېگىگە يېتىسىز. بۇنداق قىلىش
بىر ئېسىل كىتاب ئوقۇغاندىن ھۇزۇرلۇق ئىش.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، چىراي
پەقەت بىر ئېكران، روھتا نېمە بولسا بۇ ئېكراندا ئەكس ئەتمەي
قالمايدۇ. بۇ خۇددى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قانداق پروگراممـا
تارقاتسا تېلېۋىزوردىن شۇنى كۆرگەندەك ئىش.

ئادەملەرنىڭ روھىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ روھى
بەكمۇ زەئىپ. بۇنداق روھلار پور تېرەكنىڭ غولى كەبى كاۋاك
ۋە ئاجىز بولىدۇ. روھنىڭ زەئىپلىكى روھ يالقۇنىنىڭ ئاجىزلـ-
قىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ ئاجىزلىق چىرايدا نۇرسىزلىق،
ئۆلۈكلۈك شەكلىدە ئاشكارا بولىدۇ. بەزى روھلار ئەڭ ئوسال
ئىدىيىلەر بىلەن قاپلانغان بولىدۇ. ئىدىيىدىكى ئوساللىق يەنە
چىرايغا تېپىپ چىقىپ، سەتلىككە ئۆزگىرىدۇ. روھىي ئېتىقاد،
غايە يالقۇنى بىلەن تولغان كىشىلەرنىڭ چىرايى ئىچىدە چىراغ
يانداۋرۇلغان ئۆيلەرنىڭ دېرىزىسىدەك يورۇق ۋە چاقناپ تۇرغان
بولسا، غايىسىز، ئېتىقادسىز، چۈشكۈن ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ
چىرايى توكى كەتكەن ئۆينىڭ دېرىزىسىگە ئوخشايدۇ. قىسقىسى،
روھىڭىزدىكى ئېتىقاد، ئەقىدە، ياخشىلىق، غايە يالقۇنى قانچە
كۈچلۈك بولسا، چىرايىڭىز شۇنچە نۇرلۇق بولىدۇ، ژۇجۇدىڭىز
نۇر ۋە ئېنېرگىيە بىلەن تولۇپ تاشىدۇ.

بالىلارنىڭ كىچىك ۋاقتىدا چىرايىنىڭ شۇنچە سەبىي، مە-

سۇم ۋە گۈزەل بولۇشى دەل ئۇلارنىڭ روھىنىڭ تەلپۈنۈش ئوتىدا كۆيۈۋاتقانلىقىنىڭ بېشارىتى. بۇ ئوت كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئۆچۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ياشلىق يالقۇنى ئىگىلەيدۇ. ئادەمنىڭ چىرايى ياش مەزگىلىدە يەنە بىر قېتىم نۇرلىنىدۇ. لېكىن، بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىلىدىكى بۇ نۇر ۋە يالقۇندىن چىرايغا تەپكەن نۇر مەڭگۈلۈك ئەمەس. ئۇ بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن ئاستا ئۆچۈپ كېتىدۇ. 17 ـ 18 ياش ۋاقتىدا ئاجايىپ چىرايلىق قىز ـ يىگىتلەرنىڭ يېشى چوڭايغانسېرى چىرايىنىڭ سەتلىشىپ كېتىشى ئەڭ ياخشى دەلىل. چىراي گۈزەللىكىنى مەڭگۈلۈك ساقلاشنىڭ ئامالى بارمۇ؟ قېرىغانسېرى سەتلىشىپ كېتىۋاتقان، ياشلىقىدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق بەزى كىشىلەر- نىڭ ئەكسىچە ياش ۋاقتىدا ئانچە كۆزگە كۆرۈنمىگەن، چىرايى ئادەتتىكىچە بەزى كىشىلەر چوڭايغانسېرى چىرايلىقلىشىپ كېتە- دۇ، بەزىلەر قېرىغانسېرى يېقىملىق، سالاپەتلىك بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، مەڭگۈ گۈزەل تۇرۇشنىڭ ئامالى يوق ئەمەس. ئەڭ ئاقىلانە ئامال ياشلىقنىڭ پارتلاپ تۇرغان يالقۇنىنى غايە، ئېتىقاد، ئەقىدە ئوتىنى ياقىدىغان تۇتۇرۇق قىلىپ، ۋۇجۇ- دىمىزدا ياشلىقنىڭ گۈلخانىدىن زور ۋە پارلاق يەنە بىر گۈلخانىنى ياندۇرۇش، پەسلىگە ئەگىشىپ مەۋجۇت بولىدىغان ياشلىق گۈل- خانى بىلەن بىر ئۆمۈر كۈنسېرى يالقۇنجاپ كۆيىدىغان بۇيۇك غايە، يۈكسەك ئېتىقاد، سۇنماس ئەقىدىلەرنىڭ ئوتىنى يېقىش...

بالىلار ۋە ياشلىرىمىزنىڭ گۈزەللىكى كۆزىنىڭ يېغىنى يەي- دۇ. لېكىن، بىزدە 20 نەچچە ياشتىن ئاشقاندا تۇيۇقسىز سەتلە- شىپ كېتىدىغان بىر ھالەت يېقىندىن بۇياق خېلى باش كۆتۈرۈپ قالغاندەك قىلىدۇ. كوچا ـ كويلاردا قارىماققا موم ھەيكەلدەك چىرايلىق، لېكىن قانسىز، نۇرسىز چىرايلارنى كۆرمەك تەس ئەمەس، ھۆسن تۈزەش ئورۇنلىرىنىڭ بازار تېپىپ قېلىشىمۇ بىر ھۇھىم پاكىت. ئەمەلىيەتتە پۇل كەتمەيدىغان ئەڭ ياخشى ھۆسن

تۇزەش ئورنى يۇرەك. بۇنىڭ ئۇسۇلى ـــ ياشلىق ئوتى ئۆچۈپ كېتىۋاتقان روھتا ئېتىقاد، ئەقىدە ۋە غايىنىڭ يېڭى گۈلخانلىرى ىنى يېقىپ چىراينى نۇرلاندۇرۇش... ئۇپا ـ ئەڭلىك، لەۋلىك بىرەدەملىك نەرسىلەردۇر، ئۇلار كەچتە يۇيۇۋاتقان ھامان يوقايدۇ.

جەمئىيىتىمىزدە خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان يەنە بىر ئەھۋال قارىماققا چىرايلىقتەك تۇرغان بەزى ئادەملەرنىڭ تۇيۇقسىز پور-كۆتەكتەك يېقىلىشى، قارىماققا سەتتەك كۆرۈنگەن جاپاكەش دېھقانلارنىڭ خېلى ياشلارغىچە بېجىرىم تۇرۇشى. كۆز ئالدىمىزدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان بۇ ئىككى خىل ئەھۋال بىزنى يەنە خىيالغا چۆكتۈرىدۇ. نېمىشقا شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىدۇ؟

بۇ ئەھۋالدىن ۋۇجۇدىمىزدا ساقلىنىۋاتقان بىر نەچچە كېسەللىكنى تېپىپ چىقىش مۇمكىن. بىرىنچىسى، بىز توغرا دەپ قاراۋاتقان بەزى قىممەت قاراشلىرى ۋە گۈزەللىك كۆز قارىشىدا مەسىلە بار ياكى ھەقىقەتەن ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن. يەنى بىر ئادەمنىڭ چىرايىنى بىر ئادەمگە ھۆكۈم قىلىشتىكى بىردىنبىر بەلگە دەپ قاراپ، كۆزىتىشىمىزدىكى يۈزەكىلىكنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، گىرىم ئاستىدىكى گۈزەللىكنى ھەقىقىي گۈزەللىك دەپ قېلىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ روھىي پۈچەكلىكى ۋە بۇلغىنىشىدىن خەۋەر تاپالمىغان. چىراي ھەققىدىكى ئىزدىنىشىمىز ۋە كۆزىتىشىمىزنىڭ يۈزەكىلىكى چىرايدىكى بەزى ئۇچۇرلارنى خاتا كۆرسىتىپ قويغان. ئادەتلەنگەن گېپىمىز بويىچە شۇنداق ساغلامدەك تۇرۇپ پور كۆتەكتەك يېقىلدى، دەپ قارالغان ئادەملەر دېھقانلار ئارىسىدا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئادەملەرنى شەھەردىن ئۇچراتماق تەس ئەمەس. ئۇلارنىڭ نەزىرىمىزنى ئالداپ كېتىشىدىكى سەۋەب شەھەرنىڭ بۇلغانغان ھاۋاسى ۋە بىزنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكەن قىممەت قارىشىمىز كۆزىمىزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەن. ئۇلارنىڭ ئاشقازى-

نى ساق، يۇرىكى كېسەل. يۇرەكنىڭ يەنە بىر مەنىسى كۆڭۈل، كۆڭۈلنىڭ يەنە بىر كۆچمە مەنىسى روھ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ئاشقازىنى ساق، روھى كېسەل.

ئىككىنچىسى، ھازىرقى زامان پەرداز ئىلمى ئارقىلىق چۈشىنىشىمىزچە، ھەتتا بۇ خىل زىننەتلەش بىزنىڭ يۇزەكى نەزەرلىرىمىزنى ئالداپ كېتەلمەيدۇ. لېكىن، بىزنى ئالدىغان بىلەن روھنى، كېسەللىكنى ئالدىيالمايدۇ. دېھقانلىرىمىزنىڭ روھى ساغلام، كۆڭلى ئازادە، ئۇلاردا ھاياتقا بولغان ساددىلارچە ئىشتىياق، ئەقىدە، ئېتىقاد بار. تەنگە پايدا قىلىدىغان ئالىي دەرىجىلىك ئوزۇقلار بىلەن ئوزۇقلىنىپ تۇرالمىسىمۇ، روھىنى باقىدىغان ئالىي دەرىجىلىك ئوزۇقلار كەم ئەمەس. روھى ماددىي مەنپەئەت بورانلىرى بىلەن بۇلغىنىپ، ئەۋرەزگە ئوخشاپ قالمىغان...

ئۇچىنچىسى، روھنىڭ بۇلغىنىشى. روھتىكى كېسەللىك ئۆمۈرنى قىسقارتىۋېتىدۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا، روھىدا بۇيۇك ئەقىدە، ئېتىقاد، غايە يالقۇنلىرى كۆيۈپ تۇرمىغان، مەنپەئەت ۋە چاكىنا ھەۋەسلەرنىڭ دۇتى بىلەن تولغان كىشىلەرنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولمايدۇ. بەزىلەر ئازاب ئادەمنىڭ جېنىغا سىڭىپ ئېكەك، دەپ قارايدۇ ۋە ياخشى ئىشلارنى قىلمەن، دەپ بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن كىشىلەرنى ئازاب ئېلىپ كەتتى، دەپ ئويلايدۇ. ئەمما، ئۇلۇغ ئىشلارنىڭ ئازابى بىلەن ئۆز دائىرىسىدىن ھالقىيالمىغان تەن روھنىڭ ئازابى ئوخشاشمايدۇ. ئۇلۇغ ئىشلارنىڭ ئازابى مۇھەببەتكە ئوخشاش تاتلىق بولىدۇ. بۇنداق ئازابنىڭ ئۆمۈرگە نىسبەتەن پايدىسى بار، زىيىنى يوق. ئىنسانىيەتكە بۇيۇك تۆھپىلەرنى قوشقان ئۇلۇغلارنىڭ ئۆمرى خېلى ئۇزۇن. بەزى ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشى نىسبەتەن تەس، قىيىنچىلىقلار بەكمۇ كۆپ، خېيىمخەتەر ئادەمنى قورقۇشىپ يۇرگەن بىر زاماندا تۇغۇلغانلىقىدىن پاسىقلار كەبى

ئۆكۈنۈپ يۈرمەي، شادلىنىدۇ، ئۇلۇغ ئىشلىرىمىزنىڭ مەنىسى بولىدىغان بولدى، دەپ تەقدىرگە شۈكۈر قىلىدۇ. دېمەك، ئۇلار-نىڭ ئازابى ئادەتتىكى ئازابتەك ئۆمۈرنى ئېكەكلىمەي، روھنىڭ يالقۇنىنى كۈچەيتىدىغان شېرىن ئازابتۇر.

خۇلاسە قىلغاندا، ئەقىل كۆزى بىلەن تونۇغاندا ئادەمنىڭ چىرايلىق تۈغۈلغانلىقى ئامەت. ئادەمنىڭ ئەقىدە، ئېتىقادلىق، بىلىملىك بولۇپ يېتىلىشى تېخىمۇ ئۇلۇغ ئامەت. كىشىلەر چىرايلىق ئادەملەرنىڭ بىر ئۆمۈر چىرايلىق تۇرۇشىدىن ئەجەبلىنىپ كەتمەيدۇ. ئەمما، چىرايى ئادەتتىكىدەك ئادەمنىڭ بارغانسېرى گۈزەللىشىپ كېتىۋاتقانلىقى ئادەمنى ئەجەبلەندۈرمەي قالمايدۇ. مانا شۇ چاغدا پەيدا بولغان بۇ نېمە ئۈچۈن؟ دېگەن سوئال بىزنىڭ چىراي ھەققىدىكى ئىزدىنىشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. دېمەك، چىرايىنىڭ سەتلىكى ياكى گۈزەللىكى ئۆز ئىلكىدىزدە-دۇر، قانداق تاللاش يەنە سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدۇر. روھىڭىزنى ئېتىقاد، ئەقىدە بىلەن سۇغىرامسىز، غايە بىلەن نۇرلاندۇرالمىسىز ياكى روھىڭىزنى ياشلىق گۈزەللىكىنى بۇزۇپ - چېچىپ ئويناىدىغان قىمارخانىغا ئايلاندۇرامسىز، بۇ سىزنىڭ تاللىشىڭىزغا باغلىق.

رېئاللىقنىڭ قاتلىرىنى ۋاراقلاپ

1

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئىمپېراتور ئاقساق تېمۇر بىر پۇتى قىسقا، بىر كۆزى قىسىق ئادەم ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئوردىسىغا بىرنەچچە رەسسامنى چاقىرتىپ رەسىمىنى سىزدۇرۇپتۇ.

بىرىنچى رەسسام ئاقساق تېمۇرنى پۇتلىرى ساپساق، كۆزى بېجىرىم بىر ئادەم سۈپىتىدە سىزىپتۇ. ئاقساق تېمۇر بۇ رەسسامنى كالتەكلەشكە بۇيرۇپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەن ئىككىنچى رەسسام ئاقساق تېمۇرنى تۇرقى ـ سىياقى قانداق بولسا شۇ پېتى ـــ ئاقساق، كۆزى قىسىق ھالەتتە سىزىپتۇ. ئاقساق تېمۇر رەسىمگە قاراپ بۇ رەسسامنىمۇ كالتەكلەشكە بۇيرۇپتۇ.

ئۈچىنچى رەسسام ئىككى كەسىپدىشىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى كۆرۈپ، بىر ھازا ئويلانغاندىن كېيىن، رەسىمنى سىزىشقا كىرىشىپتۇ. ئۇنىڭ رەسىمدە تەسۋىرلىنىشىچە، جاڭگالدا بىر كېيىك قېچىپ كېتىۋاتقان، ئاقساق تېمۇر ئاقساق پۇتى بىلەن تاشقا دەسسەپ ئوقيا تارتىپ، قىسىق كۆزىدە كېيىكنى قارىغا ئېلىۋاتقانكەن... ئاقساق تېمۇرگە بۇ رەسىم بەك ياراپ كېتىپتۇ ۋە رەسسامنى كاتتا مۇكاپاتلاپتۇ.

بۇ بىر ئىبرەتلىك ۋە تولىمۇ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ھېكايە.

تەپەككۇرى نىسبەتەن گال ياكى تەپەككۇر قىلىشقا ئىنتىلمەيدىغان ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ ياشاۋاتقان مۇھىت ياكى كۆزى كۆرگەن، قۇلىقى ئاڭلىغان ئىشلار دۇنيانىڭ ئومۇمىي

مەۋجۇتلۇقى ۋە ئاددىي ھالدىكى رېئاللىقىدۇر. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئېيتقاندا، رېئاللىق پەقەت رېئاللىق دېمەكتۇر. كۆز ئالدىدىكى نەرسىلەر رېئاللىقنىڭ ھەممە قىسمىدۇر. تەپەككۇر قىلغۇچى ئۇچۇن ئېيتقاندا، رېئاللىق ئۇنداق ئاددىي بولمايدۇ، سەزگۇ ئەزالىرىنىڭ تونۇغان رېئاللىقى پەقەت رېئاللىقنىڭ بىزگە يۇزلەن-گەن مەلۇم قىسمىدۇر. رېئاللىقنىڭ بۇ بىر پارچىسى ھەرگىزمۇ پۈتكۈل رېئاللىقنىڭ ئۆزى ئەمەس. دۇنيا ئوقۇپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان سېھىرلىك كىتاب، رېئاللىق شۇ كىتاب قۇرلىرىدا روشەنلىشىۋاتقان ھەقىقەتتۇر. خرىستىئان دىنىنىڭ بىر پوپى: «دۇنيادا بىرلا خىل (ئىنجىل) مەۋجۇت، ئەمما ھەر بىر خرىس-تىئان مۇرتىنىڭ (ئىنجىل) نى چۈشىنىشى بىلەن (ئىنجىل) نىڭ ئەسلىي مەنىسى قوشۇلۇپ نۇرغۇن يېڭى (ئىنجىل) پەيدا قىلغان» دېگەن مەنىدىكى بىر گەپنى قىلغان. يەنە بىر مىسال: ئىككى ئادەم سەپەرگە چىققان، بىرى يېتەرلىك ئوزۇقلۇق بىلەن يولغا چىققان، ئىككىنچىسى تەبىئەت توغرىسىدا يېزىلغان بىر پارچە كىتابنىلا ئېلىۋالغان، نەتىجىدە بىرىنچى كىشىنى يېرىم يولدا ياۋايى ھايۋانلار يەۋەتكەن، ئىككىنچى كىشى بولسا، كىتاب-نىڭ ياردىمىدە ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ يەپ، ئاخىرقى مەنزىلگە بىخەتەر يەتكەن. رېئاللىقمۇ دەل مۇشۇ ئىككى مىسالدىكى مەنە-دىن خالىي ئەمەس. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە، رېئاللىق «ئوبىيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بارلىق شەيئىلەر، ئوبىيېكتىپ مەۋجۇدىيەت» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. ھەقىقەتەن رېئال-لىق يۇقىرىقى ئىزاھاتىكىدەك پەقەت بىر، كۆزى بىلەن ئۇچراش-قاندىن كېيىن ئۇ ھەر خىل تۇرلىنىدۇ. كۆزەتكۈچى بۇ قاتلارنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى كۆرگەن بولىدۇ. بۇ قاتلار ماھىيەتتە رېئال-لىقنىڭ قاتلىرىدۇر. مىسالى، ئالدىمىزدا بىر ئىستاكان سۇ بولسۇن، تەپەككۇرى ئاددىي ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ پەقەت بىر ئىستاكان سۇ، چوڭقۇرراق تەپەككۇر قىلىدىغان ئادەم ئۇچۇن

ئېيتقاندا، ئۇ بىر سۇ ئىسىملىك ماددا، ئوكسىگېن بىلەن ھىد-روگېندىن تۇزۇلگەن، خىمىيىلىك تۇزۇلۇشى H_2O، بۇ ئىككى ئادەم نەزىرىدىكى سۇنىڭ رېئاللىقى ياكى سۇنىڭ ماھىيىتى قانداق پەرقكە ئىگە؟ قايسى خىل رېئاللىق سۇنىڭ ماھىيەتلىك رېئاللىد-قىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ؟

يەنە مىسال ئالساق، ئالدىڭىزدا بىر ئادەم سىزگە قاراپ كۇلۇمسىرەپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنداقتا شۇ چاغدىكى رېئاللىق ئۇ ئادەمنىڭ سىزگە قاراپ كۇلۇمسىرىشىمۇ ياكى كۇلۇمسىرەش كەينىگە يوشۇرۇنغان مۇددىئامۇ ۋە ياكى شۇ مۇددىئانىڭ كەينىد-كى مۇددىئامۇ؟

بىز بۇ ئەھۋالنى تەھلىل قىلساق، كۇلۇمسىرەش شۇ چاغد-كى رېئاللىقنىڭ بىرىنچى قاتلىمى، كۇلۇمسىرەش كەينىدىكى مۇددىئا رېئاللىقنىڭ ئىككىنچى قاتلىمى، مۇددىئانىڭ كەينىدىكى مۇددىئا رېئاللىقنىڭ جەۋھىرى بولۇشى مۇمكىن.

مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن خۇلاسە چىقارساق مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشىمىز: بىر قىسىم كىشىلەر كۆزى كۆرگەن، قۇلىقى ئاڭ-لىغان رېئاللىقنى رېئاللىقنىڭ ئۆزى، دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراش خاتا ئەمەس، لېكىن ئىلمىيلىكى كەمچىل. مەسىلەن، بىر ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىر تال ئۇرۇق پەقەت بىر تال دان بولسا، يەنە بىر ئادەم ئۇچۇن ئۇ بىر تال ئۇرۇق بىر باغلام ئەنجە ياكى خامان بولۇشى مۇمكىن.

يەنە بىر قىسىم كىشىلەر سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بىلگەن رېئاللىقنى تەپەككۇر كۆزى بىلەن كۆزىتىدۇ، مۇلاھىزە قىلىدۇ، ئۇنىڭدىكى ماھىيەتلىك ۋە ماھىيەتسىز نەرسىلەرنى ئايرىپ چىقد-ىدۇ، شۇ ئارقىلىق رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىگە يېقىنلاشماقچى بولد-ىدۇ. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق ئېرىش-كەن رېئاللىق بىلەن تەپەككۇر كۆزى تاسقاپ چىققان رېئاللىقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرلەشتۇرىدۇ ۋە رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىگە

چەكسىز يېقىنلايدۇ. بۇلار ھەقىقىي تەپەككۇر قىلغۇچىلاردۇر.

مىللەتنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئادىتىمۇ ئوخشاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ رېئاللىقنى ئىد-راك قىلىشىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىك تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەقدىر-گە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر مىللىي توپنىڭ تەپەككۇر خاھىشى رېئاللىقنىڭ تاشقى قاتلىمىنى رېئاللىقنىڭ ماھىيىتى دەپ تونۇ-سا، ئۇلارنىڭ تەقدىرى رېئاللىقنىڭ يادروسى، رېئاللىقنىڭ ما-ھىيىتى دەپ بىلىدىغان مىللەتلەرگە قارىغاندا، شورلۇق بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بەدىئىي تەپەككۇرغا ئەھمىيەت بېرىپ پەلسەپىۋى تەپەككۇرغا سەل قارىغان مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىمۇ ئاد-چە ياخشى بولۇپ كەتمەيدۇ.

قىسقىسى، رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىنى تەپەككۇر كۆزى بىلەن يالىڭاچلاپ چىقىش رېئاللىققا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشنىڭ ئاچ-قۇچىدۇر. تەقدىرنىڭ تەدبىرىڭدە دېيىلگەندەك، رېئاللىقنىڭ ما-ھىيىتىنى تونۇش، ئۆزىنى تونۇش، ئۆزى ھەققىدە ئىلمىي يەكۈن-گە ئىگە بولۇش، ئۆزىنى ئۆزگەرتىش، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزگەر-تىشنىڭ مۇقەررەر ئالدىنقى شەرتىدۇر.

2

مەرھۇم يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ 20 - ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قان ياشلىق ۋە جەڭگىۋار سەھىپىلىرىدىن بىرى بول-غان 1940 - يىللاردىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يورۇ-تۇشقا بېغىشلانغان ئېپوس خاراكتېرلىك رومانى «ئانا يۇرت» 20 - ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىلى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەدەبى-يات ھادىسىسى سۈپىتىدە قالتىس زىلزىلە قوزغىدى. رومانىنىڭ باھاسى قىممەت، تىراۋى كۆپ بولسىمۇ، بىر - ئىككى ئاي

ئىچىدىلا سېتىلىپ تۇگەپ، قايتا نەشر قىلىنىشى نەچچە يىلدىن بېرى ئېھتىياجلىق يۇرۇڭلۇقان «ئۇيغۇرلار كىتاب ئوقۇمايدۇ» دېگەن بىر تەرەپلىمە، ھاقارەتلىك سېپىق گەپنى چىققان يېرىگە تېقىۋەتىتى.

رومانىنىڭ مۇڭەپپەقىيىتى زادى نەدە؟ رومان ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ شانلىق سەھىپىلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق مۇڭەپپەقىيەت قازاندىمۇ ياكى باشقا سەۋەبمۇ بارمۇ؟

تارىخ قايتا تەكرارلانمايدىغان، ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان ئۆتمۈشتۇر. ئۆتكەن كۈنلەر بىزدىن قانچە يىراقلاشقانسېرى شۇنچە غۇۋالىشىدۇ، شۇنچە سىرلىق تۇس ئالىدۇ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تارىخنى ۋاراقلاپ بېقىش ئىستىكىنى قوزغايدۇ. ماھىيەتتە بۇ ئىستەك بۇگۈنكى رېئاللىق ــ تارىخنىڭ بۇگۈنكى نەتىجىسىنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەپ كۆرۈش تۇيغۇسىدىن كېلىپ چىققان تارىخىي رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىنى قىدىرىپ بېقىشقا ئۇرۇنۇش جەريانىدۇر.

كۆز ئالدىمىزدىكى رېئاللىقنى سەزگۈ ئەزالىرىمىز بىلەن بىۋاستە سېزىپ، قەلب كۆزىمىز بىلەن ماھىيىتىگە چۆكۈپ ئانالىز قىلىش، بىۋاستە تۇيغۇ بىلەن تاراشلاپ بېقىش مۇمكىن. تارىخنى ئۇنداق قىلغىلى بولمايدۇ. تارىخنى بۇنداق ئانالىز قىلىش ھوقۇقى تارىخ ئېقىمىنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى تەپەككۇر ئىگىلىرىگىلا مەنسۇپتۇر.

كېيىنكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن تارىخ ئەسلىي تارىختىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان ياكى تارىخچىلارنىڭ كۆزىتىش ئىقتىدارىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان ۋە ياكى مەلۇم مۇددىئانىڭ تۈرتكىسىدە مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەرتىلگەن، تارىخچىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ھەقىقىي تارىخنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تارىختۇر. شۇڭا، ھەقىقىي تارىخقا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇرۇنۇش

ياكى تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ يىلتىزىنى كولاپ بېقىشقا ئىنتىلىش تارىخ تەتقىقاتىنى ئۇزۇلمەس ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنە نۇرغۇن تارىخىي ھادىسىلەر يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تارىخ يازغۇ-چىنىڭ ئېھتىياجى ياكى چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن باشقىچە تۈس ئالىدۇ ياكى بۇرمىلىنىدۇ. بۇ خىل ئامىل تارىخنى قېلىن بىر قەۋەت سىرلىق پۈركەنجىگە ئورايدۇ. تارىخىي رومان ئۆلۈك تارىخنى بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ياردىمىدە تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنۇش جەريانىدۇر. لېكىن، بىر پارچە تارىخىي رومانىنىڭ يېزىلىپ پۈتكەنلىكى مەلۇم دەۋر تارىخىنىڭ تىرىلگەنلىكى ئەمەس، بەلكى تارىخنىڭ تارىخ ھەۋەسكارلىرى سەزگۈ ئەزالىرىنىڭ تارىخ بىلەن تېخىمۇ يېقىن ئۇچرىشىشى ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە كونكرېتلاش-قانلىقىدۇر. تارىخىي رومان يەنە بەدىئىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەينى دەۋر رېئاللىقىدىن ئىبارەت سۈمۈرغىنىڭ بۈگۈنگە ئېشىپ قالغان ئىسكىلىتىنى قايتىدىن سۈمۈرغ ھالىتىگە كەلتۈ-رۈش جەريانىدۇر. بۇ جەريان تارىخ ئىلمىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىل-مىي تەتقىقات يولىدىن ئايرىلىپ قالسا، بىز سۈمۈرغ دەپ قۇراش-تۇرغان گەۋدە ئەمەلىيەتتە توخۇ بولۇپ چىقىشى، ھەتتا ھېچنې-مىگىمۇ ئوخشىماسلىقى مۇمكىن.

«ئانا يۇرت» ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى تارىخىغا بېغىش-لانغان تۇنجى يىرىك ئەسەر ئەمەس. يازغۇچى ئابدۇراخمان قاھار-نىڭ 1980 - يىللىرى نەشر قىلغان «ئىلى دولقۇنلىرى» رومانى بۇ ھەقتە تۇنجى قېتىم رويابقا چىققان يىرىك ئەسەردۇر. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئوخشاشلىقى ـــ ئىككىلىسى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشنى مەقسەت قىل-غان. ھەر ئىككى رومانىنىڭ باش قەھرىمانى دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان يېگىتلەر. لېكىن، ئىككى ئەسەرنىڭ ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيىتى ئوخشاش ئەمەس. «ئىلى دولقۇنلىرى» رومانى ئەينى دەۋر چەكلىمىسى ۋە باشقا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن،

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىدىن ئىبارەت مەلۇم دەرىجىدە سىر-لىق تارىخنىڭ تاشقى ـــ ھادىسىۋى قاتلىمىنى ئەكس ئەتتۇرۇش بىلەن چەكلەنگەن. «ئانا يۇرت» رومانىدا بولسا، بۇ تارىخنىڭ ھادىسىۋى ـــ تاشقى قاتلىمىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، رومانداا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن رېئاللىق تارىخىي رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىگە تېخىمۇ چوڭقۇر يېقىنلاشتۇرۇلغان. ئەلۋەتتە، بىر پارچە رومانىنى مۇڭەپ-پەقىيەتكە ئىگە قىلىدىغان ئامىل بۇلا ئەمەس، تىل، ئوبراز ئامىللىرىنى چەتكە قاقالمايمىز.

1980 ـ يىللاردا ئېلان قىلىنغان، 1910 ـ يىللاردا يۈز بەرگەن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىغا بېغىشلانغان ئىككى رومان ـــ ئايشەم ئەخمەتنىڭ «ئۆچمەس ئىزلار» بىلەن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر-نىڭ «ئىز» رومانىدىمۇ يۇقىرىقى ھادىسە مەۋجۇت. ئالدىنقى رومان شۇ دەۋر رېئاللىقىنىڭ ھادىسىۋى قاتلىمىنى ئىپادىلەش بىلەن قانات تاپقان بولسا، كېيىنكى رومان رېئاللىقنىڭ ماھىيە-تىنگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن. ئەمما، بۇ خىل سىلىشتۇرۇش ئار-قىلىق «ئۆچمەس ئىزلار» بىلەن «ئىلى دولقۇنلىرى» نىڭ ئەينى تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشىش يولىدىكى قۇرۇ-لۇش خاراكتېرلىك تۇنجى قەدەمنى باسقانلىقىدەك ئالاھىدە رولـ-نى ئىنكار قىلمايمىز. ئايشەم ئەخمەت بىلەن ئابدۇراخمان قاھار بۇ قۇرۇلۇشنىڭ پەلەمپىيىنى بەرپا قىلدى. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر بىلەن زوردۇن سابىر بولسا، شۇ پەلەمپەي ئارقىلىق يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىدى.

ئەينى دەۋر تارىخىي رېئاللىقنىڭ ماھىيىتى زادى نەدە؟ ئابدۇراخمان قاھار بىلەن زوردۇن سابىر ئەمدىلا بۇ تارىخنىڭ ئالدىنقى بىر نەچچە بېتىنى ئۆرۈپ كۆردى. بەلكىم تارىخنىڭ ماھىيىتى تارىخنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىسىدە بولۇشى مۇمكىن.

قارىماققا خەلقىمىز ناھايىتى سەزگۈر، ئۇلارنىڭ تەپەككۇرى ئۆز دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن، تارىخنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا بەكمۇ ئۇزاق قېتىلىپ - سوقۇلۇش جەريانى ئۇلارغا تارىخنى نەتىجىلەر سەۋەبىنىڭ يېگانە ياكى تاق لىنىيىلىك ئەمەسلىكىنى تونۇتقان بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ئەڭ قىزىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىشتىنىنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى بىلەن كارى يوق ئامبىرىكىنىڭ سابىق پرېزىدېنتى كلىنتوننىڭ ئاشىنىسى ھەققىدە زوق - شوق بىلەن مۇلاھىزە قىلىشىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرى شۇنچىلىك ئاددىي، يۈزە، ئاساسلىنىدىغان پاكىتى مەتبۇئاتلاردا خەۋەر قىلىنغان «جەڭنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرسى جەڭ» دېگەندەك خاراكتېر ئالغان يۈزەكى تاشقى ھادىسە...

ھازىرقى دۇنيادا بىر مىللەتنىڭ سىياسىيغا قىزىقماسلىقى بىر ئاپەت. لېكىن، بۇ ئاپەت ھەمىشە شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى خاراكتېرلىك ئاپىتىدۇر. بۇ خىل ئاپەت يا ئۇلارنى سىياسىينىڭ سىرتىغا، يا بولمىسا سىياسىينىڭ ئەڭ ئەجەللىك قاپىنىمىغا تاشلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر مىللەتنىڭ سىياسىيغا ھەددىدىن زىيادە قىزىقىشىمۇ شۇ مىللەت ئۇچۇن دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئاپەتتۇر.

سىياسىيغا قىزىقىش، قىزىققاندىمۇ سادا، گومۇشلارچە قىزىقىش، سىياسىي رېئاللىقنىڭ قاتلىرىنى ۋاراقلاپ باقماي، ئەڭ تاشقى سىياسىي ھادىسىلەرنى سىياسىينىڭ ماھىيىتى دەپ بىلىپ قېلىش ئۇيغۇر مىللىتىگىلا خاس بولغان ئالاھىدە سىياسىي ھادىسە.

ھازىرقى دۇنيا بىر سىياسىي دۇنيا. بىز كۆزىتىۋاتقان رېئاللىقمۇ مەلۇم سىياسىي ئۇستىگە قۇرۇلغان رېئاللىق. دېمەك، بۇ خىل رېئاللىقنىڭ يەنە بىر ماھىيىتى دەل ئۇنىڭ سىياسىي رېئاللىق بولغانلىقىدا.

سىياسىئونلارنىڭ نەزىرىدە دۇنيا بىر شاھمات تاختىسى. بىر دۆلەت، بىر مىللەت شۇ شاھمات تاختىسىدا ئوخشاشمىغان رول ئالغۇچىلار، تارىخ پەقەت بىر مەيدان شاھمات جەريانىدۇر.

سىياسىي رېئاللىق رېئاللىققا ئوخشاش نۇرغۇن قاتلارغا ئىگە، ھەربىر قاتقا مەلۇم سىياسىي مەنە يوشۇرۇنغان. بۇ خىل رېئاللىقتا رېئاللىقنىڭ يادروسىغا ئۆتكۈر تەپەككۇر كۆزى، كۆزىتىش ئىقتىدارى بولمىسا يەتكىلى بولمايدۇ...

مىسالى، بىر دۆلەت پرېزىدېنتىنىڭ يەنە بىر دۆلەتكە زىيارەتكە بېرىشى قارىماققا بىر نورمال دىپلوماتىيە پائالىيىتى. مانا بۇ شۇ رېئاللىقنىڭ ئەڭ سىرتقى قاتلىمى، يەنى ئاشكارا قاتلام، ئادەتتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي مۇلاھىزىسى مۇشۇ ئاشكارا قاتلامدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ ۋە مۇشۇ قاتلامدىكى بەلگىلەرنى ئايلىنىپ دەۋر قىلىدۇ. پرېزىدېنتىنىڭ زىيارەت مەقسىتى ئىككىنچى قاتلام. بۇ قاتلامنىڭ يېرىمى يوشۇرۇن، يېرىمى ئاشكارا بولىدۇ ۋە ياكى ماھىيەتلىك تەرىپى يوشۇرۇن، ماھىيەتسىز تەرىپى ئاشكارا بولىدۇ. ئىككىنچى قاتلام رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىمۇ؟ شۇنداق بولۇشى ناتايىن. ئۇچىنچى قاتلام زىيارەت ئارقىلىق ئېرىشكەن نەتىجە. تۆتىنچى قاتلام نەتىجە ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇددىئا ۋە نەتىجە كەينىدىكى مۇددىئا، ئۇنداقتا بۇ يەردىكى رېئاللىقنىڭ ماھىيىتى نېمە؟

يۇز بېرىۋاتقان خەلقئارا ۋەزىيەتكە ئائىت خەۋەرلەرگە دىققەت قىلىدىغان بولساق ۋە ئۇلارنى ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلساق، نۇرغۇن كۆتۈلمىگەن نەتىجىلەرگە ئېرىشىمىز.

1991 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، دۇنيادا دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتتىن پەقەت ئامېرىكىلا قالدى. سوۋېت تەھدىتىنىڭ يوقىلىشى، ئاخىرلىشىشى ئامېرىكىنىڭ ھەربىي خىراجەتنى ئازايتىشىغا تۈرتكە بولدى. لېكىن، ئاردىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ، ئامېرىكىنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرى

بۇ خىل ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە تازا پايدىلىق ئەمەسلىكىنى سېزىپ قالدى. ئامېرىكا ئىقتىسادىنىڭ زور بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان قورال ـ ياراغ تەتقىق قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى، شىركەتلىرى ھەربىي خىراجەتنى ئازايتىش دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، قورال ـ ياراغ تەتقىقاتى مەبلىغىدىن قىسىلىشقا باشلىدى. بۇ خىل ئەھۋال داۋاملىشىۋەرسە، ئامېرىكىنىڭ دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلىك ئورنىغا ۋە دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئامېرىكىنىڭ قورال ـ ياراغ تەتقىقاتىنى جانلاندۇرۇش، قورال ـ ياراغ كارخانىلىرىنى يېڭى سۈرئەت بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن يېڭى بىر پىلان ـــ باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن مۇداپىئەلىنىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لايىھىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇش سەۋەبلىرىنى خەلقىگە مۇنداق چۈشەندۈردى:

1. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشى ئاخىرلاشتى، سوۋېت تەھدىتى تۈگىدى. لېكىن، شىمالىي چاۋشىيەن، كۇبا، لىۋىيە، ئىراق، ئىرانغا ئامېرىكىغا دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارايدىغان، دەرىجىدىن تاشقىرى قىرغۇچى قوراللار بىلەن باشقۇرۇلىدىغان بومبا تېخنىكىسىغا ئىگە دۆلەتلەر ھېلىمۇ مەۋجۇت. ئامېرىكا زېمىنىنى ئۇلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىمايدۇ، دېگىلى بولمايدۇ.

2. تېررورىزم دۇنيادا يېڭى بىر خەۋپكە ئايلاندى. يەنە بىر نەچچە يىلدىن كېيىن خەلقئارالىق تېررورلۇق گۇرۇھلىرى ئاتوم قورالى، بىئو ـ خىمىيىلىك قوراللارغا ئىگە بولۇپ قېلىشى ۋەشۇ ئارقىلىق ئامېرىكا تۇپرىقىغا ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن.

ئامېرىكىنىڭ بۇ خىل تەشەببۇسىغا ماسلىشىپ، ھوللىۋود-تىكى كىنو شىركەتلىرى بۇ ھەقتىكى تېررورلۇق فىلىملىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن بازارغا سالدى. لېكىن كىنو دېگەن كىنو، بۇنداق ئىشلار رېئاللىقتا يۈز بەرمىسە، قايىل قىلىش كۈچى ئۇنچە چوڭ بولمايدۇ. ئېشەنچسىز دۆلەتلەرنىڭ ئامېرىكىغا ھۇ-

جۇم قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئىنتايىن قىزىقارلىق ۋە ئالدىن كۆرەر تەرەپ شۇكى، ئامېرىكىلىق سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرنىڭ بۇ پەرىزى ناھايىتى تېزلا ئىسپاتلاندى. 1993 - يىلى ئوكلاخوما شتاتىدا غايەت زور پارتلاش يۈز بەردى. 1995 ۋە 1998 - يىللىرى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەن ئامېرىكىلىقلار نىشانلانغان پارتلىتىش دېلولىرى ئامېرىكىنىڭ ئىچى - سىرتىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. نەچچە مىڭ ئادەم ئۆلۈپ، يارىلاندى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بۇ ۋەقەلەرنىڭ پىلانلىغۇچىسىنى ئۆزىنىڭ 1980 - يىللاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇشتىكى ئىتتىپاقدىشى، ئافغانىستاندا ئامېرىكىنىڭ غايەت زور ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇشتا تۆھپە كۆرسەتكەن سەئۇدى ئەرەبىستانلىق باي ئوسامە بىن لادېن، دەپ قارىدى. ئىلگىرى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن مۇداپىئەلىنىش سىستېمىسى بەرپا قىلىشقا پاسسىپ پوزىتسىيە تۇتقان ئامېرىكا پۇقرالىرى بىردىن ئاكتىپ پوزىتسىيىگە ئۆتتى.

يەنە بىر مىسال، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى مەركەزدىن قېچىش خاھىشى تۇپەيلىدىن، مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋارىسى رۇسىيىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئاكتىپ دىپلوماتىيە پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، غەربنىڭ كۈچلۈك دۆلەتلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. رۇسىيە ئۇلاردىكى تەسىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، نەتىجىسىز ئاياغلاشتى. لېكىن، 1999 - يىلى يازغا كەلگەندە ۋەزىيەتتە بىردىن كومېدىيىلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. پەرغانە رايونىدىكى ئىسلام ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىرىنى مەركەز قىلىپ تەشكىللەنگەن جۇمە نامەنگانىي رەھبەرلىكىدىكى توپلاڭچىلارنىڭ قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ھەرىكەتلىرى

ری بۇ دۆلەتلەرگە غايەت زور خەۋپ بولۇپ تۇيۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىراپ رۇسىيە بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ۋە رۇسىيىنىڭ كۈچى ئارقىلىق توپىلاڭچىلارغا تاقا-بىل تۇرۇشىغا تۈرتكە بولدى. رۇسىيە ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ يېتەلمىگەن مەقسىتىگە جۈمە نەمەنگانىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن ھېچقانداق بەدەلسىز يەتتى. ئۇنداقتا جۈمە نەمەنگا-نىي رۇسىيىنىڭ، ئوسساما بىن لادىن ئامېرىكىنىڭ ئادىمىمۇ؟ ناتايىن. لېكىن، ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى بۇ دۆلەتلەرگە بىۋاستە پايدا كەلتۈردى. بەلكىم بۇ نۇقتىنى جۈمە نەمەنگانىي ۋە ئوسساما بىن لادىن ئۆزىمۇ ھېس قىلىپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە مۇنداق بىر سىياسىي ئويۇن فورمۇلىسىنى كەلتۈرۈپ چە-قىرىش مۇمكىن: سەن قىلىۋاتقان مەلۇم ئىش ماھىيەتتە سەن پەرەز قىلىپىمۇ باقمىغان مەلۇم كىشى ۋاستىلىك ھالدا ساڭا قىلدۇرۇۋاتقان ئىش بولۇشى مۇمكىن. ئۇ كىشىمۇ ئۆزى بىلمەي باشقا بىرىنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئوينىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا بۇ يەردىكى رېئاللىقنىڭ يادروسى نەدە؟ بۇ يەردە ئاشكارا بولغان رېئاللىقنىڭ قاتلىمى زادى قانچە؟

بىز تېلېۋىزوردا كۆرۈۋاتقان، رادىئودا ئاڭلاۋاتقان دۇنيا پەقەت رېئاللىقنىڭ ئاددىي بىر تاشقى ۋارىقى. سىياسىي رېئاللىق-نىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك قاتلىرى ئادەتتە كۆپىنچە ھالدا مەخپىي قالىدۇ. بۇ مەخپىيەتنى ئەڭ سەگەك كىشىلەرلا ھېس قىلىپ يېتەلەيدۇ.

ياۋروپادا كوممۇنىزم ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يوگوسلاۋىيىدە ئەشەددىي مىللەتچى، مۇستەبىت، غەرب بىلەن قارشىلىشىش خاھىشىغا ئىگە مىلوشېۋىچ تەختكە چىقتى ۋە ئىز-چىل غەرب بىلەن تىركىشىپ كەلدى. بۇ جەريانداا غەرب مىلوشې-ۋىچنى تەختتىن چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ بارلىق دۈشمەنلىرى بىلەن مەخپىي بىرلەشتى ياكى ئۇلارغا ياردەم بەردى. ھەتتا كو-

سوۋودىكى ئالبانلارنى قوغداش نامىدا يوگوسلاۋىيىگە ھاۋادىن ھۇ-جۇم قىلدى. ئاخىر 2000 - يىلى مىلوشېۋىچ تەختتىن چۈشۈپ، غەربپەرەس كوشتونىچا يوگوسلاۋىيىگە پرېزىدېنت بولدى. شۇنىڭ بىلەن بالقان ۋەزىيىتىدە كومپىدىيىلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. يوگوسلاۋىيە ئارمىيىسى بىلەن شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئارمىيىسى بىرلىشىپ ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشكە، ئالبانلارنى ئورتاق چەكلەشكە كىرىشتى. ئۇنداقتا غەرب دۆلەتلە-رى زادى كىمنىڭ دوستى؟ ھېچكىمنىڭ دوستى ئەمەس، پەقەت مەنپەئەتنىڭ دوستى، خالاس.

ھازىرقى دۇنيانى مۇنداق دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن: ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى چىقىش قىلمىغان ھېچقانداق ئىت-تىپاق ۋە دىپلوماتىيە مەۋجۇت ئەمەس. ئىنسانىيەت ھېلىمۇ ئاتال-مىش ئىنسانپەرۋەرلىك شوئارى بىلەن ئۆزىنى گوللاپ يۈرىدۇ. ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەرلىك بولسا بەكمۇ يىراقتا تاشلىنىپ قالغان...

4

رېئاللىق بىر ئېقىنغا، ئۇنىڭ ماھىيىتى تىنچ سۇ تەكتىدىكى قاينامغا ئوخشايدۇ. شۇڭا، تارىخىي ئۆزگىرىشلەر شۇنداق تۇيۇق-سىز، ئويلىمىغان چاغدا يۈز بېرىدۇ.

— خاتىرە دەپتىرىمدىن

مەشھۇر ئەرەب خەلىپىسى ھارۇن رەشىد ھاكىمىيەت يۈرگۈ-زۈش جەريانىدا پات - پات پۇقراچە كىيىنىپ، ھۆكۈمىتىگە ئائىت ئىنكاسلارنى يىغقان ۋە بۇ ئىنكاسلاردىن ھاكىمىيەت يۈر-گۈزۈش جەريانىدا جانلىق پايدىلانغان...

بۇ بىر قەدىمىي، شۇنداقلا زامانىۋى ھېكايە.

ھاكىمىيەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆز سىياسىتى ئارقىلىق بەرپا قىلىنغان رېئاللىق ئەڭ چىن رېئاللىق بولۇشى ناتايىن. شۇڭا،

هاكىمىيەت ئۆز خەلقىنىڭ رېئاللىقىنى بىلىش، كۆزىتىشكە موھتاج، ئاۋام نەزىرىدىمۇ هاكىمىيەتنىڭ ئاشكارا سىياسىي رېئاللىقى دۆلەتنىڭ سىياسىي رېئاللىقىنىڭ ماهىيىتى بولۇشى ناتايىن... شۇڭا، ئاۋام سىياسىيغا دىققەت قىلىدۇ ۋە سىياسىي رېئاللىقنى بىلىپ بېقىشقا ئىنتىلىدۇ. بۇ خىل ئىنتىلىش بىر كىشىنىڭ ئۆز سىياسىي تەقدىرىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇمكىنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ خىل تەسەۋۋۇر بىر ئادەمنىڭ ئەترايىدىكى رېئاللىقنى تونۇشىغا، رېئاللىققا تەسىر كۆرسىتىشىگە ئىجابىي رول ئويناىدۇ.

بىر دەۋر سىياسىي رېئاللىقىنىڭ ئىلغارلىقى نۇرغۇن كىشىنى بەختلىك قىلسا، سىياسىي رېئاللىقتىكى قالاقلىق ئوخشاشلا نۇرغۇن كىشىنى بەختسىز قىلىدۇ.

بىر ئادەمنىڭ سىياسىي رېئاللىقنى چۈشىنىش دەرىجىسى شۇ ئادەمنىڭ تەقدىرىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. سىياسىي رېئاللىقنىڭ ماهىيىتىگە يەتكەنلەرنىڭ تەقدىرى هەمىشە ئۆز قولىدا بولسا، نەزىرى سىياسىي رېئاللىقنىڭ تاشقى قاتلىمىنى كېسىپ ئۆتەلمىگەنلەرنىڭ تەقدىرى باشقىلارنىڭ قولىدا بولىدۇ. تەقدىر ئۇنى خالىسا ئاسمانغا ئاتىدۇ، خالىسا يەرگە تاشلايدۇ. تارىخىمىز-دىكى نۇزۇگۇم پاجىئەسى، تۆمۈر خەلىپە، خوجىنىياز هاجى، سېيىت نوچى تراگىدىيىسى هەربىر ئويغاق ئادەم ئۇچۇن دەرسلىك.

زوردۇن سابىر «ئانا يۇرت» تا پېرسوناژلىرىنىڭ تەقدىرى ئارقىلىق بىر خىل رېئاللىقنى يەنە بىر قېتىم ئەكس ئەتتۇردى. رومانىدىكى نۇرغۇن پېرسوناژلار ئۆزىمۇ بىلمەي ئىنقىلابچى بولۇپ قالدى، هەتتا ئۆزۇم مۇنداق ئىش ئۇچۇن ئۆلۈۋاتىمەن، دەپ قاراپ تۇرۇپ باشقا ئىش ئۇچۇن جېنىنى سېلىپ بېرىپ، ئۆز ئۆلۈمىنىڭ ماهىيىتىنى بايقاشقا قادىر بولالمىدى.

رېئاللىق شۇنداق سىرلىق ۋە جىلۋىگەر. ئۇ سىزنىڭ ۋەھىمەڭ، سانسىزلىغان مەنلەرنىڭ ئەقىل كۆزى ئارقىلىق ۋاراقلىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

ساپا ۋە ماغزاپ

1

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي بوھران توغرۇلۇق ئەستايىدىل ئويلىنىپ باققان بىرەر ئۈيغۇر بارمۇ ـ يوق؟ بىلگىلى بولمايدۇ. ئەمما، پارس قولتۇقى كرىزىسى ۋە باشقا نۇرغۇن سىياسىي مەسىلىلەردە كىلىنتون ۋە سادامنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسىدەك كۆرەڭلىك بىلەن سۆزلەيدىغانلار ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئاغزىغا قاراپ مىللىتىمىزنىڭ سىياسىيغا بولغان قىزغىنلىقىنى، خەلقئارا ۋەزىيەتكە بولغان كۆڭۈل بۆلۈش ھېسسىياتىنى چۈشەنمەيمىز. لېكىن، ئۇلارنىڭ گەپلىرىدىكى دەلىلسىزلىك ۋە ساددىلىق ئادەمنى ئۇمىدسىزلەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىكى «ئېتىنىك مەنىدىكى مىللەت» لىك تامغىسى تۇمارغا ئوخشاش كۆزگە تاشلىنىپ، مەنسۇبىيىتىمىزدىكى نامراتلىقنى ئاشكارىلايدۇ.

ئىلىم ـ پەندىكى تەرەققىيات تارىختىكى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن زور بولغان، دۇنيانىڭ سىياسىي قاتلىمىدىكى ئىنقىلابلار ئەڭ كۆپ يۈز بەرگەن يېقىنقى 200 يىل مابەينىدە دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خامىنىغا ئالتۇن باشاقلارنى تاشلاپ كەلگەن بۇ مىللەت بىرەر تال دانمۇ تاشلاپ قويالمىدى. تورغا كىرىش ئالدىدا تۇرغان پىلە قۇرتىدەك خامۇش ھالدا ھەر تەرەپكە ئۆزىنى ئۇرۇپ، قەدەمدە بىر پەشۋا يەپ، سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان بىر پېچكىسىغا ئايلىنىپ قېلىش زامانىنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئەڭ چوڭ مۇكاپاتى بولدى. ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتېغى، كوئېنلون تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك

بۆشۇككه چىقىپ بۆلەنگەن بۇ مىللەت قۇلىقىنى چىقىپ يوپۇرۇپ، جاھالەت ۋە نادانلىقنىڭ قازىنىدا ھازىرغىچە قاينىپ، ياقىنى ئېتەكنى ياقا قىلىپ، زامانىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە بۇ دۇنيا كۆپپارلارنىڭ، ئۇ دۇنيا مۇسۇلمانلارنىڭ، دېگەن ئۆز - ئۆزىنى ئالدايدىغان قارغىش تەگكۈر ئەقىدە، گومۇشلارچە پەرۋاسىزلىق بىلەن نەزەر تاشلاپ، ۋۇجۇدىدا ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسە تېگىدە يېتىپ مانتا يەيدىغان بىر خىل سۇدا ئاقماس، ئوتتا كۆيمەس پىشپىلداق روھنى يېتىلدۇرۇپ قاتارغا قوشتى. خەلقئارا ۋەزىيەت توغرىسىدا ئەخمىقانە تەلۈلۈك بىلەن تالىشىپ مۇلاھىزە قىلىپ كېتىدىغان مىجەز بولسا، تارىم ۋادىسى دۇنيا مەدەنىيىتىدە خو-رازنىڭ تاجلىق رولىنى ئويناپ كەلگەن دەۋرلەردە، ئات ئۇستىدە دۇنياغا خوجايىنلىق تۇيغۇسى بىلەن نەزەر تاشلايدىغان زامانلاردا ئۇلارنىڭ ھۇجەيرىلىرىگە ئورناپ كەتكەن ئۇلۇغلۇقنىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى ئاچچىق ئىزتىراپى ئىدى، خالاس.

شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي بوھران زادى قان-داق ئىش؟ تەسىر جەھەتتە پارس قولتۇقى كرىزىسى بىلەن تەڭ-لىشەلەمدۇ؟ بەلكىم ھېچكىم بۇ سوئال ھەققىدە جاۋاب ئىزدەپ باقمىغاندۇ. بۇ بوھراننى ئاددىي بىر نەچچە جۈملە بىلەن چۈشەن-دۈرۈپ بولماق قىيىن، لېكىن بۇ بوھراننىڭ تەۋرىنىش دولقۇن-لىرى پۈتكۈل دۇنيانىڭ ئەڭ ئىچكىرى بۇرجەكلىرىگە قەدەر يە-تىپ باردى. بوھران چەمبىرى ئىچىدىكى رايونلارنىڭ تەرەققىيا-تى نەچچە ئون يىل چېكىنىپ كەتتى. بەزى دۆلەتلەرنىڭ پۈل مۇئامىلە ئورگانلىرى ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالدى. شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تەرەققىيات سۈرئىتى ئەڭ تېز بولۇپ كەلگەن رايون بولۇپ، دۇنيانىڭ ياپونە-يىدىن كېيىنكى يېڭى ئىقتىسادىي مۆجىزىسى ئىدى. لېكىن، بۇ قېتىمقى بوھران ئىقتىسادشۇناسلارنى گاڭگىرىتىپ قويدى. شەكىلدىكى تەرەققىياتنىڭ، تەرەققىيات سۈرئىتىدىكى ئىككى خا-

نىلىق سانلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەقىقىي ئۆلچىمى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ قويدى. ماغزاپ ئىقتىساد دېگەن ئاتالغۇ (كۆپۈكتەك، ماغزاپتەك لەيلەپ كۆزگە ئاجايىپ - غارايىپ ھالدا چېلىقىدۇ، كۆرۈنۈشتىكى تەرەققىياتنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن مەنىدە) ناھايىتى تېزلا ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ لۇغەتلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى 20 نەچچە يىلدىن بۇيانقى گۈللىنىش مەنزىرىسىنىڭ ماھىيىتىگە ئېغىر بىر سوئال بەلگىسىنى قويۇپ قويدى. بۇ گۈللىنىشنىڭ ماھىيىتىنى ئىخچام ھالدا خۇلاسىلەيدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالدى.

ماغزاپ...؟!

دۇنيادىكى نۇرغۇن ئىشلارنى شېئىرنى تىلدا ئوبرازلاشتۇرۇپ بەرگىلى بولغان بىلەن، ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە شەرھىلەپ بەرمەك سەل تەس. ئۇنى شەرھىلەش ئۈچۈن سوغۇق قان پەلسەپەۋى تەپەككۇر، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەت قاتلىمىغىچە ئېنىق كۆرۈپ خۇلاسە چىقىرالايدىغان كۆز كېرەك.

دۇنيا بىر ئۈيۇن سەھنىسى. بۇ سەھنىدە ئاساسلىق روللارنى ئېلىش ئۈچۈن بەزىدە ئېزىپ كېلىپ قالىدىغان تەلەينى ئەمەس، تەلەينى قۇلىقىدىن تۇتۇپ مەجبۇرىي چاقىرىپ ئەكېلىدىغان ماھارەتنى ئىگىلەش كېرەك. بۇ خىل ماھارەتنى مۇزىكا ۋە شېئىرىدىن ئىبارەت ئىككىلەمچى نەرسىلەر (ئاتاقلىق ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى) مەڭگۈ ئېلىپ كېلەلمەيدۇ.

ماغزاپ ئىقتىسادىنىڭ ئالامەتلىرى بىزدە ئىنتايىن كۆپ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئورۇمچى ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا يۇز بەرگەن بىر قىسىم ئىشلار دەل شۇنىڭ دەلىلى. مىسالى، كېچىلىك كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ۋە كىچىك مەيخانىلارنىڭ بىر مەزگىل كوچا - كوچىلارنى قاپلاپ بىر يىل ئۆتمەي خارابلىشىشى، كوچىلاردا يايمىلارنىڭ بىردىن كۆپىيىپ خېرىدارىدىن سانتۇچى جىق ئەھۋالنى شەكىللەندۈرۈپ قويۇشى،

بىر - بىرىدىن قىستاڭ، تەر پۇراپ تۇرىدىغان توپ سېتىش ئورۇنلىرى... بۇنداق ئەھۋاللارنى ساناپ كەلسە خېلى كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ تۇرمۇشتا ئىگىلىگەن نىسبىتىنى تەڭشىيەلمەسلىك تەبىئىيكى ماغزاپلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نېمىشقا بۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ؟ سىياسىي شوئارلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردىكى ئېقىمغا ئەگىشىش، خەقكە نېمە بولسا ماڭمۇ شۇ، دەپ قارايدىغان قارىغۇلارچە تەۋەككۈلچىلىك، مۇستەقىل تەھلىل قابىلىيىتى ۋە ئىجادىي تەپەككۇرنىڭ ئاجىزلىقى دەل مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ تۈپ سەۋەبىدۇر. بازار ئىگىلىكى جەريانىدا بۇنداق ئەھۋالدىن ساقلانماق تەس. پىلانلىق ئىگىلىككە ئادەتلىنىپ كەتكەن بۇ خەلقنىڭ بازار ئىگىلىكىگە ماسلىشىشى ئۇچۇن بەزى قۇربانلارنى بېرىمىي بولمايدۇ. لېكىن، قۇربان بېرىشنىڭ تېگىدە قانچىلىك پاجىئەلەر مۆكۈنۈپ ياتىدۇ؟ ئويلىنىپ بېقىش كېرەك.

ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا ئىستېمالنى ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇش بىزنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ئادەتلىرىمىزدىن تارتىپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەدناسى يۇرت ئاتلىغانلارنى «ھاۋا - سۇينىگە كۆنەلىدىڭمۇ؟» دېگەن سوئال بىلەن يوقلاپ تۇرىمىز. تېخى دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان ئەمگەكچان خەلقى «تاماق يېدىڭمۇ؟» دېگەن سۆزنى سالام ئورنىدا ئىشلىتىدۇ (يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلار تاركىتىن كېلىۋاتقان سالامىلىشىشتىكى بۇ ناچار ئادەتنى تاشلىدى). ھەتتا بەزىدە مەن ئىنگىلىزچە «ئادەم» دېگەن سۆزگە قارىسام، كۆز ئالدىمغا دۇنيانىڭ تەقدىرى ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتقان، ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا قارشى تەرەپنىڭ كۆزىگە قاراپ سۆزلەۋاتقان بىر ئەركىن - ئازادە ئادەم كەلسە، خەنزۇچە «ئادەم» دېگەن خەتكە قارىسام، كۆز ئالدىمغا چۈمۈلىدەك تىنىمسىز ئەمگەك قىلىۋاتقان، قوش مۆشۈتۈمدەك چوڭ ھور ناننى ئىككى قاساپ ئاغزىغا لىق تولدۇرغان،

قوۋزلىرى كۆپۈپ ياڭاقتەك تومپىيىپ چىققان بىر ئادەم كېلىدۇ. ئۇيغۇرچە «ئادەم» دېگەن سۆزگە قارىغىنىمدا بولسا، خۇشا-مەت بىلەن ھەجىيىپ تۇرغان، كۆزلىرىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە قايغۇ ـ ھەسرەت يوشۇرۇنغان، كىملەرنىڭدۇر كەينىدىن قاقشاپ، بىكار تەلەتلىكتىن كوچا ـ كويلاردا لاغايلاپ يۈرگەن بىر ئادەم كېلىدۇ. ھەر قانچە قىلسامۇ كاللامدىن بۇ كۆرۈنۈشلەرنى چىقىرىۋېتەلمەيمەن.

مەن ئۇرۇمچى شەھىرىگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. بۇ ئون يىل جەريانىدا ئۇرۇمچى بەكمۇ زور ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. قەۋەت ـ قەۋەت بىنالار سېلىنىپ ئاسمانغا تاقاشتى. لېكىن، بۇ بىنالارنىڭ زور كۆپچىلىكى مېھمانخانا ۋە سودا ساراي-لار. مېھمانخانىلار ھازىرمۇ توختىماي سېلىنىۋاتىدۇ. دۆلەتنىڭ نۇرغۇن مەبلىغى دەرىجىسى يۇلتۇز بىلەن ئۆلچىنىدىغان مېھمانخا-نىلارنى سېلىشقا كەتتى. ئەلۋەتتە، بۇ مەبلەغ ئاسماندىن چۈشمە-گەن، ھامان بىر كۈنى قايتۇرۇلۇشى كېرەك. لېكىن، قاچاندۇر بىر كۈنى نەچچە مىليون مېھماننى كۈتۈۋېلىشقا ئالدىراش تەييار-لانغاندەك بەس ـ بەستە سېلىنغان بۇ مېھمانخانىلارنىڭ ھەشەمەت-لىك ياتاقلىرىنىڭ 70% ى ھازىر بوش ـ بىكار ئىكەن. جۇڭگو-لۇقلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن قارىغاندا، نۇرغۇن كىشىلەر-نىڭ تۇرمۇشى تېخى دېگەندەك ياخشى ئەمەس ياكى نامرات. ئۇنداقتا بېلەت باھاسى دوللار بىلەن، يۈز نەچچە يۈەنلەپ پۇل بىلەن ئۆلچىنىدىغان بۇ مېھمانخانىلاردا كىم ياتىدۇ؟ مەبلەغنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك جايلارغا ئىشلىتىلمەسلىكى ئەلۋەتتە چوڭ ئىسراپچى-لىق.

يەنە بىر مەسىلە سودا ساراي سېلىش قىزغىنلىقى. شەھەر-نىڭ ئەڭ ئاۋات دوقمۇشلىرىغا بىر ـ بىرىدىن ھەشەمەتلىك، كۆلەمى ئىنتايىن كەڭ سودا سارايلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن سېلى-نىۋاتىدۇ. بەش قەۋەتلىك سودا ساراي پۈتكەن كۈنى تۆت قەۋەت-

لىك سودا ساراي ۋەيران بولىدىغان ئەھۋالغا ئېھتىمال ئۇرۇمچى-
لىكلەر ئادەتلىنىپ قالدى. ئەسلىدە سودا شىركەتلىرى سودا
سارايلىرىنى سېلىش ياكى يېڭىلاش بىلەن رىقابەتلىشىپ يۇرگۈچە
تاۋارلىرىنىڭ سۈپىتى، ئىشەنچلىكلىكى، ئەرزانلىقى بىلەن رىقا-
بەتلەشكەن بولسا، ئۆزلىرى كۈتمىگەن ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىپ
قېلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى، ھازىر دۇنيادا ئېقتىسادنى بىر
نەچچە ئاي، بىر نەچچە يىللىق ئىناۋەت ۋە ئىشەنچ ئەمەس، نەچچە
ئون، 100 يىللىق ئىناۋەت ۋە ئىشەنچ. بەزى ماركىلارنىڭ داڭ-
لىق بولۇشىدەكى، ئۇرغۇن خېرىدارلارنىڭ شۇ خىل ماركىغا
تەلۈلەرچە چوقۇنۇشىدەكى سەۋەب ـــ ماركا ئىگىسىنىڭ ماركا-
سىنىڭ ئىشەنچلىك ۋە سۈپەتلىك بولۇشى ئۈچۈن سەرپ قىلغان
ئەمگىكىدە. يېڭى سودا سارايلىرىنىڭ ئىش باشلاپ لېنتا كەسكەن-
لىكى بىلەن بەزى سودا سارايلىرىنىڭ ۋەيران بولغانلىقى ھەققە-
ىدەكى خەۋەرلەر تولا ئاڭلانغانلىقتىنمۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ،
ھازىر ھېچكىم ھەيران قالماس بولۇپ قالدى. لېكىن، مۇشۇ ئون
يىلدا مەن ئۇرۇمچىدە 10 مىڭ ئادەمنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغان
بىرەر زاۋۇتىنىڭ قورۇلغانلىقى ھەققىدە خەۋەر ئاڭلىمىدىم.
«1 ـ ئاۋغۇست» پولات زاۋۇتى، ئۇرۇمچى نېفىت ـ خىمىيە
زاۋۇتى... قاتارلىق يىرىك كارخانىلار 10 يىل ئىلگىرىمۇ بار
ئىدى، ھازىرمۇ بار.

ئۇرۇمچىدەكى، شۇنداقلا جۇڭگودىكى يەنە بىر ئومۇميۈزلۈك
ئەھۋال شەھەرلەرنىڭ مەركەزلىرىگىچە قورۇۋېلىشقان سانجاق ـ
سانجاق ئاشخانىلار. ھەقمقەتەن خەنزۇلار، خۇيزۇلار، ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئاشخانا ئېچىشتا ئېپى بار. جۇڭگو قورۇمىلىرى دۇنياغا
داڭلىق، ئاشخانىلارنىڭ كۆپلۈكى بىر تەرەپتىن ئادەمگە باياشات-
لىق تۇيغۇسى بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن كۆزى ئاچلىق تۇيغۇسى
بېرىدۇ.

مەبلەغنىڭ ئورۇنسىز جايلارغا ئىشلىتىلىشى، ئۇزاق مۇد-

دەتلىك كونكرېت پىلانىنىڭ بولماسلىقى، سىياسەتتىكى تۇراقسىزلىق ماغزاپ ئىقتىسادىنىڭ ئەڭ مۇھىم خېمىر تۇرۇچىدۇر. رەڭ ۋە سۈپەتتىكى يالتىراقلىق ئادەمنى جەلپ قىلىپ تۇرسىمۇ، يەنىلا جىڭغا ئولتۇرىدىغىنى ھەقىقىي ساپا.

3

مودا زامانىمىزنىڭ ئەڭ مۇھىم سۈپەتلىرىدىن بىرى. نۇرغۇن كىشىلەر «مودا»نى تەرەققىيات ۋە زامانۋىلىقنىڭ بەلگىسى قىلىشىدۇ. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، مودا زامانىنىڭ رەڭۋازلىقى ئالدىدا تەۋرىنىۋاتقان ئادەملەر تۈركۈمىنىڭ بىردەملىك ھېسسىيات تەرىپىدىن تەسلىم قىلىنىشىدۇر.

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئاساسى ئوڭاي شەكىللەنمەيدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىنى ئاختۇرسىڭىز، ئەڭ ئاۋۋال دۇچ كېلىدىغىنىڭىز قاتارلىشىپ ياتقان يىللار دۆۋىسىدۇر. ۋاقىت مەدەنىيەتنى پرېسلايدۇ. مەدەنىيەت ئەسىرلەر جەريانىدا ھەر خىل سىرتقى ئامىللارنىڭ قىسىپ يانجىشى، سىڭىپ كىرىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ مەھكەم بىرىكىدۇ. بۇ جەريانىدا مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى شۇ مىللەت توپىنىڭ ئېھتىياجى ۋە بايقىشىغا ئاساسەن تاللىنىپ، شاللىنىپ تۇرىدۇ. ئەڭ ئېسىل، ھاياتىي كۈچكە ئىگىلىرى داۋاملىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىللەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە ئۇرتاقلىقى شەكىللىنىدۇ. بۇ چاغدىكى قىممەت قاراشلىرى سىناقتىن ئۆتكەن، تاۋلانغان بولىدۇ. ناتونۇشلۇقتىن تونۇشلۇققا، تونۇشلۇقتىن يېقىنلىققا، يېقىنلىقتىن بىر گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. لېكىن، كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى تۈپەيلىدىن ئاجىز كەلگەنلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىلگىرىكى ئارتۇقچىلىقلارنى ئەمدى كەمچىلىك دەپ قاراپ، رەقىبىنىڭ ئۆزىنى يەڭگەندىكى ئارتۇقچىلىقىنى ئۆلچەم قىلىپ ئۆزىنىڭكىنى ئۆلچەيدىغان ئەھۋاللار كېلىپ

چىقىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ يېمىرىلە - شىگە ـــ روھىي چۈشكۈنلۈككە ئېلىپ بارىدۇ. خۇددى ھازىر- قى ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەت قاراشلىرى ھەققىدىكى مۇنازىرىدەك ئەھۋاللار مەيدانغا چىقىدۇ. ئۆزىنىڭ قىممەت تارازىسىدىن ئايرى- لىپ قالغان مىللەت توپى ھەر خىل تاللاشلارنىڭ ئالدىدا گاڭگى- راپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي، ھەر خىل ئەخمەقلىقلەرنى قىلىشى- دۇ. بۇ ئەخمەقلىق، تۆتۈرۈقسىزلىق سۈپەتلىنىپ مودا دەپ ئاتىلىدۇ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدا يۇز بەرگەن ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ھەرقانداق يۇرەكتە پاك ۋە سەمىمي مۇھەببەت ھېسلىرىنى قوزغايدىغان سۈمبۈل چاچلىرىنى كېسىشىپ بۇدرە قىلىشى، ھەر خىل رەڭدە بويىشى، تەبىئي گۈزەللىكتىن قې- چىپ، سۈنئىي گۈزەللىككە مەيلىنى بېرىشى، جاھان سەھىنىسە- نىڭ ئاساسلىق رول ئالغۇچىلىرى بولغان غەرب مىللەتلىرىنىڭ تۇرقىنى تەقلىد قىلىشتىن كېلىپ چىققان پاجىئە، خالاس. خەز- رۇ خوتۇن - قىزلىرى بۇ نۇقتىنى بىزدىن بۇرۇن ھېس قىلدى. ئۇلار ھازىر ئۆز تەبىئي گۈزەللىكىنى ئىزدەش يولىدا زېھىن سەرپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ يولدىن ناھايىتى تېز يېنىشى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىدىكى بىر پۈتۈنلۈك ۋە خېلى مۇكەممەل ئۆز- زىنى قوغداش ئىقتىدارى كۈچ كۆرسەتكەنلىكتىن بولدى. بىزنىڭ ھوشىمىزغا كېلەلمەسلىكىمىزدىكى سەۋەب تەقدىرىمىز كەلتۈرۈپ چىقارغان چۈشكۈنلۈك، ئىنكارچىلىقتىن بولسا، غەربلىكلەرنىڭ تاشقى قىياپىتىگە ئوخشايلا مەپتۇن بولۇپ قېلىشىمىزنىڭ سەۋەبى مەدەنىيەت قاتلىمىمىز نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بارلىققا كەلتۈر- گەن قوبۇل قىلىش خاراكتېرىدىن بولدى.

ئېتنىك مەنىدىكى مىللەت بىلەن ئىجتىمائىي مىللەت ۋە سىياسىي مىللەتتىكى مودىنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمايدۇ. سىياسىي مەنىدىكى مىللەتتىكى مودا ئۇلارنىڭ پىكرىدىكى تويۇ- نۇش ۋە مۇستەقىللىقتىن، ئۆزىگە ئىشىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىل-

غان تەۋەككۈلچىلىكتىن مەيدانغا كەلسە، ئىجتىمائىي مەنتىكى مىللەتتىكى مودا سىياسىي مىللەتكە ئايلىنىش يولىدىكى سىناق ۋە ئۇرۇنۇش، ھوقۇق ئاتا قىلغان مەغرۇرلۇقتىن بولىدۇ. ئېتىنىك مىللەتتىكى مودا بولسا، جاھانىنىڭ رەڭلىرىگە بولغان ساددا تەقلىد، تەرەققىيات چاڭلىرىغا كۆمۈلۈپ يۈگۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. «بالا كەلسە قوشلاپ كەپتۇ» دېگەندەك، ئەڭ ئوسال ۋە داشقال ئىدىيىلەر ئېتنىك مىللەتتە ئاسان مودىغا ئايلىنىدۇ. چۈنكى، ئېتنىك مەنتىكى مىللەتنىڭ شاللاش ۋە پەرق ئېتىش ئىقتىدارى گۆدەك بالىنىڭ شاللاش ۋە پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدىن پەرقلەنمەيدۇ.

4

يېقىندىن بۇيان ساپا ھەققىدە پاراڭلار ئۇلغىيىپ قالدى. 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسنىڭ مېڭىسىدىكى ئەقىل بۇلىقىنىڭ ئېچىلماي غايەت زور كۈچكە ئايلانماسلىقى كىشىلەرنى ساپا ھەققىدە ئويلىنىپ بېقىشقا مەجبۇر قىلدى.

ماۋزېدۇڭ «ئادەم ئامىلى بىرىنچى» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ماۋزېدۇڭنىڭ بۇ گېپى جۇڭگودا نوپۇسنىڭ بىر مەزگىل شىددەت بىلەن كۆپىيىشىگە يېشىل چىراغ يېقىپ بەردى. ماۋزېدۇڭ بۇ گەپنى دېيىشتە ئادەمنىڭ ئەقلىي كۈچىنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېنىق. نۇرغۇن كىشىلەر تەرەققىي قىلالماسلىقىدىكى سەۋەبنى نوپۇسنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولغانلىقىغا ئارتىپ قويدى. ھەقىقەتەن نوپۇس كۆپ بولسا يەيدىغان ئېغىز كۆپىيىدۇ. لېكىن، خەنزۇلاردا «ئۇچ ئادەم بىر يەرگە كەلسە، بىر جۇگىلياڭغا تەڭ كېلىدۇ» دېگەن گەپمۇ بار. شۇڭا، نوپۇسنىڭ كۆپلۈكى ھەققىدىكى باھانىنى «ئوسۇرغاقتا ئارپا نېنى باھانە» دېگەن تەمسىلگە ئوخشىتىش مۇمكىن. چۈنكى، ھازىرنىڭ ئۆزىدىنمۇ جۇڭ-

گونىڭ 1 مىليارد 200 نەچچە مىليون نوپۇسلۇق غايەت زور ئىستېمال بازىرى دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارا دىپلوماتىيىدىكى كوزىرى ھېسابلىنىۋاتىدۇ. نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ رېئاللىقى نوپۇس كۆپ، زېمىن كىچىك دېگەن بۇ باھانىنى توزغاقتەك توزۇتىۋېتەلەيدۇ. مىسالى، ياپونىيە يۇرتىمىز شىنجاڭنىڭ تۆتتىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ، يېرى تاغلىق، كان بايلىقى ئىنتايىن كەمچىل بىر ئاراڵ دۆلىتى. بۇ دۆلەت 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ، نۇرغۇن ئۇرۇش چىقىمى تۆلىگەن، خاراپلىككە ئايلىنىپ قالغان. لېكىن، ياپونىيىلىكلەرنىڭ ئەقلى بۇ دۆلەتنى ناھايىتى تېزلا خارابە ئىچىدىن تىك تۇرغۇزدى. ئارىدىن 30 يىل ئۆتەر - ئۆتمەي ياپونىيە بىر سەكرەپلا دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى. مۇشۇ كىچىك ياپونىيىنىڭ ئاھالە سانى ئەڭ يېڭى ستاتىستىكىلاردىن قارىغاندا، 130 مىليون. دېمەك، ياپونىيىلىكلەرنىڭ ئەقلى، ساپاسى شىنجاڭنىڭ تۆتتىن بىرىدەك زېمىندا مۆجىزە ياراتتى. ياپونىيىلىكلەر نېمىشقا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى؟ ئۇلار ئادەمنى كۆپ دەپ پىسخىك يۈك ئارتىشنىڭ ئورنىغا ئادەمنىڭ ئەقلىنى غايەت زور كۈچ دەپ، مۇشۇ كۈچنى ئېچىشقا ئاتلاندى. ئەقىلنى تەرەققىياتنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىلىغا ئايلاندۇردى. جۇڭگودەك زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى ئەمگەكچان، دېڭىزغا چىقىش ئېغىزى ھېسابسىز كەڭرى دۆلەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ ياخشى مىسال. نېمىشقا ياپونىيىنىڭ 130 مىليون ئادىمى بارلىققا كەلتۈرگەن مۆجىزىنى جۇڭگونىڭ 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئارتۇق ئادىمى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ؟ ناۋادا بىز ياپونىيىگە ئۆزىمىزنى سېلىشتۇرساق ياكى ياپونىيىدەك ئەقىلنى كۆچكە ئايلاندۇرىدىغان ئۇسۇلنى تېپىپ چىقالساق، 9 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كېلومېتىردىن ئارتۇق زېمىنى بار جۇڭگودا 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئارتۇق ئادەمنىلا ئەمەس، پۈتكۈل دۇنيانىڭ ئادىمىنى بېقىپ كېـ

تىش مۇمكىن.

بۇنداق دېگەنلىك نوپۇسنى تىزگىنلەش ياخشى ئىش ئەمەس دېگەنلىك ئەمەس. جۇڭگودا ھەقىقەتەن نوپۇسنى تىزگىنلىمىسە بولمايدۇ. ھازىرقى تەدبىرلەرمۇ تېخى كەملىك قىلىدۇ. ئاقما نوپۇسلار ئارىسىدىكى نوپۇس تىزگىنلەش خىزمىتىنىڭ نۇرغۇن يوچۇقلارغا تولغانلىقى، نوپۇس بىلەن تەرەققىيات ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ تېپىپ چىقىلماسلىقى جۇڭگونىڭ نوپۇس سىياسىتىگە قىلىنغان ئېغىر خىرىس. بىز نوپۇس تىزگىنلەش بىلەن بىرگە پۇقرالارنىڭ ساپاسى ھەققىدىمۇ ئويلىنىپ بېقىشىمىز كېرەك.

ئۇنداقتا، جۇڭگولۇقلارنىڭ ساپاسى نېمە ئۈچۈن شۇنداق تۆۋەن؟ بىز بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن جۇڭگولۇقلارنىڭ قىممەت قارىشى ھەققىدە ئويلىنىپ بېقىشىمىز كېرەك. بىر مىللەتنىڭ قىممەت قارىشىدىن شۇ مىللەتنىڭ ساپاسىنى ھېس قىلىشىمىز مۇمكىن.

جۇڭگونى تۇنجى قېتىم بىرلىككە كەلتۈرگەن بۇيۇك چىن ئىمپېراتورى، تېخنىكىلۇك ئات باقارنىڭ ئوغلى چىن شىخۇاڭ دۇنيا تارىخىدا پىلانلىق، مەقسەتلىك كىتاب كۆيدۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى (بەلكىم باشقا ئەللەردىمۇ شۇنداق ئىشلار بارىدۇر. لېكىن مۇئەللىپكە مەلۇم ئەمەس). كىتاب كۆيدۈرۈش تەلۇلىكى بىر ئىرسىي گېن سۈپىتىدە جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئورۇن ئالدى. ئارگېنتىنا يازغۇچىسى بورخېسنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، چىن شىخۇاڭنىڭ كىتاب كۆيدۈرۈشتىكى مەقسىتى ئۆزى پادىشاھ بولۇشتىن ئىلگىرىكى تارىخنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ تاشلاپ، ئۆزىنى تارىختىكى تۇنجى پادىشاھ دەپ ھېسابلىتىش ئۈچۈن ئىكەن. بەلكىم چىن شىخۇاڭنىڭ باشقا ئويلىرىمۇ بار-دۇر. قانداقتۇر ئىسپاتلارنى تېپىپ، بۇلار ھاكىمىيىتىمگە خىرىس قىلار دەپ ئويلىغاندۇ؟ شۇنىڭدىن كېيىن كىتابلار داۋاملىق

كۆيدۇرۇلۇپ تۇردى. ھەتتا بۇنىڭدىن 32 يىل بۇرۇنقى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىمۇ ماۋزېدۇڭدەك مەشھۇر سىياسىئون، مۇتەپەككۇر ھايات تۇرۇپ كىتاب كۆيدۇرۇلدى. مىسالى، 1966 - يىلى قەشقەر ھېيتگاھ مەيدانىدا كىتابلار ئاسمان - پەلەك دۆڭلىنىپ ئوت يېقىلغاندا، بۇ ئوت نەچچە كۈن كۆيگەن، ھەتتا ھېيتگاھتىن بىر نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بەشكېرەملىكلەرمۇ، شەھەر ئەتراپىدىكى باشقا يېزا كىشىلىرىمۇ ئۆز مەھەللىسىدە تۇرۇپ، بىر مىللەتنىڭ روھىي خەزىنىسى بولغان جاۋاھىرلارنىڭ قانلىق يالقۇنىنى كۆرگەن. نۇرغۇن ئېسىل كىتابلار شېرىن چۈشكە ئوخشاش كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان.

جۇڭگودا يەنە ئەزەلدىن بىلىملىك كىشىلەر ھاكىمىيەتكە خىرىس قىلىدۇ، تولا كىتاب ئوقۇغان ئادەم ھۆكۈمەتكە پۈت ئاتىدۇ، دەيدىغان ئىدىيە ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. كۈلپەت ۋە رىيازەت زامانىنىڭ زىيالىيلارغا بېرىدىغان ئەڭ چوڭ ئىككى مۇكاپاتى بولدى. ھەتتا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا «ئادەم قانچە بىلىملىك بولسا، شۇنچە ئەكسىيەتچى بولىدۇ» دېگەن ئىدىيە ئوتتۇرىغا چىقتى.

كىتاب كۆيدۇرۇش بىلەن جۇڭگودىكى زىيالىيلارنىڭ تەقدىرىنى باغلاپ تەھلىل قىلساق، دەرھال يەكۈنگە ئېرىشىمىز، ھەقىقىي ساپا ئۈچۈن ئۈزۈل - كېسىل ئىلاھات ئېلىپ بېرىش كېرەك. تەپەككۇردىن تارتىپ ئىسلاھ قىلىنىشى كېرەك. جۇڭگولۇقلارنىڭ ساپاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئۇلارنىڭ تەكرار - تەكرار ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ (1890 - يىللاردىكى ۋۇشۇ قانۇن ئۆزگەرتىش ئىسلاھاتىدىن باشلاپ يېقىنقى بىر نەچچە قېتىملىق ئىسلاھاتقىچە) تەكرار مەغلۇپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نى ئالساق، ئۇ ئەسلى مەدەنىيەت جەھەتتە زور ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، نەچچە مىڭ يىللىق فېئودالىزملىق تۈزۈم جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋۇجۇدىغا ئورنىتىۋەتكەن پاسىل-

كىنىچىلىقلارنى تازىلىماقچى، قان يېگىلاش ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى تەرەققىياتقا توسقۇن بولىدىغان ئامىللارنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتماقچى ئىدى. لېكىن، بۇ ئىنقىلاب تەپەككۇر ئىنقىلابىنى ئۆزىگە تۇرتكە قىلمىغان بولغاچقا، بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقۇپ سۇيىقەستچىلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلىدى. مەدەنىيەتنى ئىسلاھ قىلىش ئورنىغا مەدەنىيەتنى خانۇەيران قىلىپ، 20 ـ ئەسىر تارىخىدىكى ئەڭ زور مەنۇى پاجىئەلەردىن بىرنى پەيدا قىلدى. جۇڭگولۇقلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پەيدا قىلغان بۇ پاجىئەلەرنىڭ دەردىنى بەلكىم يەنە خېلى بىر مەزگىلگىچە تارتىدۇ. خۇلاسە كالام، نادان مىللەتنىڭ ئىنقىلابىي مېۋىسى ھەمىشە باشقىلارنىڭ ئويۇنچۇقىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ياكى سۇيىقەستچىلەرنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلىدۇ.

ساپانى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەپەككۇر شەكلىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. تەپەككۇر شەكلىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن مائارىپ شەكلىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. مەنسەپدار تەربىيىلەيدىغان، سىياسىي يۆنىلىش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان جۇڭگو مائارىپى قۇرۇلمىسىدىن تارتىپ زاپچاسلىرىغىچە ئىسلاھ قىلىنىشى كېرەك. ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ مەنسەپكە ئولتۇرىدىغان، پۇلغا مەنسەپ ساتىدىغان ئۆزگىچە ئەنئەنىگە ئىگە جۇڭگودا ئۆتمۈشتىكى بەزى ئىشلارنى تەكرارلانمايدۇ، دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ساپاسىدىن ئېيتقاندىمۇ، بىزدە نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. بىزدىكى ئەڭ ئەجەللىك مەسىلە تەپەككۇر ئەندىزىسىز بىلەن نۆۋەتتىكى مائارىپىمىز ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشالماسلىق، تەپەككۇر قۇرۇلمىسىدىكى روھىي چۈشكۈنلۈك كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەر خىل ئىسكەنجىلەردۇر. تەپەككۇرى ئەنئەنىنىڭ ئۆلۈك ئىسكەنجىسىدە قالغان ئادەم مەڭگۈ ئىجادچانلىقنىڭ ئاراملىخىش ۋەھىيسىنى ئاڭلىيالمايدۇ.

شېئىرنىڭ تراگېدىيىسى ـــ مىللەتنىڭ تراگېدىيىسى

1

«ھەقىقەت ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ» دېگەن بۇ ماقال ئارىمىزدا خېلى ئۇزۇن دەۋر سۈرۈپ كەلدى. ھەقىقەت ئەۋرىشىملىكى كۈچلۈك بولغان بىر خىل ئوبيېكتىپ سۈپىتىدە مېڭىمىزدىن ئورۇن ئېلىپ، ئەرلىك جەسۇرلۇق مەنىسىدىن كۆرە ئاياللىق ئەۋرىشىملىك مەنىسىگە ئىگە بولۇپ قالدى. فىزىكىلىق قانۇنىيەتلەر بويىچە ئېيتقاندىمۇ، ئېگىلىپ بولۇپ ئەسلىگە كەلگەن ھەقىقەت شەكىلدە مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان ھەقىقەت بولۇپ قالىدۇ. بىزنىڭ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز چىن مەنىسىدىكى ھەقىقەت بولىدىكەن، ھەرگىز ئېگىلمەسلىكى، بېسىمغا ئۇچرىغاندا ئېگىلىش ئورنىغا سۇنۇپ كېتىشى كېرەك ئىدى. مانا مۇشۇنداق قىلغاندىلا ھەقىقەتنىڭ قەلبىمىزدىكى ئوبرازى خۇنۇكلۇكتىن خالىي بولاتتى. بىز ھەقىقەتتىن مەھرۇم قالغاندا ھەقىقەت ئېگىلەر دەپ ئەمەس، بەلكى ھەقىقەت يوقاپتۇ دەپ چۈشەنگەن بولار ئىدۇق. ھەقىقەتنىڭ مەنىسىدىن بىر خىل ساپلىق، جەڭگىۋارلىق يېغىپ تۇرغان بولاتتى.

روھىمىزدىكى ھەقىقەتنىڭ ماھىيىتىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ قويغان بۇ خىل ئەۋرىشىملىك يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان روھنىڭ ئەينىكى بولغان شېئىرىيىتىمىزگىمۇ يۇقتى (ياق، شېئىر روھنىڭ ئەينىكى ئىكەن، بۇ خىل كېسەل ئەڭ ئاۋۋال

روھىيەتسىزگە يۇققان. روھسىزدىكى جەسۇرلۇق، جەڭگىۋار-لىق، چۈسلۇق شۇنىڭدىن كېيىن ئەۋرىشىملىككە، ئىلاستىكى-لىققا ئورۇن بەرگەن. روھتىكى بۇ ئۆزگىرىش شېئىرىيەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇشى مۇمكىن). شېئىرىيەتتىكى ئەسلىدى-كى مەزمۇن، ئېستېتىكا جەھەتتىكى ئەۋرىشىملىك، نازىنىنلىق مەنىسىدىكى ئەۋرىشىملىككە قارشى يۆنىلىش جەھەتتىكى، خا-ھىش جەھەتتىكى ئەۋرىشىملىك پەيدا بولدى. بىزنىڭ بۇ يەردە مۇھاكىمە قىلىدىغىنىمىز كېيىنكى مەنىدىكى «ئەۋرىشىملىك» تۇر.

1) شائىرلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئەۋرىشىملىك

مەلۇم سەنئەتكار بەدىئىي ئىجادىيىتىدە مەلۇم پەللە يارانقاند-دا، ئوقۇرمەن ئۇنىڭ پەللىسىگە يېتىپ سەنئەتكاردىن يېڭى پەل-لە، يېڭى سەكرەش تەلەپ قىلغاندا، سەنئەتكارنىڭ، جۇملىدىن شائىرنىڭ ئۆز ئىجادىيىتىدە مەلۇم سەكرەش ھاسىل قىلىشى، يەنى قاسىراق تاشلىشى بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسە. بۇ خىل قاسى-راق تاشلاش ھادىسىسىدە شائىر ئىدىيە ۋە بەدىئىيلىكتە يەنە بىر بالداق يۇقىرى سەكرەيدۇ ياكى شېئىرنىڭ مەنىسىگە قارىپ يەنە بىر قەدەم يېقىنلايدۇ. بۇ خىل قاسىراق تاشلاش بىر خىل زۆرۇ-رىيەت، ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەن-دۈرگۈچ كۈچ. قاسىراق تاشلاش ماھىيەتتە شائىر ئىدىيىسىنىڭ ۋايىغا يېتىپ تاۋلىنىشى، بەدىئىي ماھارىتىنىڭ ئۆلمەس ھاياتىي كۈچگە ئىگە بولۇشىدۇر.

لېكىن، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدىكى باشقىچىرەك بىر خىل مەنىدىكى سەكرەش، قا-سىراق تاشلاش ھادىسىسى ئوقۇرمەنلەرنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. ئۇ قۇتۇپتىن بۇ قۇتۇپقا سەكرەش، يەنى ئىجادىيىتىدە مەلۇم خاسلىق يارانقان شائىرلارنىڭ ئۆسلۇبىنى دوراش، شېئىردا ئوت-تۇرىغا قويغان پىكىرلىرىنى سۈيىئىستېمال قىلىش، ئىدىيە ئوغ-رىلاش، پىكىر كۆچۈرۈش، بۇگۈن بىر خىل خاھىشتا، مەلۇم

بىر كۆز قاراشتا ئەسەر يازسا، ئەتىسى ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىپ باشقىچە رەڭ بىلەن پەيدا بولۇش، مەلۇم بەدىئىي ئۇسلۇب يارد- تىشقا ئىنتىلمەسلىك ياكى بۇ ھەقتە ئىزدەنمەسلىك بۇ خىل ھالەتنىڭ دەللىلى. ئەمدىلا يېزىشقا كىرىشكەن بىر ھەۋەسكارنىڭ ئىجادىيىتىدە بۇ خىل ھالەتلەر كۆرۈلسە كەچۈرۈۋېتىلىشى مۇم- كىن. چۈنكى، خېلى كۆپ شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت ھاياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەزگىلى بۇ خىل ھالەتتىن مۇستەسنا بولغان ئەمەس. لېكىن بۇ خىل ھالەت بۇ ساھەدە يورغىلاپ يۈرگىنىگە خېلى ئۇزاق بولغان، ئىككى - ئۈچ يۈز پارچە شېئىر ئېلان قىلدۇرغان دەپ تەرجىمھالى ئېلان قىلىنىۋاتقان قەلەم ئىگىلە- رىنىڭ ئىجادىيىتىدىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. ھەتتا بۇ ساھەدە خېلى پىشقەدەم بولۇپ قالغان كىشىلەرمۇ بۇ ئەھۋالدىن خالىي ئەمەس. نېمە ئۈچۈن بۇنداق ھالەت كېلىپ چىقىدۇ؟ ئىجتىمائىي تۈرمۈش رەڭگا - رەڭ ۋە باي. بىز جاپالىق مەشىق، ئىزدىنىش ئارقىلىق تەپەككۇرىمىزنى چېنىقتۇرساق، ئادەتتىكى شەيئىلەرنىڭ ۋۇجۇد- دىن ئالاھىدىلىكلەرنى قېزىپ چىقىشقا تىرىشساق، ئومۇمىيلىق ئىچىدىن ئۆزگىچىلىكلەرنى بايقىساق، بۇ خىل ھالەتتىن تامامەن قۇتۇلۇش مۇمكىن.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرى «گۈڭگا شېئىر» ھەرىكىتى ئەۋ- جىگە چىققاندا، نۇرغۇن شائىرلىرىمىز «گۈڭگا شېئىرنىڭ سەۋ- ئەت تەشەببۇسى نېمە؟ بارلىققا كېلىش ئاساسى نېمە؟» دېگەنلەر- نى چۈشىنىپ - چۈشەنمەي بۇ كوچىغا سىغدىلىپ كىرىپ قالدى. ئاخىرىدا ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئىنتايىن ھەل قىلغۇچ بىر ئىسلا- ھات سۈپىتىدە باشلانغان ھەرىكەتنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ قويغىلى تاس قالدى. بۇ خىل قۇيۇننىڭ تەسىرىدە نۇرغۇن تالانت ئىگىلە- رى قەلىمىنى بۇزۇۋېلىپ، تەرجىمىدىكى قارىغۇلۇقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتتى.

1990 - يىللارنىڭ بېشىدا ئادىل تۇنىياز شېئىرىيەت زېمە-

نندنكى يېڭى كۆچ سۈپىتىدە كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، خېلى زور دەرىجىدە شاۋقۇن پەيدا قىلدى. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي نۇرغۇن ساختا «ئادىل تۇنىيار»لار پەيدا بولدى. ئوقۇرمەن، ئويلاپ بې-قىڭ، بىر يېڭى پىكىر نىڭ تەمىنى تۇنجى قېتىم تېتىغىنىڭىزدا قانداق تۇيغۇدا بولىسىز؟ ئاۋادا ئۇنى چاپىناۋەرسىڭىز چۇ؟ سىز نىڭ ئېغىزىڭىزدىن ئاشقىنىنى يەنە بىرەيلەن چاپىنىسىچۇ؟ پىكىر نىڭ قىممىتى ئۇنىڭ يېڭىلىقى ۋە چوڭقۇرلۇقىدا، دوراش ماھىيەتتە بىر خىل سۈيىئىستېمالچىلىق، لېكىن بۇ خىل سۈيىئىستېمال-چىلىقنىڭ زىيىنى يەنىلا سۈيىئىستېمال قىلغۇچىغا بولىدۇ، خا-لاس. ئالتۇننى قانچىلىك سۈيىئىستېمال قىلىپ بېقىڭ، ئۇ ھا-مان ئالتۇندۇر. ھەقىقەتمۇ ھەم شۇنداق. لېكىن سىز قىلغان سۈيىئىستېمال مەڭگۈ ئالتۇن بولۇشقا قادىر بولالمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ پايدىسى يوقمۇ ئەمەس. تەقلىد قىلىنغۇچى تەقلىدۋاز-لاردىن، پىكىر ئوغرىلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن تېخىمۇ كۆپ قاسىراق تاشلاشقا، پىكىرنى يېڭىرىلىمەس بەدئىيىلىك ئىنچىكە يوشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە بۇ خىل ئەھۋال دەۋرىنىڭ ئۆزلىمەس سەنئەتكارلىرىنىڭ توغۇلۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ. لېكىن، ئەدەبىي تەنقىد ساغلام رولغا ئىگە بولالمىغان جەمئىيەتتە بۇ خىل ھالەت نۇرغۇن يول ئىزدەۋاتقانلارنىڭ نابۇت بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

2) گېزىت ـ ژۇرناللار ئېقىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ «دوزاخقا كىرسەممۇ كۆنۈپ كېتىمەن» دەيدى-غان ئوسال، چىركىن مىجەزى بۇ خىل ئېقىمنىڭ بارلىققا كېلى-شىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. نۇرغۇن شائىرلىرىمىز جەمئى-يەتتىكى شۇ تەلەيكە ناھايىتى تېزلا ئاۋاز قېتىپ، ساپ سەنئەتكە باشلاپ بارىدىغان يولدىن ئېزىپ يۈرۈكىدىن چىن مۇھەببەت بىلەن پىشىپ چىقىدىغان ساختا ھېسسىياتلىق شېئىرلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. ئاتالمىش «پۇل ئامانەت ئەدەبىياتى»، «سۇغۇرتا ئەدە-

بیاتی» ، «یول ئەدەبیاتی» ، «باج ئەدەبیاتی» قاتارلیق «ئەدە-
بیات ئېقىملىرى» پەيدا بولدى. مۇكاپاتلىق ياھالاش پائالىيەتلە-
رى ئۆتكۈزۈلدى. ھەر قايسى مەتبۇئاتلارنىڭ تەلىپىنى چۈشىنىپ
يەتكەن ئاپتورلار ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئەمەس، تەھرىر بۆلۈ-
مىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئەسەر يازىدىغان، بۇيرۇتمىغا ئاساسەن
مال تەييارلايدىغان ھۇنەرۋەنگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىر
پەردە ئەسىرى ئېلان قىلىش يولى ئېتىلسە، يەنە بىر پەردە يول
ئېچىلىپ تۇردى. ئۇلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەلىپى نېمە؟ خەلقنىڭ
روھىي دۇنياسىدا نېمىلەر يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ؟ نېمىلەرنى قېزىش
كېرەك؟ دېگەنلەرگە دىققەت قىلماي، مال سالىدىغان چار بازار-
چىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئەسىرىنى ئەدەبىي ئەسەر دېگەن-
دىن كۆرە، تاۋار دېسە بەكمۇ مۇۋاپىق بولىدۇ.

تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، مەتبۇئات خەلقنىڭ ئىدىيە-
سىنى يېتەكلەيدىغان ماياك. ھەر بىر مەتبۇئات ئۆزىگە خاس ئالاھە-
دىلىككە، ئۆزىگە خاس قىممەت قارىشىغا ئىگە بولسا، بۇ بىر
مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ بەختى. ناۋادا ئۇ تەھرىرلەرنىڭ
سەۋىيىسىگە ئاساسەن ئامالسىز ھالدا ئىگىسىگە خاس خاراكتېرگە
ئىگە بولۇپ قالىدىغان، تۇتامسىز، سۈيۇق ئەھۋالغا چۈشۈپ قال-
سا، ئۇ بىر پاجىئە. بۇ پاجىئە ئەدەبىياتنىڭ پاجىئەسى، شۇنداقلا
پۈتۈن مىللەت روھىنىڭ پاجىئەسى.

ئۇيغۇرلاردىكى گېزىت ـ ژۇرنال ئېقىمى مەتبۇئاتچىلىقنىڭ
رولىنى چۈشىنىشتىن كېلىپ چىققان، ئەتراپىغا بىر خىل خا-
ھىش، بىر خىل ئىدىيىدىكى ئاپتورلار يىغىلغان ئېقىم بولماس-
تىن، ئامالسىز ھالدا شەكىللەنگەن مەتبۇئات پۈچەكلىكىنىڭ
بېشارىتىدۇر. لېكىن، پۈنداق دېيىش ئارقىلىق ئۇيغۇر مەتبۇئات-
چىلىقىدىكى يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، چىن مەنىسىدىن مەتبۇئات-
نىڭ رولىنى چۈشەنگەن ۋە ئۆز مەتبۇئاتىنى ئۆزگىچە خاراكتېرگە
ئىگە قىلىپ، مىللەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى ئۆزگىچە تەمگە،

پۇراقتا ئىگە بىباھا گۆھەرگە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان ئەشرەپ ياتچىلار يوق ئەمەس، لېكىن بارا دېگەندەكلا سانى بەك ئاز.

3) يۇلغانغان خاراكتېر

ئىنسانىنىڭ ئازابىنى ئىپادىلەش، ئىنسانىنىڭ تۇيغۇ دۇنياسىنى قېزىش يېقىنقى دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ مۇھىم بىر يۇزلىنىشى. لېكىن بۇ خىل يۇزلىنىشكە بەزى چاكىنا ئامىللارمۇ ئارىلىشىپ قالدى. شېئىرلاردا ئوتتۇرىغا چىققان ئەر لىرىك قەھرىمانلارنىڭ ئۆز سۆيگۈنگە كۆز ياشلىرى ئارقىلىق قۇللۇق بىلدۈرۈشى، يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇشلىرى ئەپەككۈرى ئويغاق ئوقۇرمەنلەرنىمىزنىڭ كاللىسىدا يېگىتلىرىمىزگە نېمە بولدى؟ دېگەن گۇمانىنى پەيدا قىلىپ قويدى. ئەجابا، يېگىتلىرىمىزدە ئەركەكلىك خاراكتېر ئاجىزلاپ قالغاندىمۇ؟ مىللىتىمىز يېگىتلىرى ئەزەلدىن قىزلارغا تىك تۇرۇپ تەلەپ قويۇپ، تىك تۇرۇپ ئۇلارنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىپ كەلگەن. ئۇلاردىكى ئەرلىك جاسارەت، قەھرىمانلىق، ھەققانىيەتكە بولغان پىداكارلىق، ئۇرغۇپ تۇرغان ئەركەكلىك سېھرىي كۈچى قىزلىرىمىزنىڭ يۈرىكىنى ئەسىر قىلىدىغان ئەڭ چوڭ دەسمايە ئىدى. ئۇلار ھەرگىز كۆز ياشلىرى ئارقىلىق مۇرادىغا يېتىشكە ئۇزۇنمىغان. كۆز يېشى يېگىتلىرىمىز نەزىرىدە بىچارىلىكنىڭ، ئەرلىك خاراكتېرگە خائىنلىق قىلغانلىقنىڭ ئىپادىسى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ كۆكسىدىن قان چىقسا چىققانكى كۆزىدىن ياش چىقمىغان.

قىز لىرىك قەھرىمانلارچۇ؟ ئۇلاردىن ھوللۇدۇنىڭ پۇرىقى كەلسە كېلىدۇكى، ئۆزگىچە سېھىرگە ئىگە شەرقچە سۆيگۈ ئەخلاقى ئۇلار ئۈچۈن ناتونۇش. ئۇلار ئاشىقى ئۈچۈن ھەممە نەرسىنى مىنۇت، سېكۇنت ئىچىدىلا تەقدىم قىلىۋېتىشكە تەييار. ئۇلار مۇھەببەتكە شۇنچىلىك تەشناكى، سەۋر قىلىشقا، ھايا قىلىشقا تاقىتى يوق. بۇنداق شېئىرلارنى ئوقۇغان كىشىنىڭ قەلبىدە قىزلىرىمىزغا نېمە بولدى؟ بۇلار شەرم ـ ھايانى ھاياتىدىن ئۇلۇغ

كۆرىدىغان ئۇيغۇر قىزلىرىمۇ، ئەمەس؟ دېگەن سوئال پەيدا بولىدۇ. بۇ ھەرگىز ساغلام ئىش ئەمەس. ئۇيغۇر قىزلىرى ئەزەلدىن شەرم ـ ھايالىق، قىزلىق مەغرۇرلۇقى بىلەن ئۆز گۈزەللىكىگە تېخىمۇ ئۆلمەس قىممەتلەرنى قانقان.

شېئىر ئىنسانىنىڭ بارلىق تاقا ـ توقا ھېسسىياتىنى مۇندا قىلا خاتىرلەپ قويىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىنسانىنىڭ ئەڭ پاك كىز، ئەڭ ھەقىقىي ھېسسىياتىنى مىللىيلىك ئاساسىدا قېزىپ چىقىدىغان، شۇ ئاساستا ئىنسانىنى تېخىمۇ يۇكسەلدۈرۈش، ئۆزىنى تونۇتۇش رولىغا ئىگە ئۇلۇغۋار سەنئەت.

ئۇنىڭدىن باشقا، شېئىرنى پۈچەكلەشتۈرۈۋاتقان شۇنداق ئاھەملەر بارىكى، ئۇلار شېئىرنى يېزىش ئۇچۇنلا يازىدۇ. ئۇلاردا شېئىرغا نىسبەتەن سەنئەتكارغا خاس بولغان مەسئۇلىيەتچانلىق يوق. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا قايناپ تۇرغان چىن ھېسسىيات كەم، پىكرىنىڭ تايىنى يوق ياكى پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن...

2

ھازىر جەمئىيىتىمىزدە شېئىرغا نىسبەتەن بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل قاراش پەيدا بولدى. بىرىنچىسى، شېئىرنى ۋاقتى ئۆتكەن سەنئەت دەپ قاراپ، (گەرچە بۇ قاراش ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېيتىلمىسىمۇ) شېئىرغا ئېتىبار بەرمەيدىغان، شېئىردىن قاچىدىغان خاھىش. ئىككىنچىسى، جەمئىيەت نېمە كويدا، مىللەت نېمە كويدا كارى يوق، شېئىرغا مەجنۇنلارچە بېرىلىپ، ئەدەبىيات، شېئىر ھەممىنى ھەل قىلىدۇ دەپ قاراش. مەيلى بۇ ئىككى خىل قاراش قانچىلىك ئىلمىيلىككە ئىگە بولسۇن يا بولمىسۇن، كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر پاكىت ـ جەمئىيەت شېئىردىن يىراقلىدى. بۇ خىل پىراقلىق تۇرمۇشىمىزدىن شېئىرىي مەنىنى يىراقلاشتۇرۇپ، ھېسسىياتىمىزدا شېئىرىي

تۇيغۇ بولماسلىق هالىتى كېلىپ چىقتى. شېئىردىن يىراقلىشىشنى پۈتۈنلەي شېئىرىيەتنىڭ ئۆز خاتالىقىدىن، كېسەلمەنلىكىدىن كېلىپ چىققان هادىسە دەپ‌لىمىسەكمۇ، جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى تېزلىك، سەنئەت شەكىللىرىدىكى يېڭى تەرەققىياتىنىڭ شېئىردىن يىراقلىشىشتا ئويىنىغان رولىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. لېكىن، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بىزنىڭكىدىن تېز بولۇپ كېتىۋاتقان تەرەققىي قىلغان ئەللەردە بۇ هادىسە مەۋجۇت بولسىمۇ، ئادەمنى هەيران قالدۇرىدىغان بىر ئىش ــ ئۇلار شەكىل جەهەتتە شېئىردىن يىراقلىغان بىلەن ماهىيەتتە مەنە، تۇيغۇ نۇقتىسىدا شېئىردىن يىراقلىمىغان، هەر قانداق بىر ئىشنى شېئىرغا ئوخشاش شېئىرىي مەنىگە، تۇيغۇغا ئىگە قىلىپ تۇرۇپ قىلىدىغان بولغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر سىياسىي ئويۇن، سودا ماهىيەتتە گۈزەل بىر شېئىر...

3

دۇنيادا هازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان ئەدەبىيات ــ سەنئەت هەققىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى، ئەڭ مۇكەممەل ئەسەر ئارىستوتېلنىڭ «پوئېتىكا» (شېئىر سەنئىتى) دېگەن ئەسىرى. ئارىستوتېل بۇ ئەسىردە بارلىق سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسى شېئىرىيەت دەپ ئاتىغان.

هەر قانداق بىر ئەدەبىيات نەزەرىيىسى كىتابىدا ئانا ژانىر يەنىلا شېئىر. بۇ هۆكۈمگە هېچكىم قارشى ئەمەس...

شۇنىڭدىن قارىغاندا شېئىر بىر خىل ئاقسۆڭەك سەنئەت.

شېئىر تىلىمىزغا كۈچ بېرىدۇ، تىلىمىز شېئىردىكى ئوبراز ئارقىلىق مەنىگە، قۇۋۋەتكە ئىگە بولىدۇ.

شېئىر پاكىز روهنى تاۋلاپ چىقىدۇ. شېئىردىن يىراقلاش، روهنىڭ ئەينىكى بولغان شېئىرنىڭ كېسەلمەنلىشىپ كەتكەنلىكى

ماهىيەتتە روھىمىزدىكى قاتمالىلىق، مۇجمەللىك، سۈيۇقلۇق، قۇرغاقلىقنىڭ سىرتىغا تېپىپ چىقىشى. قەلبىمىزدە ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسىنىڭ تۇغۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن، ئومۇمىي خەلقنىڭ ھاياجان تۇيغۇسىنىڭ كەملەپ كەتكەنلىكىدىن بېرىلگەن بېشارەت.

بىر شائىر مۇنداق دېگەن: «ناۋادا گىتلېر شېئىر ئوقۇيدىغان، شېئىر يازالايدىغان، شېئىرنى چۈشىنىدىغان ئادەم بولغان بولسا، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىمىغان بولاتتى». ئەمما گىتلېرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىساق، ئۇ بىر رەسسام، ئارىستوكراتنىڭ قارىشىچە ئېيتقاندا ئۇمۇ بىر شائىر.

ئامېرىكىلىق گېنېرال پاتتون بىر كىنودا (ئۆزىنىڭ تەرجىمھالىدىغۇ دەيمەن): «بىز دەۋر يارىتىمىز، شائىرلار ئۇنى كۈيلەيدۇ» دېگەن. پاتتوننىڭ بۇ گېپىدىمۇ شېئىرىي مەنە بار. بىز جەمئىيەتنى ئوبدان تەتقىق قىلمىدىغان بولساق، بۇ ھۆكۈمنىڭ توغرىلىقىنى ھېس قىلمىمىز ۋە ئىختىيارسىز مۇنداق يەكۈنگە كېلىمىز: سىياسىئونى يوق جەمئىيەت ياكى سىياسىئون بولۇشقا يول يوق شارائىتتا سىياسىئونلار شائىر بولىدۇ، يا لۇكچەك بولىدۇ. سىياسىئونلۇققا يول بار شارائىتتا شائىرلار سىياسىئون بولىدۇ. شېئىرنى سىياسىي شەكىلدە يازىدۇ. ناچارلىرى ياكى پۈرسەت تاپالمىغانلىرى شائىر بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، شېئىرغا يېقىن، شېئىر ئوقۇشقا ئامراق، شېئىرىي مەنە قوغلىشىدىغان خەلقلەر سىياسىي بىلەن شېئىرنىڭ تۇغقانلىقى تۇپەيلىدىن ھاياجانلىق تۇيغۇغا باي بولىدۇ. بۇنداق ھاياجانلىق تۇيغۇ روھىيەتتىكى چۈسلۇق، كەسكىنلىككە سەۋەب بولىدۇ. شۇنداقلا جەمئىيەتنى ناھايىتى ئوڭايلا ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارغا ھامىلدار قىلىدۇ. بىزگە ئوخشاش شېئىردىن يىراقلاپ كېتىۋاتقان، تۇيغۇسىزدا پېقىرلىق ھۆكۈمران، غەزەپ ـ نەپرەتسىزلىنىڭ تايىنى يوق خەلقنىڭ ئەھۋالى ئەكسىچە بولىدۇ.

شېئىردىن يىراقلاش شېئىرىيەتتىكى كېسەلمەنلىكتىن بىر بېشارەت. ماھىيەتتە ئۇ بىزنىڭ روھتىن، ئىماندىن، مەردلىكىتىن، مىللىي پىسخىكىمىزدىن يىراقلاپ كېتىشىمىز، تەقدىرگە تەن بېرىپ، تەقدىرىمىزنىڭ چۈلۈڭۇرىنى ئۆز قولىمىزغا ئېلىش يولىدىن يىراقلاپ كېتىشىمىز، خالاس...

فارابى: «ئادەم غەمكىن مۇزىكىلارنى ئاڭلىسا، غەمكىن شېئىرلارنى ئوقۇسا غەمكىن، دەردلىك بولۇپ قالىدۇ. جەڭگىۋار مۇزىكىلارنى ئاڭلاپ، جەڭگىۋار شېئىرلارنى ئوقۇسا، مۇزىكا بىلەن شېئىردىن ئىبارەت بىر تۇغقان سەنئەتتىكى روھ ۋۇجۇدىمىزغا كۆچىدۇ» دېگەنىكەن. شېئىردىن يىراقلاش شېئىرىيىتىمىزدىكى كېسەلمەنلىك، ئەدەبىياتقا خاس بولغان مەسىلە ئەمەس، بەلكى روھىيىتىمىزگە، تەقدىرىمىزگە، خاراكتېرىمىزگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ھادىسە. بۇنىڭغا دىققەت قىلىش - قىلالماسلىق، ۋۇجۇدىمىزدا شېئىرىي تۇيغۇلارنى ئويغىتىش - ئويغىتالماسلىق بىز تاللاشقا دۇچ كەلگەن مۇھىم يول. سەگەك بولايلى، ئۇچىنچى يول مەۋجۇت ئەمەس!

شېئىر ۋە شېئىرىي مىللەت
ھەققىدە

1. مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇش سەۋەبى

يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مىللەتلەرگە قايتا باھا بېرىپ ئۆزىمىزنى توتۇش، شۇنداقلا 21 - ئەسىرگە يېڭى قىياپەت، يېڭى روھ بىلەن قەدەم قويۇشنى مەقسەت قىلغان ئىلمىي مۇھاكىمە دولقۇنلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقىنى سۈپەتلەيدىغان بىر قىسىم ئىسىملار ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئىسىملار ئىچىدە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى بەكرەك جەلپ قىلغىنى «شېئىرىي مىللەت» دېگەن ئىسىم بولىدى. «شېئىرىي مىللەت» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇنى «پەلسەپىۋى مىللەت»، «ئەقلىي مىللەت»، «ئىجتىمائىي مىللەت»، «زامانىۋى مىللەت»، «سىياسىي مىللەت»، «ئىلىم - پەن مىللىتى» دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن سېلىشتۇرما قىلىش، شۇ ئارقىلىق مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى ئىلمىي ھالدا سۈپەتلەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەتنىڭ يۇقىرىقى بىر قانچە سۈپەتلىرىگە قارىمۇ قارشى ھالدىكى بىر خىل مىللىي سۈپەت ھېسابىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

دۇنيانىڭ تەرەققىياتى ھازىرغىچە نۇرغۇن باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ماس ھالدا جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچلىرى بىلەن يانداشتى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە مەدەنىيەتكە قەدەم قويۇشنىڭ دەرىجىسى

ياكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن پايدىلىنىش دەرىجىسى زامان ئىلگىرلىگىنىڭ ئۆلچىمى بولىدى. بۇ خىل ئۆلچەم كىيىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە مەڭگۈلۈك تامغا سۈپىتىدە بېسىلىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىنسانلارنىڭ بەدىئي تەپەككۇرى ساددا رېئالىزم ئۇسلۇبىدا دۇنيانى قانداق ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئىپادىلەنسە، قۇللۇق جەمئىيەتتە سىنىپىي زىددىيەتلەرنى قانداق تونۇشتا ئىپادىلەندى. قۇللۇق جەمئىيەتتىكى ئىلغار مىللەتلەرنىڭ سۈپىتى ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ سۈپىتىنى بەلگە قىلدى. فېئودالىزم جەمئىيىتىدە گۈمانىزم بەلگە قىلىنغان بولسا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىلىم - پەن بەلگە قىلىندى.

قىسقىسى، دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدا كىشىلەرنىڭ ساپاسى (مىللەتنىڭ ساپاسى) ئۆزىنى، دۇنيانى ئىلمىي تونۇشتا ئىپادىلەندى. ئىنسانلارنىڭ قۇللۇق جەمئىيەتتىكى ئۆزىنى، دۇنيانى تونۇشى قۇيۇق ھېسسىي تۇس ئۇستىگە قۇرۇلدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ باسقۇچلاردا ئىنسانلارنىڭ يارلىشى ۋە تەبىئەت ھەققىدىكى ھەر خىل ئەپسانە، رىۋايەتلەر بارلىققا كەلدى، ئىجاد قىلىندى. بۇ ئەپسانە، رىۋايەتلەر ئىلمىيلىكنى ئەمەس، ئىلمىيلىكتىن ھالقىغان ھېسسىياتنى ئۆزىگە ئاساس قىلدى. فېئودالىلىق جەمئىيەتكە كەلگەندە، ئىنسانلارنىڭ دۇنياني، ئۆزىنى تونۇشى نىسبەتەن ئىلمىيلىككە قاراپ يۈزلەندى. پەلسەپە دۇنيانى تونۇشتىكى قورال سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. ئەمما، ئىدېئالىزم ئاساسىي ئېقىم، ماتېرىيالىزم قوشۇمچە ئېقىم بولدى. بۇ چاغلاردا ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى، ئۆزىنى تونۇشى بارغانسېرى ئىلمىيلىككە قاراپ يۈزلەندى. قەدىمكى يۇنانىنىڭ پىلاتون، ئارىستوتېللىرى، جۇڭگونىڭ كۇڭزى، مىڭزىلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈمراجىۋا، فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلىرى دۇنيانىڭ مۇشۇ خىل يۈزلىنىشىنىڭ ئەڭ داڭلىق شاھىتلىرىدۇر.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ كاپىتالىزم باسقۇچىغا قەدەم قويۇ-

شى پەلسەپىنى ئەمەلىي تەجرىبە مۇھىتى بىلەن تەمىنلىدى. بۇ خىل دۇنيانى تونۇشتىكى ئىلمىي، ئەمەلىي تەجرىبىلەر «ئىلىم - پەن» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بەلگىسىگە ئايلاندى. ئىنسانلار جەمئىيىتى كاپىتالىزم شەكلىدە قەدىم قويغان 20 - ئەسىر — ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن تولغان، دۇنيا ھەم مىسلىسىز دەرىجىدە ئىلمىيلەشكەن بىر باسقۇچ بولدى. بۇ باسقۇچتا ئىنسانلار جەمئىيىتى قولغا كەلتۈرگەن ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى شۇنچىلىك مول بولدىكى، ئۇ ئىنسانلار ئۆز تارىخىدا قولغا كەلتۈرگەن بارلىق ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن، دۇنيا تارىخىغا قايتىدىن ئىلمىي باھا بېرىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. ماركسىزم دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىپتىدائىي، قۇللۇق، فېئودالىق، كاپىتالىستىك، سوتسىيالىستىك، كوممۇنىستىك جەمئىيەت دەپ سىنىپلارنى ئاساسىي بەلگە قىلىپ ئايرىغان بولسا، كېيىنكىلەر ئىنسانىيەت تارىخىنى يەنە بىر تەرەپتىن تېخىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ جاھالەت دەۋرى، مەدەنىيەت دەۋرى، ئىلىم - پەن، ئىجادىيەت دەۋرى دەپ تۆت باسقۇچقا بۆلدى. يەنە بەزىلەر، مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ «تېرىم مەدەنىيىتى» دەۋرى، ئاتنى بەلگە قىلغان «يايلاق مەدەنىيىتى» دەۋرى، سۇ قاتنىشىنى بەلگە قىلغان «يېڭى دېڭىز يولى مەدەنىيىتى» دەۋرى، ھور ماشىنىسىنى بەلگە قىلغان «سانائەت ئىنقىلابى مەدەنىيىتى» دەۋرى، توكنى بەلگە قىلغان «ئېلېكترون مەدەنىيىتى»، گېن قۇرۇلۇشى ۋە كومپيۇتېرنى بەلگە قىلغان «ئۇچۇر مەدەنىيىتى» دەۋرى دەپ ئايرىدى. يەنە بەزىلەر مىللەت-شۇناسلىق نۇقتىسىدا تۇرۇپ، «ئېتنىك مىللەت» دەۋرى، «سىياسىي مىللەت» دەۋرى، «ئىجتىمائىي مىللەت» دەۋرى دەپ ئاتىدى.

بۇ خىل ئاتاشنىڭ يەنە «شېئىرىي مىللەت» دەۋرى (مىللىي تەرەققىياتنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچى)، «ئىلمىي مىللەت» دەۋرى، «پەلسەپىۋى مىللەت» دەۋرى، «ئىجادىيەت مىللىتى» دەۋرى، «ئىشلەپچىقىرىش مىللىتى» دەۋرى، «ئىستېمال مىللىتى» دەۋرى دېگەندەك ۋارىيانتلىرى بار بولدى. «شېئىرىي مىللەت» دېگەن سۆزنى ئىنسانلارنىڭ (مىللەتنىڭ) جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئىلمىيلىكتىن كۆرە ھېسسىيلىقنى ئاساسىي ئېقىم قىلغان دەۋرنىڭ خاس نامى بولۇپ قالدى. لېكىن، بىر قىسىم كىشىلەر بۇ مەسىلىلەرنى ئىلمىيلىك نۇقتىسىدىن تۇرۇپ چۈشەنمىدى. ئەدەبىياتتىكى ئالاھىدە بىر ژانىر بولغان شېئىر بىلەن «شېئىرىي مىللەت» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. شۇ تۈپەيلى، «شېئىرىي مىللەت» دېگەن ئاتالغۇغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان پىكىر ئېقىمى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ قالاقلىقىنى شېئىردىن، شائىرلاردىن كۆرۈپ، شېئىرغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان پىكىر ئېقىمى تەڭلا ئوتتۇرىغا چىقتى. مىللىتىمىز ۋۇجۇدىدىكى شېئىرىي مىللەتكىلا خاس بولغان ھېسسىي سۆيۈقلۇق ئەقلىي تەپەككۇرنى ئات قىلىپ مىنىپ، ئۆزىمىزنىڭ «شېئىرىي مىللەت» لىك سۈپىتىنى يەنە بىر قېتىم ئاشكارىلىدى.

2. «شېئىرىي مىللەت» توغرىسىدا

«شېئىرىي مىللەت» دېگەن بۇ ئىسىمدىكى «شېئىرىي» ئىبارىسى ئىسىم ئەمەس، سۈپەت، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئەدەبىياتتىكى بىر ژانىر بولغان شېئىرمۇ ئەمەس. «شېئىرىي مىللەت» يەنە شېئىر يازىدىغان ئادەملىرى ئىنتايىن كۆپ، شېئىر يېزىش شۇ مىللەت تەرەققىياتىدىكى ئەڭ مۇھىم كەسىپ دېگەنلىكمۇ ئەمەس. «شېئىرىي» دېگەن بۇ ئىبارە شېئىر دېگەن ئىسىمنىڭ سۈپەتلىشىشىدىن پەيدا بولغان. بۇ يەردە بۇنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىسى،

ئەرەبچە «شېئىر» دېگەن سۆز بىلدۇرىدىغان ئەسلىي مەنە «ھېس، تۇيغۇ» دېگەن بىلەن ئوخشاش.

ھەممىگە مەلۇمكى، شېئىر ئەدەبىياتتىكى ئانا ژانىر. ئەدەبىياتتىكى باشقا ژانىرلار شېئىرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. شېئىر يەنە ئىنسانلار تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ تۇنجى باسقۇچى بولغان بەدىئىي تەپەككۇر (ئوبرازلىق تەپەككۇر) نىڭ تۇنجى بېكىتى. شۇڭا بىز شېئىرنىڭ تەرەققىيات يولىدىن ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر تەرەققىيات يولىنى تېپىپ چىقالايمىز. شېئىر ئىنسانلارنىڭ غەم ـ قايغۇسىنىڭ، شادلىقىنىڭ ئوبرازلىق تارىخى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇ بىر مىللەت تەپەككۇرىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەمگە ئايلاندى.

تارىخقا نەزەر سالساق، شېئىر ئىجادىيىتى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋر مىللەتلەرنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ يۆشۈكى بولغان قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتىدە «ئودىسسا»، «ئىلئادا» دەك ئېپوسلار مەيدانغا كەلگەن دەۋر ئۇلارنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغان دەۋرى ئىدى. ئۇيغۇرلاردىمۇ قاراخانىيلار خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرلەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى يازدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ كۈچەيگەن دەۋرى بىلەن نەۋائىينىڭ ئىجادىيەت دەۋرى بىر كەلدى. شېكسپىر ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەندە، ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى دەۋرىگە قەدەم قويۇش ئالدىدا ئىدى.

كىمدۇر بىرى «شائىر، پەيلاسوپ، پەيغەمبەر» دېگەن ئاتالغۇلارنى قاتارلاشتۇرۇپ، بۇ ئۇچ ئاتالغۇنىڭ مەنبەلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنى ئاساسەن بىر خىل مەۋجۇتلۇقنىڭ ئۇچ تەرىپى قىلىپ كۆرسەتكەن. بىز بۇ ھۆكۈمگە گۇمان بىلەن قارىساقمۇ، ئىچىدە مەلۇم ھەقىقەت بار، دەپ تونۇيمىز.

تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى — شائىرلىق، شائىرلىقنىڭ يۇقىرى پەللىسى — پەيلاسوپلۇق، پەيلاسوپلۇقنىڭ يۇقىرى پەللىسى — پەيغەمبەرلىكتۇر. مۇقەددەس ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەت ئەلەيھىسسالاممۇ شائىر، پەيلاسوپ دەپ ئاتالغان. لېكىن، پەيغەمبەرلىك ئاللا تەرىپىدىن بېرىلىدۇ.

شېئىر ھەقىقەتنى ھېسسىي تونۇش، پەلسەپە ئەقلىي تونۇش، پەيغەمبەرلىك ھەقىقەتكە يېتىشتۇر. خەنزۇچە شېئىر، شائىر دېگەن سۆزگە قارىساق، بۇ خىل مەنتىقە تېخىمۇ چوڭقۇر بولىدۇ. خەنزۇچە شېئىر « 诗 » دەپ يېزىلىدۇ. بۇ خەت ئىككى بۆلەكتىن تۇزۇلگەن. بىرى « 讠 » بۆلەك، بۇنىڭ مەنىسى «سۆزلەش، ئىلتىجا قىلىش» دېگەن مەنىدە. ئىككىنچىسى « 寺 » بۆلەك، بۇ «ئىبادەتخانا، مەسچىت» دېگەن مەنىدە. بىز بۇ ئىككى مەنىنى بىرلەشتۇرسەك، «مەسچىتتىكى دۇئا، ئىلتىجا» دېگەن مەنىلەر كېلىپ چىقىدۇ. «دۇئا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىگە قېنى كىم شەك كەلتۈرەلەيدىكىن؟

قىسقىسى، «شېئىرىي مىللەت» دېگەن بۇ سۆز ھەرگىزمۇ شېئىر يازىدىغان ئادەمنى كۆپ مىللەت دېگەن مەنىدىكى سۆز ئەمەس. ئۇنىڭ بىلدۈرمەكچى بولغان مەنىسى ئەقىلگە ئەمەس، ھېسسىياتقا تايىنىپ ئىش كۆرىدىغان، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تارىخىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ كۆرسىتەلمەيدىغان، ئۆزىگە ئىلمي باھا بېرەلمەيدىغان مىللەت دېگەنلىكتۇر. ئۇيغۇرلار راست شۇنداق مىللەتمۇ؟ مىللىتىمىزگە نەزەر سېلىپ باقايلى!

بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر مىللىتى مايمۇنغا ئوخشايدۇ. دوراملىق بىزنىڭ ئەڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقىمىز. بۇ يىل بىر دېھقان قوغۇن تېرىپ پايدا ئېلىپ قالسا، كېلەر يىلى ھەممە دېھقانىنىڭ قارىغۇلارچە قوغۇن تېرىغۇسى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات سۇپەتسىز بولۇپلا قالماي، تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كې-

تىپ، كىرىم چىقمىنى قاپلىيالماي، زىيان كېلىپ چىقىدۇ. بىر زىيالىي كىتاب يېزىپ نامى چىقىپ قالسا، ئۆزىنى رىيالىي سانايدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى دەڭسەپ، مەندە كىتاب يازغۇچىلىك ئىقتىدار، دەسمايە بارمۇ دەپ ھېسابلاپ ئولتۇرماي، ھەممىسى كىتاب يېزىشقا تۇتۇش قىلىدۇ. ئاخىر زېھنىنى، ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىپ يازالماي، قول يەتمىگەن شاپتۇل ئاچچىق تۇيۇلۇپ، ئۆزىدىن بالدۇر كىتاب يازغۇچىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىشقا، غەيۋەتنى قىلىشقا كىرىشىدۇ.

يەنە بىرى، بىرەر نامى چىققان ئۇلۇغمىز ئۆزى بىلىدىغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مەلۇم بىرىنى تەنقىد قىلسا، بىزمۇ دەرھال چاپانىنى تەتۈر كىيىپ ئۇلۇغمىزنىڭ كۆزىگە سەت كۆرۈنگەن كىشىنى يوق قىلىپ تاشلىغۇدەك بولىمىز. ھېسسىياتتىكى بۇ خىل سۈيۇقلۇق، سوغۇق قان تەپەككۇرنىڭ كەملىكى ئارىمىزدا نۇرغۇن پاجىئەلەرگە سەۋەب بولماقتا. «شېئىرىي مىللەت» دېگەن نام بىزنىڭ ھازىرقى ھالىتىمىزگە بەكمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ھەرقانداق نەرسە چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىلسە پاجىئەگە سەۋەب بولىدۇ. بۇنداق پاجىئەنى خۇدامۇ راۋا كۆرمەيدۇ، ئەلۋەتتە. شېئىرىدىن ئىبارەت گۈزەل نام سۈپەتكە ئايلىنىپ، مىللەت دېگەن ئىسىمنىڭ ئالدىدىن ئورۇن ئالغاندا، دەرھال سەلبىي مەنىدىكى سۈپەت ئۆزگىرىشى ياسايدۇ. قېنى بىز قاچانغۇچە شېئىرىي مىللەت بولۇپ يۈرەرمىز؟

3. مىللەتنىڭ باشقا سۈپەتلىرى توغرىسىدا

مىللەتنىڭ «شېئىرىي مىللەت» دېگەن سۈپىتىدىن باشقا، «پەلسەپىۋى مىللەت»، «ھازىرقى زامان مىللىتى»، «ئىجادىيەت مىللىتى»، «سىياسىي مىللەت» دېگەندەك سۈپەتلىرى بار. لېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ «شېئىر

رني مىللەت» بىلەن بولغان پەرقى نېمە؟

«پەلسەپىۋى مىللەت» مەسىلىلىرىگە سوغۇق قان باھا بېرىپ، ئۆزى ئەقلىي خۇلاسە چىقىرالايدىغان، ئەتراپقا ھېكمەت نۇرلىرى ئارقىلىق ئېنېرگىيە تارقىتالايدىغان مىللەتنىڭ تېپىدۇر. بۇ خىل باسقۇچقا يەتكەن مىللەتلەردە «شېئىرىي مىللەت» كە ئوخشاش سۈيۇقلۇق بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇلار جاھانغا ئۆزىدىكى پەيلاسوپلارنىڭ كۆزى ئارقىلىق نەزەر تاشلايدۇ. سىرتتىن كەلگەن ھەر خىل ئىدىيىلەر ئاۋۋال ئۆز پەيلاسوپلىرى تەرىپىدىن ھەزىم قىلىنىپ، ئۆزىگە ماس كېلىدىغان ھالغا كەلتۈرۈلىدۇ ۋە ئاندىن ئىستېمال قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلاردا «شېئىرىي مىللەت» كە ئوخشاش سىرتتىن كەلگەن ئاقما ئىدىيىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان، مىللەتنىڭ روھى، ئۇيۇشۇش كۈچىنى پارچىلايدىغان ئىجتىمائىي كېسەللىكلەر ئېغىر ناھايىتى ئاز بولىدۇ ياكى بولمايدۇ.

مەسىلەن، نېمىسلار ۋە يەھۇدىيلار، نېمىسلار ياۋروپانىڭ «پەلسەپىۋى مىللىتى». 18 ـ، 19 ـ، 20 ـ ئەسىرلەرنى نېمىسلارنىڭ پەلسەپىسىدىن ئايرىپ قاراش تەس. چۈنكى، كانېت، گېگىل، شوپېنخاۋېر، نېتزى قاتارلىق پەيلاسوپلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيىلىك. ئۇنىڭدىن باشقا، يەھۇدىيلارمۇ «پەلسەپە مىللىتى» گە كىرىدۇ. گەرچە ئۇلار 2000 يىلدىن بۇيان، دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن، ئۆز تىلىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆز پەلسەپىسىنى، يەھۇدي دىنىنى ساقلاپ قالدى ۋە يەھۇدي دىنى ئارقىلىق مىللىي روھنى ئىپادىلىدى. بۇ خىل مىللىي روھ يەھۇدىيلارنىڭ ھاياتلىق دەستۇرىغا ئايلاندى.

مىللىتىمىزگە قاراپ باقساق، بىز دۇنيا تارىخىدا ئەڭ كۆپ دىن ئالماشتۇرغان مىللەت، شۇنداقلا دىنىي مەزھىپى ئەڭ كۆپ بولغان بىر مىللەت. ھەممىمىزگە مەلۇم، تارىختىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ زىددىيىتى خەلقىمىزنىڭ ئومۇرتقىسىنى

ئۇزۇپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، «شېئىرىي مىللەت» لىك خاراكتېرىمىز تېخىمۇ گەۋدىلەندى. ئۇنىڭدىن باشقا، پەيلاسوپلىرىمىزنىڭ كەملىكى تۇپەيلىدىن روھىيىتىمىز دۇنيادىكى ھەرقايسى ئاقما ئىدىيىلەر كىرىپ - چىقىپ يۇرۇيدىغان ئۆتەڭگە ئايلىنىپ قالدى. ھازىر قاراپ بېقىڭ، ئۇيغۇر ئاتېئىزمچىلىرى بەزىدە مەسچىتكە كىرىپ قالىدۇ. ئۇزىنى دىن مۇرىتى دەپ يۇرگەنلەرنى قاۋاقخانىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن، دېمەك، ئۇيغۇر روھى ھازىرمۇ داشقاياناق ھالەتتە.

«ھازىرقى زامان مىللىتى» دېگەن ئاتالغۇ 20 - ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ بەلگىسى مىللەتنىڭ قىياپىتىدىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ بەلگىلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، ھازىرقى زامان مىللىتى قىياپىتىگە ئۆتۈش. «ھازىرقى زامان مىللىتى» نىڭ ئىپادىسى ئادەتتە سانائەتلىشىش، پەلسەپىدە ئۆز دەۋرىنىڭ مەسىلىلىرىگە دەل جاۋاب بېرىش، روھىدىن قىياپىتىگىچە دەۋر ئېقىمىنىڭ ئەڭ ئالدىدا تۇرۇش يا‌كى دەۋر ئېقىمىغا يول باشلاشنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارچۇ؟ بىزنىڭ تۇپرىقىمىزدا، روھىمىزدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قىياپەتلىرى قۇمدەك. ھازىرقى كىشىلىرىمىز دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن پەننىي خۇراپاتلىق ئوتتۇرىسىدا تېڭىرقاپ يۇرىدۇ، ئۇلار مازارلاردىن بەخت تىلەپ، سېھىرگەرلەرنى رېئاللىقتىكى ئەۋلىيا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ خۇداغا شەك كەلتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھاكىمىيەت ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئەلگىكىدىن ئۆتكەن ھەر خىل كىتابلار ئارىسىدا تەپەككۇرى بوغۇچلىنىپ، ئەقلى پۇچۇلىنىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلار تېخى سانائەتلىشىش دەرىجىسىگە يەتمىدى، 90% تى تېخى دېھقان، ھازىر تۇرمۇشىدا ئىشلىتىۋاتقان بارلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى باشقا مىللەتلەرنىڭ، زىيالىي ۋە پەيلاسوپلىرى قىممەت قارىشىدىكى ئېھتىياج تۇپەيلى، ئۇنۇڭ ۋە ئەمەل ۋاسىتىسىدە. بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ئەمەلىي روھىي مە-

سىلىلىرىگە جاۋاب بېرىش ئۇلارنىڭ ئويىغا كىرىپ چىقمايدۇ ياكى قولىدىن كەلمەيدۇ.

ئىنگلىزلار ۋە ئامېرىكىلىقلار، غەربىي ياۋروپادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر دەل «ھازىرقى زامان مىللىتى» گە كىرىدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق ناھايىتى يىراق، ئۇلارنىڭ ھالىتىنى قىياس قىلساق، بىرى ئېشەك ھارۋىسىدا جاڭگالغا ئوتۇنغا كېتىۋاتىدۇ، يەنە بىرى كومپيۇتېر ئالدىدا ئولتۇرۇپ، ئالەم قاتنىشىغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتىدۇ.

«ئىجادىيەت مىللىتى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ جاھالەت، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن، ئىجادىيەت دېگەن تۆت باسقۇچنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئىلىم ـ پەن بىلەن قوراللىنىشنى تاماملاپ، ئىجادىيەتنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي مىللىي بەلگىسى قىلغان مىللەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، 21 ـ ئەسىر ئىلىم ـ پەن ئەسىرى ئەمەس، ئەكسىچە ئىجادىيەت ئەسىرى. بۇ ئەسىردە ئادەملەرنىڭ، مىللەتنىڭ ساپاسى ئىجادىيەت بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ھازىرقى ياپون مىللىتى دەل ئىجادىيەت مىللىتىنىڭ مىسالى بولالايدۇ.

ئۇيغۇرلارنى «شېئىرىي مىللەت» دەپ ئاتاشقا قارشى چىققانلار يۇقىرىقى ئاتالغۇلارنى كۆرۈپ، بەلكى يەنە بۇ ھۆكۈم ھەققىدە گۇمانلىنىپ يۈرمەس. چۈنكى ئېنىق تۈرۈپتۇكى، بۇ خىل مىللەتلەرنىڭ قاتاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى يوق.

4. نۆۋەتتىكى شېئىرىيەت نېمە ئۈچۈن نەزەردىن چۈشۈپ قالىدۇ؟

«شېئىرىي مىللەت» دېگەن ئاتالغۇ ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب «شېئىرىي مىللەت» دېگەن سۆز بىلەن شېئىر دېگەن سۆزنىڭ ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ

چۇشىنىۋېلىنغانلىقىدا.

«شېئىرىي مىللەت» بولۇپ قېلىشنىڭ سەۋەبىنى ھېچقاچان شېئىر كەلتۇرۇپ چىقارغىنى يوق. شېئىرىيىتىمىزنىڭ يېقىنقى بىر نەچچە يىللىق ئەھۋالىغا نەزەر سالغان بەزى كىشىلەر بۇ دەۋر شېئىرلىرىدىكى مەۋجۇت رېئاللىقتىن قېچىش، ئازابىنى ئىپادە-لەشتىكى سۈنئىيلىك ۋە تېلىدىكى قاتمالليق، سەمىمىيەتسىزلىك خاھىشلىرىغا قاراپ ئىختىيارسىز ھالدا «شېئىرىي» دېگەن ئاتالـ-غۇ بىلەن «شېئىر» دېگەن سۆزنى بىرلەشتۇرۇپ قويىدۇ ۋە مىللىتىمىزنىڭ «شېئىرىي مىللەت» بولۇپ قېلىشىنى ئاشۇ شې-ئىر، شائىرلاردىن كۆرىدۇ. بۇنداق قاراش مۇتلەق خاتا.

دۇنيا مىقياسىدىن قارىغاندا، نۇرغۇن مەشھۇر ئەدەبىيات نەزەرىيىچىلىرى «شېئىر دەۋرى» ئۆتۈپ كەتتى دەپ قارىماقتا. چۈنكى، شېئىرىيەت ژانىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، باشقا نۇرغۇن مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ بىر خىل سوغۇق دەۋرنى باشتىن كەچۈرمەكتە. شېئىرىيەت جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن چەتتە قالماقتا. كىشىلەرنىڭ دىققىتى يازما ئەدەبىياتتىن كىنو - تېلېۋىزىيىگە، كومپيۇتېرغا، تەنتەربىيىگە قاراپ يۈزلەنمەكتە. بۇ تەرەققىياتتىكى مۇقەررەرلىك. لېكىن، بۇ شېئىرىيەت دەۋرى-نىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. شېئىرىيەت بارلىققا كەلگەن چاغدىلا ئۇنىڭ تەرەققىيات ئۇمۇرىنى بۇ قانۇنىيەت تامغا قىلىپ ئويۇپ قويۇلغان.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى بۇ خىل چۈشكۈنلۈك ھەرگىز شې-ئىرنىڭ چۈشكۈنلۈكى ئەمەس، بەلكى مۇشۇ دەۋر شائىرلىرى دەۋرىنىڭ چۈشكۈنلۈكى، خالاس.

ھازىر ئۇيغۇر مىللىتى مىللىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئا-جايىپ بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى. ئۇيغۇرنىڭ نازۇك كۆڭلى ھەر خىل دۇنيادىن مىڭلاپ ئۇچۇرنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز ئېكرانىدا ئەكس ئەتتۈرمەكتە، قايغۇرماقتا. ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ كۆڭلى

بارغانسېرى زامانۇىلىق بىلەن قالاقلىق، ئەقىدە بىلەن سۇيۇق-لۇق، ھالاكەت بىلەن گۇللىنىش بەلباغلىرى ئارىسىدا داۋالغۇپ زېدىلەنمەكتە. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ھالىنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشىشى كېرەك. بۇ دەۋر ئۇيغۇرلاردىن ئەڭ ئۇلۇغ شائىرلارنى كۇتكەن دەۋر ئىدى. لېكىن، نەتىجە ئۇنداق بولماي قالدى. شائىرلار جاھاننىڭ رەڭۋازلىقى ئالدىدا ئامالسىز، بىچارە قالدى. ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ بۇ ئەھۋالىغا ھەرگىز شې-ئىرىيەت جاۋابكار بولمايدۇ. شېئىرىيەت شۇنداق ئۇلۇغكى، ئۇ قەلبىنىڭ ئەڭ پاك دۇئاسىدۇر. قېنى ئۇ دۇئا؟!

«شېئىرىي مىللەت» لىك ھالەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يولى شې-ئىرنى ئەينىلەش ئەمەس، بەلكى «ھازىرقى زامان مىللىتى» گە، «ئىجادىيەت مىللىتى» گە ئايلىنىپ، ئورتاق مىللىي روھ كۇچە-نى «ئىجادىيەت» دېگەن سۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇش.

«شېئىرىي مىللەت» لىك سۇپەت مەڭگۇلۇك ئەمەس. ئۇ بىر بۆككە ئوخشاش مىللەتنىڭ بېشىدا ئۇچۇپ يۈرىدۇ. ئۇيغۇر مىل-لىتى ئۆز تارىخىدا «شېئىرىي مىللەت» بولۇپلا تۇرغان ئەمەس. قاراخانىيلار دەۋرىدە «پەلسەپىۋى مىللەت» كە، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە «سىياسىي مىللەت» كە، قۇچۇ ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە «ئىجادىيەت مىللىتى» گىمۇ ئايلىنىپ كۆرگەن. 21 ـ ئەسىر ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر مۆجىزىلىك ئەسىر بولـ-ىدۇ. بۇ ئەسىردىمۇ شېئىرىي مىللەت بولۇپ ياشاش ـ ياشىماس-لىق مىللىتىمىزنىڭ سەرخىللىرىنىڭ ۋىجدانىغا باغلىق. قېنى سەرخىللار بۇ سوئالغا نېمە دەيدىكىن؟!

شائىر ۋە دەۋر

2001 ـ يىلى ئاۋغۇستىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى كېسەل ئازا-
بىدا ساماندەك سارغايغان، بىر تېرە، بىر ئۈستىخان بوپقالغان
شائىر روزى سايىت بىلەن ئاخىرقى قېتىم دىدارلاشقانىدىم. ھايا-
تىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان شائىرغا قاراپ،
يۈرىكىم پىچاق تىققاندەك ئۆرتىنىپ كەتكەنىدى. شائىرنىڭ نەچچە
كۈنلۈكلا ئۆمرى قالغانلىقى شائىر بىلەن خوشلىشۋاتقان جامائەت-
كە ئايان بولۇپلا قالماي، شائىرنىڭ ئۆزىگىمۇ بەش قولدەك
ئايانداەك قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ كۆزى يىغلىمىغانلارنىڭ يۈر-
كى خۇن، يىغلىغانلارنىڭ بولسا ۋۇجۇدى ئازابىنىڭ تۈگمىنىدە
ئېزىلىپ ئۇن بولغانىدى. دەرۋەقە، ئۆلۈم ھەممە ئادەمنىڭ بېشى-
دا بار، ئۆلمەيدىغان ئادەم يوق، بۇ ھېچكىمگە سىر ئەمەس.
لېكىن، ئادەملەرنىڭ زور كۆپچىلىكى نېمىشقىدۇر ئۆلمەيدىغان-
دەك ياشىشىدۇ. ئۆلۈم تۇيۇقسىز بوسۇغىسىدا پەيدا بولغاندا،
ھەممە ئادەمنىڭ بېشىدا تەكرارلىنىدىغان ئەڭ ئەقەللىي ھايات
ھادىسىسى ئالدىدا نېمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قېلىشىدۇ.

سەكراتتا تۇرغان شائىر بىلەن سۆز ئېيتىپ خوشلىشىشقا
يۈرەك چىدىماي، كۆزۈم، قەلبىم بىلەن خوشلىشىپ ئۈرۈمچىگە
ياندىم. ئاپتوبۇستا ئولتۇرۇپ تېخى ھايات تۇرغان شائىرنىڭ
ھاياتى ۋە ئۆلۈمى ھەققىدە ئويلاندىم. ھەممە ئادەمنىڭ بېشىدا
ئوخشاش تەكرارلىنىدىغان ئۆلۈمنىڭ روزى سايىتنىڭ بېشىغا
كەلگەندە باشقىچە تۇس ئالغانلىقىنى ھېس قىلدىم. يوقلىما قە-
لىنغاندىلا مەۋجۇتلۇقى يوقلىما ئېھتىياجى ئۈچۈن ئەسكە ئېلىنى-
دىغان كىشىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، روزى سايىتنىڭ ئۆلۈمى

يۇز بەرگەن ھامان بوشلۇق پەيدا قىلالايدىغان، شائىر تۇپراقتا كىرىپ كەتكەندە جەمئىيەت ئاندىن ئۆزىنىڭ قانچىلىك زور يوقىتىشقا دۇچ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىدىغان ئۆلۈم ئىدى. بۇنداق ئەدىبلەر شوپېنخاۋېرنىڭ گېپى بويىچە بىرەر يۇز يىلدا بىرەرسى بارلىققا كەپقالمىدىغان، مەۋجۇتلۇقى ئىجتىمائىي رېئاللىققا زور تەسىر كۆرسىتىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تىنىقىدىن شۇ ئەدىبنىڭ ئۆزىگە خاس ساداسىنى ئېنىق بايقىغىلى بولىدىغان كىشىلەر ئىدى.

ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ، قاچان يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەسەمۇ، پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدىغان شۇم خەۋەر ئاخىر يېتىپ كەلدى. روزى سايىت ئۆزى 60 يىلغا يېقىن ياشىغان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ كېتىپ قالدى. روزى سايىت ۋاپاتى بىلەن شەكسپىرنى ئەدەبىيات سەھنىسىدىكى بوشلۇق روزى سايىتنى ياخشى كۆرىدىغان، ياخشى كۆرمەيدىغان ئادەملەرگە ئورتاق ھالدا تەسىر كۆرسەتتى. روزى سايىتنىڭ ھايات تارىخىغا چېكىت قويۇلۇپ، بۇ تارىخ كېيىنكىلەر ئۆگىنىپ تەتقىق قىلىدىغان، ساۋاقلارنى يەكۈنلەيدىغان ئۆتمۈشكە ئايلاندى.

دېھقان بولماق تەس

شائىرنىڭ ئەدەبىيات سەھنىسىدە قاچان پەيدا بولغانلىقى ماڭا بەكمۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا روزى سايىتنىڭ «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىغا بېسىلغان، تىلى خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى يېقىن، راۋان، يېقىملىق بىر تۇركۈم شېئىرلىرىنى ئوقۇغىنىم ئېسىمدە. ئەمما، شېئىرنىڭ ماڭا بەرگەن تەسىرى شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، تىلىدا كۆپرەك كۆرۈلەتتى. شائىرنىڭ تىلىغا، گۈزەل ئۇيغۇر تىلىنىڭ روزى سايىت شېئىرلىرىدا قايتىدىن پارلاپ، قەلبىمنى غىدىقلى-

شىغا تاڭ قالاتتىم.

شائىر بىر مىللەت تىلىنىڭ ئۇستازى، دەيدۇ كىمدۇر بىرى. بۇ سۆزنى بىر توغرا ھەقىقەت دەپ تەن ئالمىساقمۇ، شائىرنىڭ بىر مىللەت تىلىغا كۆرسىتىدىغان ئىجابىي تەسىرىنى تەن ئالماي ئامالىمىز يوق. روزى سايىتنى تىل ئۇستازى دەپ قارىيالمىساقمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر ۋېجدانلىق پەرۋىشكارى، كۆيۈنگۈچىسى، كۆڭۈل بۆلگۈچىسى، دەپ قارىماي تۇرالمايمىز. شېئىر تىلىنىڭ خەلق تىلىغا يېقىنلىقى ماھىيەتتە شېئىرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، شائىرنىڭ خەلقكە يېقىنلىقى. ئەسلى شېئىر خەلقكە يېقىن بولۇپلا قالماي، خەلقنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. خەلق شېئىرغا ھەقىقىي ھاياتىي كۈچ بەرگۈچى. خەلقكە يېقىن دېگەن گەپتىن خەلقكە يېقىن ئەمەس، خەلقتىن يىراق شائىرلارمۇ مەۋجۇت دېگەن يەكۈننىمۇ چىقارغىلى بولىدۇ. روزى سايىت ئەڭ دەسلەپتە ئەدەبىيات سەھنىسىدە پەيدا بولغاندا، شېئىرلىرىنىڭ تىلىدىكى چۈچۈكلۈك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بالاغەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، قىسقا، مەنىسى چوڭقۇر جۈملىلەر بىلەن ئۆز شېئىرلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە خەلقكە يېقىنلاشتۇرغانىدى. ئەمما بۇ يېقىنلىقنى بىز شېئىرىي مەنە ۋە ئىدىيىدىكى يېقىنلىق دېيەلمەيمىز. شائىر دېھقانلار ئارىسىدىن چىققان شائىر بولغاچقا، دېھقانغا خاس مىجەز ۋە تەربىيىلىنىش ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا تۇغما دېھقانغا خاس تىل ۋە پۇراق بەرگەنىدى. شائىر پەقەت مۇشۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن خەلقكە باغلىنىپ تۇراتتى. كېيىن ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش جەريانىدا روزى سايىتنىڭ تەرجىمھالى بىلەن تونۇشتۇم. روزى سايىتمۇ نۇرغۇن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە قەلبىمگە قارىغاندا دەپتىرىمدىن مەھكەم ئورۇن ئالدى. شۇ چاغدا شائىرنىڭ ئونغا يېقىن توپلام چىقارغانلىقىنى بىلدىم. سان نۇقتىسىدا بۇ توپلاملار ئادەمگە بەكمۇ بۈيۈك تۇيغۇ بېرەتتى. بۇنداق شائىرنى كونسېپكىلاردىن ئورۇن ئالدۇرماي مۇمكىن ئە-

مەس ئىدى. ئەمما، قەلبىم «شائىر» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالغاندا، ئاران بىر توپلام چىقارغان بولسىمۇ، ئەگەر ئاۋۇال كۆز ئالدىمدا گەۋدىلىنىدىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرلەرنى ئەسكە ئالاتتىم. خېلى چىڭقالغان چېغىمدا ئاندىن روزى سايىتىنىڭ تىزىملىكى ئەگەر كەينىدىن غىل - پال ئورۇن ئالاتتى.

تىلى ياخشى بولسىلا شائىر بولامدۇ؟ دېگەن سوئال قەلبىمنى غىدىقلايتتى. ھەقىقەتەن ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى مۇھىم ئامىلى تىل. ئەمما، بىردىنبىر مۇھىم ئامىل پەقەت تىللا بولۇشى ناتايىن. ئەدەبىياتقا جان ۋە قان بېرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە ئىدىيە ۋە مەزمۇن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقمايدۇ قالمايدۇ. روزى سايىت شۇ چاغلاردا تىلغا باي، ئىدىيىدە گاداي، ئەگەر ئاۋۇال سىياسىي چاقىرىقلارنى، ۋاقتى يەتسە چىشى پاتقان ئادەتتىكى تۇرمۇش ھەققەتلىرىنى ئوبرازلاشتۇرىدىغان نۇرغۇن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ سېپىدە جان تىكىپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان، يەتمەكچى بولغان نىشانى ناھايىتى مۇجمەل شائىرلارنىڭ بىرى ئىدى.

روزى سايىتنى ماڭا ۋە پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىگە ھەقىقىي تونۇتقىنى ئۇنىڭ 1995 - يىللاردىن كېيىن يازغان شېئىرلىرى بولدى. ئۇ ئىلگىرى يازغان ئونغا يېقىن توپلام ئۇنى پەقەت ئۆز ئەسەرلىرىنى ئۆزى ئوقۇپ، ئۆزى زوقلىنىدىغان تار ئەدەبىيات سەھنىسىدىلا تونۇتقانىدى. «دېھقان بولماق تەس» ۋەكىللىكىدىكى بىر تۈركۈم شېئىر ئۇنى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇتتى. ئەسەرلىرىدىكى تىل ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن خەلقكە يېقىن دەپ قارىلىۋاتقان شائىر ئىدىيە ۋە مەزمۇندىكى بۇرۇلۇش تۈپەيلىدىن بىردىنلا ھەقىقىي خەلق شائىرىغا ئايلاندى. سىياسىي چاقىرىقلارنى ئوبرازلاشتۇرۇپ يۈرگەن شائىر بىردىن شائىرلىقنىڭ ماھىيىتىنى قايتىدىن تونۇپ، شائىرلىقنىڭ توغرا يولى — خەلقنىڭ كۆزى، قۇلىقى ۋە تىلى بولۇش يولىغا قەدەم قويدى. خەلقنىڭ

ئازابى شائىرنىڭ ئازابىغا ئايلىنىپ، شائىرنىڭ ئېستېتىك پەللە-
سى يېڭىلاندى. لېكىن، شائىر ئۆزىنىڭ بىر ئىجتىمائىي شائىر
ئىكەنلىكىدىن تانماي، ئىجتىمائىي شائىرلىقنىڭ يەنە بىر قۇتۇپى —
سىياسىي چاقىرىقلارنى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ قارشى يولى —
خەلقنىڭ ساداسىنى ئوبرازلاشتۇرۇش يولىغا قەدەم قويدى.

شائىرنى ئەكس ئەتتۈرۈۋاتقان تېمىسى، مەزمۇنىغا ئاساسەن
بۆلۈش مۇمكىن. بەزى شائىرلار سۇبېيېكتنىڭ ھېس - تۇيغۇسى-
نى قېزىش ئارقىلىق تەبىئەتنى بىر ۋاستىگە ئايلاندۇرۇپ، ئۆز
ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ شېئىرىيەتنىڭ لىرىكىغا مايىل بىر قاتـ
لىمىنى تەشكىل قىلسا، يەنە بىر تۈركۈمدىكى شائىرلار شائىرغا
خاس پارتلاپ تۇرىدىغان ھاياجان ۋە زىل قەلب بىلەن جەمئىيەتـ
نىڭ قاتلاملىرىنى ۋاراقلايدۇ. جەمئىيەت ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى-
نىڭ مىسرالىرىدىن ئوزۇق ئالىدۇ. روزى سايىتىنى مانا مۇشۇ
خىل تۇردىكى شائىر، سەل قوپالراق تىل بىلەن ئىجتىمائىي
شائىر، دەپ قاراش مۇمكىن. ھەرقانداق خەلق ئۇچۇن ئېيتقاندا،
شائىرلىقنىڭ يۇ ئىككى قاتلىمى كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن،
ئىجتىمائىي ئىسلاھات دەۋرىدە تۇرغان، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق مە-
سىلىسى ھەققىدە تەپەككۇرغا پاتقان بىر خەلق ئۇچۇن لىرىك
شائىرلارغا قارىغاندا، ئىجتىمائىي شائىرلار تولىمۇ زۆرۇر. خەلق
شائىرنىڭ ساداسىدىن مەسىلىرىگە جاۋاب تېپىشقا موھتاج. بۇ
دېگەنلىك سۇبېيېكتنى ئىپادىلەش مەقسىتى قىلغان لىرىك شائىر-
لارنىڭ ئورنى يوق دېگەنلىك ئەمەس، پەقەت ئورۇن ۋە شارائىتـ
نىڭ ئوخشىماسلىقى ئىككى خىل شائىرغا بولغان ئىككى خىل
ئېھتىياجنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دېمەكچى، خالاس. ئىسلاھات
دولقۇنىدا تەۋرىنىپ كېتىۋاتقان بىر خەلق ئۇچۇن ئېيتقاندا،
لىرىك شائىرلارغا قارىغاندا ئىجتىمائىي شائىرلارنىڭ زۆرۇرلۇكى
مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

«دېھقان بولماق تەس» دېگەن شېئىر شائىرنىڭ خەلق ئىچىـ

دىكى ئورنىغا ئاساس سالدى. بۇ شېئىرغا شائىر ھۆكۈمەتتىن قەلەم ھەققى ئېلىپلا قالماي، خەلقتىنمۇ «قەلەم ھەققى» ئالدى. كىشىلەر ئۇنىڭ دېھقانىنىڭ ئازابىنى جاھانغا ئاڭلاتقان ئېسىل شېئىرلارنى يازغان قولىنىڭ بارماقلىرىغا ئالتۇن ئۈزۈك سېلىپ قويدى. خەلق ئۆز شائىرىغا بولغان رازىمەنلىكىنى ماڭا شۇنداق قارىماققا سەنئەتكارغا نىسبەتەن قوپالراق كۆرۈنىدىغان ماددىي سوۋغا تەقدىم قىلىش، ئالتۇن ئۈزۈك سېلىپ قويۇش شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى.

«دېھقان بولماق تەس» دېگەن جۈملىدە بىر قارىماققا شېئىرىي مەنە يوق. ئادەتتىكى گەپنى شېئىر تۈسىگە ئەكېلىپ قويغاندەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، بىز دېھقان دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنە قاتلاملىرىنى ئاختۇرساق، ئۇچرىغان پاكىتلارغا قاراپ تاڭ قالىمىز. قىسقىسى، ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ 90% ى دېھقان. ماھىيەتتە ئۇيغۇر دېمەك ـــ دېھقان دېمەك. دېھقان بولماق تەس ـــ ئۇيغۇر بولماق تەس دېگەنلىك. بۇ گەپلەر بىزنى يەنە بىر قېتىم ئويغىتىدۇ. ھازىرلا ئاددىي كۆرۈنگەن «دېھقان بولماق تەس» دېگەن جۈملىدىكى شېئىرىي پىكىر قەلبىمىزنى غىدىقلاشقا باشلايدۇ.

شائىر دەۋرىنىڭ قاۋاپ تۇرغان ئىتى

مەشھۇر مۇستەبىت، فاشىست گىتلېر شائىر ھەققىدە سۆز بولغاندا: «شائىر دەۋرىنىڭ قاۋاپ تۇرغان ئىتى» دېگەن بىر گەپنى قىلغانىكەن. قارىماققا بۇ گەپ شائىرغا قىلىنغان ھاقارەتەك كۆرۈنسىمۇ، تەھلىل قىلغاندا شائىرلارغا بېرىلگەن ئەڭ ئالىي سۈپەتتۇر. ئويلاپ بېقىڭ، گىتلېرغا قاراپ قاۋاشقا جۈرئەت قىلغان ئىت نەقەدەر يۈرەكلىك قەھرىمان ـ ھە. گىتلېرنى سەكرىتىپ، ئادەم تىللاشقا مەجبۇر قىلغان، مۇستەبىتلىككە،

فاشىزمغا قارشى چىقىشقا پېتىنالمغان شائىر نەقەدەر ئۇلۇغ - ھە.

شائىر شېئىر يازالمغانلىقى ئۈچۈنلا شائىر ئەمەس، بىر مىللەتنىڭ ۋىجدان - غۇرۇرىغا ۋەكىللىك قىلالمغىنى ئۈچۈنلا شائىردۇر. شۇڭا، تارىختا شېئىر يازغان ئادەملەر كۆپ، شائىرلار ئاز بولغان. نۇرغۇن شېئىر يازغۇچىلار دەۋرنىڭ ۋىجدانىغا ۋەكىللىك قىلماي، رەزىل سىياسەتنىڭ چوماقچىسىغا ئايلانغان ۋە شېئىر شائىرغا ھاقارەت كەلتۈرگەن.

روزى سايىتنىڭ 1995 - يىللاردىن كېيىنكى شېئىرلىرى ئۇيغۇر دېھقانلىرى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلۇپ قالغان سىياسىي مۇڭدىشىشنىڭ رېشتىسىنى ئۇلىدى. شائىرنىڭ «دېھقان بولماق تەس» دېگەن يۇرەكلىك چۇقانلىرى دېھقانلار بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا شەكىللىنىپ قالغان ئارىلىقنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھۆكۈمەتكە دېھقانلارنىڭ ساداسىنى يەتكۈزدى. تەقدىرگە تەن بېرىپ، نۇرغۇن ئىشلارنى ئۆز بېشىدا يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن توغرا ئوخشايدۇ، دەپ ئادەتلىنىپ قالغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزىنى قايتا تونۇدى. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ئۆز ھوقۇق - مەجبۇرىيەتلىرى ھەققىدە قايتا تونۇشقا ئىگە بولدى. بۇنى ھەتتا دېھقانلارنىڭ ھاياتىدىكى بىر قېتىملىق ئىدىيىۋى يۈكسىلىش دېيىش مۇمكىن، ئەلۋەتتە. بۇ يەردە بىز «دېھقان بولماق تەس» دېگەن شېئىرنىڭ يەنە بىر مەنىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانلارنىڭ سىلىقىنى يەڭگىللىتىش ھەققىدىكى سىياسىتىنىڭ ئوبرازلىشىشى ئىكەنلىكىنى تەن ئالماي تۇرالمايمىز. ئەمما، بۇ يەردىكى ئوبرازلىشىشنى ھۆكۈمەت سىياسىتىنىڭ ئوبرازلىشىشىدىن كۆرە، دېھقان ساداسىنىڭ ئوبرازلىشىشى دېگەن تۈزۈك.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، روزى سايىت 1995 - يىللاردىن كېيىنكى ئىجادىيىتى، ئۆزى مەنسۇپ بولغان دېھقانلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئەكس ئەتكەن شېئىرلىرى بىلەن دەۋرنىڭ ئەڭ ياخشى كۆيچىسى، كېچىلەردىمۇ ئۇخلاپ قالمايدىغان قاراۋۇ-

لىغا ئايلاندى. تىلى ماقۇل دېگەن سۆز بىلەن ياق دېگەن سۆزنىمۇ تولۇق ئۆگەنگەن شائىر. جۇڭگونىڭ بۇ 100 يىلى شائىرلارنىڭ ياق دېگەن ساداسىنى ناھايىتى ئاز چىقارغان، خوش ۋە ماقۇل دېگەن سۆز ئومۇمخورغا ئايلانغان بىر دەۋر بولدى. روزى سايىت «ماقۇل» ۋە «خوش» دېگەن ئومۇمخور ياڭراۋاتقان شارائىتتا بەزىلەرگە «ياق!» دېگەن سۆزنىڭ نەقەدەر سەت ئاڭلىنىدىغانلىقى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماي «ياق!» دەپ خىتاب قىلدى. بەلكىم روزى سايىت گىتلېرنىڭ دەۋرىدە ياشاپ قالغان بولسىمۇ شۇنداق خىتاب قىلغان، ھەتتا گىتلېر شائىرنىڭ چۇقانلىرىغا بەرداشلىنىق بېرەلمەي «شائىر دەۋرىنىڭ قاۋاپ تۇرغان ئىتى» دەپ قاقشاپ كەتكەن بولار ئىدى.

شائىرنىڭ ئىككى يۈزى

شائىر قارىماققا سەت ئادەم ئىدى. لېكىن بىر ئارىلاشسىڭىز، پىكىر ئالماشتۇرسىڭىز، شائىرنىڭ سەتلىكى شۇئان يوقاپ ئۇنىڭ ئورتىنى قەيسەر، ھازىر جاۋاب، خۇش چاقچاق بىر ئادەم ئالىدۇ. مەن شائىرنى 1995-يىللاردىن كېيىن تونۇغاچقا، بۇ يىللاردا شائىرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھەققانىيەتنىڭ پىداكارلىقى يۈزىگە تېپىپ چىققاچقا، شائىرنىڭ سەتلىكىنى بايقىمىغانىكەنمەن. شائىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شائىر ھەققىدە قايتا ئويلاندىم، شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى قايتا ۋاراقلىدىم، شائىر ھايات ۋاقتىدا ئارىلاشقان ئادەملەر بىلەن پاراڭلاشتىم. سەزدىمكى، شائىرنىڭ يوشۇرۇنۇپ قالغان، بەزى جايلاردا كۆرسىتىپ قويىدىغان سەت بىر يۈزىمۇ بار ئىكەن.

سەتلىكنىڭ ئىككى مەنىسى بار، بىرى، شەكىل جەھەتتىكى سەتلىك، يەنە بىرى، قەلب جەھەتتىكى سەتلىك. شائىرنىڭ قەلبى گۈزەل بولغاچقىلا چىرايىدىكى سەتلىك يېپىلىپ كەتكەنىكەن.

ئەما مېنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىم شائىرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن شائىرنىڭ ئىككى يۈزىدۇر.

شائىرنىڭ «دېھقان بولماق تەس» دېگەن بىر قاتار تەنقىد پۈراپ تۇرغان شېئىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلاپلا «دېھقان كۇلكىسى» دېگەندەك شېئىرلىرى ئېلان قىلىندى. مەن شۇ چاغدا شائىرنىڭ بۇ شېئىرىنى ئوقۇپ كۆڭلۈمدە دېھقانلىرىمىز شۇنداق ئوڭاي يېغلاپ، يەنە شۇنداق ئوڭاي كۈلەلەيدىغان بالا مىجەزلىشىپ كەتتىمۇ يا؟ دەپ ئويلىغان، دېھقانلىرىمىزنىڭ خاراكتېرىدىن گۇمان قىلغانىكەنمەن. ئەمەلىيەتتە مېنىڭ نەزىرىمىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى كۈلكىسى بىلەن يىغىسىنىڭ تۇتامى يوق ئادەملەر ئەمەس ئىدى. يىغلىسا زېمىن ھەسرەتتىن تىترەپ كەتكىدەك، كۈلسە گۈل ـ گىياھلار شۇ كۈلكىنى ئۆز كۈلكىسى ئارقىلىق سەنئەت يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدىغان خەلق ئىدى. شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قىلغان خىياللىرىم دېھقانلىرىمىزدىن بەھۇدە گۇمانلانغانلىقىمنى ئىسپاتلىدى. ئەسلى شائىر ئۆزىنىڭ ئىككى يۈزىنى تەڭلا كۆرسىتىپ، كۈلكىگە ئېھتىياجلىقلارغا كۈلكە، يىغىغا ئېھتىياجلىقلارغا يىغا بەرگەنىكەن. مەن شائىرنىڭ بۇ ھالىغا يا كۈلۈشىنى، يا يىغلاشىنى بىلمەي تۇرۇپ قالدىم، ئاخىر ئاچچىق كۈلۈۋەتتىم. ئەمەلىيەتتە بۇمۇ بىر شائىر قەلەم بىلەن ئەمەس، ھەربىكتى بىلەن يازغان ساتىرا ئىدى. مەن شۇ يەردە ھېس قىلدىم: شائىر شېئىرنىڭ بۇيۇكلۇكىگە يەتكەندە قەلەملا ئەمەس، ھەممە يېرى شېئىر يازىدىغان بوپكېتىدىكەن. بۇ شېئىرلارنى ساۋاتلىق ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوقۇيالمىشى ناتايىن، مەلۇم شېئىرىيەت ئىلمىدىن خەۋەردار ئادەملەرلا ئوقۇيالايدۇ، ئەلۋەتتە.

يازغۇچى ـــ دەۋرنىڭ ۋىجدانى

سەنئەت، جۇملىدىن ئەدەبىيات دەۋرنىڭ بەدئىي ئەينىكى، دەۋر بۇ ئەينەك ئارقىلىق ئۆزىگە سوئال قويالايدۇ ۋە بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالايدۇ. مەشھۇر يازغۇچى چىڭغىزئايتماتوف: «يازغۇچى ـــ دەۋرنىڭ ۋىجدانى» دېگەنىدى. يازغۇچى بولماق تەس ئەمەس، لېكىن دەۋرنىڭ ۋىجدانىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان يازغۇچى بولماق تەس.

تۇر مۇھەممەد توختى مەسئۇلىيەتچان يازغۇچىلارنىڭ بىرى دۇر. خوتەنلىك تەۋەككۇل يېزىسىدا تۇغۇلغان بۇ يازغۇچىنىڭ يېشى جۇمھۇرىيىتىمىزنىڭ يېشى بىلەن تەڭ، يازغۇچى ئالىي مەكتەپتە، يەنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ماتېماتىكا ئۆگەنگەن. لېكىن، دەۋرنىڭ توختىماي زەرەتلىشى ئۇنىڭ قىزىقىشىنى ماتېماتىكىدىن ئەدەبىياتقا يۆتكىگەن، نەتىجىدە ئۇ 1984 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. 1984 ـ يىلى يازغۇچى 35 ياشقا كىرگەندە، ئۇنىڭ سوغۇق قان، تەبىئىي پەن تەپەككۇرى بىلەن تويۇنغان قەلبى ئەينى دەۋر ئەدەبىياتى ساھەسىگە يېڭى روھ بېغىشلىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كۆزىتىش نۇقتىسىنىڭ يېڭى، پىكرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن تېزلا ئۇيغۇر كىتابخانلىرىغا تونۇلدى، بىر قىسىم ئەسەرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مۇكاپاتلاندى ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تەپەككۇر دۇنياسىغا سۇنۇلدى. 1988 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتى ئۇنىڭ قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇنى كەسپىي يازغۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى. يازغۇچىنىڭ ھازىرغا

قەدەر «ئۇ دۇنيادىكى سوراق» ، «كۇلۇپ كۆرگەنلەر ۋە كۆرۈپ كۇلگەنلەر» ، «شەھلا كۆز» ، «چۆل ئوغلى» قاتارلىق پوۋېست، ھېكايە، نەسر توپلاملىرى ئېلان قىلىندى.

1

نۇرمۇھەممەد توختى پروزىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئوخشاشلا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان يازغۇچىدۇر.

نەسر — پىكىرنى ئەركىن ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدىغان، كۆچلۈك ھېسسىياتقا، پەلسەپىۋى كەڭلىككە ئىگە ژانىر. نۇرمۇھەممەد توختى ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن يېڭى بولغان بۇ ژانىردا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ تىلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، مۇلاھىزىلىرىنىڭ چوڭقۇر ۋە پەلسەپىۋى مەنىگە بايلىقى بىلەن ئۇيغۇر نەسرچىلىكىدە ئۆزىگە خاس يېڭى يول ئاچتى. تەقلىدچىلىك ئىسكەنجىسىدە ئىكراۋاتقان ئۇيغۇر نەسرچىلىكى دەل نۇرمۇھەممەد توختىغا ئوخشاش بىرقانچە يازغۇچىنىڭ قەلىمى ئاستىدا يېڭى تەرەققىيات زېمىنىغا ئېرىشتى.

نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئېلان قىلغان نەسرلىرىنىڭ بىرى «بوينىق توغرىسىدا خاتىرىلەر» دۇر. ئاپتور بۇ ئەسەردە «بوينىق» ئىسىملىك يەرلىك كۆچۈكنى ھەر تەرەپتىن كۆزىتىدۇ. بوينىقنىڭ چوڭ بولۇش جەريانلىرىنى تەپسىلىي خاتىرىلەيدۇ ۋە ھەر بىر بۆلەكتە بىردىن خۇلاسە چىقىرىپ ماڭىدۇ.

«مەن» نىڭ بوينىق ھەققىدىكى كۆزىتىشىدىن ئالغان بىرىنچى تەسىراتى: «ئىت دېگەن چوڭ ياكى كىچىك، سېمىز ياكى ئورۇق، بېچارە ياكى بېچارە ئەمەسلىكىگە قارىماي ئادەمگە خىرىس قىلىدىكەن».

ئىككىنچى تەسىراتى: «يەرلىك نەسىلدىكى بەزى ئىتلار ئۆز

ئىگىسىگىلا قۇيرۇق شىپاڭشتىدىكەن».

ئۇچىنچى تەسىراتى: «ئىت دېگەن چىشلەپ ئۈينىشىدىكەن».

تۆتىنچى تەسىراتى: «ئىت ئۆز ئىگىسىدىنمۇ قىزغىنىدىكەن...»

بەشىنچى تەسىراتى: «يەرلىك نەسىلدىكى بەزى ئىتلار ئەركىلەتسە ئەرشكە چىقىدىكەن ئەمەسمۇ؟»

ئالتىنچى تەسىراتى: «يەرلىك نەسىلدىكى بەزى ئىتلار ئەنە شۇنداق، گىلەمگە سىيىشنى، پاكىز، گۈزەل ۋە شانۇ شەۋكەتلىك گىلەمنى بۇلغاشنى ياخشى كۆرىدىكەن ئەمەسمۇ؟»

يەتتىنچى تەسىراتى: «يەرلىك نەسىلدىكى بەزى ئىتلار كىشىلەرنى يالاڭ ئاياغ قويۇشنىمۇ ئويلايدىكەن تېخى؟»

سەككىزىنچى تەسىراتى: «يەرلىك نەسىلدىكى بەزى ئىتلار ئىگىسىنى ھامىي تونۇپ باشقىلارغا خىرىس قىلمايدىكەن ئەمەسمۇ؟!»

ئون ئۇچىنچى تەسىراتى: «ئاچ كۆزلۈك ۋە ۋاپاسىزلىق ئۇلارنىڭ قان ـ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدىكەن. ئۇلار ئوۋغا يارىمايدىكەن، بىز ئۇنى باغلاپ باقمىغان بولساقمۇ.»

ئون تۆتىنچى تەسىراتى: «يەرلىك نەسىلدىكى بەزى ئىتلاردا يەنە بىر ئالاھىدىلىك ـــ ياۋاشنى، ئايالالارنى، ئاجىز ـ مۆمىنلەرنى بوزەك قىلىشتىن ئىبارەت ئالاھىدىلىك بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟!»

يازغۇچىنىڭ «كۇلۇپ كۆرگەنلەر ۋە كۆرۈپ كۇلگەنلەر» ناملىق نەسرىلەر توپلىمى بىر ھېكمەت گۈلىستانى، ئۇيغۇرچە كىنايىلىك تەپەككۇرنىڭ جەۋھىرىدۇر. ئۇنىڭ نۇرغۇن نەسرىلىرى فېلىيەتونچە خۇسۇسىيەت بىلەن سۇغۇرۇلغان. «كۇلۇپ كۆرگەنلەر ۋە كۆرۈپ كۇلگەنلەر» دېگەن ماۋزۇدىنمۇ يازغۇچىنىڭ تىلىدىكى ئۆتكۈرلۈك، پىكرىدىكى مەنتىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ نەسرىلىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك لىرىك تۇسىنىڭ قويۇقلۇقىدۇر. «ئاپرىل ـــ گۈل ـ چېچەكلىك ئاي، ئۇ يىپەك يۇرتىنى گۈل ھىدى بىلەن نەپەسلەندۈرىدۇ، مۇھەببەت تۇيغۇلىرىنى ھاياتلىقنىڭ قەلبىگە باشلاپ كىرىدۇ... ئۇ

گۈزەللىكنىڭ سېھرىي ھېسلىرىغا مۇھەببەتنىڭ ئۇلۇغۋار تۇيغۇ-لىرىنى قوشۇپ، گۈگۈم پەردىسىگە ئورالغان تاڭ بوستانلىرىنى پىچىرلىتىدۇ، سالقىن ئۆستەڭ بويلىرىنى يېنىككىنە قاقاقلىتىپ كۈلدۈرىدۇ. خىلۋەت، پىنھانلارنى سۆيۈشنىڭ چوكۇلدىغان ئاۋا-زىنى ئاڭلاشقا نائىل قىلىدۇ...» («باھاردىكى كۆز يېشى» دىن)

«ئەدەبىي ئاخبارات» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر مۇھىم ژانىر. ئۇ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ باشقا ژانىرلىرىدىن قارىغاندا سەممىيلىكى، چىنلىقى، رېئال ئادەم، رېئال ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەش ئۇسۇبىكتى قىلغانلىقى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. جا-ھانغا ماتېماتىكىغا خاس سوغۇق قان، سالماق پوزىتسىيە بىلەن نەزەر سالىدىغان نۇرمۇھەممەد توختى «ئەدەبىي ئاخبارات» تىن ئىبارەت ئالاھىدە ژانىردا خېلى زور مول ھوسۇلغا ئىگە بولدى. ئۇ «روزى سايىت ۋە خوتەن دېھقانلىرى» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئاخباراتلىرىدا سان، پاكىت ئارقىلىق سۆزلەش، ماتېما-تىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن كىتابخانلارنىڭ يۈرەك تارىنى چەكتى.

نۇرمۇھەممەد توختى ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەندەك رې-ئاللىقنىڭ بىر تەرىپى ناھايىتى ئاچچىق. ئۇنىڭغا يۈزلىنىش ئوڭاي ئەمەس. لېكىن، رېئاللىقنى پەردازلاش، رېئاللىقتىن قېچىش ئۈنجدانلىق يازغۇچىنىڭ ئىشى ئەمەس. رېئاللىق ھەققىد-كى راست سۆز بەزىدە رېئاللىقنىڭ ئۆزىگىمۇ ياقماي قالسىمۇ (چۈنكى ھەقىقەتنىڭ ئۆزى ئاچچىق، مېۋىسى تاتلىق)، ئۇ ماھە-يىتتە يازغۇچىنىڭ رېئاللىققا بىلدۇرگەن ۋىجدان ساداقىتىدۇر. بۇنداق ساداقەت ۋە جۇرئەت ناھايىتى ئاز يازغۇچىلاردا تېپىلىدۇ. بۇنداق يازغۇچىلار دەۋرنىڭ ئامىتىدۇر.

2

نۇرمۇھەممەد توختى ھازىرغا قەدەر پوۋېست ئىجادىيىتى بە-لەن شۇغۇللىنىپ «ئامانەت»، «شەھلا كۆز»، «چۆل ئوغلى»، «قارلىغاچ ئۇۋا سالغان پەيشايۋاندا» قاتارلىق تۆت پوۋېست ئىجاد قىلدى، «چۆل ئوغلى» دېگەن پوۋېستنى باللار ئەدەبىياتىغا بېغىشلىدى. قالغان ئۈچ پوۋېستى ئىجتىمائىي تېمىلارغا بېغىش-لانغان بولۇپ، ھەممىسىدە رازۋېدكا ئەدەبىياتى ئاساسىي ئىپادە-لەش شەكلى قىلىندى. بۇ ئۇسۇل پوۋېست سۇژېتىغا تارتىملىق ۋە چىنلىق ئاتا قىلىپ، كىتابخانلارنىڭ قىزىقىشىنى ئاشۇردى.

«ئامانەت» پوۋېستىدا جاپاكەش ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ۋۇ-جۇدىدىكى ئۇلۇغۋارلىق، سەممىي ساداقەت، سەممىي دوستلۇق كۆيلەندى. ئالاھىدە شارائىت ئىچىدىكى ئىنسان خاراكتېرىدە يۈز بەرگەن پىسخىك ئۆزگىرىشلەر تەسۋىرلىنىپ، ۋىجدان ۋە ئىمان-نىڭ ئىنسان روھىدىكى سۇنماس تۇۋرۇكلۇك خاراكتېرىگە مەد-ھىيە ئوقۇلدى.

«شەھلا كۆز» پوۋېستىدا يېزا قىزى ساجىدەنىڭ كەچۈرمىش-لىرى تەسۋىرلىنىپ، گۈزەللىكنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى، ئىنسا-نىيەت بارلىققا كەلگەندىن بۇيان تەسۋىرلىنىپ كېلىۋاتقان گۈزەل-لىك تراگېدىيىسى تېمىسى يېڭى روھ ۋە يېڭىچە قىياپەت بىلەن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى، ساجىدەنىڭ گۈزەل شەھلا كۆزلىرى نېمە ئۈچۈن ئويۇۋېتىلدى؟ نېمە ئۈچۈن گۈزەللىك قىممەت، ئېتىبار تاپماي، گۈزەللىككە ئىنتىلگۈچى گۈزەللىك يارانقۇچى دەپ قارىلىدىغان ئىنسانلار تەرىپىدىن يەرگە ئۇرۇلدى؟

ساجىدەدىن ئىبارەت بۇ بەدىئىي پېرسوناژدا ئىنسانىنىڭ ۋۇ-جۇدىغا مەڭگۈلۈك بەند قىلىۋېتىلگەن ئازغۇنلۇق، دىلىغۇللۇق، شۇنداقلا پاكلىققا ۋە بەختكە ئىنتىلىشتەك خۇسۇسىيەتلەر قايتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

شەھلا كۆز ـــ ساجىدەنىڭ قىسمىتى، بۇ قىزنىڭ ۋۇجۇدىدىكى تەبىئەتنىڭ ئىنئامى بولغان گۈزەللىكنىڭ تراگېدىيىسى بىزنى تەقدىر ـ قىسمەت، ئەخلاق، ئىنسان خاراكتېرى ھەققىدە چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

«قارلىغاچ ئۇۋا سالغان پېشايۋاندا» دېگەن پوۋېست نۇرمۇھەممەد تۇختى ئىجادىيىتىدىكى يەنە بىر بۆسۈشتۇر. پوۋېست تىلىنىڭ گۈزەللىكى، سۈژېتنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئادەمنى جەلپ قىلىدۇ. پوۋېستتا تەسۋىرلەنگەن تۇل چوكان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى، تۇل چوكاتنىڭ مۇئەللىم سۆيگۈنى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچ قىرلىق مۇناسىۋەت، ئۇچ كىشىنىڭ ئۇچ خىل بەختسىز تەقدىرى كاللىمىزدا ھايات دېگەن زادى نېمە؟ بەخت دېگەنچۇ؟ دېگەن سوئاللارنى پەيدا قىلىدۇ.

بۇ ئەسەردىن مۇتداق يەكۈنگە كېلىش مۇمكىن:

دەۋرنىڭ بەختسىزلىكى شەخسنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولىدۇ ۋە ئۇنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ. ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقى يەككە ـ يېگانە ئەمەس. زامان، ماكان ۋە ئادەم ھاياتىنىڭ ئۇچ بۇلۇڭى، بۇ بۇلۇڭلار ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىدۇ. زامان ۋە ماكانىنىڭ تراگېدىيىسى ئادەمنىڭ تەقدىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

ھېكايە ئىجادىيىتى نۇرمۇھەممەد توختى ئىجادىيىتىدىكى ئاساسىي ئېقىم. ئۇنىڭ ھېكايىلىرى ئۆزگىچە تەمى، ئۆزگىچە پەلسەپىۋى يەكۈنلىرى بىلەن زامانداش ھېكايىچىلەرنىڭ ھېكايىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدە ئىپادىلەنگەن تراگېدىيە ۋەزىنلىك، خېلى ئۇزۇنغىچە يۈرەكتىن ئاجرىمايدىغان تراگېدىيەدۇر. بۇنداق تراگېدىيىنىڭ گۈزەللىكىمۇ ئادەمدە ھايات، شەخس، تەقدىر، زامان، ماكان ھەققىدە سوئال پەيدا قىلغۇچى گۈزەللىكتۇر. نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ھېكايىلىرىنى پېرسوناژلار تەقدىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، پېرسوناژ خاراكتېرى، باش تېمىسىدىكى ئۆزگىچىلىكلىرىگە ئاساسەن بىر نەچچە تۈرگە بۆ-

لۇش مۇمكىن.

بىرىنچى تۇردىكى ھېكايىلەر ـــ رېئاللىق بىلەن ئەپسانە، غەيرىيلىك بىرىكىپ كەتكەن، ئالاھىدە شارائىتتىكى ئالاھىدە ئادەملەرنىڭ تەقدىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن ھېكايىلەر. ئەسەر سۈژېتىغا ياكى پېرسوناژلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى جەريانىغا بىمەنىلىكنى ئىنتايىن تەبىئىي ھالدا سىڭدۈرۈۋېتىپ، ئۆزگىچە بىمەنىلىك مەنتىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بۇ ھېكايىلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى. بۇ بىمەنىلىكنى ھېچكىم تۇرمۇش رېئاللىقىغا ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قارىمايدۇ، بەلكى بۇنداق بىمەنىلىكنىڭ يۇز بېرىشىدىكى تەبىئىيلىككە ئىختىيارسىز قايىل بولىدۇ. مەسىلەن، نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ زىلزىلە قوزغىغان ھېكايىسى «يېڭى قوشنا» (بۇ ھېكايە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندا خەنزۇلار ئارىسىدىمۇ تەسىر قوزغىغان، بىر نەچچە ئوبزورچى بۇ ھەقتە ماقالىمۇ ئېلان قىلغان) دەل مۇشۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر. ھېكايىدە ماشىنىچى ئۇستام باستىنىڭ تىلى ئارقىلىق ئۇنىڭ قوشنىسى ـــ يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەن چىرىك ئەمەلدارنىڭ ئوبرازى تەسۋىرلىنىدۇ. يېڭى قوشنا، يەنى مەلۇم ئىدارىنىڭ مەسئۇلى دىيانەتسىز، ئارقا ئىشىك ئارقىلىق چۆنتىكىنى تومىلاشىنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان شەخس. بىر كۈنى بۇ باشلىققا كۆز تېگىدۇ، ئۇ ئەمىلدىن ئايرىلىپ تەكشۈرۈلۈشكە باشلايدۇ. دەل شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھالال ـ ھارام دەپ ئايرىمايدىغان بۇ باشلىققا دۈي كېسىلى دەپ ئاتىلىدىغان يەپ تويغىنىنى بىلمەيدىغان، ھەر دائىم پېيىشكە ئىنتىلىپلا تۇرىدىغان بىر كېسەل چاپلىشىدۇ.

دۈي كېسىلى بىر خىل ئەپسانىۋى كېسەل، يازغۇچى بۇ يەردە ئەپسانە بىلەن رېئاللىقنى زىچ كىرىشتۇرۇپ ئۆزگىچە ئېستېتىك ئۇنۇمگە ئېرىشكەن.

نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ بۇنداق ھېكايىلىرىدىن يەنە «باھاۋۇ-

دىن ھەقمۇھەممەد» ، «پىشكەللىك» ، «قۇيرۇق» ، «يىغا چول-پىنى» قاتارلىقلار بار.

ئىككىنچى تۈردىكى ھېكايىلەر ـــ پاش قىلىش، ھەجۋ قىلىش تېپىدىكى ھېكايىلەر. پاش قىلىش، ھەجۋ قىلىش دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ ھېكايىلەرگە بىۋاستە سۈپەت قىلىنىشى ھېكايە-نىڭ ئېستېتىك پەللىسىنى كۆزگە ئىلمىغانلىقتەك بولۇپ كۆرۈ-نىدۇ ياكى بۇنداق دېيىش ھېكايىنىڭ سەنئەتلىك خۇسۇسىيىتىنى خىرەلەشتۈرۈپ، ئۇنى ئىجتىمائىي ماقالىلەرگە، گېزىت ـ ژۇر-ناللاردىكى ئىنكاسلارغا ئوخشىتىپ قويىدۇ. نۇرمۇھەممەد توختە-نىڭ پاش قىلىش، ھەجۋ قىلىش تېپىدىكى ھېكايىلىرى ھەرگىز ئېستېتىك خۇسۇسىيىتى ئىنكار قىلىنغان ياكى ئىككىلەمچى ئۇ-رۇنغا چۈشۈپ قالغان ھېكايىلەر ئەمەس، بەلكى بەدىئىي مۇۋەپپە-قىيىتى، ئوبرازلىرىنىڭ چىنلىقى بىلەن مەشھۇر ھېكايىلەردۇر.

چەت ئەل ئەدەبىياتىدا تۈركىيىلىك ئەزىز نەسىن بۇنداق ھېكايىلەرنى يېزىپ غايەت زور شۆھرەتكە ئېرىشتى. ئۇنىڭ ھېكا-يىلىرى دۇنيا ھەجۋي ھېكايىچىلىقىنىڭ ئۇلگىسى دەپ قارالدى.

ئەزىز نەسىن ئۆز ھېكايىلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «مەن ئەسلى خەقنى يىغلىتىپ تاشلىسام دېگەن ئويدا ھېكايە يازمەن، لېكىن كىشىلەر ئۇنى ھەجۋي ھېكايە دەپ ئاتىشىدۇ» دەيدۇ. نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ھېكايىلىرىمۇ دەل شۇنداق ھېكايىلەر-دۇر. يازغۇچىنىڭ «ئاجايىپ كەسپىي ئائىلە» دېگەن ھېكايىسى دەل مۇشۇنداق ھېكايىلەرنىڭ ئۇلگىسىدۇر.

ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى ياسىن ھوشۇر ئىسلاھات جەريا-نىدا بېيىشنى خىيال قىلسىمۇ، ئىقتىدارسىزلىقتىن بېيىيالمىغان دېھقان. تاسادىپىي بىر پۇرسەت ئۇنىڭ بېيىش ھەققىدىكى تەپەك-كۇرىنى جانلاندۇرىدۇ، ھەيدەپ كېتىۋاتقان، بازاردا 60 يۇەنگىمۇ يارىمايدىغان ئېشەكنى تاسادىپىي ھالدا كېتىۋاتقان ماشىنىغا ئۇرۇ-لۇپ كېتىپ ئۆلۈپ قالىدۇ. لېكىن، بۇ قاتناش ۋەقەسى ياسىن

هوشۇرغا ئامەت ئېلىپ كېلىندۇ. شوپۇر قورقۇپ كەتكەنلىكتىنمۇ ياكى ئاۋارىچىلىكتىن قاچقانلىقتىنمۇ، ياكى هوشۇرغا 300 يۈەن تۇتقۇزۇپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كاللىسىدا بېيىش هەققىدە ئىنتايىن رەزىل پىلان پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قېرى، پۇلغا يارىمايدىغان ئېشەكلەرنى سېتىۋېلىپ، قەستەن ماشىنىغا سوقتۇرۇۋېتىپ شوپۇرلاردىن پۇل ئوندۇرۇۋالىدىغان «بېيىش كەسپى» يولغا قەدەم قويىدۇ. ئاخىر بىر كۈنى ماشىنا ئاستىغا ئىتتىرگەن ئېشىكى ماشىنىغا سوقۇلماي، ئۆزى سوقۇلۇپ كېتىپ هاياتىدىن ئايرىلىدۇ.

هېكايىدە ئاپتور ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا يۈز بەرگەن پۇلغا چوقۇنۇش خاهىشىنى، ئادەملەرنىڭ قەلبىدىكى ياتلىشىش، مۇهەببەتسىزلىكنى تەنقىد قىلىدۇ.

ئۇنىڭ بۇنداق يەنە بىر مەشهۇر هېكايىسى «ئىككى بوتۇلكا ماۋۇتەي» دۇر.

كىچىك ناهىيىدە ئىككى بوتۇلكا ماۋۇتەي هارىقى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. قۇرۇلۇش هۆددىگەرلىرى بۇ هاراقنى ناهىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقىغا سوۋغا قىلىدۇ. باشلىق بۇ هاراقنى ئېچىپ تۇغىتىۋەتكۈسى كەلمەي بازارغا سالىدۇ. پېنسىيىگە چىقىپ دۇكان ئېچىۋالغان بىر ئەمەلدارنىڭ سوۋغات بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان دۇكىنىدا بۇ ئىككى بوتۇلكا ماۋۇتەي هارىقى شۇنىڭدىن كېيىن تەكرار ئون يىل سېتىلىدۇ. بوتكەچى مۇشۇ ئون يىل جەريانىدا ئىككى بوتۇلكا ماۋۇتەيدىن نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىر سوۋغات بېرىش ئۈچۈنلا تەكرار سېتىلىۋاتقان بۇ هاراقنى ئېچىۋېلىپ ئورنىغا سۇ ياكى باشقا هاراق قاچىلاپ قويۇش قارارىغا كېلىدۇ.

ئىككى بوتۇلكا ماۋۇتەينىڭ سودىسى كەينىگە نۇرغۇن سوئال يوشۇرۇنغان، ئاپتور بۇ هېكايە ئارقىلىق ئىجتىمائىي مۇهىتىمىز هەققىدە كەسكىن سوئال قويغان.

يازغۇچىنىڭ «تامغا» ، «ئۇ دۇنيادىكى سوراق» ، «يەنە بىر ئاجايىپ كەسپىي ئائىلە» قاتارلىق ھېكايىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ھېكايىلەردىندۇر.

ئۇچىنچى تۈردىكى ھېكايىلەر ـــ ئىنسان خاراكتېرىنى، ئالاھىدە شارائىتتىكى ئالاھىدە كەچۈرمىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى، ھايات ھەققىدە ئىزدىنىش تېمىلىرىغا بېغىشلانغان ھېكايىلەر بولۇپ، يازغۇچىنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى بۇ ھېكايىلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

ئىنسان خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش مەڭگۈلۈك تېما، ئىنسان ھاياتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى. ئىنساننى چۈشىنىش، ئىنساننى ئىزدەش، ئىنسانغا ھېسداشلىق قىلىش يازغۇچىلار بەدىئىي ئىجادىيەت جەريانىدا ئەڭ ئاخىر بېرىپ يېتىدىغان يۇكسەك پەللە. بىز شۇنىڭ ئۈچۈن نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىل ھېكايىلىرىدىن بۇنداق ئەسەرلىرىنى يۇقىرى قويىمىز. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ سەنئەتلىك قىممىتى ھەمىشە باشقا تۈردىكى ئەسەرلەردىن ئۈستۈن بولىدۇ.

«ئالتە كۈنلۈك پادىشاھ» نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ بۇنداق ھېكايىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى ئەسەرلەرنىڭ بىرى. بۇ ھېكايىنى ھازىرقى زامان مەسىلى دەپ قاراش مۇمكىن. لېكىن، بۇ مەسىل ئۇيغۇرچە خاراكتېرگە ئىگە مەسىلدۇر. خەلقنى قوزغىلاڭغا ئۈيۈشتۈرۈپ دەسلەپكى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، پادىشاھ دەپ نام ئېلىپلا ھەممە قوزغىلاڭچىنى تارقىتىۋېتىپ ئۆزى يالغۇز قېلىش، ئالتە كۈنلا پادىشاھلىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدراكى تاماملىنىپ قوبۇل قىلالايدىغان بىر مەسىل.

«قوشتاغدىكى مۇشائىرە» نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ بۇ تۈردىكى شېئىرغا ئوخشاش گۈزەل ۋە تەسىرلىك قىلىپ يازغان يەنە بىر ھېكايىسى. ھېكايىدە تەجەللى، پۇرقەت، موللا سەئدۇللا، ئىسمائىل ھاجى قاتارلىق ئۇيغۇر يېقىنقى دەۋر كلاسسىك شائىر-

لىرىنىڭ بىر قېتىملىق ئالىي مەقاملىق مۇشائىرىسى بايان قىلىنىپ مەدەنىيىتىمىز، ئادەمگەرچىلىكىمىز، بەدىئىي دىتىمىز گۈزەل تىللار بىلەن كۈيلىنىدۇ.

ياخشى يېزىلغان ھېكايىلەردە شېئىرىي خۇسۇسىيەت ناھايىتى مول بولىدۇ ياكى بۇنداق ھېكايىنىڭ ئۆزى شېئىردۇر.

نۇرمۇھەممەد توختۇنىڭ «بەش تۈپ سەگۈ تېرەك»، «سەخىي سەن ئانا دەريا يۇرۇڭقاش» دېگەن ھېكايىلىرىمۇ دەل شۇنداق ھېكايىلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

قىسقىسى، نۇرمۇھەممەد توختى ئەسەرلىرىدە ئادەمنى كۈيلىدى. ئادەمگە مۇھەببەت بەردى. زامانىۋىلىق بىلەن قالاقلىق، ھازىرقى زامانچىلىق بىلەن ئەنئەنە، ئىسلاھات بىلەن كونىلىق ئوتتۇرىسىدا گاڭگىراپ يۇرۇۋاتقان، ئىجتىمائىيلىقنىڭ ھېسسىي بىلەن ئىنسانىي خاراكتېرىدىن چەتنىگەن كىشىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلدى. بۇنداق كىشىلەرگە ھېسداشلىق قىلدى.

3

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى گوركىي «تىل ــ ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى مۇھىم ئامىلى» دېگەنىدى.

كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلىدىغان بىر ھەقىقەت شۇكى، يازغۇچىلار مىللەتنىڭ تىل ئۇستازلىرىدۇر. ئۇلار مىللىي تىلنى بېيىتىدۇ. لېكىن، 1980 ـ يىللاردىن كېيىن گۇللەنگەن تەرجىمە ئەدەبىيات تەرجىمە نەزەريىسىنىڭ كەمتۈكلۈكى ۋە بەزى تەرجىمانلارنىڭ ئىدىيىسىنىڭ قاتمالليقى تۈپەيلىدىن ئەسلىي تىلنىڭ جۇملە قۇرۇلمىسى، سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكىنى تەرجىمە جەريانىدا ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ساقلاپ قېلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساغلاملىقىغا تەسىر يەتكۈزدى. چەت ئەل ئەدەبى

ياتقا بولغان چوقۇنۇش تۇپەيلىدىن بۇنداق تەسىر يازغۇچىلارنىڭ قەلىمىگىمۇ يۇقتى.

نۇرمۇھەممەد توختى ئىجادىيەتكە كىرىشكەندىن بۇيان ساپ ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يېزىش خاھىشىدا چىڭ تۇرۇپ كەلدى. ھەددىدىن ئارتۇق ئۇزۇن جۇملىلەرنى، مەجھۇل جۇملىلەرنى ئىشلەتمىدى. شۇڭلاشقىمىكىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى بەك-مۇ يېپىشقاق، چۈشىنىشلىك، راۋان، نۇرمۇھەممەد توختى مىل-لىي تىلىنىڭ ئۇسۇلىزى بولۇشقا مۇناسىپ.

نۇرمۇھەممەد توختى يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ باي، ئىپادە-لەش ئىقتىدارى يۇقىرى دىئالېكتلىرىدىن بىرى بولغان خوتەن دىئالېكتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى. بۇ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ قەلىمى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى مەركىزي دىئالېكتىدىن ئورۇن ئالدى.

گېرمانىيىلىك مەشھۇر پەيلاسوپ، نەزەرىيىچى شوپېنخاۋېر يازغۇچىلارنى بىر نەچچە تىپقا بۆلگەن. ئۇ يازغۇچىلارنى تىپقا ئايرىپ: «يازغۇچىلار ئۇچ تۈرلۈك بولىدۇ، بىرىنچى تۈرلۈك يازغۇچى ئويلانمايلا ئەسەر يازىدىغان يازغۇچىدۇر. بۇلار ئۆزىنىڭ خاتىرىسى، ئەسلىمىسىدىن، ھەتتا باشقىلارنىڭ كىتابلىرىدىن ئىلھامغا ئېرىشىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك يازغۇچىلار ئويلىغاچ يازىدىغان يازغۇچىلاردۇر. ئۇلار يېزىش ئۈچۈن تەپەككۇر قىلى-دۇ. ئۇچىنچى خىلدىكى يازغۇچىلار ئويلىنىپ بولۇپ يازىدىغان يازغۇچىلار بولۇپ، بۇنداق يازغۇچىلار ناھايىتى كەم تېپىلىدىغان ئېسىل يازغۇچىلاردۇر» دېگەن. نۇرمۇھەممەد توختى بۇ ئۈچ خىل يازغۇچى تىپى ئىچىدىكى ئويلىنىپ بولۇپ ئاندىن يازىدىغان يازغۇچىدۇر. شوپېنخاۋېر يەنە: «ئويلىنىپ بولۇپ يازىدىغان يازغۇچىلار ئىچىدە شەيئىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە تەپەككۇر قىلالا-يدىغان يازغۇچىلار ناھايىتى ئاز تېپىلىدۇ. ئۇلار شەيئى ماھىيە-تىنىڭ غىدىقلىشى ئۇپەيلىدىن تەپەككۇر قىلىدۇ. ئۇلار ئۆلمەس

یازغۇچىلاردۇر» دېگەن. نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ يېزىقچىلىق قىلىشتىكى تەپەككۇرىمۇ دەل مۇشۇنداق تەپەككۇردۇر. ئۇ يېزىش ئۇچۇن يازمىدى، بەلكى ئەتراپىدىكى مەۋجۇدىيەتنىڭ غىدىقلىشى ئۇنىڭ قەلبىدە ھېكايىلەرنى پەيدا قىلدى.

بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەۋىيىسى زادى قانچىلىك

يېڭى ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىشى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كالـ
لىسىدا ئۆتمۇش ھەققىدە قايتا ئويلىنىش زۆرۈرىيىتى پەيدا قىلـ
دى. بۇ زۆرۈرىيەتلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى ئۇيغۇر ئەدەبىيا
تىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىغا رېئال باھا بېرىش مەسىلىسىدۇر.
گەرچە بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم بىر دەۋرىنىڭ تەرەققىيـ
تىنى ناھايىتى توغرا ئۆلچەپ بېرىدىغان بىرەر خاسىيەتلىك تارازا
بولمىسىمۇ، قەدىمدىن ھازىرغا قەدەر دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ ھەر
قايسى دەۋرلىرىگە باھا بېرىشتىكى مۇھىم شەرتلەرنىڭ ئۆزى
مەلۇم مەنىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا باھا بېرە
لەيدىغان ئۆلچەم بولالايدۇ. گەرچە بۇ ئۆلچەملەرنى بىردىنبىر ۋە
ئەڭ توغرا ئۆلچەم دەپ قارىيالمىساقمۇ، ھەر ھالدا ئەدەبىياتىمىز
نىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىغا بىر قەدەر ئوبيېكتىپ ۋە ئىلمىي باھا
بېرەلەيدىغان ھەم ئۇنى باھالاش خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقا
لايدىغان ئۆلچەملەردۇر. ئەسىردىن ئەسىرگە ھالقىيدىغان بىر
پۈرسەتتە ئەدەبىياتتىكى ئەڭ ئەقەللىي ئۆلچەملەر بىلەن ئەدەبىيا
تىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا باھا بېرىپ كۆرسەك زىيانلىق ئە
مەس. جامائەتكە ئاشكارا بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا
ئېرىشكەن باھا ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول
ئويناىيدۇ. ئەدەبىياتىمىزغا بولغان كۆز قاراشلارنى ھېسسىياتچان
لىققىن قوتۇلدۇرۇپ ئىلمىيلاشتۇرىدۇ.

ئۇنداقتا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى سەۋىيىسى زادى

قانچىلىك؟ ئەدەبىياتىمىزدا يېقىنقى 20 نەچچە يىلدىن بېرى يۈز بەرگەن گۈللىنىش مەنزىرىسى ساختا گۈللىنىش مەنزىرىسىمۇ ياكى ھەقىقىي ئەدەبىي گۈللىنىشىنىڭ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ پىشىپ يېتىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىمۇ؟

1

ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىي قىلغان ـ قىلمىغانلىقى، كۆپ قاتلاملىققا ئىگە بولغان ـ بولمىغانلىقى بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ سەۋىيىسىگە ئىگ ھەل قىلغۇچ تەسىر قىلىدىغان ئامىل. چۈنكى، ئەدەبىي ھادىسىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسى زېمىنىدا كۆكلەپ چىققان ئەدەبىي ئوبزورچىلىق ئارقىلىق ئۆز باھاسىغا ئىگە بولىدۇ. ئوبزورچىلىق بىر مىللەت ئەدەبىياتىنى باشلاپ ماڭىدىغان سەركىگە، باقىدىغان مالچىغا ئوخشايدۇ. ناۋادا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئىلمىيلىكتىن يىراق ۋە ياكى شۇ مىللەت ئەدەبىياتى زېمىنىدا كۆكلەپ چىقمىغان، ئۇنىڭ دىن ـ بۇنىڭدىن تېرىپ قۇراشتۇرۇلغان بولسا، ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىيات ھادىسىلىرى ئىلمىي باھاغا ئىگە بولالمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىنىڭ ئۇ ئاساسلىق دەرسلىكى. ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتۈرگۈچىلەر مىللىي ئەدەبىياتقا تەسىر كۆرسىتكۈچى ئوقۇرمەنلەر قاتلىمىنىڭ يادروسى. دېمەك، ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ سەۋىيىسى بىۋاستە ھالدا ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنى بەلگىلەيدۇ.

ھەر قايسى مىللەتتىكى ئەدەبىي ژانىرلار ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا بەزى مىللىي پەرقلەر يوق ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن شۇ ژانىرغا بېرىلگەن تەبىرىمۇ مىللى خاسلىققا ئىگە

بولىدۇ. بۇ خىل مىللىي خاسلىق ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىك خۇ-
سۇسىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. باشقا بىر مىللەت مۇ-
ھىتىدا بارلىققا كەلگەن ژانىرنىڭ ئۆلچىمى بىلەن يەنە بىر مۇ-
ھىتتا بارلىققا كەلگەن ئەدەبىياتنى باھالاش ئومۇمىي جەھەتتىن
خاتالاشقا كۆرۈنمىسىمۇ ئىنچىكىلەپ كۆرسەك، مەلۇم يېتەرسىز-
لىكلەر كۆزگە چېلىقىدۇ. قىسقىسى، بۇ خىل ئۆلچەم ياكى تەبىر
مىللىي ژانىرنىڭ كېلىش يولىنى، تۈپ ئالاھىدىلىكىنى شەرھ-
لەشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ، بۇ خىل ئەھۋالنى ئېتىبارغا ئالماي
مەجبۇرىي ھالدا خەلقئارالىق شەرھلەرنى كىرگۈزسەك، ئاڭسىز
ئىلمىي خاتالىق يۈز بېرىپ، ئەدەبىيات ھادىسىلىرىمىز خاتا يې-
تەكلىنىشكە ئۇچراپ قالىدۇ.

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى كىتابلىرىدىكى قاتمالالىق، ئىچىدە
ئىزدىنىشنىڭ بولماسلىقى نۇرغۇن ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى جا-
ۋابسىز قويىدى. ھەتتا جاھان ئەدەبىياتىدا خېلى بۇرۇنلا مۇھاكىمە
قىلىنىپ ھەل بولۇپ قالغان «ئىنسان خاراكتېرى» مەسىلىسى
1980 ـ يىللاردا بىزدە قايتا مۇھاكىمە قىلىندى. بەزى نەزەرىيە-
چىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ ئىنسان خاراكتېرى قېلىپقا چۈشىدۇ،
دېگەن ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ئەدەبىيات نەزەرىيىمىزدىكى
بىر پاجىئە ئىدى. شوپېنخاۋېرنىڭ يازغۇچىلارنى تۇرغۇن يۇلتۇز،
سەييارە، ھەمراھ دېگەندەك تىپقا ئايرىيدىغان ماقالىسى 1995 ـ
يىللاردا ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوقۇر-
مەنلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى جاھاندا شۇنداق ئايرىشنىڭ مەۋجۇت-
لۇقىنى سەزدى. ئۇيغۇرلار بۇ خىل ئايرىشتىن خەۋەر تاپقاندا،
شوپېنخاۋېرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسىرىنىڭ ئېلان قىلىنغانلىقىغا
200 يىلدەك ۋاقىت بولۇپ قالغانىدى. ئەدەبىيات نەزەرىيىمىزدە-
كى بۇ خىل گۆدەكلىك، ئارىيەت ئېلىنغان نەزەرىيىلەرگە تايە-

نىپ قىلىش خاھىشى ھازىرمۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاڭ بولماقتا.

2

ساغلام ئوبزورچىلار قوشۇنىغا ئىگە بولمىغان ئەدەبىيات تەرەققىيات يولىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ بولمىغان ئەدەبىياتتۇر. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، ئەدەبىي تەنقىدتىن ئىبارەت ئەدەبىياتنىڭ سادىق ھەمراھىنى ئىلمىي چۈشەنمەسلىك، قارىمۇ قارشى پىكىرلەرنىڭ چىقىشىنى نورماللىق ھېس قىلالماسلىق، مۇنازىرىدىن قورقۇش كۆز ئالدىمىزدا تاشلىنىپ ياتقان ئەڭ ئەھمىيەتلىك مەسىلىدۇر.

ئەدەبىي تەنقىد مىللىي ئەدەبىيات نەزەريىسىنىڭ بىنەم يېرىدۇر. مىللىي ئەدەبىيات نەزەريىسى ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ ئىلمىي مۇلاھىزىلىرى ئاساسىدا ئۆزىنى بېيىتىدۇ. مەنە قاتلىمىنى كېڭەيتىپ تېخىمۇ ئىلمىيلىككە ئىگە بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي تەنقىد سەنئىتىنىڭ تېخى قوزغىلىش پەللىسىدىن چىقالماسلىقى، ئەدەبىياتتىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەر ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارماي ئۆنى ئىلمىي ئۇنۇمان تەنقىدچىلىكىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشى، قىچىشمىغان يەرنى قاشلاپ يۈرۈشى ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزگە ئەجەللىك تەسىر يەتكۈزدى.

ئەدەبىي ئوبزورچىلارنىڭ ساپاسىغا نەزەر تاشلىساق، مۇھەممەد پولات، يالقۇن روزىدەك ئەدەبىي تەنقىدچىلىرىمىز بولسىمۇ، ئوبزورچىلار قوشۇنىنىڭ پۈتۈن كۆلىمىدىن قارىغاندا، ھادىسە تەنقىدشۇناسلىقى ئەڭ ئاساسلىق ئىجادىيەت يولىمىز بولۇپ قالىدى. تەنقىدچىلىقتىكى كۆپ قاتلاملىق بىزدىن بەك يىراقتا، تا ھازىرغا قەدەر مىللىي رومانچىلىقىمىزنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى قەيەردىن ئېلىنىشى كېرەك؟ مەۋجۇت دەۋرنىڭ يازغۇچىغا قويغان

تەلىپى نېمە؟ دېگەندەك ئەقەللىي سوئاللارغىمۇ تۇزۇك جاۋاب بېرىلمىدى. شۇ تۇپەيلىدىن نۇرغۇن ئەدىبلەر ئىجادىيەت كوچىسىدا چىقىش يولى تاپالماي، مەغلۇبىيەتنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلىيالماي ياكى مەغلۇپ بولغانلىقىنى تونۇشقىمۇ ئۇلگۇرەلمەي يۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەدەبىيات قوشۇنىدىكى ئورۇنسىز قۇربان بېرىشنى كۈچەيتىپ، نۇرغۇن تالانتلىق مايسىلارنى نابۇت قىلىپ تاشلىدى.

ساقلىنىۋاتقان ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئەدەبىي ئىجادىيەت قوشۇنى ئۈچۈن ئىبرەت ۋە ئۆگىنىش ئۆرنەكلىرى تىكلەپ، ئۇلارنى مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات يولىدىن خەۋەردار قىلىش، ئەدەبىيات بىلەن خەلقنىڭ ئارىلىقىنى يېقىنلاشتۇرۇشتا كېلىشتۈرگۈچىلىك رولىنى ئويناش روھى كەم.

3

ئەدەبىي ئېقىم ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇب مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئەڭ بۇۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل. بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ دۇنياغا تونۇلۇشى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە بىر تۈركۈم يازغۇچىلار قاتارىنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىر مىللەت ئەدەبىياتى ھەرگىز بىر ياخشى رومانىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى، بىر نەچچە ياخشى ھېكايىنىڭ يېزىلغانلىقى بىلەن يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن ھېسابلانمايدۇ. ياخشى رومان يازىدىغان، ھېكايە يازىدىغان يازغۇچىلار توپى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بىر مىللەت ئەدەبىياتىنى دۇنياغا تونۇتىدىغىنى نەچچە يۈز پارچە ئەسەر ئەمەس، بىر ياكى بىرنەچچە ئۇسلۇبقا ئىگە يازغۇچى.

ئەدەبىي ئېقىمىمۇ ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىم بەس - بەستە سايراش شوئارىنىڭ ھەقىقىي تۇردە ئەمەلگە

ئېشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. ئوخشاشمىغان كۆز قاراش-لارنىڭ بىر ئەدەبىيات زېمىنىدا بىر - بىرىگە دەخلى قىلماي مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى بەدىئىي تەپەككۇرنى بېيىتسا، كىتابخان-لارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. شۇڭا، مىللىي ئېقىم بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلغان - قىلمىغانلىقىنىڭ بەل-گىسى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىي ئاساسىنىڭ كۆچلۈكلۈكى، مەدە-نىيەت مۇھىتىنىڭ قويۇقلۇقى تۈپەيلىدىن تارىختىنا نۇرغۇن ئۆزگە-چە ئۇسلۇبقا ئىگە يازغۇچىلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھازىر ئۇي-غۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، شەكىللە-نىۋاتقان ئۇسلۇب قاتارىنى كۆرەلەيمىز. ئەدىبلىرىمىزنىڭ تېما تاللاش، تىل ئىشلىتىش، دۇنيا قاراش، ئوبراز يارىتىش، تۈر-مۇش ماتېرىياللىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى خاسلىقلىرى ئايان بولماقتا. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تاللىشىمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە شۇ تەلەپنى قويىدى. يازغۇچىلاردىن مەمتىمىن ھوشۇر، نۇر مۇھەم-مەد توختى، ئەختەم ئۆمەر، خالىدە ئىسرائىل، ھۈسەين تاش قاتارلىقلارنى، شائىرلاردىن قۇربان بارات، بۇغدا ئابدۇللا، ئوس-مانجان ساۋۇت، ئەخمەتجان ئوسمان، ئابدۇقادىر جالالىدىن، ئادىل تۇنىيازلارنى ئۇسلۇب يارانقان ياكى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىش يولىغا قاراپ ماڭغان ئىجادىيەتچىلەر، دەپ قارىيالايمىز.

ئەدەبىي ئېقىم مەسىلىسىگە كەلسەك، 1980 - يىللارنىڭ بېشىدا ئۇنىڭدىن سۆز ئېچىش تەس ئىدى. ھەتتا ئۇيغۇر كىتابخان-لىرى ئەدەبىي ئېقىمنىڭ نېمىلىكىنىمۇ چۈشەنمىگەن. 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە ئەدەبىي ئېقىم-نىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىزنالىرى كۆرۈندى. 1990 - يىللاردا بۇ ئىزنالار تېخىمۇ قويۇقلاشتى. لېكىن، ھازىر بىز تېخى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەدەبىي ئېقىم بارلىققا كەلدى، دەپ كېسىپ ئېيتال-مايمىز ياكى ئېيتساق بولمايدۇ. ئەدەبىياتىمىزدىكى ھازىرقى

ئەھۋالنى ئەدەبىي ئېقىمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولغان شەكىللەنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، دەپ قارالسا، سەل مۇۋاپىق كېلىشى مۇمكىن.

4

بەدىئىي تېما مەسىلىسى مىللىي ئەدەبىياتتىكى خېلى ئۆتكۈر مەسىلە. ئەدەبىياتنىڭ تېپلار قاتارى ھاسىل قىلغان ـ قىلالمىغانلىقى يەنە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ سەۋىيىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مىللىي تۇرمۇشنىڭ مىللىي بەدىئىي تېپلار ئېھتىياجىنى قاندۇرالماسلىقى ئەدەبىياتنىڭ پاجىئەسى. مىللىي ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىدىكى بايراقلىق رول بىلەن بىر مىللەتنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. ئۇيۇشۇش كۈچىنى كۈچەيتىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، بەدىئىي تېما ئادەتتە ئورتاقلىق بىلەن خاسلىقنىڭ بىرلىكى، ئورتاقلىق خۇسۇسىيىتىدە ئۇ بىر دەۋرنىڭ نۇرغۇن ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە جەملىگەن بولىدۇ. يەنە ئۆزىگە يارىشا ئورتاقلىق ئاساسىدىكى يۈكسەك دەرىجىدىكى خاسلىقنى شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ. تارىختىكى تاھىر ـ زوھرە، نەسرىددىن ئەپەندى، سادىر پالۋان، نۇرۋۇگۇملار ئەڭ ياخشى تېپلاردۇر.

20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا گەرچە بىز نۇرغۇن پېرسوناژلار ئوبرازىنى كۆتۈرۈپ چىققان بولساقمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىدە تېپىقا ئوخشاش ئېغىرلىق بولماي قالدى. 1980 ـ يىللاردىكى زوردۇن سابىرنىڭ «ئىزدىنىش» رومانىدىكى ئەلا، گۈزەلئايلار تېپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشكە ئاز قالغان بولسىمۇ ئۆز خاراكتېرىدىكى سۈنئىيلىك ۋە ئاجىزلىق تۈپەيلىدىن يەنىلا دەۋر ھالقىيالمىدى. تېپ ماھىيەتتە دەۋرنىڭ سىنتېزىدىن

ئۆتۈپ بىر مىللەتنىڭ روھىيىتىنى خېلى بىر مەزگىلگىچە يورۇ-
تۇپ تۇرالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەسىر
بىز ئويلىغاندەك تىپسىز ئۆتۈپ كەتمىدى. «كۈتۈلمىگەن قوش
توي» دېگەن دراما تاسادىپىي يارىتىلىپ قالغان سايىم نوچى
ئوبرازى ئىنتايىن تېزلا خەلق ئارىسىغا ئومۇملىشىپ ئىدىئوملۇق
مەنىگە ئىگە بولدى.

يۇقىرىقى ئۆلچەملەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ
ئەھۋالىنى بەك ياخشى دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. لېكىن، ئۇمىدمۇ
يوق ئەمەس. ئەدەبىياتىمىز نۇرغۇن ئەگىرى - توقاي يوللارنى
بېسىش ئارقىلىق ساغلام بىر تەرەققىيات يولىغا كىردى ياكى
كىرىشكە باشلىدى. ئەدەبىياتىمىزدا يۇقىرى كەسپىي ساپاغا ئىگە
ئەدىبلەر قوشۇنى بارلىققا كېلىۋاتىدۇ. ئەدەبىياتىمىز 1980 -
يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئۆز تەرەققىيات قانۇنىيە-
تىگە مەلۇم دەرىجىدە يېقىنلاشتى. 1990 - يىللار ئۇنىڭ ئۆز
قەدىنى تىكلەشكە ئۇرۇنۇش، ئۆزىگە سوئال قويۇش دەۋرى بول-
دى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تېخىمۇ ساغلام تەرەققىياتى يېڭى
ئەسىر قوينىدا بولۇشى مۇمكىن...

باھاسىز قېلىۋاتقان ئەدەبىيات ۋە داۋاسىز قېلىۋاتقان يازغۇچىلار توغرىسىدا

1

ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇش سۈپىتىم ۋە ئانچە ـ مۇنچە يېزىقچىلىق قىلىپ قويغانلىق سەۋەبىدىنمۇ، ئۆزۈمنى قويۇق ئەدەبىيات مۇھىتى ئىچىدە ياشايمەن، دەپ قارايمەن. دوستلىرىمىڭ خېلى كۆپى ئەدەبىيات بىلەن ھەپىلىشىدۇ. بەزىدە ئەتراپىمدىكى مۇھىتقا قاراپ خاتا تۇيغۇغا چۆمۈلۈپ، ئۇيغۇرلانمىڭ ھەممىسى ياكى زور كۆپچىلىكى ئەدەبىياتچىمۇ يا، دەپ ئويلاپ قالىمەن. قىسقىسى، ئەدەبىياتچىنىڭ سانى كۆزۈمگە بەك كۆپ كۆرۈنۈپ كېتىدۇ. بەزىدە قويۇق ئەدەبىيات ھاۋاسى يۇرىكىمنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويۇۋاتقاندەك، تىنالماي قېلىۋاتقاندەك ھېس قىلىمەن، بۇ خىل مۇھىتتىن بۆسۈپ چىقىپ كەتكۈم كېلىدۇ. ئەتراپىمدىكى كىشىلەرنىڭ «ئەدەبىيات» دېگەن ساداسى قۇلىقىمغا شۇنچىلىك زەئىپ، زېرىكىشلىك ئاڭلىنىدۇ. لېكىن، كىتابخانىلارغا كىرىپ ئەدەبىي كىتابلارنىڭ تىراژىغا نەزەر تاشلىغىنىمدا، پۈتۈن جاھاننى ئەدەبىياتچى قاپلاپ كەتتىمۇ يا؟ دېگەن گۇمانىمىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى بايقايمەن، 4 ـ 5 مىڭ تىراژدا زور ۋەۋپ تارقىتىلۋاتقان كىتابلار مېنى رېئاللىققا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. دەل شۇ چاغدا ئۆزۈمدىكى خاتالىقنىڭ تېگىگە يېتىمەن. ئەسلىدە مەن ئەدەبىياتتىن ئىبارەت ئۆزىمىز قۇراشتۇرۇۋالغان

بىمەنە چەمبىرەك ئىچىگە مەجبۇرىي كىرىۋالغان ئىكەنمەن. ھەر كۈنى بىرەر ئېغىز ئەدەبىيات ھەققىدە گەپ قىلماي ياشايدىغان كىشىلەر بەكمۇ كۆپ ئىكەن. مانا بۇ مېنىڭ تراگېدىيەم ئەمەس، ئۇيغۇر ئەدەبىيات چەمبىرىكىدە ياشاۋاتقان نۇرغۇن «ئەدەب» نىڭ تراگېدىيىسى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئەدەبىيات ھەممىنى ھەل قىلىدىغان ئۇلۇغ، ئەدەبىيات ساھەسىدە يۈز بەرگەن ھادىسىلەر ھەممىدىن ئۇلۇغ ۋە دەققەتكە سازاۋەر. بۇلارنىڭ ئەدەبىياتتىن ئىبارەت كەسىپكە بولغان پەرۋانىگە خاس پىداكارلىقى ئادەمنى ھاياجانغا سالىدۇ. لېكىن، ئەدەبىيات چەمبىرىكىدىن چىقىپ كۆزەتكەندە، ئۇلارنىڭ بۇ خىل قۇربان بېرىش روھى ئادەمنى ۋەھىمىگە سالىدۇ. ئەدەبىيات چەمبىرىكىنىڭ نۇرغۇن تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئادەملەرنى تۇخۇمغا ئوخشاش پاخشە قىلىپ تاشلىغىنىنى كۆرگىنىڭىزدە يۇرىكىڭىز ئېچىشماي قالمايدۇ. بۇ چەمبىرەك ئىچىدىكى بېرىلگەن قۇربانلارنىڭ بەكمۇ ئەخمىقانە ھالدا قىلچە پارلاش ھاسىل قىلالماي، ئۆز ئەتراپىدا قىغ دېسە ھېچنېمىگە پايدا قىلمايدىغان، ئەخلەت دېسە ئەخلەت ئەمەس، ئىنتايىن يېنىك، كىشىنىڭ ئۆچلۈكىنى كەلتۈرىدىغان ئەدەبىياتقا خاس بىر خىل چىرىندىلارنى ھاسىل قىلىۋاتقانلىقى تەپەككۇرىڭىزنى ئاچچىق قىلىدۇ. ئەسلىدە ئىنسانىدىكى قۇربان بېرىش روھى ئىنسانىنى يېڭى مەقامغا ئىگە قىلىدىغان، ئۇنى يېڭى تەپەككۇر پەللىسىگە ئۆرلىتىدىغان، ئىنسانىنى ئىنسانىي تاكامۇللۇققا يەتكۈزىدىغان ئاجايىپ قىممەتلىك روھ ئىدى. تارىختىكى نۇرغۇن كىشىلەر قۇربان بېرىش ئارقىلىق ھاياتىنىڭ ئەڭ گۈزەل شېئىرىي پەللىسىنى يارىتالىغانىدى. يىراقنى قويۇپ يېقىنىنى ئېيتقاندىمۇ، ئۆمۇر بويى خەلقىنىڭ ئەركىنلىك، ئازادلىقىنى كۆيلىگەن، خەلقىنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۆيىدە ئاققان شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۆز ھاياتىنى 32 يېشىدا بىر گۈزەل شېئىرغا ئوخشاش قىلىچ بىسىدا ئاخىرلاشتۇرۇشى ئۇنىڭ ھاياتىنى، ئىنسانلىقىنى ئاجايىپ زور

پارلاقلىققا ئىگە قىلغانىدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ يازغانلىرى ئەڭ ياخشى شېئىرنىڭ ئۇلگىسى بولۇپ قالماي، ھاياتىمۇ ئەڭ گۈزەل شېئىر. ئۆلۈمى بولسا ئالدىنقى ئىككى شېئىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يۇكسەك پەللىسى. لېكىن، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى پەللىسىدە يۇز بېرىۋاتقان ئەدەبىلەرنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان پەرۋانىگە خاس پىداكارلىقى ۋە قۇربان بېرىش روھى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ پىداكارلىقى ۋە قۇربان بېرىش روھى بىلەن تامامەن ئوخشاشمايدۇ. غان، كەسىپ ئۈچۈن قۇربان بېرىش دېسە ئۇنداق ئەمەستەك، تۇرلۇك نەتىجىسىنى كۆرگىلى بولمايدىغان، غايە ئۈچۈن قۇربان بېرىشمىكىن دېسە، غايىسىنىڭ تۇتامى يوق، خەلق، مىللەت ئۈچۈن قۇربان بېرىشمىكىن دېسە، زەئىپ چۈقانلىرىدىن خەلق ۋە مىللەتنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماق بەسىي مۇشكۈل، كېسەل تەگ- كەن قۇربان بېرىشتۇر.

نېمە ئۈچۈن قۇربان بېرىۋاتىسىلەر؟ دەپ ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن سورىسىڭىز، كۆتمىگەن ئۇلۇغ جاۋابلارنى ئاڭلايسىز. ئۇلارنىڭ جاۋابىدىن ھازىر ئۇلۇغلىنىۋاتقان ھەممە مەنسەبنى تېپىش مۇم- كىن. لېكىن، ئۇلارنىڭ جاۋابى باھالاش كېلىش ئالدىدا تاملارغا يېزىپ قويۇلغان يالتىراق شوئار، ۋەدىلەرگە ئوخشايدۇ. شەھەر تاملىرىغا يېزىپ قويۇلغان «خەلقنىڭ شەھىرىنى خەلق قۇرىدۇ» دېگەن شوئارغا ئوخشاش ئادەمنىڭ ئىچىنى ئاچچىق قىلىدۇ. ئەسلى خەلقنىڭ شەھىرىنى خەلق قۇرسا ئەڭ توغرا بولاتتى، شەھەر ھەقىقىي خەلقنىڭ شەھىرىگە ئايلىناتتى. لېكىن، شوئار چاپلانغان تامنىڭ كەينىدىكى قارىغۇلارچە، پىلانسىز قۇرۇلۇش ھەمىشە شوئارنى مەسخىرە قىلىپ تۇرىدۇ. جۇڭگولۇقلار بۇنداق شوئارلارغا بەكمۇ كۆنۈك. «ئەدەب» لەرنىڭ سۆزى بىلەن ھەر- كىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپىنىڭ بەكمۇ يىراقلىقى، «ئات ئايلە- خانغا، يول ساربخانغا» كېتىۋاتقان ھالەت سىزنى كۆڭۈلسىز قىلماي قويمايدۇ.

نەق گەپكە كەلسەك، پىداكارلىرى شۇنچە كۆپ، قۇربان بېرىش روھىغا ئىگە ئەدىبلىرىمۇ ئاز ئەمەس بىر مىللەت ئەدەبىيا-تىنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا ئەدەبىي تەنقىد نەزىرىنىڭ سىرتتا قېلىـ شى مۇھاكىمىزنىڭ ئەڭ مۇھىم تېمىسىدۇر. مەن ئەسلى بۇ ھەقتە پىكىر قىلىشقا ئانچە قىزىقىپ كەتمەيدىغان، ئەدەبىيات ھەققىدىكى باھالىرىمنى ئەدەبىيات دەرسىدە مۇنبەردىلا ئېيتىپ تۈگىتىپ، ئەدەبىيات مۇھىتىدىن بىر ئايرىلىپ كېتەيچۇ، دەپ سىرتقا چىقىدىغان ئادەم بولسامۇ، بىرىنچىدىن، ئۆزۈمدىمۇ ئەـ دەبىياتىمىزنىڭ ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان پىداكىرانە ۋە تەخىرسىز يۈرەك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككىنچىدىن، مەن ئەدەـ بىيات ھەققىدە بەزى گەپلەرنى قىلىپ يۈرگەندىكىن، ئۆز ئەسەرـ لىرى ھەققىدە باھا ئاڭلاشقا تەشنا نۇرغۇن ئەدىب دوستلىرىم ئۆزى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىشىمگە ئاشكارا ـ يوشۇرۇن دەۋەت قىلىپ تۇرغاچقا ۋە باشقا نۇرغۇن ئەدىبلەردە ئۆزى ھەققىدە مۇڭاـ پىق بىر باھا ئاڭلاپ بېقىش تەقەززاسى بولغاچقا (بۇنداق تەقەززا ھەر قانداق ئىجادىيەتچىدە بولىدىغان نورمال تۇيغۇ دەپ ئويلايـ مەن)، بۇ ھەقتە چولتا پىكىرلىرىمنى ئېيتىپ بېقىش ئۈچۈن قولغا قەلەم ئالدىم. تېخىمۇ مۇھىمى ئەدەبىياتنىڭ باھاسىز قىلىـ شىدىن ئىبارەت بۇ ھادىسە بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تراگېدىيىـ سى سۈپىتىدە قولۇمغا قەلەم ئالغۇزدى. باھا ماھىيەتتە قامچا ھەم مۇكاپاتتۇر. قامچا ھەم مۇكاپاتنىڭ مەقسىتى ئوخشاشلا ئاتنى ياخشى چاپتۇرۇش، تېخىمۇ يېڭى مەنزىللەرگە يېتىش ئۈچۈندۇر.

بەلكىم بەزىلەر گېزىت ـ ژۇرناللىرىمىزنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشـ قاقلىرىدا ئېلان قىلىنىۋاتقان ئەدەبىياتقا ئائىت بەزى ماقالىلەرگە قاراپ، كۆز قارىشىمغا قوشۇلماس ھەم ئەدەبىياتىمىز ئۆز باھاسىـ غا ئىگە بولۇپ مېڭىۋاتىدۇ، دەپ قارىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن مېنىڭ ئويۇمچە، بەزى ئوبزورچىلار ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزنىڭ تۇزۇكرەك «قامچا» سى يوق، ئىنچىكە بىر چـ

ۇنقنى «قامچه» قىلىپ كېتىۋاتىدۇ ياكى تۇزۇكرەك مۇكاپاتى يوق، ئاتلىرىمىز رىغبەتلەندۈرۈلمەي يېرىم يوللاردا ھېرىپ قېلىۋاتىدۇ. قىسقىسى، ئەدىبلەردە شۇنداق ئورتاق ساداسى بار: بىز باھاسىز قېلىۋاتىمىز.

2

مەلۇم مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم بىر مەزگىلدە باھاسىز قېلىشىنىڭ سەۋەبى بولىدۇ. مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، شۇ مەزگىلدە دىققەتنى قوزغىغۇدەك ئەسەرلەرنىڭ يېزىلمىغانلىقى يا. كى يېزىلسىمۇ ناھايىتى ئاز يېزىلىپ، يازغۇچىلار قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنىڭ ناھايىتى تۆۋەنلىكى ۋە بىر خىللىشىپ قال. غانلىقى. يەنە بىر سەۋەب، يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ساپاسى بەكلا يۇقىرىلاپ كېتىپ، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ يېتىشەلمەسلىكى. مېنىڭ. چە، بىرىنچى سەۋەب ئاساسىي سەۋەبتۇر.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، تەنقىدچى مامبەت تۇردى ئېيتقاندەك، بىزدە يېزىقچىلىقنىڭ تېخ. نىكىسىنى ئىگىلىتۇبلىپ، ئەدەبىياتنى ھۇنەرگە ئايلاندۇرۇۋالغان ئادەملەر نىسبەتەن كۆپ. ئۇلار خىش خۇمدىنىغا بەكمۇ ئوخشاي. دۇ. بۇنداق خۇمداندىن شەكىلى، ئىغىرلىقى، رەڭگى ئوخشاش كېسەكلەر توختىماي چىقىپ تۇرىدۇ، ئۆزگىچىلىكىنى ئىزدىسە تاپماق ناھايىتى تەس. ئۇلار شۇ يوسۇندا بىر ئۆمۈر ئەسەر يازى. دۇ، ئىمكانىيىتى بارلىرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا 10 ـ 15 كىتاب چىقارغان شائىرغا، يازغۇچىغا ئايلىنىدۇ. ئىمكانىيىتى يوقلىرى ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا 400 ـ 500 پارچە ئەسەر ئېلان قىلدۇرغان، يېقىندا پالانى دېگەن توپلىمىنى نەشرگە تەييارلىدى، نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ، ماناق ـ ماناق جەمئىيەت. لەرنىڭ ئەزاسى، دەپ ئۆزۈندىن ـ ئۇزۇن تەرجىمھاللارنى ئېلان

قىلىپ يۈرۈشىدۇ. ھەتتا بەزىلەرنىڭ نامى ئېغىر يۈككە ئايلىنىپ، ئىگىسىنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويغىلى تاس قالىدۇ. ئۇلار نەسرىددىن ئەپەندىگە ئوخشاش ئۆزى ئېيتقان يالغان گەپكە ئۆزى ئىشىنىپ قېلىپ، ئەسلى خەلق بېرىش كېرەك بولغان ناملارنى ئۆزىگە ئۆزى تەقدىم قىلىپ، مەستخۇشلۇق ئىچىدە ئۆمرىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئېچىنارلىق تەرەپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنىڭ ئىسمىنى كىتابخانلار پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەن، ھەتتا ئۆزى مۇ ئۇنتۇپ كەتكەن... ئۆزى ئۇنتۇپ كەتسە كېرەك يوق دېسەكمۇ، خەق ئۇنتۇپ كەتسە بۇنىڭدىن ئارتۇق چوڭ مەغلۇبىيەت بولمايدۇ.

سان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىنى خېلىلا بەختلىك دەپ ساناش مۇمكىن. ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە چىقىۋاتقان گېزىت ـ ژۇرناللاردا بىر يىلدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنى كىتاب قىلىپ نەشر قىلساق، بىر نەچچە كىتاب ئىشكاپى توشىدۇ. لېكىن سۈپەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بەش بارماق توشقۇدەك كىتابنىڭ نەشر قىلىنمىقى خېلى مۇشكۇل. يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، لېكىن سۈپەتلىك ئەسەر كەم. يازغۇچى ـ شائىرلىرىمىزدا پىداكارلىق، ئەدەبىيات ئۈچۈن قۇربان بېرىش روھى ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ، لېكىن ئۇنۇم يوق. بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟ بۇنداق پاجىئەنىڭ سىرى زادى نەدە؟

ئىلگىرى بەزى كۆزەتكۈچىلەرنىڭ «يازالايدىغانلار يازسۇن» دېگەندەك ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغانىدى. بۇ ماقالىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان، يازالايدىغانلىقىنىڭ ئۆلچىمى زادى نېمە؟ دەپ ئۆزۈمگە سوئال قويغانىدىم. ھەمدە ھازىر ئەسەر ئېلان قىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى يازالايدىغانلار، يازالمىسا ئەسەر ئېلان قىلالامىتى؟ مەسىلە يېزىش ۋە يازالماسلىق مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى قانداق يېزىش، نېمىنى يېزىش مەسىلىسى دەپ ئويلىغانىدىم.

ھەقىقەتەن بىزدە يازالايدىغانلار كۆپ، مەسىلە يازالايدىغانلىق مەسىلىسى ئەمەس. ئۇيغۇرنىڭ مىللەت قۇرۇلمىسىدىن، ئەقىل قۇرۇلمىسىدىن ئېيتقاندا، بىزدە تالانتلىق كىشىلەر تولا. يېزىش، يازغانلىقى ئۈچۈن ھاقارەتكە قېلىش بىزدىكى ئادەتتىكى ئەھۋال. نۇرغۇن كىتابلارنى چىقارغان ئادەملەر يوق ئەمەس. شۇنىڭدىن قارىغاندا، بىزدىكى تۈپ مەسىلە سۈپەت مەسىلىسى، قانداق قىلىپ ساندىن سۈپەتكە سەكرەش مەسىلىسى، ۋۇجۇدىمىزدا پارتلاپ تۇرغان ئىجادىيەت كۈچىنى قانداق قىلىپ توغرا ئىزغا سېلىش، ئۇنى ھەقىقىي سەنئەتنىڭ تۇرتكىسىگە ئايلاندۇرۇش مەسىلىسى. بولمىسا ۋۇجۇدىمىزدا قاينىاپ تۇرغان بۇ تالانت يارىغا ئوخشاش باشقا شەكىلدە ئېغىز ئالمىدۇ. بىر بولسا تىزگىنسىز دەريا سۈيىگە ئوخشاش سالا ـ سالا ئېتىزلارغا باشلانماي چۆللەرگە كىرىپ تۈگەپ كېتىدۇ ياكى دېڭىزغا كىرىپ كېتىدۇ، بىر بولسا ھايات پولىدىكى كونا كۆز قاراشلارنىڭ سادىق قوغدىغۇچىسى بولغان بىر تېجىمەلگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

قىسقىسى، ئەدەبىياتنىڭ باھاسىز قېلىشى مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ سۈپىتىگە بېرىلگەن كىنايىلىك باھا ياكى ئۇنىڭ باھالاپ يۇرۇشكە ئەرزىمەسلىكىدىن كېلىپ چىققان ھادىسە. بىر ئەدەبنىڭ باھاسىز قېلىپ تۇرۇشىمۇ شۇنداق ھادىسە قاتارىغا كىرىدۇ. ئەدەبنىڭ ئاكتىپلىقى، ئوبزورچىلارنى دەۋەت قىلىش ئارقىلىق ئېرىشكەن باھا ھامان مەلۇم دەرىجىدە ساختا ۋە مەجبۇرلانغان بولۇپ چىقىدۇ. گەرچە بىز ئېلان دەۋرىدە ياشىساقمۇ، ھەقىقىي سەنئەت بىلەن ئېلان ئۇنچە كېلىشىپ كەتمەيدۇ. ياخشى مالنى جەمئىيەتكە تونۇتۇشتا ئېلاننىڭ رولىنى چەتكە قاقالمىساقمۇ، ياخشى سەنئەت ئەسىرىنى تونۇتۇشنى تەنقىدچىنىڭ ئىختىيارلىقىغا قويماي ئامالىمىز يوق.

3

ئۇيغۇر بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدا ساندىن سۈپەتكە ئاتلاش ئۇچۇن، ئەڭ ئاۋۋال ئەدىبلەرنى داۋالاش كېرەك. ناۋادا بىز ئەدىبلەرنىڭ داۋالىنىش ئاكتىپلىقىغا ئىگە بولالىساق، ئەدەبىياتىمىز ئۆزىمۇ بىلمىگەن ھالدا سۈپەت دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ. بىزدىكى ئەدەبىياتقا بولغان پىداكارلىق ئۆزىنى كۆرسىتىدىغان مەيدانغا ئېرىشىپ، ئەدىبلەرنىڭ سەنئەت چوققىسىغا ئۆرلىشىدەكى تۇرتكىسىگە ئايلىنىدۇ. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەككى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تالانتلىق كىشىلەر تولا، لېكىن تالانت سەنئەتنى ھاياتىي كۆچكە ئىگە قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل بولغان بىلەن، بىردىنبىر ئامىل ئەمەس. تالانت توغرا يولغا باشلانمىسا ياكى ئۆز ئوقىنى تاپمىسا، ئۇ مۇقەررەر ھالدا سەنئەتكارنى ھالاكەت يولىغا باشلايدۇ، سەنئەتكارنىڭ ئۆزىنى زەخمىلەندۈرىدۇ. شۇڭا، ئەدىبلەرنى داۋالاش ماھىيەتتە تالانتنى توغرا يولغا سېلىش، ئەدىبلەرنى تالانتىنى ئوبدان جارى قىلدۇرىدىغان يولغا ئىگە قىلىشتۇر.

ئەدەبىيات تارىخىمىزغا ۋە ئەدەبىياتىمىزغا قانۇنىيەتكە نەزەر تاشلىساق، ئەدىبلەرنى داۋالاشنىڭ دورىسىنى تاپماق ئۇنچە تەس ئەمەس. ئۇلاردا داۋالىنىشنى خالايدىغان سەمىمىيەت بولسىلا، بۇ دورا شېپا قىلماي قالمايدۇ.

مەسىلەن، مەرھۇم شائىر روزى سايىت تا 1995 ـ يىللىرىغىچە نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، ئۆزىدىكى ئەدەبىي تالانتنىڭ دۆلىتىدە باشقا كىشىلەرگە قارىغاندا بەزى ئىمتىيازلارغا ئېرىشكەن شائىر ئىدى. نەچچە پارچە كىتابىمۇ نەشر قىلىنغانىدى. لېكىن، شائىرنى تونۇيدىغان ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېقىنقى 10 نەچچە يىلىدىن خەۋەردار كىشىلەرگە مەلۇمكى، شائىر ئاشۇ يىللارغا كەلگۈچە نەچچە جەمئىيەتكە ئەزا بولغان، شائىرلىقنىڭ دۆلىتىدە نۇرغۇن يەرلەرنى ئايلانغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ ھۆرمە-

تىگە، ئالقىشىغا سازاۋەر بولمىغاندى. ناۋادا شائىر شۇ پېتى ئۆتۈپ كەتكەن، ئىجادىيىتىدە ھېچقانداق بۇرۇلۇش ياسىمىغان بولسا، ۋاپات بولۇپ كۆپ ئۆتمەي كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈ-لۈپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن، 30 يىلغا يېقىن شېئىرىي ئىجادى-يەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر 1995 ـ يىللىرىغا كەلگەندىلا ئىجادىيىتىدە بۇرۇلۇش ياسىدى. قۇرۇق گەپ قىلىش، سۆز ئوينىتىش، رېئاللىقتىن قېچىشتىن قۇتۇلۇپ، راست گەپ قە-لىشقا، ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ 90% نى ئىگىلەيدىغان، بىزنى بېقىۋاتقان، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان دېھە-قانلارنىڭ ئازابىنى ئېپادىلەشكە، ئۇلارنىڭ ئاڭلىتىلماي قالغان ساداسىنى ئاڭلىتىشقا كىرىشتى. ئىلگىرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى 10% ئادەم كۆرگەن بولسا، ئەمدى 90% ئادەم كۆرىدىغان بولدى. ئىلگىرى 10% ئادەم ھۆرمەتلىگەن، كۆككە كۆتۈرگەن بولسا، ئەمدى 90% ئادەم كۆككە كۆتۈرىدىغان بولدى. شائىردا ئەزەلدىنلا تالانت كەم ئەمەس ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ تالانتى 1995 ـ يىلىدىن كېيىن نۇر چاچتى، خەلقكە ئوزۇق بەردى. لېكىن، ھېساب ـ كىتابقا خېلى پىششىق شائىر 10% بىلەن 90% نىڭ پەرقىنى ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىللىرى بايقىيالىدى. بۇ ئۇلۇغ شائىر بۇ ئاددىي ھېسابنى ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىلى تونۇپ يەتتى. ناۋادا شائىر بۇ قانۇنىيەتنى 30 يېشىدا، ئەمدىلا ئەسەر يېزىۋاتقان ۋاقتىدا بايقىغان بولسىچۇ؟ بىز بۇ يەردە بۇ مەسىلىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ ۋاقتىمىزنى ئىسراپ قىلىپ يۈرمەيمىز. پەقەت روزى سايىت بۇ ھەقىقەتنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تونۇيالمىغان بولسىچۇ؟ دەپ ئۆزىمىزگە سوئال قويمىز. بۇ سوئالنىڭ جاۋابى-نى ئويلاش ھەرگىز ئادەمنى خۇشال قىلمايدۇ. دېمەك، روزى سايىتنىڭ ھاياتى ئەڭ ياخشى ئىسپات. تالانتىنى جارى قىلدۇ-رۇش ـ قىلدۇرالماسلىق، خەلقنىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشىش ـ ئېرىشمەسلىك بەك ئاددىي جەريان، پەقەت بىر قەدەملىك يول.

لېكىن، نۇرغۇن ئەدىبلەر بۇ بىر قەدەم يولنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇمايۋ ئۆتۈپ كېتىدۇ. مەشھۇر بولۇش، تونۇلۇش يولىدا ساختا ئېلانلارنى بېرىشتىن يانمايدۇكى، بۇ بىر قەدەم يولنى مېڭىپ، مىللەتنىڭ %90 ى خالايدىغان، ئالقىشلايدىغان نەرسىلەرنى يېزىشنى ئويلاپ باقمايدۇ.

يازغۇچى زوردۇن سابىرمۇ ئەڭ ياخشى مىسال. زوردۇن سابىرنىڭ تالانتلىق ئىكەنلىكىدە گەپ يوق. لېكىن، زوردۇن سابىر هايات ۋاقتىدا نۇرغۇن شان ـ شەرەپلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، «ئانا يۇرت» رومانى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنكى مەزگىلدىكىدەك شان ـ شۆھرەتكە، هۆرمەت ـ مۇھەببەتكە، هەتتا مۇشۇ خىل هۆرمەت ـ مۇھەببەتنىڭ ئوندىن بىرىگىمۇ ئېرىشەلمىگەنىدى. كىشىلەر «ئانا يۇرت» رومانى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بۇ يازغۇچىنى قايتا تونۇدى. نامى ئاستا ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇ يازغۇچى خەلق قەلبىدە قايتا نۇرلاندى، مەڭگۇ ئۆچمەس چولپان بولۇپ قالدى.

ناۋادا رەهمەتلىك يازغۇچى هايات ۋاقتىدا بۇ ئەهۋالنى كۆرەلىگەن بولسىچۇ؟ زوردۇن سابىرنىڭ ئىجادىي هاياتىمۇ بىر ياخشى دەرسلىك، نۇرغۇن تالانتلىق ئادەملەرنىڭ ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدۇ.

مەشھۇر يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرمۇ بىر ياخشى مىسال. بۇ كىشىنىڭ كىتاب ئىشكاپىغا لىق كەلگۈدەك شېئىر توپلاملىرى يوق، نېپىزرەك چىققان «ئۆمۈر مەنزىللىرى» دېگەن بىرلا توپلىمى بار. 70 نەچچە ياشقا كىرگەن شائىرنىڭ جەملەنگەن شېئىرلىرىنىڭ بارى شۇ. هەرگىز باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدەك 10 ـ 15 توم كىتابنى توشقۇزالمايدۇ. ئەمما، شائىرنىڭ شېئىرلىرى «خەلق شېئىردىن بىزار بولدى» دەپ قارىلىۋاتقان شارائىتتا، قىسقىغىنا 20 يىلدا ئالتە ـ يەتتە قېتىم قايتا نەشر قىلىندى. لېكىن، هازىرغا قەدەر كىتابخانىلارنىڭ ئېهتىياجىنى قاندۇرالمايۋاتىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا سان مۇهىم مەسىلە ئەمەس. قېنى

بىز سوئال قويۇپ باقايلى: 1980 ـ يىللاردىن كېيىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈردىن باشقا قايسى ئۇلۇغنىڭ شېئىرى شۇنداق ئالقىشقا ئېرىشەلىدى؟ شۇنداق كۆپ نەشر قىلىنالىدى؟

ھازىر جەمئىيەتتە بازارغا يۈزلىنىش شوئارى توۋلىنىۋاتىدۇ، بازار ھەممىنى بەلگىلەيدىغان ئۆلچەمگە ئايلىنىۋاتىدۇ. بازار ماھىيەتتە خەلقنىڭ رايى دېمەكتۇر. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىرنىڭ كىتابلىرىنىڭ شۇنچىلىك بازارلىق بولۇشى ئەڭ ياخشى جاۋاب، ئەڭ ياخشى ئۇلگە. بۇ مىساللارنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلساق، ئەدىبلەرنى داۋالايدىغان دورا ئۆزلۈكىدىن تېپىلىدۇ.

1990 ـ يىللاردىن بۇيان نۇرغۇن مەشھۇر، تالانتلىق كىشىلەر ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ نامى ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. قېنى ئويلاپ باقايلى، قېنى، كىم مەشھۇر يازغۇچى قەيىۋم تۇردىنى تالانتلىق ئەمەس دېيەلەيدۇ؟ قېنى، كىم تېيىپچان ئېلىيوفنى تالانتلىق ئەمەس دېيەلەيدۇ؟ ئەمىسە ئۇلارنىڭ بازارلىق كىتابلىرى، ئىزچىل نەشر قىلىنىۋاتقان ئەسەرلىرى قېنى؟ تېيىپچان ئېلىيوفنىڭ «تۇڭگەمەس ناخشا» ۋە «ئانامنى ئەسلەپ» دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلىرىنى تىلغا ئالارمىز، قەيىۋم تۇردىنىڭكىچۇ؟ باشقا ئۇلۇپ كەتكەن نۇرغۇن تالانتلىق مەرھۇملارنىڭ ئەسەرلىرىچۇ؟

تارىخقا نەزەر سېلىش ئازابلىق بولۇپلا قالماي، ھازىرقى رېئاللىققا نەزەر سېلىشمۇ شۇنداق ئازابلىق. تولۇقسىز ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلا ئىچىدە ئەدىبلىككە ھەۋەس باغلاپ، مۇشۇ يولدا تەر ئاققۇزۇۋاتقان، قۇربان بېرىۋاتقان ئادەمدىن نەچچە مىڭى بار ئىكەن. يەنە 20 يىل ئۆتسۇن، ئۇلارنىڭ قانچىسىنىڭ نامى ئېشىپ قالار؟ قانچىسىنى كىشىلەر سېغىنىپ تۇرۇپ ئەسىلەر؟

نەق گەپ، ئەدىبلىرىمىزنىڭ تالانتىدا، قۇربان بېرىش رو-

هىدا مەسىلە يوق. مەسىلە ئۇلارنىڭ ۋىجدانىدا. ناۋادا ئۇلار ۋۇجۇدىدىكى خەلق ئىچىدىكى ئەڭ كەسكىن زىددىيەتلەردىن ئۆزىنى ئېلىپ قاچىدىغان، خەلقنىڭ ھەقىقىي ئازاب ـ شادلىقى بىلەن كارى بولمايدىغان، قىچىشمىغان يەرنى قاشلايدىغان مەجەزنى تاشلاپ، قانداقتۇر توم ـ توم كىتابلارنى يازمەن دەپ يۇرگۈچە، بىر ئېغىز بولسىمۇ راست گەپ قىلسا، ھەق گەپ قىلسا، ھەقىقەت ئۈچۈن تىك تۇرۇشقا جۇرئەت قىلسا، خەلقىمىز ئىچىدىكى 10% ئادەمنىڭ ئەمەس، 90% ئادەمنىڭ گېپىنى قىلىشقا ئىنتىلسە، ئەدەبىياتىمىز سۇپەت كرىزىسىدىن ھەقىقىي قۇتۇلىدۇ، ئەدىبلىرىمىز خەلق قەلبىدىن ھەقىقىي ئورۇن ئالىدۇ. تاللايدىغان يول بەك ئاددىي، مېڭىش ـ ماڭماسلىق ۋىجدان مەسىلىسى، خالاس.

زىيالىيلارغا نېمە بولدى

ئېدۋارد سەئىدنىڭ «زىيالىيلار» ناملىق كىتابىنى ئوقۇشتىن تەسرات

شائىر ل . مۇتەللىپ 16 يېشىدا يازغان «ئەپەندى بولماق» دېگەن ساتىراسىدا «تېشى پال ـ پال، ئىچى غال ـ غال» ئەپەندى قىياپىتىگە كىرىۋالغان ساختىپەزلەرنى تەنقىد قىلغانىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى باشقا، جەمئىيەتنىڭ بىلىملىك قاتلىمى سانالمىش زىيالىيلارنى تەنقىد قىلىدىغان «نەپسىگەر سۆرەتكە كەلسە، سۆرىتى ئاخۇن كېلۇر» ، «سەللە يوغان ئىمان يوق» ، «بولدى بۇگۈن بىزگە يولباش بېئىناۋەتلەر كېلىپ، مەسچىتلەرگە بولدى ئىمام بېتاھارەتلەر كېلىپ» دېگەندەك ئاچچىق مەسخىرە بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاچچىق ھەقىقەتلەرنىمۇ ئاڭلاپ كېلىۋاتىمىز. بۇ ئەھۋال ئەسىرى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى ل . مۇتەللىپ ياشاپ ئىجاد قىلغان 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللىرى بولسۇن ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەر بولسۇن، خەلقىمىزدە ئۆز زىيالىيلىرىغا تەنقىدىي نەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بىر روھ مەۋجۇت بولغان، بۇ روھنىڭ مەۋجۇتلۇقى خەلقىمىز روھىدىكى ئىككى مەسىلىنىڭ بىۋاستە ئىنكاسىدۇر. بىرىنچى مەسىلە، خەلقىمىز زىيالىيلارنىڭ بىر مىللەت تەرەققىياتىدا ئويناىدىغان رولىنى ئىلمىي تونۇپ يەتكەن. ئىككىنچى مەسىلە، خەلقىمىزنىڭ زىيالىي قاتلىمى ئەزەلدىن ساغلام بولمىغان. بىر مىللەت زىيالىي قاتلىمىنىڭ ساغلام بولماسلىقى نورمال ئىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئويغۇن. لېكىن، زىيالىيلار

لارنىڭ مىللىي تەرەققىياتتىكى رولىنى ئىلمىي تونۇش بۇ بىر مىللەتنىڭ ساپاسىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە. چۈنكى، بۇ تونۇشنىڭ يۈزەكى ياكى چوڭقۇرلۇقى مىللەتنىڭ ئەمەلىيەتتىدە ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. زىيالىي — مىللەتنىڭ كاللىسى ياكى كۆزى دېمەكتۇر. بۇ كاللىنىڭ سەل دەردى بولسا، كۆز نورمال كۆرمەسە، بۇنداق كاللا ۋە كۆز مەنسۇپ بولغان تەن ھامان تەرەققىيات يولىدىكى غالىب ئەمەس، بەلكى ھەممە يېرىنى جاراھەت باسقان بىر بىچارە بايقۇشتۇر. ئىلمىي تونۇش ئەڭ ساغلام كاللا ۋە ئۆتكۈر كۆزگە ئېرىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ساغلام بولمىغان زىيالىيلار قوشۇنىنى داۋالاپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ ئاكتىپ ئامىللىرىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ كاپالىتى، تونۇيالماسلىق، كېسەل تۈرۈپ ئۆزىنىڭ كېسەل ئىكەنلىكىنى بىلەلمەسلىك — تراگېدىيە ياكى تراگېدىيىنىڭ باشلىنىشى. چۈنكى، بىزدە «ئەقىلسىز باشنىڭ جاپاسىنى پۈت تارتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك گەپ بار.

بىر خەلقتە مەلۇم دەۋردىكى زىيالىيلارنىڭ جانلىنىشى شۇ خەلقنىڭ جانلىنىشىنى پەيدا قىلىدۇ. زىيالىيلاردىكى بۇرۇقتۇر-مىلىق دەۋرنىڭ بۇرۇقتۇرمىلىقى ۋە غېرىبلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. زىيالىيلاردىكى بىچارىلىك دەۋرنىڭ چىرايىدا مەغلۇبىيەت، خارلىق بىلەن ئەكس ئېتىدۇ.

ئۇنداق بولسا زىيالىي دېگەن نېمە؟ ل . مۇتەللىپنىڭ ساتىراسىدىكى ئەپەندى — زىيالىيدۇر. سەللىسى يوغان موللام، نەپسىگەر (نەپسانىيەتچى) سۈرىتىدە كېلىدىغان ئاخۇن ھەم زىيالىيدۇر. تېخىمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ ئېيتقاندا، شۇ مىللەتنىڭ تەقدىرىنى بىۋاستە قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ياكى تەرەققىياتىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان گەۋدىدىكى باش ۋە كۆزگە، قولاق ۋە بۇرۇنغا، يۈرەككە ئوخشايدىغان كىشىلەر زىيالىيدۇر. تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرگەندە، خەلقنىڭ دىلىغا ئىلىم سالىدىغان

ئوقۇتقۇچىلار، خەلقنىڭ ئېتىقادىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان موللا ـ ئاخۇنلار، خەلقنىڭ روھىنى لايىھىلەيدىغان پەيلاسوپ ـ ئەدىبلەر، خەلقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىغا يولباشچىلىق قىلىۋاتقان باشلامچى سىياسىئونلار زىيالىيدۇر. زىيالىي دېگەن سۆزنىڭ بىر دەۋردىكى مەنىسى بىلەن يەنە بىر دەۋردىكى مەنىسى كۆرسىتىدىغان دائىرە ئوخشاش بولمايدۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن ئاساسەن تولۇق ئوتتۇرا ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر زىيالىي ھېسابلىناتتى. بىر چاغلاردا ساۋاتلىقلار زىيالىي ھېسابلىنىدىغان بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن ھۆكۈمەتتىن مائاش ئالىدىغانلار زىيالىي دەپ قارالىدى. ھازىر ئوقۇتقۇچىلار، تار مەنىدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، مەلۇم كەسىپنىڭ ۋاپىغا يەتكەن ئۇستىلىرى زىيالىي ئاتالىدىغان بولدى. قىسقىسى، زىيالىي دېگەن گەپ رېزىنكىگە ئوخشاش سوزسا سوزۇلىدىغان، قەيەرگە تارتسا شۇ يەرگە تارتقىلى بولىدىغان بىر ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قالدى. زىيالىي نامىدىكى كىشىلەرنىڭ بارغانسېرى ئاۋۇپ، ئەكسىچە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بارغانسېرى ئاستىلاپ كېتىشى، زىيالىي بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ جەمئىيەت نەتىجىلىرىدە توغرا ئەكس ئەتمەسلىكى كىشىلەردە زىيالىي دېگەن ئاتالغۇغا نىسبەتەن بىزار بولۇش كەيپىياتىنى پەيدا قىلدى. ھەتتا كىشىلەر جەمئىيەتتە يۈز بەرگەن ئوسال ئىشلارنى زىيالىيغا دوڭگەيدىغان، زىيالىينى تىللايدىغان ئەھۋاللارمۇ كېلىپ چىقتى. بەزى جايلاردا زىيالىي دېگەن سۆز ئەخمەق، دوۋت دېگەن سۆزنىڭ ۋاريانتىغا ئايلىنىپ قېلىشقا ئاز قالدى.

ئۇنداق بولسا سوئالىمىزنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىساق، زىيالىي دېگەن نېمە؟ زىيالىي زادى قانداق بولۇشى كېرەك؟ ماقالىمىزنىڭ مەقسىتى دەل مۇشۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش؛ ئۆزىنى زىيالىي دەپ ھېسابلاب يۈرگەن كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ زىيالىي

ياكى ئەمەسلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم كۆرسىتىپ بېرىشتۇر. بۇنداق قىلىشنىڭ پايدىسى شۇكى، زىيالىي دېگەن كاتتا نامغا ئىگە بولۇپ قالغان، بۇ نامنىڭ ۋەزنىنىڭ ئېغىرلىقىدىن مۇكچىيىپ كەتكەنلەرنىڭ قەددىنى رۇسلاپ قويغىلى، كىشىلەرگە كىمنىڭ ھەقىقىي زىيالىي ئىكەنلىكى، زىيالىي بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەنلەرگە بولسا، زىيالىيلىق يولىنى كۆرسىتىپ قويغىلى بولىدۇ.

1935 ـ يىلى قۇددۇس شەرىق (ئېرۇسالىم) تە تۇغۇلغان، ھازىر ئامېرىكىدا ياشاۋاتقان ئېدۋارد سەئىد بۇ ھەقتە خېلى كۆپ ئىزدەنگەن. پەلەستىنىنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي شارائىتى، خەلقىنىڭ تەقدىرى ئۇنى خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن چاغلار سەئىدنى زىيالىي مەسلىسى ئۈستىدە تەپەككۇر قىلىشقا مەجبۇر قىلغان. 1994 ـ يىلى بۇ ئىزدىنىشلىرىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە «زىيالىيلار» دېگەن كىتابىنى ئېلان قىلغان.

«ھەقىقەت ئۇچۇن شەخسىيەتسىزلىك بىلەن ئۆزىنى پىدا قىلالايدىغان، چىرىكلىككە جەڭ ئېلان قىلالايدىغان، ساغلام بولمىغان نوپۇزغا قارشى تۇرالايدىغان كىشىلەر ھەقىقىي زىيالىيدۇر» دەيدۇ ئېدۋارد سەئىد.

ئۇنىڭ كۆرسەتمەكچى بولغىنى دەل بىز زىيالىي دەپ قاراۋاتقان توپ ئىچىدىكى يۇقىرىقى خىسلەتكە ئىگە كىشىلەردۇر. بىز بۇ ئۆلچەم بويىچە خەلقىمىز ئىچىدىكى «زىيالىي» دېگەن ماركىسى بار كىشىلەرگە نەزەر سالساق، بىر چاغلاردا بىزگە ناھايىتى كۆپ كۆرگەن زىيالىيلار توپى تېزلا شالاڭشىپ كېتىدۇ. چۈنكى بىزگە مەلۇم، مەن «شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدا» ناملىق ماقالەمدە ئېيتقاندەك، مىللىتىمىز گېرمانىيە پەيلاسوپى نېتزىنىڭ «يوقالسۇن ئاجىزلار!» دېگەن چاقىرىقىغا تەڭداش «ياۋاشىنى بۆزەك ئەتمىسەڭ، قىيامەتتە سورىقى بار» دېگەن ئەقىدىگە نېتزىنىڭ يۇقىرىقى بۇنىڭغا ئوخشاش مەنىدىكى گېپى دېيىلىشتىن

نەچچە يۈز يىل بۇرۇن ئەمەل قىلىپ كەلگەن بىر قوۋمدۇر. ئەلۋەتتە ئاجىزلار يوقالسا، دۇنيادا كۈچلۈكلەر ئېشىپ قالىدۇ. قارىماققا بۇ ئەقىدە دۇنيانىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدىن، ھەممە-نىڭ كۈچلۈككە ئايلىنىش ئارزۇسىدىن قارىغاندا ناھايىتى توغرا-دەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئوبدان ئويلاپ باقساق، بۇ گەپ بىر ئەكسىيەتچى، دۇنيانىڭ يارىلىش، مەۋجۇت بولۇش ئەندىزىسىگە خىلاپ ئەقىدىدۇر. چۈنكى، دۇنيانىڭ يارىلىش نۇقتىسىنەزەرىدىن قارىغاندا، ئاجىزلار بىلەن كۈچلۈكلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئەينەك بىلەن ئۇنىڭغا قارىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. ئاجىزلار بولمىسا كۈچلۈكلەرنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقى ھەقىقەت. ئەگەر توغرا ئەقىدە ئاجىزلارنى يوقىتىش ئەمەس، ئۇلارغا ھېسداشلىق قى-لىشنى ئۆگىنىۋېلىشتۇر. بىزدە ئاجىزلارنى قوغداپ يۆلەيدىغانلار قانچىلىك؟ ئاجىزلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ھېچىيدىغانلارچۇ؟

ھەقىقەت ئۆز جان پىدالىرى ئەگەر كۆپ جايدا ئەگەر كۆپ بولىدۇ. جان پىدالىق ئارقىلىق ھەقىقەت ئۆز مەنىسىنى تاپالاي-دۇ. ھەقىقەت ئۇچۇن جان پىدا قىلالايدىغان كىشىلەر بۇ جەمئى-يەتتە قانچە ئاز بولسا، ئۇلارنى ئوراپ تۇرغان سەپسەتە، ساختە-لىق شۇنچە كۆپ بولىدۇ. سەپسەتە بىلەن ساختىلىق بارغانسېرى ھەقىقەتتەك كۆرۈنىدىغان بولىدۇ ۋە ئەتراپىمىز ھەقىقەت بىلەن سەپسەتە ئاستىن ـ ئۇستۇن بوپ كەتكەن دۇنياغا ئايلىنىدۇ. بىزنىڭ ھەقىقەتكە جان پىدا قىلىش دەرىجىمىزنى ئېرىشكەن ھە-قىقىتىمىز ئارقىلىق ئۆلچىگىلى بولىدۇ. ھەقىقەتكە قانچە كۆپ ئېرىشكەن بولسا، بۇ بىزدە ھەقىقەت پىداكارلىرىنىڭ كۆپلۈك-نىڭ ئىسپاتى. ئۇنداقتا ھەقىقەتكە ئاز ئېرىشكەن پاكى ئېرىشەل-مىگەن بولساقچۇ؟ ھەقىقەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيدىغان بولۇپ قالساقچۇ؟ بۇ ئۆلچەمدىن قارىغاندا بىزدە زىيالىي زادى قانچىلىك؟

ساغلام بولمىغان نوپۇزغا قارشى تۇرالايدىغان كىشىلەر نۇق-

تىسىدىن قارىساقچۇ؟ ساغلام بولمىغان نوپۇز ــ خاتا، ساختا، ھەقىقىتىنى يوقاتقان نوپۇز دېمەكتۇر. بىزدىكى «سىڭگەن نېنىنى يېيىش»، «مازارغا چالما ئاتماسلىق»، «سەۋر قىلىش» ئەقىدىسىدىن مەلۇمكى، بىزدە بۇنداق كىشىلەر تېخىمۇ ئاز. يۇقىرىقى ئەقىدىدىن ئادەملىرىمىزنىڭ ساغلام بولمىغان نوپۇزغا بولغان كۆز قارىشىنى بىلىۋالالايمىز، تەسلىمچىلىك پۇراپ تۇرغان بۇ كۆز قاراشلارنىڭ رېئاللىقتىكى ئىپادىلىرى شۇنچە كۆپكى، ئىچىڭىز ئېلىشىدۇ. ساختا مازار، خوجاملار ماڭدامدا بىر پۈتلىشىپ، تېنىڭىزنى شۇركەندۈرىدۇ. ساختا نوپۇز ئىگىلىرى مەنپەئەت بۆلىشىدىغان چۆمۈچلىرىنى تاراڭشىتىپ، ئۇۋۇچىسى يوق جاڭگالدا ياشاۋاتقاندەك ئۆزىنى خاتىرجەم ۋە بەھۇزۇر كۆز ــ كۆز قىلىدۇ. ناۋادا سىز ئۇلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈپ قالسىڭىز ياكى ئۇلاردىكى نوپۇزنىڭ چىن ياكى ساختىلىقى ھەققىدە خىيالغا چۆكۈپ قالسىڭىز، شۇ ھامان ئەتراپتىكى چۈشىنى قورۇيدىغان غالچىلار-نىڭ ۋە مەيدانىنىڭ تايىنى يوق، قايسى ئېقىم ئۇلۇغ بولسا شۇنىڭغا قېتىلىپ «خانلەيلۇن» نى توۋلاپ كېتىۋېرىدىغان قاپاق نوچىلارنىڭ تاپا ــ تەنىسىگە قالىسىز. مۇسۇلمانمىز، شەخسكە چوقۇنمايمىز، دېيىشىدۇيۇ، شۇنداق قىلغانلارنى كۆزىگە سىغدۇرالمايدۇ. ساختا نوپۇز ئىگىلىرىنى خۇداغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشقا تاسلا قالىدۇ. بۇ خىل مەمەدان مىجەز ئارىمىزدا شۇنداق ناچار كەيپىيات پەيدا قىلغانكى، بەزىدە تارىختىكى ئەڭ ئەشەددىي خائىنلارنىمۇ تارىخنىڭ چەكلىمىلىكى نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، ئاقلاپ ئاقارتىۋېتىپ، قەھرىمانغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشقا تاس قالمىمىز.

ساختا نوپۇزنىڭ زەھەرلىك سايىسىدە ھەقىقەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئونتۇپ قېلىۋاتقان كىشىلەر توپىدىن زىيالىي تەمە قىلىش، ئىبداۋارد سەئىد تەسۋىرلىگەن زىيالىيلارنى تاپماقچى بولۇش بەكمۇ خىيالىمۇ قانداق؟ زىيالىي مەۋجۇت بولسىمۇ، ئۇلار سايىنىڭ ئاستىدا ئەمەس، سايىلەرنى پارا ــ پارا قىلىپ

تاشلايدىغان قۇياشنىڭ يورۇقىدا بولۇشى مۇمكىن.

«مۇستەقىل خاراكتېر ۋە تەپەككۇرغا ئىگە، نوپۇز ئالدىدا راست گەپ قىلىشقا پېتىنىدىغان باتۇر، غەزەپلىك ۋە چۈس مىجەز كىشىلەر ھەقىقىي زىيالىيدۇر» دەيدۇ ئېدۋارد سەئىد. بۇنداق كىشىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، نوپۇز ئىگىسى مەيلى قانچىلىك كۆچلۈك بولسۇن، بەربىر خاتالىق ئۆتكۈزسە تەنقىد قىلىنىشقا ئۇچرىدۇ.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە يازغۇچى شولوخوفنىڭ ستالىن ئالدىدا راست گەپ قىلىشقا پېتىنغىنى كىتابخۇمار كىشىلەرگە سىر ئەمەس. ئەمما شۇ چاغدا مەشھۇر پرولېتارىيات يازغۇچىسى گوركىي شولوخوفنىڭ داھىيغا گەپ ياندۇرغانلىقىنى كۆرۈپ تىترەپ كەتكەن... ئۇنداقتا بۇ ئىككىسىنىڭ قايسىسى ھەقىقىي زىيالىي؟ ئەلۋەتتە، گوركىي چار پادىشاھ دەۋرىدە قولغا ئېلىنغان، ئۇنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارانغۇ تەنقىدلىرى ئۇنىڭغا شۇنداق تەقدىرنى سوۋغا قىلغان. لېكىن، ئۇنىڭ ستالىن دەۋرىگە كەلگەندە قورقۇپ تىترەپ كېتىشلىرىچۇ؟

نوپۇز ئالدىدا راست گەپ قىلىش بەكمۇ قىيىن، ئەمما شەرەپلىك ئىش. يالغان ئېيتىش ناھايىتى ئاسان، ئەمما بۇ ئىلىم كىمگە كۆپرەك زىيان يەتكۈزىدۇ؟ نوپۇز ئىگىسىنى بىر ھاكىمىيەت دەپ قارىغاندا، زىيان شەخسكە قارىغاندا كوللېكتىپقا تېخىمۇ ئېغىر ۋە ۋە پاجىئەلىك بولىدۇ. راست سۆزلەش، تەنقىد چۇ؟ بۇ يېغىرنا تەگكەندەك قىلغىنى بىلەن نوپۇز ئىگىسىگە ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىش پۇرسىتى بېرىدۇ. نوپۇز ئىگىسىنى شۇ ئارقىلىق ئۆزىگە ئوبيېكتىپ باھا بېرىش ئاكتىپلىقىغا ئېرىشتۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى ئوڭشىۋالىدۇ، تېخىمۇ قۇدرەت تاپىدۇ.

شەخس نۇقتىسىدىن قارىغاندا، نوپۇز ئىگىسى ئالدىدا راست گەپ قىلىش، تەنقىدلەشكە پېتىنىش بەزى ھاللاردا شەخسكە ئاپەت

ئەكەلسىمۇ، شۇ شەخسىنىڭ روھى نۇرلۇق چىراغقا ئوخشاش نۇر-غۇن كىشىنىڭ قەلبىنى يورۇتىدۇ. ئامەت ئەكەلگەندە بولسا، ئىككىلا تەرەپ غەلىبە شادلىقىدىن تەڭ بەھرىمەن بولىدۇ. مەسە-لەن، شائىر روزى سايىت نوپۇزغا جەڭ ئېلان قىلىشقا پېتىنغان، دېھقانلارنىڭ قالايمىقان سېلىق، يەرلىك ناتوغرا سىياسەت دەستە-دىن ئازاب تارتىۋاتقانلىقىنى ئوچۇق - ئاشكارا دېيىشكە پېتىنغان شائىر ئىدى. شائىرنىڭ «دېھقان بولماق تەس» دېگەن بىر قاتار شېئىرلىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە ئارتۇقچە ئويلاپ يۈرىدىغان بەزى كىشىلەر ئەندىشىمۇ قىلغانىدى. ئاقىۋەتـ-تىچۇ؟ شائىر راك كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا، دۆلەت ئىشلە-رى كومىسسارى ئىسمايىل ئەھمەد ئالاھىدە يوقلاپ كەلدى، غەم-خورلۇق قىلدى. بىر دۆلەت رەھبىرىنىڭ بىر شائىرغا، بولۇپمۇ تەنقىدگە ئامراق شائىرغا تۇنقان شۇنداق ياخشى پوزىتسىيىسى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ مەتبۇئاتچىلىقىمىزدىمۇ بۇنداق ئەھۋاللار مەۋجۇت. نۇرغۇن مۇھەررىر خاتىرە كۇن - بايراملارنى قەسىدە بىلەن تولغان يالتىراق ئايەملىك شېئىرلار بىلەن تەبرىكلەپ، كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا بىزارلىق پەيدا قىلمۇاتىدۇ؛ دۆلەت ۋە خەلق ئالدىدا مەسئۇلىيەتچان بەزى مۇھەررىرلەر بولسا خەلق تۇرمۇشىنى چىنلىق بىلە ئەكس ئەتتۇرگەن، تەنقىد روھىغا باي ئەسەرلەر بىلەن چىن كۆڭلىدىن تەبرىكلەيدۇ. دۆلەتنىڭ بايرام-لىرىغا چىنلىقى كۆچلۈك ئېسىل ئەسەرلەرنى سوۋغا قىلىپ تۇتـ-دۇ. بۇلارنىڭ نەزىرىدە ئەمەلىي نەتىجە يالتىراق شوئارلاردىن مەڭ ياخشى. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى نەشر ئەپكارلىرى ئىسلاھات ۋە ئىشكىنى ئېچىۋېتىشنىڭ كەسكىن كۇرەش قاينىمىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، قۇيرۇق كۆرسىتىپ ئۆپكە ساتىدۇ، دۆلەتنىڭ مەبلـ-غىنى ئىسراپ قىلىدۇ. بۇنداق كىشىلەر زىيالىيمۇ ياكى ساختـ-پەزمۇ؟

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى تەن ستۇڭ، كاڭ

يۇڭپي قاتارلىق ئىلغار خەنزۇ زىيالىيلىرى ئەينى دەۋر ۋەزىيىتىنى توغرا تەھلىل قىلىپ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئالدىدا راست گەپ قىلىپ، قانۇن ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ياقماي تەن ستۇڭ جازا مەيدانىدا قۇربان بولدى. لېكىن، راست گەپ خۇشياقمايدىغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىچۇ؟ ئارىدىن ئون نەچچە يىل ئۆتمەي ئەسكى تامدەك غۇلاپ چۈشتى. تەن ستۇڭنىڭ تەشەببۇسى ئەينى چاغدىكى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۇنۇم بەردى. ھەقىقەتەن تەن ستۇڭنىڭ قېنى بىكارغا ئاقمىدى. بىرىنچىدىن، تەنقىدنى قوبۇل قىلالمىغان چىڭ ھۆكۈمىتى غۇلاپ چۈشتى. ئىككىنچىدىن، خانلىق غۇلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ تەن ستۇڭنىڭ ئىدىيىسى تېخىمۇ ياخشى ھاكىمىيەت ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشتى.

ھەممىلا ئادەمدە نوپۇزنى تەنقىد قىلغۇدەك جىگەر بولۇشى ناتايىن. ئەمما، زىيالىي بۇنداق جىگەرگە ئىگە بولۇشى، ئەڭ بولمىغاندا تەنقىد قىلىشقا پېتىنالمىسىمۇ راست گەپ قىلغۇدەك ماغدۇرى، راست گەپ قىلىشقا پېتىنالمىسا، راست گەپنى قوللىنغۇدەك، تىڭشىغۇدەك جۇرئىتى بولۇشى لازىم. بۇنداق قىلغاندا ئۇلارنى پۈتۈنلەي زىيالىي دېگىلى بولمىسىمۇ، ھېچبولمىغاندا زىيالىي ئەمەسلەرنىڭ توپىغا ئىتتىرىپ قويغىلى بولمايدۇ. ھەر ھالدا بۇنداق بولۇشنىڭ نەتىجىسى زىيالىي بولالمىغاندىن ياخشىراق.

«زىيالىيلار ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە كىشىلەردۇر. ئۇلار جارىستاندا مەلۇم كۆز قاراشقا ۋەكىللىك قىلىپ، قىيىنچىلىق ۋە خەۋپ ـ خەتەردىن قورقماي، ئۆز كۆز قارىشىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېيتىشقا جۇرئەت قىلالايدۇ» دەيدۇ يەنە ئېدۋارد سەئىد.

ھازىرقى جارىستان مەتبۇئاتتۇر. ھازىر بىزدە قىيىنچىلىق ۋە خەۋپ ـ خەتەردىن قورقماي، جارىستاندا ئۆز كۆز قارىشىنى

ئوچۇق ـ ئاشكارا دېيىشكە پېتىنىدىغان ئەدىبتىن زادى نەچچىسى بار؟ بەزىلەر بىز دېسەكمۇ، مەتبۇئات قوبۇل قىلمىسا قانداق قىلىمىز؟ دېيىشىدۇ. ئۇ بىر باھانە. دۇنيادا مەلۇم مەقسەتنى ئۇقتۇرۇشنىڭ بىرلا خىل ئۇسۇلى بولغان ئەمەس. مەتبۇئات قوبۇل قىلالايدىغان ئۇسۇللارنى تېپىش، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى ئىپادىلەش دەل سەنئەتتۇر، بەدئىيلىكتۇر. دېمەك، بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ھەممە ئەدىب زىيالىي بولالامدۇ؟ ناتايىن.

«زىيالىي ئېغىزىدا سۆزلىگۈچىلا ئەمەس، ئۆز ئەقىدىسىنى ھەربىرىكە ئايلاندۇرغۇچىدۇر» دەيدۇ ئېدۇارد سەئىد. ئۇنىڭ قارىشىچە، سۆزلەپ شەھەر ئېلىش نۇرغۇن ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ، ئەمما ئەقىدىسىنى ئۆز ھەربىرىگە ئايلاندۇرۇش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. بىزدىكى «موللا جىق يەردە قوي ھارام» دېگەن ھېكمەت بەلكىم مۇشۇ ھالغا تەمسىل قىلىنغان بولسا كېرەك.

خەلقىمىزنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى سۆزلەشكە ئامراق، ھەربىرىكە ناقىسلىقتۇر. بىزدە سۆزلىگۈچىلەر ھەقىقەتەن تولا. سۆزلەش ئۆلچىمى بويىچە زىيالىيلارنى تونۇپ چىقىدىغان بولساق ساناق يەتمەيدۇ. ھەربىرىمىز بويىچە تونۇغاندا ساناپ ـ ساناپ بارماق توشمايدۇ. «موللىنىڭ دېگىنىنى قىل، قىلغىنىنى قىلما» دەيدۇ شۇڭا كونىلار.

ئەڭ بۈيۈك ھەقىقەتمۇ سۆزلىنىپ ھەربىرىگە ئايلىنالمىسا، قورۇق گەپكە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئەڭ ئۇلۇغ ھەقىقەتلەرنى سۆزلەيدىغان ئېغىز سۆزلەپلا توختاپ قالسا، بۇنداق ئېغىزنىڭ ئۇنئالىغۇدىن باشقا رولى بولمايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ دىيارىمىزدا دۇنيادىكى ئالتە مىليارد ئىنسانىنىڭ زور كۆپچىلىكى قوغلىشىپ يۈرگەن ئەقىدىلەرنىڭ كۆپىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. بىزدە دۇنيادىكى بىر مىليارد ئادەم ئېتىقاد قىلىدىغان ئىسلام دىنى بار، ئەمما مۇسۇلمان ئاز؛ دۇنيا 150 يىل ئەگەشكەن مارکسىزم بار، ھەقىقىي

ماركسىزمچىلار ئاز، ھەقىقىي مۇسۇلمانلار ئاز، بەڭگە ـ ھاراق-كەش كۆپ؛ ھەقىقىي ماركسىزمچىلار ئاز، پۈرسەتپەرەسلەر ۋە پارىخورلار كۆپ.

ئېدۋارد سەئىد زىيالىيلار ھەققىدە يۇقىرىقىدەك كۆز قاراش-لارنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە ئۇنى تېخىمۇ كونكرېت سۈپەتلەيدۇ. ھەرقانداق زىيالىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى، دەۋر ئالا-ھىدىلىكى بولىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئۆز زىيالىيىسىغا قويىدىغان تەلىپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسە-لەن، جۇڭگونىڭ ياپونىيا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە ھەرقانداق جۇڭ-گو زىيالىيىسىغا قويىدىغان تەلىپى بىرلا خىل بولغان. خەلقنى يات مىللەتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشقا قوزغاتقان، يېتەكلە-گەن، شۇ غايە ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلغان كىشىلەر زىيا-لىي، دەپ قارالغان. باشقىلار ھەرقانچە ئۇلۇغ ئەدىب بولسىمۇ، ئەگەر چوڭ رەھبەر ياكى باي بولسىمۇ، ۋەتەنپەرۋەرلىكى سۇس، مىللەتنىڭ كۆپىكى، پاخىلى دەپ قارالغان...

ئېدۋارد سەئىد زىيالىيلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ: «ھەرقانداق زىيالىي مەلۇم بىر مىللەتكە تەۋە بولە-دۇ. ئۇ چوقۇم ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى ئىشلىتىشى كېرەك. شۇ تىلدىلا ئۇنىڭ ساداسى ئەگەر توغرا، ئەگەر ئۇنۇملۇك چىقىدۇ. مىللىي تىل ـــ مىللەتنىڭ ئۆزى دېمەكتۇر. شۇ مىللەتنىڭ ئارزۇسىنى شۇ مىللەتنىڭ تىلىدىلا ئەگەر ياخشى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ» دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر خەلق ۋە مىللەتنىڭ ئالاھىدە تارىخىي دەۋردىكى ئارزۇسىنى، ئىنتىلىشىنى، غايىسە-نى چۈشىنىپ يەتكەن ۋە شۇ غايىنى ئۆز غايىسى قىلغان زىيالىي ھەقىقىي زىيالىي سانىلىدۇ.

سەئىدنىڭ زىيالىي ھەققىدىكى بۇنىڭدىن باشقا قاراشلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. قىستۇرۇپ قويۇشقا بولىدىغان بىر نۇقتا، ئۇنىڭ-چە: زىيالىي ئۆزىنىمۇ، دۇشمىنىنىمۇ چۈشىنەلەيدىغان، ئۆز

مىللىتىنىڭ مىللىي مەنپەئىتى بىلەن زىيالىيلىق ۋىجدان توقۇنۇ-
شۇپ قالغاندا، ھەقىقەت تەرەپتە تۇرالايدىغان كىشىلەردۇر. مىسا-
لى، ئاق تەنلىك تۇرۇپ نېگىرلار ھوقۇقى ئۈچۈن كۈرەشكەن،
يەھۇدىي تۇرۇپ پەلەستىنلىكلەرنىڭ ئازابىغا ھېسداشلىق قىلغان
كىشىلەر شۇنداق زىيالىيلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇلار شەخسىي
مەنپەئەتىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلغان زىيالىيلاردۇر.

مېنىڭچە، يۇقىرىقى باياناتلار ئارىمىزدىكى ھەقىقىي زىيالىي-
لارنى ئايرىپ، خەلقىمىزنىڭ زىيالىي ھەققىدىكى خىرەلىشىپ
قالغان قاراشلىرىنى تۈزىتىشكە يارىدەم بېرەلەيدىغان قاراشلاردۇر.
بۇلارغا قاراپ ھەرقانداق بىر ئادەم ئۆزىنىڭ زىيالىيلىقىغا باھا
بېرەلەيدۇ ۋە ئالغا ئىلگىرىلەش پەللىسىنى بېكىتىۋالالايدۇ. چۈن-
كى، ھەقىقىي زىيالىي بولۇشمۇ بىر خىل ئارىيلىقتۇر.

ماقالە ئاخىرىدا قوشۇپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر قىستۇرما،
شەيتانمۇ ئەسلىدە چوڭ ئالىم، ھازىرقى ئاتاق بويىچە بىر زىيالىي
ئىكەن. لېكىن، ئۇ ئاللانىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغاچقا،
جەننەتتىن قوغلانغانىكەن. ئېدۋارد سەئىدنىڭ قارىشى بويىچە
شەيتان زىيالىي ئەمەس. ئۆز بىلىمىنى دۇنيانىڭ ياخشىلىقى
ئۈچۈن ئۇنۇملۇك ئىشلىتەلمەيدىغان، بىلىملا بار، ئىدىيە ۋە
ئەقىدىسى يوق كىشىلەرمۇ زىيالىي ئەمەس. ھۆرمەتلىك ئوقۇر-
مەن، ئەمدى ئۆزىڭىزگە سوئال قويۇپ بېقىڭ، سىز زىيالىيمۇ،
ئەمەس؟

ئەدەبىياتتىكى ئانا باش تېما

باش تېما ئەدەبىياتتىكى مۇھىم بىر مەسىلە. باش تېمىنىڭ قانداق بولۇشى ئەسەرنىڭ قانداق بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەقەللىي تەلەپلەرنىڭ بىرى. ئانا باش تېما بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ قانداقلىقىنى ئۆلچەشتىكى ئۆلچەمنىڭ بىرى. مەلۇم دەۋر-دە ئانا باش تېما قانداق ئەكس ئەتتۈرۈلدى؟ دەۋر تەلىپىنى ھېس قىلدىمۇ - يوق؟ بۇ شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ قانداقلىقىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەم. ئۇنداق بولسا ئانا باش تېما دېگەن نېمە؟ ئانا باش تېما بىلەن باش تېمىنىڭ پەرقى قانداق؟

ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنى ۋاراقلاپ باقساق، مۇنداق ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىمىز: خەنزۇ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى دەۋرلەرگە بۆلۈنگەندە، 1919 - يىلىدىن 1927 - يىلىغىچە ئەدەبىيات ئىنقىلابىي دەۋرى بولىدۇ. بۇ دەۋردە قېلىپلاشقان كونا ئەدەبىي تىلغا جەڭ ئېلان قىلىنىپ، ئاممىباب تىلدا ئەسەر يېزىش مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولغان، ھەر خىل پىكىر ئېقىملىرى ئەدەبىيات ساھەسىگە تەسىر قىلغان، ئەدەبىياتنىڭ شەكىلدىن تارتىپ مەزمۇنىغىچە يېڭىلاش، خەلقكە يېقىنلاشتۇرۇپ، ئەدەبىياتنى ھەقىقىي خەلقنىڭ ئەدەبىياتىغا ئايلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنغان دەۋر بولدى. 1927 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان ئىنقىلابىي ئەدەبىيات دەۋرىدە ئەدىبلەر كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە گومىنداڭ ئاق تېررورلۇقىغا، خەلقنىڭ قاششاق - نادانلىقىغا قارشى ھالدا ئەدەبىياتنى قورال قىلىپ قەلەم جېڭى ئېلىپ بارغان دەۋر بولدى. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى — يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئەدەبىياتى بولۇش بولدى. 1937 - يىلىدىن

1945 ـ يىلىغىچە بولغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئەدەبىيات دەۋرىدە بارلىق ئىلغار پىكىرلىك ئەدىبلەر قەلەمنى قورال قىلىپ، يات مىللەت تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەش قىلغان. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات خەلقنى قوزغىتىپ تاجاۋۇزچىلارنى ۋەتەن زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىش ئاساسىي تېما قىلىنغان ئەدەبىيات بولدى. 1945 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان ئازادلىق ئۇرۇش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بولدى.

يۇقىرىقى دەۋرلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا دىققەت بىلەن نەزەر سالساق، ھەربىر ئەسەردە بىر باش تېما بولۇپلا قالماي، شۇ باش تېمىلارنىڭ تومۇرداشلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن پۈتۈن دەۋر باش تېمىسىمۇ بولغان، ئەدىبلەر ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ۋۇجدانىي بۇرچىنىڭ تۈرتكىسىدە ئىتتىپاقلىشىپ ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا ئوخشاش بىر باش تېمىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئىنقىلابىي ئەدەبىيات دەۋرىدە، ئىنقىلاب باشتىن ـ ئاخىر ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن تەڭ يورۇتۇپ بېرىلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرى ئەدەبىياتىدا بولسا، بارلىق ئەدىبلەر مىللەتنىڭ ھايات ـ ماماتىنى باش تېما قىلىپ تۇتتى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەر بىر ئەسەردە باش تېمىدىن باشقا مەلۇم دەۋرنىڭ باش تېمىسىمۇ بولىدۇ، بۇ خىل باش تېما مەلۇم دەۋردىكى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ يۆنىلىشىدىگە، خاھىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەدىبلەرنىڭ ۋۇجدانىنى خەلقنىڭ ھاياتىدا مۇھىم رول ئويناغان مەلۇم تېمىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئۇندەيدۇ. لېكىن، بۇ دېگەنلىك ھەرگىز يازغۇچىلارنى مەلۇم دەۋردە بىر تېمىدىلا ئەسەر يېزىڭ، دېگەنلىك ئەمەس. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن مەلۇم تېمىلارنى بەلگىلەپ بېرىش دون كىخوتلارچە ئەخمەقلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ يەردە كۆزدە

تۇتۇۋاتقىنىمىز ھەر خىل تېمىلاردا بىر ئورتاق باش تېمىنى ئەكس ئەتتۇرۇش مەسىلىسى.

تېما بىلەن باش تېما ئوخشاش بولمىغاندەك، ئانا تېما بىلە ئانا باش تېمىمۇ ئوخشاشمايدۇ. مەلۇم دەۋرلەردە دەۋر روھى تۇپەيلىدىن مەلۇم تېمىلار يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ ۋە ئانا تېما دېيىلىدۇ. لېكىن، ئۇ ئانا باش تېمىغا تەڭداش ئەمەس.

تەبىرلەردىن قارىغاندا، ئانا باش تېما بىلەن دەۋر روھى ئوخشىشىپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ. لېكىن تېگى - تەكتىدىن ئېيتساق، دەۋر روھى مەلۇم بىر دەۋرنىڭ روھى ياكى گۈرۈھلار-نىڭ تەلىپىدىن ئىبارەت. بۇ گۈرۈھ ھەر خىل دەۋرلەردە ھەر خىل تۈس ئېلىشى، ھەتتا ئەدەبىياتنىڭ سىياسىيلىقى قويۇقلى-شىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما، ئانا باش تېما ئۇنداق ئەمەس. ئۇ مەلۇم دەۋر ياكى مەلۇم مەزگىل يازغۇچىلاردىن ئەكس ئەتتۈ-رۈشنى تەلەپ قىلغان مەلۇم ئىدىيە بولۇپلا قالماستىن، ئەدەبىيات-نىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات جەريانىدا مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن باغلىنىپ كەتكەن، بىر پۈتۈن خەلقنىڭ ھايات - ماماتلىق تەقدى-رى ئەكس ئەتتۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلغان مەركىزىي ئىدىيىدۇر. خەنزۇلارنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە ئەدەبىياتنىڭ باش تېمىسى مىللەتنىڭ ھايات - ماماتى ئىدى. 80 - يىللاردىكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرىدە بولسا، ئانا باش تېما سەل تۈس ئۆزگەرتتى، لېكىن يەنىلا ئىسلاھاتنىڭ تەقدىرى ئاساسىي يېپ ئۇچى قىلىنىپ، خەنزۇلارنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى روھىي ھالى-تى، ئۆزىنى قانداق مۇكەممەللەشتۇرۇشى باش تېما قىلىندى. بۇ ئىككى دەۋردە ئىككى خىل تۈستە بىرلا خىل ئىدىيە — مىللەتنىڭ تەقدىرى ئانا باش تېما قىلىندى.

تېما ۋە رېئاللىق

1

ئۇيغۇر نەسرچىلىكىنىڭ ئاساسچىسى بولۇشقا مۇناسىپ كېلىدىغان ئەدەب ئەخمەت ئىمىننىڭ 50 ياشقا تولغانلىقى مېنى بىردىن خىيالغا سالدى. گويا ئەخمەت ئىمىن 50 ياشقا كىرمىگەندەك، ئۇنىڭ 50 ياشقا كىرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر ئۆسەك گەپتەك! لېكىن، رېئاللىق ھەقىقەتەن شۇنداق ئىدى. ئەخمەت ئىمىن 50 ياشقا كىرگەن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئادەم بولۇپ قالغانىدى، كۆڭلۈمدىكى دېلىغۇللۇقنىڭ سەۋەبى بىردىن ئايان بولدى. چۈنكى، ئەخمەت ئىمىن تۇنۇگۈنلا تالانتلىق ياش ئەدەب ئىدى. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھارۋىسىنى، ماھىيەتتە تەپەككۇر ھارۋىمىزنى ئۆزىگە خاس سالمىقى بىلەن تارتىپ كېتىۋاتقان ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىرلار ئالدىدا ئەخمەت ئىمىن تېخى بالا ئىدى، لېكىن بۇگۈن ئۇلار ئارىمىزدا يوق. ئالدىنقىلار كۆتۈرگەن يۈك ئەمدى بۇگۈن كېيىنكىلەرنىڭ مۇرىسىگە چۈشۈپتۇ. تۇنۇگۈنكى ياشلار بۇگۈنكى ئەدەبىياتنىڭ ئېغىر يۈكىنى، مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئاپتۇ. تۇنۇگۈنلا ياش، ئوتتۇرا ياش دەپ ئاتالغان شائىرلاردىن ئوسمانجان ساۋۇت، بۇغدا ئابدۇللا، قۇربان بارات، روزى سايىت قاتارلىقلار؛ يازغۇچىلاردىن مەمتىمىن ھوشۇر، جالالىدىن بەھرام، نۇر مۇھەممەت توختى، ئابدۇۋەلى ئەلىلەر؛ ئوبزورچىلاردىن مۇھەممەد پولات قاتارلىقلار ھەربىر ئېغىز سۆزى ئېغىر مەسئۇلىيەتلەرنى ۋۇجۇدىغا جەملىگەن، ھەربىرىكەتلىرى ئىنىرەت ۋە ھېكمەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن پېشقەدەملەرگە

ئايلىنىپتۇ.

50 ياش دەل يېرىم ئەسىر ئىدى. يېرىم ئەسىر ئۇيغۇرلار-نىڭ نەزەرىدە بىر ئادەم ئۇچۇن چاچ ئاقىرىپ، قەلب ئەڭ يۇكسەك روشەنلىشىدىغان، مېڭە ئەقىل جەۋھەرلىرى بىلەن تولۇپ، ئادەم ئادەمىيلىكنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە قەدەم قويىدىغان ۋاقىت ئىدى. مەن ئەمدى ئەخمەت ئىمىننىڭ 50 يىلىغا ھەيرانلىق بىلەن ئەمەس، ئۆتكۇر تەنقىدىي نەزەر بىلەن قاراپ بېقىشقا باشلىدىم.

گېزىت ـ ژۇرناللارنى كەينىدىن ۋاراقلاش كىتاب ئوقۇشتىكى ئىستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىپ قالغان ئادىتىم ئىدى، بۇ ھەرگىز گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ ئاخىرىغا ھەجۋىي رەسىم، ئۇچۇر، كىتاب باھاسى قاتارلىقلارنىڭ بېسىلغانلىقى ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ باش بېتىنىڭ سىياسىي چاقىرىق ماقالىلىرىگە ئاجرىتىلىدىغانلىقى، بەدىئىي ئەسەرلەرگە ئەڭ كەينىدىن ئورۇن بېرىلىدىغانلىقى تۇپەيلىدىن كىشىپ چىققان ئادەت ئىدى. مەن ئەخمەت ئىمىنگىمۇ ئۆزۇمىمۇ بىلمەي ئاشۇ ئادىتىمنىڭ تۇرتكىسىدە تۇنجى قېتىم ئىجادىيەتنىڭ بېشىدىن ئار-قىسىغا ئەمەس، ئارقىسىدىن ـــ دەل ھازىرقى 50 يېشىدىن ئىجادىيىتىنىڭ بېشىغا قاراپ نەزەر سېلىپ چىقتىم، ئەخمەت ئىمىن ئاۋۋال ماڭا بىر پېشقەدەم پەيلاسوپ، ھايات ھېكمەتلىرى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلانغان ئادەم سۇپىتىدە ئايان بولدى. بۇ سۇپەت بارا ـ بارا ئاددىيلاشتى، 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىغا ـــ ئەخمەت ئىمىن ئىجادىيەت ھاياتىنى باشلىغان يىللارغا كەلگەندە، ئەخمەت ئىمىن تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ئاددىي قاتلاملىرىدا تەمتىرەپ يۇرگەن ئاددىي سەنئەتكار بولۇپ كۆزگە چېلىقتى. ئارقىدىنلا ئەخمەت ئىمىننىڭ ئىجادىيىتىگە ھاياتنىڭ بېشىدىن ئارقىسىغا قاراپ نەزەر تاشلىدىم، ئەڭ ئاخىر ئەخمەت ئىمىن 50 ياشقا تولغان بۇگۇنكى كۇنگە كېلىپ توختىدىم ۋە ئىختىيارسىز ھالدا ئەخمەت ئىمىن ئىجادىيىتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 1980 ـ

يىللاردىن 2000 ـ يىللارغىچە بولغان 20 يىلغا قەدەر ئوخشايدۇ. غانلىقىنى ھېس قىلدىم، ئەخمەت ئىمىن 1980 ـ يىللاردا ئىجا. دىيەتكە كىرىشكەن، تاللىغان تېمىلىرى دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاكتۇئال تېمىلىرى ئىدى. لېكىن، تېمىلارنى يورۇتۇشتا سۇنىڭ ئۇستىدە. كى كۆپۈكنى كۆرگەن، سۇ تېگىنى، سۇ تېگىدىكى ياكى سۇ جانلىقلىرى دۇنياسىدىكى مۇرەككەپلىكنى كۆرەلمىگەن. كۆرەلە. دى دەپ قارىغاندىمۇ سۇ تېگىدىكى بەزى شەيئىلەرنى سېزەلمىگەن. دى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ بۇ ئون يىلدا تۇرمۇشنىڭ ھادىسىۋى قاتلاملىرىدا ئاجايىپ ـ غارايىپ ۋەقەلەر دۆۋۈسىگە غەرق بولۇپ ئاددىيلىق ئىچىدىكى ماھىيەتكە يۈزلىنەلمىگەنىدى. گەرچە ئەدە. بىيات ئېقىنىمىزنىڭ بەزى جايلىرىدا چوڭقۇر قاينامالار يوشۇرۇ. نۇپ ياتسىمۇ، ئېقىنىنىڭ ئومۇمىي ساپاسى بەكمۇ تېيىز ئىدى. 1990 ـ يىللاردا ئەخمەت ئىمىننىڭ يېشىغا يېڭى ياش قوشۇلۇپ، پىكىر بارغانسېرى پىشىپ باردى. تەپەككۇرى چوڭقۇرلاشتى، شەكىلدىن ماھىيەتكە، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ تەرەققىي قىلدى. مەھەللىۋى تېمىلارنى دۇنياۋىلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئىپادىلىدى. 1980 ـ يىللاردىكى ھادىسىۋى يازغۇچى 1990 ـ يىللاردا پەلسەپىۋى يازغۇچىلىق دەرىجىسىگە قاراپ سەكرىدى. ئەڭ ئاددىي شەيئىلەر، ئەڭ ئاددىي ۋەقەلەر ئەخمەت ئىمىن نەزە. رىدە مۇرەككەپلىككە، چوڭقۇرلۇققا قاراپ تەرەققىي قىلىپ ئاخە. رىدا ھايات ھەقىقەتلىرىنى ئۆزىگە جەم قىلغان جاۋاھىرغا ئايلا. دى، خۇددى كونىلارنىڭ «ئاددىي تاش ئاقىللار قولىغا چىقسا گۆھەرگە ئايلىنىدۇ، گۆھەر نادانلارنىڭ قولىغا چىقسا تاشقا ئاي. لىنىدۇ» دېگىنىدەك ئىش بولدى. ئەدەبىياتىمىزنىڭ 1990 ـ يىللىرىمۇ دەل مانا مۇشۇ يولنى بېسىپ ئۆتتى. ئەدەبىياتىمىز پىشىپ يېتىلىۋاتقان تەپەككۇر قاتلىمىمىزنىڭ تەرەققىيات يولىنى كۆزىتىشتىكى ئەينەككە ئايلاندى.

2

ئەخمەت ئىمىن ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى تېما تاللاشتا. ئوبزورچى يالقۇن روزى بىر پارچە ماقالىسىدە «نېمىنى يېزىش - يازماسلىق ھەر كىمنىڭ ئۆز ئىشى، لېكىن قانداق يېزىش ھەربىر يازغۇچىنىڭ ۋىجدانىغا باغلىق ئىش» دېگەن مەنىدىكى بىر گەپنى قىلغانىدى. مەلۇم ئاكتۇئال تېمىلارغا ئاڭلىق ھالدا ئۇيۇشالماسلىق، قىچىشمىغان يەرنى قاشلاش، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەپەككۇرىنى غىدىقلىغۇدەك بەدئىي مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرالماسلىق ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم بىر كەمتۈكلۈكى. بۇلۇپمۇ قىچىشمىغان يەرنى قاشلاپ، قىچىشقان يەرنى تاپالماسلىق، جەمئىيەت تەقەززا بولۇۋاتقان تېمىلارنى بايقىيالماسلىق ياكى شۇ تېمىلارنى يورۇتۇپ بېرىشكە جۈرئەت قىلالماسلىق 1980 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كەمتۈكلۈكى ئىدى. ئەخمەت ئىمىننىڭ بۇ يىللاردىكى ئىجادىيىتى گەرچە بەزى ئاجىزلىقلارغا ئىگە بولسىمۇ، تېما تاللاشتا دەۋرنىڭ ئەڭ ئالدىدا ماڭدى. خەلق كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ياكى بولمىسا تۇرمۇشىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان، خەلق سەزمىگەن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. دەرۋەقە، ئەدەبىياتنىڭ ۋەزىپىسى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئەمەس، ھەر خىل ئىجتىمائىي خاراكتېردىكى ماقالىلەر بۇ مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. لېكىن، ئەدەبىياتمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزىگە خاس يول بىلەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئىگىدارىغا ئىگە. بۇ مەسىلە ماھىيەتتە يازغۇچى كۆتۈرۈپ چىققان پىكىر ۋە تېمىدۇر. بىز ئەخمەت ئىمىننىڭ «تىرنىك يېتىمىنىڭ ئانىسىغا»، «غەپلەت ئۇيقۇسىدا»، «باھار تىنىقى» دېگەن ئەسەرلىرىنىڭ ماۋزۇسىغىلا نەزەر تاشلىساق بۇ نۇقتىنى ھېس قىلالايمىز. ئەخمەت ئىمىن بۇ يىللاردا تېما تاللاشتا ئەڭ ئاكتۇئال تېمىلارنى تاللاش، ئۇسسىغانغا سۇ بېرىشتەك ئىجادىيەت

خاسلىقى يولىدا ماڭدى.

1990 ـ يىللاردا ئەخمەت ئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى تېخىمۇ چوڭقۇر، ئۆتكۈر مەسىلىلەرگە ئىچكىرىلىدى. تەبىئەتنى كۆيلەش، تەبىئەت بىلەن ئىنسانىنىڭ بىر گەۋدىلىك مۇناسىۋىتىنى سۈرەتلەش، بۇ مۇناسىۋەتنى خەلقئارا ئاكتۇئال تېما مۇھىت مەسىلىسى شەكلىدە ئىپادىلەش، مۇھىت مەسىلىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلىدىلا توختاپ قالماي، ئەكس ئەتتۈرۈۋاتقان تېمىسىنىڭ باغرىغا تېخىمۇ چوڭقۇر چۆكۈپ تېمىنى يورۇتۇپ بېرىش ئەخمەت ئىمىننىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى بولدى. «سادا» دېگەن مەشھۇر نەسر دەل مۇشۇ خاھىشقا ۋەكىللىك قىلىپ ئاپتۇنوم رايون مىقياسىدا تەسىر پەيدا قىلدى.

ئانا تېمىسى ئەخمەت ئىمىن نەسرلىرىنىڭ قاتلىمىدا كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر مۇھىم تېما. ئەخمەت ئىمىن ئانىدىن ئىبارەت سىمانى بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ بەلگىسى قىلىپ بۇ تېما ئىچىگە شۇڭغۇدى. بۇ ئانا بەزىدە بىزگە ئاق سۈت بېرىپ قاتارغا قوشقان، توققۇز ئاي توققۇز كۈن قورسىقىدا يانقۇزغان ئەڭ ئۇلۇغ ئانا بولسا، بەزىدە بۇ ئانىنىڭ ئانىسى بولغان ھەممىدىن ئۇلۇغ ۋەتەن بولۇپ ئۆزگەردى. قەلبىمىزدىكى ۋەتەن ئانا ئېڭى تېخىمۇ چوڭقۇرلىدى. ۋەتەن مەسىلىسى ئەدەبىياتىمىز 1990 ـ يىللاردا دۇچ كەلگەن ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە بولدى. ئەخمەت ئىمىن ئۆز ئىجادىيىتىدە ئىزچىل تۇردە مۇشۇ تېمىغا يانداشتى. لېكىن، بۇ دېگەنلىك ئەخمەت ئىمىن ھەممە ئەسىردە مۇشۇ تېمىنىلا يازدى دېگەنلىك ئەمەس، ئەخمەت ئىمىننىڭ ۋەتەن ياكى ئانا ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى تۇزدەك ئاز ۋە تەملىك كۆرۈش گېپىمىزنىڭ مەزمۇنى، ئەلۋەتتە.

ئەخمەت ئىمىننىڭ تېما تاللاشتىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىكى كۆز ئالدىمىزدا داۋاملىق يۇز بېرىپ تۇرىدىغان تۇرمۇش ۋەقەلىرى ئىچىگە چۆكۈش ۋە شۇ ئاددىي سۈژېتلار ئىچىدىن ئەڭ يېڭى

پىكىرلەرنى تېپىپ چىقىش. «ئوۋ تاماشاسى» ناملىق نەسىر دەل بۇ خىل تېما تاللاش ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈلگىسى، ئەسەردە «مەن» ئوۋچى بىلەن بىللە ئوۋ تاماشاسىغا چىقىدۇ ۋە ئەسەرنىڭ بېشىدىلا «بۇ ھەم تاماشا قىلىپ ئويناپدىغان، ھەم تاماشا قىلىۋېتىپ ئويلايدىغان دۇنيا!» دەپ يازىدۇ. ئەسەردە بىر تەرەپتىن «مەن» نىڭ مۇلاھىزىسى بايان قىلىنىدۇ. قىسقىسى، ئەسەردىكى ھەربىر دېتال بىر ھېكمەت، بىر ھاياتلىق دەرسى. ئەخمەت ئىمىننىڭ نۇرغۇن نەسرلىرىدە ھېكايە بايان قىلغاچ ھېكمەتكە ئىگە بولۇپ، ھېكمەتلەر ئارقىلىق يەنە بىر يېڭى ھېكمەت دۇنيا-سىنىڭ ئىشىكىنى قېقىش بىر خىل ئىجادىي ئالاھىدىلىكتۇر.

3

بىر پېشقەدەم شائىر بىر قېتىم چاقچاق ئورنىدا «نەسر دېگەن ھېكايە يازاي دېسە ۋەقە تاپالمىغاندا، شېئىر يازاي دېسە قافىيە، ۋەزىن تاپالمىغاندا يېزىلىپ قالىدىغان ژانىر» دېگەنىدى. بۇ گەپتە مەلۇم ھېكمەت يوق ئەمەس. گەرچە بۇ بىر چاقچاق بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن نەسرنىڭ ئۇيغۇر كىشىلىرى ئېڭىدىكى ئور-نىنى، ژانىرلىق ئالاھىدىلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

نەسر ژانىرى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ھەم يېڭى، ھەم كونا بىر ژانىر، كونىلىقى ئۇ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئەزەلدىن بار ئىدى، مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە كېيىنكى نۇرغۇن ئەدەبىي نەمۇنە-لەرنى ئېسىل بىر پارچە نەسر دېيىش مۇمكىن ئىدى. يېڭىلىقى ئۇ بىزدە مۇستەقىل بىر ژانىر سۈپىتىدە پەيدا بولغىنىغا تېخى 100 يىل تولۇق توشمىغانىدى. شۇ تۇپەيلىدىن نەسرىدىن ئىبارەت بۇ ژانىرغا سەل قاراش، نەسرنى شېئىر بىلەن ھېكايە ئوتتۇرىسى-دىكى يازماق ئىنتايىن ئوڭاي ئارىلىق ژانىر دەپ قاراش بىزدە ھازىرغا قەدەر مەلۇم دەرىجىدە داۋاملىشىپ كېتىۋاتىدۇ.

نەسر ھەقىقەتەن شېئىر بىلەن ھېكايە ئوتتۇرىسىدىكى بىر ژانىر. ئۇنىڭدا ھېكايىۋىلىك خۇسۇسىيەت نىسبەتەن ئېغىر. نەسر ماھىيەتتە ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى مەنە ۋە تراگېدىيىۋى ئېغىرلىق تۇپەيلىدىن ۋەزىن، قاپىيىگە سىغمايدىغان پارتلاپ چىققان شېئىر، نەسر بەكمۇ چوڭقۇر شېئىرىي مەنىگە، تراگېدىيىۋى ئېغىرلىققا ئىگە بولۇپ قېلىپ شېئىرغا ئوخشاپ قالغان ھېكايە. بىز ئەخمەت ئىمىننىڭ مۇنۇ نەسرىنى ئوقۇساق دەرھال بۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتىمىز.

«ئاق‌قۇ ئويۇن قىلىپ ماموق تېنىنى سۇغا تەگكۈزىۋىدى، سۇ شەھۋەت تەقەززالىقىدا ئۇنىڭغا چاڭگال سالدى.

ئاق‌قۇ چاقماقلىق بىلەن سۇ يۈزىدىن ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى.

سۇ يۈزىدە ئاچچىق كۆپۈك پەيدا بولدى.

سۇ ئۇنى ئاق قۇنۇڭ ماموق پەيلىرى دەپ ئۆزىنى ئالدىدى. مەن ئۇنى شەھۋەت كۆپۈكىگە ئوخشاتتىم.»

تەسىر يەنە تىل گۈزەللىكى بىلەن ئوبراز گۈزەللىكىنىڭ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە تەننى شەھۋەت تۈيغۇسىدا ئازابلايدىغان تىل ئويۇنى.

نەسر يەنە ئۆزىدىكى چوڭقۇرلۇق، مەنىلەر دۇنياسى، سىرلىق سىمۋوللار بىلەن تەپەككۇرلىنىشنى غىدىقلايدىغان پەلسەپە. مەن نەسرنى بۇيۇك بىر پەلسەپە ئەسىرنىڭ تۇغۇندىسى دەپ قارايمەن ۋە نەسرلەرنى بىر پەلسەپە خامىنىغا، تەپەككۇر بىلىمىگە ئوخشىتىمەن. ئەخمەت ئىمىننىڭ نەسرىي ئەسەر ئىجادىيىتى ئۇيغۇر ئۇچۇن بىر تەپەككۇر خامىنى، 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا لۇئانلىق جىبران ئەرەبلەرگە، تاگور ھىندى، بېنگاللارغا ئەنە شۇنداق تەپەككۇر خامىنىنى تاشلاپ بەرگەنىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرى ئەخمەت ئىمىن بىزگە ئەنە شۇنداق بىر خامانىنى تاشلاپ بەردى. بىز ئەسىر ئاخىرىدىكى بۇ ئامەتتىن قانچە شادلىق ھېس قىلساق ئەرزىيدۇ.

تۇيغۇدىكى رېئاللىق ۋە بەدىئىي ماھارەت

تۇرسۇن مەھمۇدنىڭ «غەلەت كوچىسى» ناملىق ھېكايىسىنى ئوقۇپ «غەلەت كوچىسى» دېگەن ماۋزۇسىدىنلا بۇ ھېكايىدىكى مەزمۇن ۋە سۆزلەرنىڭ ئاشكارا مەنىسىدىن باشقا يوشۇرۇن مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. «غەلەت كوچىسى» دېگەن ماۋزۇنى تېخىمۇ ئاشكارىلىساق، «خاتالىق كوچىسى» دېگەن مەنە ئاشكارا بولىدۇ. دېمەك، ماۋزۇنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا، يازغۇچى ھېكايە قىلماقچى بولغان ۋەقە تۇرمۇش رېئاللىقىنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس، خاتالىق كوچىسىدىن ئىبارەت مەزمۇندىن بىزنىڭ بۇرنىمىزغا تۇنجى بولۇپ پۇرايدىغىنى سەنئەت ئەمەس، ئىجتىمائىي رېئاللىق.

«چۇھ، ھۇ ھارامدىن ئۆلىدىغان!»، مانا بۇ ھېكايىنىڭ بىرىنچى جۈملىسى، ئوقۇرمەن تۇرسۇن مەھمۇد ياراتماقچى بولغان «غەلەت كوچىسى» دىن ئىبارەت بەدىئىي ئىمارەتنىڭ ئىچىگە كىرىشتە تۇنجى بولۇپ ئاتلايدىغان بوسۇغا. بۇنىڭدىن ئوقۇرمەنلىك تەنلىرى شۇركىنىدۇ. لېكىن بۇ بوسۇغا بىر خىل شۇملۇق تىن دېرەك بەرگەندەك قىلغىنى بىلەن ئوقۇرمەنلىك قەلبىدىكى ئەسەرگە بولغان ئىنتىلىشىنى توساپ قويمايدۇ. ئەكسىچە ئەسەرلىك مەزمۇنىنى كۆرۈپ بېقىشقا ئىنتىلدۇرىدۇ. يازغۇچى ناھايىتى ئۇستاتلىق بىلەن بىزنى بىر خىل تۇيغۇ دۇنياسىغا باشلاپ كىرىدۇ. ئەسەردىكى كەيپىيات بىلەن تۇيغۇ بىر گەۋدىگە ئايلىنىدۇ.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى «مەن» «ۋاقىت، تەرەپ» تۇيغۇ-

سىنى يوقىتىپ قويغان. نەگە كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ-غان ئادەم. ئاپتور مۇشۇنداق بىر پېرسوناژنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بىزگە تۇرمۇشتا مانا مۇشۇنداق ئادەملەرمۇ بار دېمەكچى ئەمەس، بەلكى رېئاللىقتىكى ئادەملەر توپىنىڭ شۇ خىل خاراكتېرىدىن بېشارەت بەرمەكچى. چۈنكى «مەن» نەگە كېتىۋاتقانلىقىنى، نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى بىلمىگەن بىلەن باشقا تۈيغۇلىرى سەگەك. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە بولغان ھۆكۈم قىلىش تۈيغۇسى سەزگۈر. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولغان ئادەم ماھىيەتتە دۇنيانىڭ مەركىزىدۇر. «دۇنيادا ئۆزىنىڭ نەدىن چىقىپ نەگە بارىدىغانلىقىنى بىلەلمەسلىكتىن ئارتۇق بەختسىزلىك بولمىسا كېرەك»[1]. بىر ئادەمنىڭ ۋاقىت، تەرەپ تۈيغۇسىنى يوقىتىشى بىر ئادەمنىڭ بەختسىزلىكى ئەمەس، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ، پۈتۈن دۇنيانىڭ بەختسىزلىكىدۇر. ئادەم نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئەھۋالغا كېلىپ قالىدۇ؟ بىر مىللەت ئىجتىمائىيىتىنىڭ ئورتاق غايىسى، ئېتىقادى يوقالغاندا، مىللىي روھ قۇمىدەك چېچىلغاندا، ئادەملەرنىڭ قەلبىنى مىللىي، ئىجتىمائىي غايە بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان مەنىۋى زەنجىر ئۈزۈلۈپ، ئادەملەرنىڭ قەلبىنى بىر خىل ياتسىراش، ياتلىشىش باسقاندا دەل شۇنداق تراگېدىيە يۈز بېرىدۇ. بايا تەكىتلىگەندەك، ئەسىردىكى «مەن» باشقا تەرەپلەردىن سەگەك، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزىتەلەيدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «مەن» بىخۇدلۇق ئىچىدىن ئويغانغان، ئۆزىنى قايتا تونۇپ مەنىۋىيىتىگە قايتا نەزەر تاشلاۋاتقان ئادەم.

ئەسەرنى ئوقۇپ كۆرسەك، «مەن» دىن ئىبارەت باش قەھرىمانىنىڭ پۈتۈن ئەسەر ۋەقەلىكىنىڭ قانات يايدۇرغۇچىسى ئەمەس، پارچە - پۈرات ۋەقەلەرنى بىر نۇقتىغا چىگىپ تۇرغان رىشتە

---

① «خوتەنلىك ئادەم» دېگەن ھېكايەمدىن ئېلىندى.

ئىكەنلىكىنى سېزىمىز. «مەن» باش ـ ئاينغىنىڭ نەدىلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان بىر كوچىدا سەپەر قىلىدۇ. ماھىيەتتە بۇ كوچا نۇرغۇنلىغان ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان «مەن» لەرنىڭ ھاياتلىق كوچىسى. سىمۇوللۇق مەنىگە ئىگە بىر كوچا. سەپەر جەريانىدا «مەن» ئادەملەرنى كۆزىتىدۇ. بىر قىسىم ۋەقەلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. «مەن» ئۇچراشقان ئادەملەرمۇ سىمۇوللۇق مەنىگە ئىگە ئادەملەر. ۋەقەلەرمۇ سىمۇوللۇق مەنىگە ئىگە ۋەقەلەردۇر. ئەسەردە ئۇچرىغان ھەر بىر ئادەم، ۋەقە شۇ ئادەم ياكى ۋەقەنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس. شۇ خىل ئادەملەر، ۋەقەلەرنىڭ بىر نۇقتىغا جەملىنىشىدۇر. بىز دەل مۇشۇ نۇقتىدا تۇرۇپ تەپەككۇر سىزنى قانات يايدۇرساق، ھېكايىدىن ئويلىمىغان يېڭى ـ يېڭى مەنىلەرنى بايقايمىز. ھېكايە «كۆزنىڭ ئىچىدىكى كۆز» دېگەن تەمسىلدىكى مەنىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ.

ئەسەردە ئوقۇرمەن بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇچرىشىدىغان سىمۇول «كۆزلىرىدىن بىر خىل دۇشمەنلىك ئوتى چاقناپ تۇرىدىغان، ھارۇسىغا ئۇ يەر ـ بۇ يېرى پومپىيىپ تۇرىدىغان گۇماڭلىق بىر تاغارنى بېسىۋالغان ھارۇنكەش». ئەسەرنىڭ بىرىنچى جۇملىسىدە باشلانغان ئوسال ھېكايىۋى كەيپىيات بۇ يەردە ئۇچىگە چىقىدۇ. گۇمانلىق ھارۇا، گۇمانلىق ھارۇنكەش ئەسەرگە باشتىن ـ ئاخىر ھەمراھ بولىدۇ. «ھارۇنغا زادى نېمە بېسىلغان بولغىيتتى؟ ھارۇنكەش زادى كىم؟ ئۇلارنىڭ قىياپىتىدىن نېمىشقا شۇنداق ئۆچمەنلىك، ئوسال كەيپىيات چىقىپ تۇرىدۇ؟»، بىز «مەن» بىلەن تەڭ شۇ سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەيمىز. ھارۇنكەش ھېچكىم ئەمەس، ھارۇنمۇ ھەم شۇنداق. ئۇلار ياتلىشىۋاتقان ئىجتىمائىيلىقنىڭ ئادەملەر قەلبىدىكى سوغۇق كۆلەڭگىسى. «غەلەت كوچىسى» دىن ئىبارەت رېئاللىقنىڭ بىر پارچىسىدا ئۇ پەقەت بىر ھارۇا ۋە ھارۇنكەشنىڭ رولىدا كەلگەن، خالاس.

ئەسەردە ئۇچرايدىغان يەنە بىر مۇھىم ۋەقە «چوش تەكشۈ-

رۇش» ۋەقەسىدىن ئىبارەت. بىر ئادەمنىڭ قانداق چۈش كۆرگەنـ
لىكىگە چەك قويۇش، چۈشتىكى مەزمۇنلارنىڭ ساغلام ـ ساغلام
ئەمەسلىكىنى تەكشۈرۈش بىر خىل بىمەنىلىك. بىز ماقالىنىڭ
بېشىدا ئۇنتۇرىغا قويغان «يازغۇچى ھېكايە قىلماقچى بولغان ۋەقە
تۇرمۇش رېئاللىقىنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس» دېگەن ھۆكۈم ئىسپاتـ
لىنىدۇ. ئۇنداقتا ئاپتورنىڭ ھېكايە قىلىۋاتقىنى زادى نېمە؟ ئۇ
بولسىمۇ ھەقىقىي مەنە ئىچىدىكى بىمەنىلەشكەن رېئاللىقتىن ئىـ
بارەت. لېكىن، ھېچكىم بىمەنىلىك ئىچىدىمۇ مەلۇم مەنىلەرـ
نىڭ، مەلۇم ھايات ھەقىقىتىنىڭ ساقلىنىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلـ
مايدۇ. بىمەنىلىك، بىمەنىلىشىش، مەنىلەرنىڭ قانۇنىيىتىدىن
ھالقىپ كېتىش ماھىيەتتە ھاياتلىقنىڭ ئۆز قانۇنىيىتىدىن چىقىپ
كېتىشدۇر. چۈش ماھىيەتتە يەنىلا رېئاللىقنىڭ ئىنكاسىدۇر.

تۇرسۇن مەھمۇدنىڭ پۈتۈن ھېكايىسىدە بىزگە تاشلاپ بەرـ
گىنى ياتلاشقان رېئاللىق بولۇپ، قارىماققا رېئاللىق ئەمەستەك
كۆرۈنىدۇ. بىز ھېكايىنىڭ ھەممە دېتاللىرىنى تەھلىل قىلىپ
كۆرسەك، ھېكايىدىكى كەيپىياتنىڭ تېگىگە چۆكسەك، ماھىيەتتە
ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكىنى ھېس
قىلىمىز. تېخىمۇ ئىچكىرىلىسەك، بىز ئۇنىڭ تۇرمۇش رېئاللـ
قى ئەمەس، تۇيغۇ رېئاللىقى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز.

بۇ خىل رېئاللىقنىڭ قىممىتى باشقا ھەر قانداق رېئاللىقـ
نىڭكىدىن تۆۋەن ئەمەس. مۇھىمى بۇ خىل رېئاللىققا رېئاللىقـ
نىڭ ئەك ماھىيەتلىك تەرەپلىرى يوشۇرۇنغان.

ئەسەردە يارىتىلغان كەيپىيات ۋە ئوبرازلارغا مىسالى چۈش
تەكشۈرۈش ۋەقەسى، مەيخانىدىكى قىزنىڭ سەرگۈزەشتى، نان
تېرىپ يۈرگەن توكۇر ئادەم قاتارلىقلارنىڭ چىنلىق خۇسۇسىيـ
تىنىڭ كۈچلۈكلۈكى... قاتارلىق ئامىللارغا قاراپ ئەسەرنىڭ
ماھىيەتتە بەدىئىي جەھەتتىن ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان
بىر ھېكايە ئىكەنلىكىگە قايىل بولىمىز. بۇ ھېكايىنىڭ ئەنئەنىۋى

ھېكايىچىلىق ئۇسۇلىدىن چەتنەپ ھېكايىچىلىقنىڭ يېڭى بىر ئۇسلۇبى ھەققىدە ئىزدەنگەن بىر سىناق ئىكەنلىكىنى تونۇيمىز. تارىخ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، سىناقتىن ئۆتۈپ كونىلىشىپ كەتكەن ئۇسۇللارغا قارىغاندا سىناق قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ۋە سىناق قىلىنىۋاتقان يېڭى ئۇسۇللارنىڭ ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقى، ئاكتىپ رول ئوينايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم بىر قانۇنىيەت.

مۇھەببەتنى قانداق يېزىش كېرەك

مۇھەببەتتىن ئىبارەت تېما ھازىرغا قەدەر ئەدەبىياتتىكى مۇھىم تېمىلاردىن بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ مۇھەببەت ھاياتنىڭ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭسىز ھاياتنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. ئۇنى پىسخىكا ۋە فىزىئولوگىيە جەھەتتىن ئىنتايىن مۇرەككەپ دەپ قارىلىۋاتقان ئىنسانىي مۇھەببەتتىن ئىبارەت مۇھىملىق ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلەش، مۇھەببەت ئازابلىق كۆزىتىش ۋە چۈشىنىش نۆۋەتتە ئىنسانشۇناسلىق دەپ ئاتىلىۋاتقان ئەدەبىيات ئۇچۇنمۇ ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالدى.

ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. سىرتنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان رەڭگارەڭ يېڭىلىقلىرى خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا بېسىپ كىرىپ، خەلقنىڭ ئېڭىدا كىرىزىس پەيدا قىلدى. خەلقىمىزنىڭ ئېڭىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان مەھكەم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت كۆز قاراشلىرى ئاستا ـ ئاستا يىمىرىلىشكە باشلىدى. بۇ ھال ئەخلاق ۋە مەدەنىيىتىمىزدە بەزى يېڭى مەسىلىلەرنى پەيدا قىلدى. مۇھەببەتمۇ بۇ خىل ئۆزگىرىشلەردىن خالىي بولالمىدى. مىللەتنىڭ كۆزى ۋە قۇلىقى بولغان ئەدەبىيات يېڭى مۇھىتتا يېڭى مۇھەببەتنى قانداق ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەك؟ دېگەن مەسىلىگە دۇچ كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت ئەخلاقى نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە بارلىققا كەلگەن، سىناقلاردىن ئۆتۈپ تاۋلانغان قويۇق شەرق

تۇسىگە ئىگە، شۇنداقلا شەرم ـ ھاياسى بىلەن تېخىمۇ ئۇلۇغ گۈزەللىككە، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان مۇھەببەت بۇ. لۇپ، ئۇلار غەربچە تۇسكە ئىگە مۇھەببەت بىلەن چىقىشالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈزىگە خاس ژىسال ۋە ھىجران پەلسەپىسى، گۈزەللىك ئۆلچىمى بار. خەلقىمىز ئەزەلدىن ئۇنىڭغا رىئايە قىلغان، مۇھەببەتنىڭ قانۇنلىرىنى قوغدىغان، شۇڭا ھازىرغا قەدەر يىزدە مۇھەببەتتىكى سادىقلىقنىڭ، پاكلىقنىڭ ئەڭ بۈيۈك مىسالىلىرى بارلىققا كېلىپ، ئەۋلادلارنىڭ مۇھەببەت يولىنى يورۇتۇپ كەلگەن. لېكىن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى ئاپتورلىرىمىز ئەدەبىيات تۈرمۇشىنىڭ ئەينىكى دېگەن قائىدىگە ئۆلۈك ھالدا ئېسىلىۋېلىپ، ئەدەبىياتنىڭ كۈندىلىك تۈرمۇشىمىزدىكى ئەينەكلەرگە ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيىتى بار ئەينەك ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بەزى يەرلەرنى ياخشى كۆرسىتىپ، بەزى يەرلەرنى كۆرسەتمەيدىغان، كۆرسەتكەندىمۇ نەچچە مىڭ يىللار جەريانىدا ھاسىل بولغان ئەخلاق، ئېتىقاد ئۆلچىمى بويىچە كۆرسىتىدىغان ئەينەك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىچە، ئەدەبىياتتىن ئىبارەت ئەينەك تۈرمۇشىمىزدا نېمە يۈز بەرسە شۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، تۈرمۇشقا يۈزدە ـ يۈز سادىق بولىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان مۇھەببەت كۆرۈنۈشلىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بولدى. ھەتتا ئاتا ـ ئانىلار تېلېۋىزور-نى بالىلىرى بىلەن بىللە كۆرەلمەيدىغان ھالەتكە يەتتى. تېلېۋىزور-دا كۆرسىتىدىغانلىرىمۇ چەت ئەللىنىڭ كىنولىرى، لېكىن «ئۆرۈك ئۆرۈكنى كۆرسە ئالا بۆپتۇ» دېگەندەك بۇ ھال ئۆزىمىزنىڭ گېزىت ـ ژۇرناللىرىمىزغىمۇ يۇقتى. بالىلىرىمىزنىڭ ئۆز يېشىغا ماس ئوقۇشلۇقلىرى كەمچىل بولغان بۈگۈنكى كۈندە ئاتا ـ ئانىلارنىڭ بالىلىرى ھەققىدىكى ئەندىشىسى كۆپەيدى. بەزى يازغۇچىلىرىمىز ھېچقانداق زۆرۈرىيەتسىز بولغان (بەلكىم ئوقۇر-مەنلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغاشنى مەقسەت قىلغاندۇ) ئۇششاق

كۆرۈنۈشلەرگىچە، قەھرىمانلارنىڭ قانداق سۆيۈشكەنلىكى، كۆ-
سارغا قانداق قول ئۇزاتقانلىقى، قانداق ئاۋازلارنىڭ چىققانلىقى،
تەسىرىنىڭ قانداقلىقىغا قەدەر تەپسىلىي يازىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ
چىقتى. ئۇنىڭدىن باشقا، شېئىرلىرىدىكى لىرىك قەھرە-
مانلىرىمىز بارغانسېرى يېغلاڭغۇ، مۇھەببەتنىڭ ۋاپاسىزلىقى-
دىن، قىزلارنىڭ تاش يۈرەكلىكىدىن قاقشايدىغان لامزەللە تۇس
ئېلىشقا باشلىدى. بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر يېڭىتلىرى ئەزەلدىن
قىزلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى ھەققىدە غەيرەت قىلىپ يېغلاشنىڭ ۋە
ئۆزىنى بىچارە كۆرسىتىپ ھېسداشلىققا ئېرىشىشنىڭ ئورنىغا
ئۆزىنىڭ ئەمگەكچانلىقى، مەردانىلىكى، جەسۇرلۇقى بىلەن قىز-
لارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ مۇھەببەت دەرياسىدا ئۈسسۈزلۇقىنى قا-
ندۇرۇپ كەلگەن. دەرھەقىقەت، چەت ئەللىكلەر جۇڭگونىڭ چوڭ -
كىچىك شەھەرلىرىدىكى قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇرىدىغان جىنسىي
ئاجىزلىقىنى داۋالاش ئېلانلىرىنى كۆرۈپ جۇڭگولۇق ئەركەكلەر-
دىن گۇمانلانغانىدەك، باشقىلار بۇ ئەسەرلەرنى، بۇ ئەسەردىكى ئەر
قەھرىمانلارنى كۆرسە، زادى نېمە دەپ ئويلاپ قالار؟

ئەمدى قىزلارنىڭ قەھرىمانلىقلىرىغا قاراپ باقايلى! ئۇلار
ئۆزىنىڭ سۆيگۈ - ھېسسىياتىنى قىلچە پەردازسىز ھالدا خەلقىگە-
لەمگە ئاشكارا قىلىپ بېرىشنى شۇ دەرىجىگە يەتكۈزگەنكى، بۇ-
داق ئەسەرلەرنى ئوقۇغان ئادەم شەرم - ھايانى ئەڭ گۈزەل
ئەخلاق قىلغان، ئۆزىنىڭ سۆيگۈ ھېسسىياتىنى ئەڭ گۈزەل سىم-
ۋوللار ۋە چوڭقۇر بېشارەتلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ ئۆگەنگەن،
يېگىتلەرنىڭ ئوتلۇق قارىشىغا چوغدەك قىزىرىشنى جاۋاب قىلىپ
كەلگەن ئامانىنساخان، نۇزۇگۇم، مايىمخان، سەنەم، شىرىن،
زۆھرەلەرنىڭ ئەۋلادلىرى مۇشۇمۇ؟ دەپ ئۆز - ئۆزىگە سوئال
قويۇشى تۇرغان گەپ. توغرا، ئەدەبىيات خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىن
تارتىپ روھىي ھالىتىگىچە بولغان ئەڭ ئۇششاق نەرسىلەرنىمۇ
ئەڭ بۇرۇن بايقىغۇچى ۋە ئەكس ئەتتۈرگۈچى. لېكىن ئۇ تۇر-

مۇشنى ۋە ئادەملەرنىڭ روھىي ھالىتىنى شۇ پېتى خاتىرىلەپ قويغۇچى ئەمەس، بەلكى كېرەكلىكلىرىنى تاللاپ ئالغۇچى، مىل-لەتنىڭ مەنىۋى زەئىپلىكىگە توغرا دىئاگنوز قويغۇچى. ئۇ ئادەت-تىكى ئىچ پۇشۇقى خاراكتېرلىك ئوقۇشلۇق بولۇپ قالماي، كىرلەرنى كۆرسىتىدىغان ئەينەك. شۇنداقلا ھازىرقىلار ئۇچۇن ئىچ پۇشۇقىنى چىقارغۇچى، ئۆزى ھەققىدە مۇلاھىزە قوزغاتقۇچى بولۇپلا قالماي، ئەۋلادلار ئۇچۇن زۆرۇر ئەخلاق دەرسلىكى. بىر كۇنى ئەۋلادلىرىمىز ھازىرقى ئەدەبىياتتىن ئۆز مىللىتىنىڭ ئەخ-لاقىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەر. ئۇلارنىڭ سوئال بىلەن قاراپ تۇر-غان كۆزىگە قاراپ بىزنىڭ روھىمىز قورۇنماسمۇ؟ ! ئازابلانماس-مۇ؟ !

مۇھەببەتنى يازايلى، لېكىن شۇ نەرسە ئېسىمىزدىن چىقمە-سۇنكى، بىز كىم؟ ئەخلاقىمىز قايسى سىستېمىدا؟ بۇنىڭدىن كېيىن كىم بولماقچى؟ مۇشۇ سوئاللارغا ئەستايىدىل جاۋاب ئىز-دەپ ۋە تېپىپ ئاندىن يازايلى. خەلقىمىز ھازىرقى دەۋردىمۇ ھازىرقى دەۋردە بارلىققا كەلگەن «غېرىب ـ سەنەم»، «پەرھاد ـ شىرىن»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «رابىئە ـ سەئىدىن» بىلەنلا قانداشلىقى بولغان مۇھەببەتنىڭ بۇيۇك تېپىلىرىغا موھتاج. خەلق ئۆز قەلبىدە ئەخلاقنىڭ مۇقەددەس مۇنارلىرىنىڭ قەد كۆتۈرۈشى-نى ئارزۇ قىلىدۇ.

ھېكايىچىلىق ماھارىتى ۋە تەپەككۇر نامراتلىقى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىغا نەزەر تاشلىساق، 1989 ـ يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمى يۇز بەرگەن شېئىرىيەت ئىسلاھاتى دەۋر بۆلگۈچ سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىنلا كۆزىمىزگە چېلىقىدىغىنى 1990 ـ يىللاردا باشلانغان پروزىدىكى (بولۇپمۇ ھېكايىچىلىقتىكى) ئىزدىنىش خاھىشىدۇر.

شېئىرىيەت ئىسلاھاتى شېئىرىيىتىمىزدىكى ئۆلۈك تۇرغۇنلۇقنى بۇزۇپ تاشلاپ، شېئىرلاردىكى پەلسەپە نامراتلىقى، قېلىپبازلىق، شوئارۋازلىق، ئۇقۇملاشتۇرۇش خاھىشىغا جەڭ ئېلان قىلغان بولسا، پروزىدىكى ئىزدىنىش ئىلگىرىكى ھېكايىلەردىكى تەپەككۇر نامراتلىقىدىن كېلىپ چىققان ماۋزۇسىدىن پۈتۈن مەزمۇنىنى، مۇقەددىمىسىدىن يېشىمىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان قاتمال فورمۇلالاشقان ھېكايە ئەندىزىسىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. ھېكايىلەرنىڭ مەزمۇنىغا يېڭى تەپەككۇر قاتلىمى، قۇرۇلمىسىغا يېڭى ئەندىزە ئاتا قىلدى.

لېكىن، ھېكايىلەردە ھازىرمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلىنىپ ياتماقتا. ھېكايىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى زورلاپ تېڭىلغان تېخنىكىۋى ئامىللار، تەپەككۇردىكى گۈدەكلىك بۇ مەسىلىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم جۇملىسىدىندۇر.

«ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ يېقىنقى بىرنەچچە ئايلىق سانلىرىنىڭ ئەدەبىي بېتىنى ئوقۇپ چىقىپ، كاللامدىكى بۇ خىل

تۇيغۇ تېخىمۇ چوڭقۇرلىدى. ئىختىيارسىز قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇم.

ئەدەبىي بەتتە ئېلان قىلىنغان ھېكايىلەر ئىچىدە مېنى خېلى چوڭقۇر ئويلاندۇرغىنى يېڭىدىن يېتىلىپ چىققان، بىر قىسىم سۈپەتلىك ئەسەرلىرى بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا بەلگىلىك ئې-تىبارغا سازاۋەر بولغان مەسئۇلاتلىق يازغۇچى ۋە شائىر ئۆمەر ئابدۇللانىڭ ئىككى پارچە ھېكايىسى بولدى.

ئۇنىڭ بىرىنچى ھېكايىسىنىڭ ماۋزۇسى «قىساس تويى» (مەزكۇر گېزىتنىڭ 1993 ـ يىللىق 3 ـ ئۆكتەبىر سانىدا ئېلان قىلىنغان).

ھېكايىدە ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى بولمىش «مەن» نىڭ قوشنىسىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى توي قىلىپ ئەتىسى ئەتىگەن سىرلىق ھالدا خوتۇنىنى ئۇچ تالاق قىلىپ تاشلايدۇ. ئارىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتكەندە «مەن» يالغۇز ھاراق ئىچىپ ئولتۇرغان يېگىت ئاغزىدىن «تالاق» نىڭ سىرىنى ئۇقىدۇ. ئەسلىدە توي قىلغان قىز ـ يېگىتنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى تەخمىنەن 100 يىل ئىلگىرى، يەنى 1890 ـ يىللىرى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش «تالاق» ئىشى تۇپەيلىدىن ئاداۋەتلىشىپ قالغان. قىز تەرەپتىن بىر يې-گىت، يېگىت تەرەپتىن بىر قىز بىلەن توي قىلىپ ئەتىسىلا يوقىلاڭ باھانىدىن بىرنى كۆرسىتىپ، قىزنى تالاق قىلىۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئىككى جەمەت ئوتتۇرىسىدا قىساس تۇغۇنى چىگىل-گەن، ئاتىلار بالىلارغا بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئوخشاش يول بىلەن قىساس ئېلىشنى ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرغان. ئاخىر نۇرغۇن ئىشلار ئۇنتۇلۇپ، ۋاقىت بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قى-ساس ئېلىشنىڭ پۈرسىتى پىشىپ يېتىلىپ، يەنە بىر جۈپ قىز ـ يېگىت بالاغەتكە يەتكەن. يېگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى شۇ قىساسنى ئېلىش ئۈچۈن ئوغلىنىڭ بەختىنى قۇربان قىلغان. ئاتا ـ ئانا ئوخشاش شەكىلدە قىساس ئېلىش مەقسىتىگە يەتكەن.

ئەسەر ژەقەلبكى قارىماققا ئاجايىپ - غارايىپ ژە قىزىقار-
لىق، لېكىن بۇ خىل ئارقا كۆرۈنۈش كەينىدە بىر كەڭرى جاڭ-
گال ھۇۋلاپ ياتىدۇ. دەل مۇشۇ جاڭگال ھېكايىنىڭ مۇۋەپپەقىيە-
تىگە تەسىر يەتكۈزگەن.

مەلۇمكى، كۇلدۇرۇش، ئويغا سېلىش ھېكايىنىڭ مۇھىم
بىر ئېستېتىك خۇسۇسىيىتى. لېكىن، ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيە-
تىدىن تەبئىي ھاسىل بولغان كۇلكە بىلەن ئويلىنىش دەل بۇ
خىل خۇسۇسىيەتكە مۇناسىپ كېلىدۇ. «قىساس تويى» ناملىق
بۇ ھېكايىنىڭ بىزگە بېرىدىغان ئويلىنىش تۇيغۇسى ھېكايىنى
ئوقۇغاندىن كېيىنكى ئوقۇرمەن قەلبىدە قوزغالغان ساختىلىق
تۇيغۇسىدىن ئىبارەت. نېمە ئۈچۈن بۇنداق تۇيغۇ قوزغىلىدۇ؟
ئۇيغۇرنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۆچ - ئاداۋەتنى كۆڭلىدىن
چىقىرىۋېتىش، قىساسخورلۇقنى يامان دەپ ھېسابلاش ئۇنىڭ
ھاياتلىق پەلسەپىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. نەچچە يۈز
يىللىق تارىخىي ئەمەلىيەتتىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن، ئۇيغۇر ھەر -
ھەر قىساسلارنى ئۇنتۇپ كېتەلەيدىغان، ھەر ئاچچىق ساۋاقلارنى
ئەتىسىلا ئەستىن چىقىرىۋېتەلەيدىغان خاراكتېرگە ئىگە مىللەت.

يازغۇچى ئەڭ ئاۋۋال مىللەتنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى ئەڭ
ياخشى چۈشىنىدىغان، ئۇنىڭغا تەنقىدىي كۆزدە قارىيالايدىغان بو-
لۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا يۇقىرىقىدەك خاتالىقلار كېلىپ
چىقىدۇ. بەلكىم يازغۇچى بۇ ئەسەرنىڭ ژەقەلبكى پالانى يەردە
يۈز بەرگەن، دەپ پاكىت كۆرسەتەر، لېكىن بىلىۋېلىش كېرەك-
كى، يازغۇچىنىڭ بۇرچى يۈز بەرگەن بارلىق قىزىقارلىق، ئاجا-
يىپ - غارايىپ ژەقەلەرنى تاللاپ يېزىۋېرىش ئەمەس. بەلكى ئۇلار
ئىچىدىكى ژەكىللىك، ئومۇملۇق خاراكتېرىگە، بەلگىلىك ئەھمە-
يەتكە ئىگە ژەقەلەرنى تاللاپ يېزىش.

ئۆمەر ئابدۇللانىڭ ئىككىنچى ھېكايىسىنىڭ ماۋزۇسى «سا-
ئەت نۆل» (مەزكۇر گېزىتنىڭ 1998 - يىللىق 14 - نويابىر

سانىدا ئېلان قىلىنغان).

ھېكايە قۇرۇلما جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە، ئىزدىنىش تۈسى قويۇق، ھېكايىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

سائەت نۆلگە ئاز قالغاندا يازغۇچى ھېكايە يازماقچى بولۇپ ئولتۇرۇپ. بىر نەچچە قۇر يازغاندىن كېيىن، يازغۇچى (ئاپتورنىڭ ئۆزى) ئۆمەر ئابدۇللا يېزىلماقچى بولغان ئۆمەر ئابدۇللا I، ئۆمەر ئابدۇللا II لەر ھېكايىدە ئۇچرىشىپ قالىدۇ ۋە يازغۇچى ئۆمەر ئابدۇللانى ناچار يازغانلىق ھەققىدە ئەيىبلەيدۇ، ئاخىر يازغۇچى قورقۇپ كېتىپ، ھېكايىنىڭ داۋامىنى يېزىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. تەبىئىيكى ھېكايە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.

ھېكايىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، يازغۇچى خېلى ئىزدەنگەن. مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۆزىدىن چىقىپ ئۆزىگە باھا بېرمەكچى بولغان. ئۇ ئۆزىنى ئۆمەر ئابدۇللا، ئۆمەر ئابدۇللا I، ئۆمەر ئابدۇللا II دەپ ئۇچكە بۆلۈپ، ئۆزىنىڭ خاراكتېر قاتلامىلىرىنى ئوپېراتسىيە قىلىشقا ئۇرۇنغان. لېكىن، مۇڭۇپپەقىيەت قازىنالمىغان. ھېكايىنى ئوقۇغان كىشى پەقەت ئۇچ قاتلاملىق ئۆمەر ئابدۇللا ھەققىدە چوڭقۇر ئويلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي، ئاپتورنىڭ تېخنىكا ئويۇنى ئالدىدا تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالىدۇ.

بۇ ئۆمەر ئابدۇللانىڭ ئۆزىگە ئۆزى يازغان ئوبزورىمىدۇ يا؟ دەپ ئويلاپ قالىدۇ ئوقۇرمەن.

مەشھۇر ئارگېنتىنا يازغۇچىسى بورخېس بۇ خىل شەكىلدە ئەسەر يېزىشنى سىناق قىلىپ كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ مۇشۇ خىل شەكىلدە يازغان «بورخېس ۋە مەن» (ئۇيغۇرچە ئېلان قىلىنىدى)، «يەنە بىر مەيلەن» دېگەن ئىككى پارچە ئەسىرى بار. بۇ ئەسەرلەردە بورخېس ئۆزىنى ئۆزىدىن چىقىپ تۇرۇپ كۆزەتكەن. ئىككى بورخېسنى سېلىشتۇرغان، شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدىدىكى زىددىيەتىنى، ئۆز خاراكتېرىنى ئىنتايىن ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەپ بەر-

گەن... قىسقىسى، ئۆز - ئۆزىگە ئۆزىدىن چىقىپ تۇرۇپ نەزەر سالغان.

ئۆمەر ئابدۇللا بورخېسنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىدىن ئۇلگە ئالغاندەك قىلىدۇ. لېكىن، ئۆمەر ئابدۇللا تەپەككۇردىكى ئاددىيلىق، يالىڭاچلىق، شەكىلۋازلىق تۈپەيلىدىن مەقسەتكە يېتەلمەيلا قالماستىن، ھەتتا ئۆزىدىنمۇ چىقالمىغان.

ئۆمەر ئابدۇللا بىر چاغلاردا «خوراز تۇغقان تۇخۇم»، «ئۆلۈم ۋەھىمىسى» دېگەن ھېكايىلىرى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ نەزىرىگە ھېكايىچىلىقتىكى يېڭىچە بىر ئىزدىنىش يولىنى تەقدىم قىلغانىدى. گىزىتتە ئېلان قىلغان بۇ ھېكايىلىرىدە ئۇ يەنە ھېكايىۋى دىتىنىڭ يەنە بىر بۇرجىكى ئاشكارا قىلدى. بۇ ئىككى ھېكايە ئىزدىنىش ھاۋاسى بىلەن تويۇنغان، لېكىن تېخنىكا تۇمانلىرىدا گۇڭگىلىشىپ قالغان.

مەزكۇر گېزىتنىڭ 1998 - يىللىق 5 - دېكابىر سانىدا «ئاجايىپ تاماشا» دېگەن ماۋزۇدا بىر پارچە ھېكايە بار. بۇ ھېكايە خاراكتېر جەھەتتە ئۆمەر ئابدۇللانىڭ «قىساس تويى» دېگەن ھېكايىسىگە ئوخشاش مىللىي خاراكتېردىن چەتنەپ كەتكەندەك تۇيۇلىدۇ. لېكىن ئوقۇپ كەلسىڭىز، ۋەقە يۈز بەرگەن جاي سەل چەتنەپ كەتمىگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھېكايىدىكى ھېسسىيات ئاجايىپ چىن، ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى ۋە نەتىجىسى، ئاممىنىڭ ئىنكاسى ھەققىدىكى تاپشۇرمىلار ئىختىيارسىز ئادەمنىڭ تۇيغۇسىنى غىدىقلايدۇ. سەۋەب «ئاجايىپ تاماشا» نىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ كەينىگە چوڭقۇر تەپەككۇر بوشلۇقى، مىللىي خاراكتېرىمىزنىڭ ئىچىاملانغان ئارقا كۆرۈنۈشى يوشۇرۇپ قويۇلغان.

رومانىنى پوۋېستقا ئايلاندۇرۇش ماھارىتى تۇغقان خىياللار

ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئېگەرلىك ئات» ناملىق تارىخىي پوۋېستىنى ئوقۇغاندىن كېيىن

ئىلگىرى ھېكايىنى سۆزۈپ پوۋېست قىلغان، پوۋېستنى سوزۇپ رومان قىلغان ئادەملەر ھەققىدىكى خورسىنىشلارنى ئاڭلىغانىدۇق. بۇ خورسىنىشلار «ھېكايە بولىدىغان مەزمۇننى رومان، پوۋېست قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى» دېگەن پىكىرنى يادرو قىلغان ۋە بۇنداق «ئالاھىدە ئېقتىدار» ئىگىلىرىنى كىنايە قىلىدىغان پۇراق بىلەن توشقانىدى. ئەلۋەتتە، ھېكايىنى سوزۇپ رومان، پوۋېست قىلىشمۇ بىر خىل ماھارەت. ناۋادا سىز بىر ھېكايىنى سوزۇپ رومانغا خاس ۋەزىن ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە قىلالىسىڭىز، سىزنىڭ بۇ ماھارىتىڭىزگە ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايمىز. ئەمما رومان دەپ ئات قويۇلۇپ، ھېكايىلىق ۋەزىن ۋە قىممەت بولمىسا خورسىنماي ئامال يوق. لېكىن، بۇگۈن مەن بىر رومانىنى «پوۋېست» قا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئەھۋالنى كۆرۈپ بەكمۇ ھەيران قالدىم. ئەدەبىياتىمىزدا رومانىنى پوۋېست ۋە ھېكايىگە ئايلاندۇرۇپ قويالايدىغان «تالانت» ئىگىلىرىنىڭ بارلىقى ئەقلىمنى «لال» قىلدى. بۇ خۇددى يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئۆلۈككە خەت» دېگەن ھېكايىسىدىكى باش پېرسوناژنىڭ «ئىككى پۇتۇڭنى بىر ئۆتۈككە تىقمەن» دېگەن گەپنى «بىر پۇتۇڭنى ئىككى ئۆتۈككە» دەپ ئالماشتۇرۇپ قويغىنىدەك ئىش

بولدى. ئەلۋەتتە، «ئىككى پۈتىنغۇ بىر ئۆتۈككە تىققىلى بولار، ئەمما بىر پۈتنى ئىككى ئۆتۈككە قانداق تىققىلى بولار؟ كېسەرمۇ يا؟» بەلكىم كەسمىسە كېرەك. مەن يازغۇچى ئابدۇللا تالىپنىڭ تەخمىنەن بەش يىل ئىلگىرى قوليازما ھالەتتە كۆرگەن، ئابدۇللا تالىپ ئىجادىيىتىدىكى بۆسۈش بوپتۇ دېيىشكە ئەرزىيدىغان «ئېگەرلىك ئات» رومانىنىڭ بۇگۈن بىر پۈۋىست ھالىتىدە نەشرىدىن چىققانلىقىنى كۆرۈپ مۇشۇ خىياللارنى قىلدىم. «بىر پارچە ئەسەر يازغۇچىنىڭ پەرزەنتىگە ئوخشايدۇ»، «ئېگەرلىك ئات» ئابدۇللا تالىپنىڭ بىر پەرزەنتى، «ئاتا» بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ قىسقارتىشنى يازغۇچىنىڭ ئۆزى ئېلىپ بارمىغانىدەك قىلاتتى. چۈنكى، ھېچقانداق يازغۇچى تەييار پۈتۈپ قالغان رومانىنى ئۆز قولى بىلەن پۈۋىستقا ياكى باشقا «نېمە» گە ئايلاندۇرۇپ يۈرمەسلىكى مۇمكىن. ئۆز پەرزەنتىنى خالىغانچە «قىرقىپ، چاناپ» يۈرۈش تېخىمۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ. بولۇپمۇ ئەسەرنى پۈتتى دەپ قارىغاندىن كېيىن تېخىمۇ شۇنداق. قەلىمى پىشقان يازغۇچىلاردا ئەھۋالنىڭ تېخىمۇ شۇنداق بولىدىغانلىقى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ باققان ئادەملەرگە سىر ئەمەس، ئەلۋەتتە. بەزى پىشىغان ئەسەرلەرنى مەلۇم دەرىجىدە «قىرقىپ، چاناش» تەپىئىي ئىش. بۇنداق قىلىش ئەسەرنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ. ئەمما، پىشقان ئەسەردىچۇ؟ چاپاقنى ئالىمەن دەپ قارىغۇ قىلىپ قويۇش كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

مەن چىرايلىق مۇقاۋىلانغان بۇ كىتابنى سېتىۋېلىپ ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن، قوليازما ھالىتىدە ماڭا بەرگەن ئېسىل تەمنى ئەسلەپ، نېمىشقا پوۋېست بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدە گىچماچ خىياللارغا پېتىپ ئەسەرنى ئوقۇشقا باشلىدىم.

ئەسەر رايونىمىزنىڭ 1937 ـ يىلىدىكى پاجىئەلىك تارىخىغا ۋە شۇ يىلى شىنجاڭ تارىخىدا لاپ قىلىپ ئۆچكەن ئابدۇنىياز سىجاڭ پاجىئەسىگە بېغىشلانغانىدى. ئابدۇنىياز سىجاڭ پاجىئە-

سی 1931 ـ یىلى قۇمۇلدا باشلانغان، كېيىن پۈتۈن رايونغا كېڭەيگەن دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ داۋامى ئىدى. ھەتتا ئۇنى داۋام دېيىشكە قارىغاندا يېشىم دەپ قارىساق تېخىمۇ توغرا بولاتتى. بۇ يېشىم تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن ھالدا بەدىئىيلەشتۈرۈلسە، شۇ دەۋر تارىخىغا ئائىت بەزى مۇجمەل قاراشلار ئۆزلۈكىدىن ئايدىڭ بولۇپ كېتەتتى. مەن ئابدۇللا تالىپنىڭ قوليازما رومانىدا مۇشۇ نۇقتىنى ھېس قىلغان ۋە بۇ رومانىنىڭ نەشر قىلىنىشى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ «ئۇيغانغان زېمىن» رومانىنىڭ ئەڭ ياخشى تولۇقلىمىسى بولالايدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم.

خوجانىياز ھاجى نېمە ئۈچۈن ئۆزى قارشى چىققان دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ قاتىلى شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى ئۆز قولى بىلەن قەتىل قىلغان شېڭ شىسەينىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ ئۇرۇمچىگە بارىدۇ؟ مەھمۇد نېمىشقا چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدۇ؟ ئابدۇنىياز نېمە ئۈچۈن مەھمۇد مۇھىتىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ؟ قوزغىلاڭ نېمىشقا شۇنداق ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولدى؟ پاجىئەنىڭ سىرى نەدە؟ «ئېگەرلىك ئات» دېگەن بۇ رومان ئارقىلىق بۇ سوئاللارغا بىر قەدەر توغرا جاۋاب تاپقىلى بولاتتى ياكى بۇ سوئاللارغا بېرىلىدىغان جاۋابنىڭ يىپ ئۇچىغا ئېرىشكىلى بولاتتى.

تارىخىي رومان نوقۇل ھالدىكى تارىخ ئەمەس. ئۇ ئەدەبىيات بىلەن تارىخنىڭ ئورگانىك يۇغۇرۇلمىسى. ئۇ شۇنداقلا ساپ ئەدەبىيات ئەمەس. ئۇنىڭغا مۇئامىلە قىلغاندا پۈتۈنلەي ئەدەبىيات دەپمۇ، پۈتۈنلەي تارىخ دەپمۇ قارىۋالماسلىق كېرەك. تارىختىكى سىرلار يازغۇچىلارنى چەكسىز تەپەككۇر بوشلۇقى بىلەن تەمىنلەيدۇ. تارىخ تاماملانغان، ئۆتمۈشكە ئايلانغان، يېشىمى چىققان جەريان. ئەمما، ھازىرقىلار ئۈچۈن ئۇ مەڭگۈ گۇڭگا رېئاللىق. دېمەك، مۇشۇ گۇڭگىلىق ئېچىدىن شۇ تارىخىي رېئاللىقنىڭ يېشىمىگە ئۇيغۇن جاۋابلارنى ئىزدەش تارىخىي رومانچىنىڭ باش

تارتىپ بولماس بۇرچى، ئابدۇللا تالىپنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقتى، دەپ قاراشقا بولاتتى. ئەپسۇس...

«تارىخىي پوۋېست» دەپ ئاتالغان بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىققاندا كۆڭلۈمنى بىر خىل ئاچچىق تۇيغۇ قاپسىۋالدى. مەن نەچچە يىل ئىلگىرى رومان ئارقىلىق تېتىغان تەم ئەمدى يوق ئىدى. رومان پوۋېست قىلىپلا قىسقارتىلغان ئەمەس، بەلكى قوينىڭ بۆرىكى سۇغۇرۇۋېلىنغاندەك، رومانىدىكى تەم پوۋېست قىلىنىش ئارقىلىق پۈتۈنلەي سۇغۇرۇپ تاشلانغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، رومان ھۆركىرەپ تۇرغان، قىنىغا سىغمايۋاتقان بىر بۇقا بولسا، ھازىر پىچىۋېتىلگەن ئۆكۈزگىلا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئەپتىدىن ئۆي ھايۋانلىرىغىلا خاس مۇلايىملىق ۋە ياۋاشلىق چېقىپ تۇراتتى. كىمدۇر بىرى بەكمۇ رەھىمسىزلىك بىلەن بۇ «بۇقا»نى پىچىپ تاشلىغانىدى. بۇقىنى پىچىپ تاشلاش تۇرمۇشتا بار ئىش. بۇنداق پىچىش بۇقىغا نىسبەتەن تولدۇرغۇسىز تراگېدىيە ھېسابلانغان بىلەن پىچقۇچىلارغا مەلۇم پايدا ئېلىپ كېلىدۇ. باشقۇراق تەس بۇقىغا قارىغاندا ياۋاش ئۆكۈز نۇرغۇن ئادەمنىڭ دىتىغا يېقىشىي مۇمكىن. ئەمما، رومان ئۇنداق بولماسلىقى كېرەك ئىدى... رومانىنىڭ «بۇقا» ھالەتتىن «ئۆكۈز» ھالەتكە كېلىپ قېلىشىغا ئەڭ ئاۋۇال ئىگىسى، ئاندىن كىتابخانلار ھەرگىز رازى بولمايدۇ. ئەمىسە نېمىشقا بۇ پاجىئە يۈز بەردى؟ بۇ پاجىئەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەب نېمە؟ دۆلەت رەھبەرلىرى «چەكلەنگەن تېمىلارغا بۆسۈپ كىرىش، دادىل بولۇش» نى تەكىتلەۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە بۇنداق ئەھۋال ئادەمنى ئويغا سالىدۇ.

يازغۇچى ھاجى مىرزاھىد كېرىمى «كروران» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان ئىجادىيىتىگە بېغىشلانغان بىر پارچە ماقالىسىدە «جۇدالىق» ناملىق رومانىنىڭ ئۇچ توم يېزىلغانلىقىنى، بىرىنچى توم ئېلان قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككىنچى، ئۈچىنچى تومىلارنى ئېلان قىلىشتا تەھرىرلەرنىڭ زورى بىلەن رومانىنى

قىسقارتىپ، ئىككى تومنى بىر تومغا قىسقارتىپ ئېلان قىلغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ نېمىدېگەن «قالتىس» قىسقارتىش ـ ھە! ئەسىرىنى بۇنداق قىسقارتىشقا دۇچ كەلگەنلەر ئابدۇللا تالىپ ۋە ھاجى مىرزاھىد كېرىملا ئەمەس. نۇرغۇن يازغۇچىنىڭ بۇ ھەقتە ئاشكارىلانمىغان كۆڭۈل يارىلىرى بار.

ئۇنداقتا تەھرىرلىرىمىزگە بۇنداق قالتىس قىسقارتىش ھوقۇقىنى كىم بەرگەن؟ ئۇلارنىڭ پىچىقى نېمىشقا شۇنداق ئىتتىتىك؟ ئەلۋەتتە، بىز ئاپتور بىلەن تەھرىر بۆلۈمىنىڭ كېلىشىشى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغان ئەسەرنى تېخىمۇ كۇچلەندۇرىدىغان قىسقارتىش، ئۆزگەرتىشنى ئىنكار قىلمايمىز. ئەمما، بىزنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى، يازغۇچى خالىمىغان ئەھۋالدا ئېلىپ بېرىلغان قىسقارتىشتۇر. ھازىر ئەسەر ھوقۇقى قانۇنى ئېلان قىلىندى. بۇ قانۇندا ئەسەرنىڭ ئاپتورنىڭ رۇخسىتىسىز ئۆزگەرتىش، قىسقارتىشقا بولمايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ نېمىشقا بۇنداق «دادىل ۋە كەسكىن» قىسقارتىش يۈز بېرىپ تۇرىدۇ؟ بەزىلەر بۇ ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەندە ئاندىن يۈز بەرگەن، قانۇنلۇق ئىش دېيىشى مۇمكىن. لېكىن، بىچارە ئاپتورنىڭ كۆڭلى خالىمىسىمۇ ئەسىرىم يورۇقلۇققا چىقىپ قالسۇن، دېگەن ئويدا تەھرىرلەرنىڭ «دادىللىقى ۋە كەسكىن» لىكىگە رازى بولىدىغانلىقى ئەسىرى شۇنداق قىسمەتكە دۇچار بولغان ئاپتورلارغا سىر ئەمەس، چۈنكى قانۇننىڭ ھېسسىياتى بىلەن ئىشى يوق. قانۇن بىر ئۆلۈك تەتبىقلانغۇچى. رېئاللىقنى ئۇنىڭغا قانداق تەتبىقلاش تەتبىقلىغۇچىلارنىڭ قانۇن ئېڭى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

بەزىلەر بۇ ئەھۋالنى (يەنى بۇ خىل ئالاھىدە قىسقارتىش ماھارىتىنى) پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار سىياسەتلىرىگە ئارتىپ قويۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنداق ئارتىپ قويغۇچىلارغا دەيدىغىنىمىز: سىلەر بۇنداق قىلىش ئارقىلىق پارتىيە ۋە ھۆكۈ-

مەتنىڭ ئامما ئارىسىدىكى ئىناۋەتنى بىلەن ئويناشماڭلار. پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ قانداق ئالاقىدار سىياسەت، قارار، قانۇنلىرىنىڭ بارلىقى ھەممىمىزگە ئايان. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار سىياسەت، قارار، قانۇنلىرىنىڭ سىلەرگە بىر خىل، كەڭ ئاممىغا بىر خىل چۈشمەيدىغانلىقىنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. پەقەت بىز بۇ سىياسەت، قارار، قانۇن، يولىيورۇقلارنى ھەزىم قىلىشتا بولىدىغان پەرقنى تەن ئالمىمىز. سىلەرنىڭ ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىڭلارنىڭ ئالاھىدە ياخشى، بىزنىڭ ناچار بولۇپ كېتىشى ناتايىن. «ئامما ھەققىي قەھرىمان»، ئاممىغا سەل قارىماسلىق، ئاممىنىڭ ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىدىن گۇمانلانماسلىق كېرەك. «بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش» دېگەن يولىيورۇق بىزگە بېرىلگەن ئالاھىدە يولخېتى. بارچە گۇللەرنىڭ ئىچىدە خۇش پۇراق تارقىتىدىغان گۇللەردىن باشقا، كۆكۈلنى ئىلھاشتۇرىدىغان بەتبۇي پۇراق تارقىتىدىغان گۇللەرنىڭمۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ھەممە سايرايدىغان ئېقىملارنىڭ ئىچىدە قاغىنىڭ قاقىلدىشىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنداقتا پارتىيە ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەرگە نېمىشقا شۇنداق ئالاھىدە يولخېتى بېرىدۇ؟ چۈنكى ئامما ھەققىي قەھرىمان. ئامما پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇلاردا گۈلنى تاللاپ پۇرىغۇدەك دەت ۋە ئەقىل بار. پارتىيە بۇ نۇقتىدا ئاممىغا ئىشەنگەن. ئاممىنىڭ ھۆكۈم قىلىش كۈچىنى توغرا مۆلچەرلىگەن. خوش، ئۇنداقتا بەزىلەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، قەستەن ئۆزىنى پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ كارنىيى بىز دەپ قارىۋېلىشى قانداق ئىش؟ ئۆزىنىڭ چۈشەنمەسلىكىنى پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ چۈشەنمەسلىكى قاتارىدا قويۇۋېلىشى قانداق ئىش؟ بۇ پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ ئىناۋىتىنى تۆكۈشتىن، سىياسەت، قانۇنلىرىنى بۇرمىلاشتىن، پارتىيە - ھۆكۈمەتنى ھەقىقەت بىلەن قارىمۇ قارشى ئورۇندا قويۇپ قويۇشتىن

باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەمدى بىز بۇ «پوۋېست» نىڭ ئۆزىگە كېلەيلى. رومان پو-
ۋېستقا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئابدۇنىياز سىجاڭ بىلەن خوجا-
نىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار خەت -
ئالاقىلەر چىقىرىپ تاشلانغان. ئابدۇنىيازنىڭ خاراكتېرىنى يورۇ-
تۇپ بېرىشتە ئالاھىدە رول ئويناپدىغان، شۇ دەۋر تارىخىغا نىسبە-
تەن بىلىۋېلىشقا تېگىشلىك بۇ خەتلەرنىڭ چىقىرىپ تاشلىنىشى
نەتىجىسىدە رومان ھەقىقىي پوۋېست ھالىتىگە كەلگەن. 1937 -
يىللىرى يۇز بەرگەن تارىخىمىزدىكى بۇ چوڭ پاجىئە ئادەتىلاش-
قان. ئابدۇنىيازنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن تارتىپ مەغلۇپ
بولغۇچە بولغان جەريانى ئەسلىدىكى ئادەمنىڭ يۈرەك تارىنى چې-
كىدىغان ھالەتتىن ئادەمنىڭ دىققىتىنى بەك تارتمايدىغان ئادەتي
ۋەقەلىك دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغان.

ئەسەرنى ئوقۇپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يېرىمىغچە كېچىگەن
بۇ ھەيۋەتلىك قوزغىلاڭ مەنزىرىسىنى زادى ھېس قىلالمايمىز،
ئەمما ئەسلى مەن ئوقۇغان رومانداا بۇ ئاممىلار تولۇق ئىدى.
ئەسەرنىڭ سۈژېتىلا ئادەمنىڭ يۈرەك تارىنى چېكەتتى.

بىزدە ئەسەر يېزىش ھوقۇقى بولغانكەن، يازماسلىق ھوقۇ-
قىمۇ بار بولغان بولىدۇ. ئېلان قىلدۇرۇش ھوقۇقى بولغانكەن،
ئېلان قىلدۇرماسلىق ھوقۇقىمۇ بولىدۇ. بەزى يازغۇچىلار ئە-
سەرلىرىنى ئېلان قىلمىغىنىغا قارىغاندا چالا بولسىمۇ ئېلان قىلد-
نىپ قالغىنى ياخشى ئىش دەپ قارايدۇ. دەل مانا مۇشۇ قاراش
ئۆزىمىزنىڭ پاجىئەسىنى پەيدا قىلغان. ئەگسە خالىغانچە ئېگىلد-
دىغان قەدىمىز بىزنى خالىغانچە ئېگىپ ئويناپدىغان ئاممىباب
ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرۇپ قويغان. ناۋادا بىزدە ئېگىلىشتىمۇ چەك
بولغان بولسا، چەكتىن ئاشقاندا سۇنۇپ كېتەلىگەن بولساق،
ئويۇنچۇقلۇق قىسمەتتىن مەلۇم دەرىجىدە قۇتۇلۇپ قالالايتتۇق.
نەشرىياتقا ئەسەر كېرەك. بىز ئەسەر يازمىساق ئۇلار نېمىنى

بىسىپ چىقىرىدۇ؟ ئەلۋەتتە، بەزىلەر بىز قىلمىغان بىلەن يەنە بىرسى قىلسا قانداق قىلىمىز؟ دەپ سورىشى مۇمكىن. جاۋاب ناھايىتى ئاددىي. بىزدە پىچاقنى ئاۋۇال ئۆزۈڭگە سال، ئاغرىمىسا باشقىلارغا سال، دېگەن ھېكمەت بار. ھەممىزدە ئۆزىمىزگە خاس بولغان قىممەت ۋە چەك ئۆلچىمى بولسىلا، باشقىلارنىڭ نېمە قىلىپ يۈرۈشى بىلەن كارىمىز بولمىسا، مەسىلە ئوڭايلا ھەل بولىدۇ. ھەممە ئادەم ئۆز قىممەت قارىشى بويىچە چەكلەنگەن. دىن كېيىن ساماۋى بىلەن دان، توخۇ بىلەن ئۆردەك، قوي بىلەن ئۆچكە ئۆزلۈكىدىن ئايرىلىدۇ. بۇغداينىڭ ساماۋى ئارىسىدا بىر-دەملىك كۆمۈلۈپ قالغانلىقى بۇغداينىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈۋەتمەيدۇ. ساماۋى ھامان ساماۋى، بۇغداي ھامان بۇغدايدۇر. ئەسىرى كېيىپ تاشلانغان يازغۇچىلارغا دەيدىغىنىم: ناۋادا بىز ناھايىتى كەسكىن بولۇپ، كېيىپ تاشلاشتىن ئېلان قىلماسلىقىنى ئەلا بىلسەكچۇ؟ بۇ ھالىتىمىز نەشرىياتنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىشقا مەلۇم دەرىجىدە تۈرتكە بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى شارائىتى ئۇلارنى ئەنە شۇنداق ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلماي قالمايدۇ.

بىزدە كۆيگەن يامانمۇ كۆنگەنمۇ؟ دېگەن ھېكمەتلىك گەپ بار. كىشىلەر ھامان بۇ سوئالغا «كۆنۈپ قالغان يامان» دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ. ھازىر ھەممە ئادەم كىيىمكىشەك ئادەتلەنگەن. ناۋادا بىر كۈنى ھەممەيلەن تولۇق يالىڭاچلىنىپ كوچىغا چىقسىچۇ؟ بىز يەنە بۇ رېئاللىقنى ئامالسىز قوبۇل قىلىمىز، ھەتتا ئۇنىڭغا كۆنۈپ قالىمىز. ناۋادا بىرەيلەن يالىڭاچ چىقىپ قالسىچۇ؟ يا سارايمىز، يا بولمىسا ئۇنىڭغا ئۆزگە كۆزدە ھەيران قىلىق بىلەن قاراپ قالىمىز. «ئۆچكىنىڭ قوڭى كۈندە ئۇچۇق تۇرسا ھېچ گەپ يوق، قوينىڭ بىر كۈن ئېچىلىپ قالسا ۋەيران، ۋەيت» دېگەن ھېكمەت بۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، بىز بەزى كۆنۈپ قالغان قاراشلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن دادىللىق بىلەن بۆسۈپ چىقىشىمىز كېرەك. بەلكىم تۇنجى قېتىملىق بۆسۈپ

چىقىش نۇرغۇن كىشىنى ئەجەبلەندۈرۈشى مۇمكىن. ئەمما، ئىكىكىنچى - ئۇچىنچى قېتىم ئۇلار بۇنداق ھالەتكە ئادەتلىنىپ قالىدۇ. ھەتتا ھەيران قالماسلىقىمۇ مۇمكىن.

خۇلاسە سۈپىتىدە ئېيتىپ ئۆتىدىغىنىم، بىر رومانىنى پۈتۈپ ئايلاندۇرۇش جەريانى مەندە قوزغىغان تەسىرات شۇنچىلىك. ئاخىرىدا قىستۇرۇپ قويىدىغىنىم، «ئېگەرلىك ئات» دېگەن بۇ «بۇقا» پىچىۋېتىلىپ، «بۇقا» لىق قىممىتىنى يوقاتقان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆكۈزلۈك قىممەتكە ئىگە. بىر ئۇلۇغ شەھەر ۋەيران بولسىمۇ خارابىسى قالغاندەك رومانىنىڭ پۈتۈپ ئايلانغان قىسمى يەنىلا بىر قېتىم كۆرۈپ قويۇشقا ئەرزىيدۇ.

مائارىپ ئېڭى ۋە تەرەققىيات

1

دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ سەۋىبىسى ھەققىدە سۆز ئاچقىنىمىزدا، تەرەققىياتنىڭ سەۋىبە-سىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدە-غان ياكى تەرەققىياتنىڭ سەۋىبىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بىر ئامىل مائارىپ كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. تەرەققىياتنىڭ تومۇرلىرى-غا سىڭىپ كەتكەن بىر قانۇنىيەتنى بايقايمىز. قايسى مىللەتنىڭ مائارىپ ئېڭى ئەڭ يۇقىرى، مائارىپ تەپەككۇرى ئەڭ سەر خىل بولسا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا ئېرىشكەن نەتىجىسى ئەڭ يۇقىرى، مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن سەۋىبىسى ئەڭ تەرەققىي قىلغان بولىدۇ. مائارىپ ئېڭى تۆۋەن مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات سەۋىبىسىمۇ تۆۋەن بولىدۇ.

ھازىر دۇنيادا كۇچلۇكلۇكنىڭ ھەر خىل بەلگىلىرى ئوتتۇ-رىغا قويۇلدى. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىغا قەدەر بىر ئەلنىڭ كۇچلۇكلۇكى ھەربىي قۇۋۋەتنىڭ ئارتۇقچىلىقىدا ئىپادە-لىنەتتى. 1991 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەرب بىلەن ئېلىپ بارغان ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى كەلتۈرۈپ چىقار-غان ئىقتىسادىي بېسىم تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇپ پارچىلىنىشى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ ئەركىن ھەربىي تەرەق-قىيات ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغان گېرمانىيە ۋە ياپونىيىنىڭ 1990 - يىللاردا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى يۇكسەكلىك تۈپەي-لىدىن دۇنيادىكى ئەڭ كۇچلۇك دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتۈپ قېلىشى

كۇچلۇكلۇكىنىڭ يېڭى دەۋرى ـــ ئىقتىسادىي كۈچ دەۋرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بەردى. ھەربىي كۈچ ئاستا ـ ئاستا ئىقتىسادىي كۈچكە ئورۇن بوشاتتى.

تاغنىڭ كەينىدە تاغ بار دېگەندەك، كۈچلۈكلۈكنىڭ بۇ بەلـگىلىرىنىڭ كەينىدە ئۇنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىپ تۇرىدىغان بىر ئامىل بار. ئۇ بولسىمۇ مائارىپ.

1999 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى بېيجىڭدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك مائارىپ خىزمىتى يىغىنىدا يولداش جياڭ زېمىن مۇنداق دېدى: «ھازىر دۇنيادا ئۇنۇمۇبرسال دۆلەت كۈچى جەھەتـتىكى رىقابەت بارغانسېرى ئىقتىسادىي كۈچ، دۆلەت مۇداپىئە كۈچى ۋە مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى جەھەتتىكى رىقابەتتە ئىپادىلىنىۋاتىدۇ، مەيلى قايسى كۈچنى كۈچەيتىش جەھەتتىن ئېيتايلى، مائارىپ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ».

پېتىر I دەۋرىگە قەدەر قاششاقلىقتا ياشاۋاتقان رۇسىيە پېـتىر I نىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن ئويغاندى ۋە دۇنيادىكى كۈچـلۈك ئەللەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. مائارىپنىڭ مىللىي تەرەققىياتتىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى تونۇپ يەتكەن پېتىر I ئۆز ئىسلاھاتىنىڭ يادروسىنى مائارىپ ئىسلاھاتى ئۈستىگە قويۇپ، يېڭىچە ئوچۇق شەكىلدىكى مائارىپ ئورگانلىرى ـــ ئالىي مەكـتەپلەرنى قۇردى. مائارىپ ئارقىلىق خەلقنىڭ تەپەككۇرىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، باشقا ئىسلاھات تۈرلىرىنى كۈچلۈك ئىلمىي ۋە مەنىۋى ئاساسقا ئىگە قىلدى. شۇنداق قىلىپ پېتىر I ئىسلاھاتى رۇسىيە تارىخىدا بۇرۇلۇش نۇقتىسى ياساپ، رۇسىيەنى ئىلگىرىكى ئاجىز، قاششاق دۆلەت ئورنىدىن كۈچلۈك، ئىلغار، كېڭەيمىچىلىك خاراكتېرىگە ئىگە دۆلەتكە ئايلاندۇردى. 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، رۇسىيە دۇنيادىكى يەر ـ زېمىنى ئەڭ چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى. گەرچە سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، رۇسىيە ھازىرمۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ

دۆلەت.

مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىگە قەدەر ياپونىيە شەرقىي ئاسىيادىكى تەرەققىي تاپمىغان فېئودالىق ئاراڭ دۆلىتى ئىدى. دۆلەتنىڭ مائارىپ ئېڭى ۋە قۇرۇلمىسى جۇڭگونىڭ مائارىپ ئېڭى ۋە قۇرۇلمىسىدىن جىق پەرق قىلمايتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ياپونىيە ـ ئامېرىكا توقۇنۇشى ياپونىيىلىكلەرنىڭ شېرىن چۈشىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ ئېڭىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىك تۈيغۇسى بىردىن يوقالدى. ئامېرىكا دېڭىز فلوتىنىڭ توپ ـ زەمبىرەكلىرىنىڭ ھەيۋىسى پۈتۈن ياپونىيە زېمىنىدا تەۋرىنىش پەيدا قىلدى. ياپونىيە دەرھال مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنى باشلىدى. ئۇلارنىڭ يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ يادروسىمۇ مائارىپ قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتا ئىپادىلەندى. ياپونىيىلىكلەر ئىنتايىن ئاكتىپ ھالدا غەربنىڭ ئىلغار مائارىپ ئىدىيىسى ۋە قۇرۇلمىسىنى قوبۇل قىلدى. مائارىپ ئىسلاھاتى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بۇ خىل ئىلغار يۇزلىنىش ياپونىيىلىكلەرنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچقا ئايلاندى. مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ ئۇنۇمى ئاردىدن 50 يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا روشەن ھالدا كۆرۈلدى. ياپونىيە بىر سەكرەپلا دۇنياديكى كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتتى. 1905 ـ يىلى رۇسىيە بىلەن سىبىرىيىدە تەسىر دائىرە تالىشىپ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا رۇسىيىنى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، دۇنيانى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. پۈتۈن دۇنيا ياپونىيىنى قايتىدىن تونۇشقا مەجبۇر بولدى. بىر چاغلاردا ئۆز مەدەنىيىتى ئارقىلىق ياپونىيىنى بويسۇندۇرغان جۇڭگومۇ ياپونىيىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. پۈتۈن جۇڭگودا شەرقىي ئوكيان ـــ ياپونىيىگە بېرىپ ئەقىل ئەگگۈشتىرى ئىزدەش قىزغىنلىقى قوزغالدى. جۇڭگونىڭ ئىلغار زىيالىيلىرى ياپونىيە بىلەن ئۆز دۆلـ

تىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ياپونىيىگە قاراپ ئاقتى. مانا ھا-
زىر ياپونىيە دۇنيا بويىچە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى دەرىجىدىن
تاشقىرى چوڭ دۆلەت.

ياپونىيىدىن ئىبارەت تەبىئىي بايلىقى كەمچىل، يېرى تاغ-
لىق، ئاھالىسى كۆپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئەڭ زور
بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بۇ دۆلەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدە-
كى سىر نەدە؟ مائارىپتا، مائارىپ ياپونىيىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ
ئۇلى، مائارىپ ئارقىلىق خەلقنىڭ مېڭىسىدىكى كۆمۈلۈپ ياتقان
غايەت زور ئېنېرگىيە ئەقىل بايلىقىنى زور كۈچ بىلەن قېزىش
ياپونىيىلىكلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى ئەڭگۈشتەر.

دۇنيانىڭ يەنە بىر چوڭ مۆجىزىسى ئىسرائىلىيە، ئىككى
مىڭ يىل ئىلگىرى دۇنيا خەرىتىسىدىن مەجبۇرىي ئۆچۈرۈپ
تاشلانغان، خەلقى پۈتۈن دۇنياغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەت-
كەن بىر دۆلەتنىڭ بۈگۈنكى كۈندە قايتىدىن ئۆز خەلقى تەرىپە-
دىن بەرپا قىلىنىشى، دۇنيادىكى ھەر خىل ئىرق، ھەر خىل
مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن يەھۇدىيلارنىڭ ۋەتىنىگە قايتىدىن
جەم بولۇپ ئۆلگەن تىلىنى تىرىلدۈرۈشى، 1948 ـ يىلى قۇرۇل-
غاندىن بۇيان بۈگۈنگىچە تۆت ئەتراپى دۈشمەن دۆلەتلەر بىلەن
قورشالغان تۇرۇپ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپلا قالماي، دۇنيادىكى
زېمىنى ئەڭ كىچىك دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىشى
مۆجىزە ئەمەسمۇ؟ ئىسرائىلىيىنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن بەش مىل-
يون، زېمىنى شىنجاڭدىكى ئەڭ كىچىك ناھىيىلەرنىڭ زېمىنى-
دىنمۇ كىچىكرەك. يەھۇدىيلارنىڭ مائارىپىدىكى غايەت زور مەنە-
ۋى تىندۇرما، ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ مائارىپ قۇرۇلمىسىدىكى
ھەرقانداق ئىلغار مائارىپ ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلالايدىغان ئوچۇق
خاراكتېر ۋە مۇكەممەللىك، مائارىپ ئېڭىدىكى ئىلغارلىق دەل
مۇشۇ مۆجىزىلەرنىڭ ئاچقۇچى. ئىسرائىلىيە ھازىر دۇنيا بويىچە
ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىنىڭ پۈتۈن نوپۇستا ئىگىلەيدىغان

نسبىتى ئەڭ يۇقىرى دۆلەت. ئىسرائىلىيە يەنە گېزىت ـ ژۇر-
نال ۋە كىتاب ئىستېمالىدا دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.
مائارىپ ھازىر پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان
كۈچلۈكلۈككە ئېرىشىشنىڭ بىردىنبىر يولى. شۇڭا، ھەرقايسى
ئەللەردىكى ئىسلاھات ئەڭ ئاۋۋال مائارىپ ئىسلاھاتىدىن باشلىنـ
دۇ. باشقا ئىسلاھاتلار مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئاساس قىلىپ ئاندىن
مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىدۇ.

2

دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل ۋە مىللەتلەرنىڭ مائارىپ تارىخىنى
تەكشۈرۈپ كۆرسەك، ئىنتايىن قىزىقارلىق يەكۈنلەرگە ئېرىشەـ
لەيمىز. شۇنداقلا تەرەققىياتنىڭ بىر ئىچكى قانۇنىيىتىنى بايقايـ
مىز:
ئەڭ ئىلغار مائارىپ ئىدىيىسى مىللەتنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى
تەرىپىدىن بايقىلىپ سىستېمىلاشتۇرۇلىدۇ. مۇتەپەككۇرلار مىلـ
لىي تەپەككۇر قۇرۇلمىسى ۋە مائارىپ نىشانىنى بەلگىلەپ چىقـ
دۇ. بۇ خىل مائارىپ قۇرۇلمىسى مائارىپ ئېڭى دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈلۈپ يولغا قويۇلىدۇ. مىللىي قاششاقلىق بۇ خىل قانۇنىي
كۆچكە ئىگە مائارىپ ھەرىكىتى ئارقىلىق مىللەت ئەزالىرىنىڭ
كاللىسىدا يېڭىلىنىش پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل يېڭىلىنىش ئىسلا-
ھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ ۋە ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ.
كونكرېت مائارىپ ئورگىنى مەكتەپتۇر. مەكتەپلەر مائارىـ
پىنىڭ ئومۇملىشىش دەرىجىسىدىن بىر مىللەتنىڭ تەرەققىيات
دەرىجىسىگە ھۆكۈم قىلالايمىز. بىر مىللەت نوپۇسىدا باشلانغۇچ
مەكتەپ مائارىپى بىلەن قورالالانغانلارنىڭ سانى كۆپ نىسبەتنى
ئىگىلىسە، شۇ مىللەتنىڭ ساپاسى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى
سەۋىيىسىدە تۇرغان بولىدۇ. نوپۇس سانىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا

مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ سانى كۆپ نىسبەتنى ئىگىلىسە، شۇ مىللەتنىڭ سەۋىيىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىدە بولغان بولىدۇ. نوپۇس سانىدا ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ سانى سالماق ئورۇننى ئىگىلىسە، بۇ مىللەتنىڭ ساپاسى ئالىي مەكتەپ ساپاسىغا يېقىنلاشقان بولىدۇ.

بىز بۇ قانۇنىيەتنى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ ئېيتساق، بىر مىللەت نوپۇسىدا دېھقانلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى يۇقىرى بولسا، مىللەتنىڭ خاراكتېرىدە روشەن دېھقان خاراكتېرى ئەكس ئېتىدۇ. ناۋادا مىللەتنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدا زىيالىيىنىڭ سالمىقى ئېغىر ۋە سانى كۆپ بولسا، مىللەتنىڭ خاراكتېرى زىيالىيلىق خاراكتېر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بولىدۇ. يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرسەك، بۇ ساپا يەنە دېھقانلارنىڭ ئومۇمىي ساپاسى ۋە زىيالىيلارنىڭ ئومۇمىي ساپاسىغمۇ بېرىپ تاقىلىدۇ.

گېزىت ـ ژۇرناللاردا پات ـ پات ئۇچراپ تۇرىدىغان، دۆلەت رەھبەرلىرى ۋە ستاتىستىكا خادىملىرى كۆپ تەكىتلەيدىغان ھەر 1000 ئادەم ئىچىدىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ توغرا كېلىش نىسبىتى دەل مۇشۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ستاتىستىكا قىلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، بۇ نىسبەتنى باشقا نۇقتىدىن، يەنى ھەر 1000 ئادەم ئىچىدىكى ئالىملارنىڭ، پەيلاسوپلارنىڭ توغرا كېلىش نۇقتىسىدىن ئۆلچىسەك، مىللەتنىڭ خاراكتېرىگە، ساپاسىغا تېخىمۇ ئېنىق ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ.

بىز يۇقىرىقى ئۆلچەملەر بىلەن مىللىتىمىزنىڭ مائارىپ ساپاسىغا ھۆكۈم قىلساق، مىللىي ساپايىمىزغا دەرھال باھا بېرەلەيمىز. ئەھۋالدىن قارىغاندا مىللىتىمىزدە توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى ئومۇملىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ. خەلقىمىز ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى بىلەن قوراللانغانلارنىڭ سانى ئەڭ يۇقىرى نىسبەتتە. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

بىلەن قوراللانغانلارنىڭ نىسبىتى سەل تۆۋەن. شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، مىللىتىمىزنىڭ مائارىپ سەۋىيىسى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى سەۋىيىسىدە، خەلقىمىزنىڭ ساپاسىمۇ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىنىڭ ساپاسى بىلەن ئوخشاش ياكى ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەك. چۈنكى، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىمىزنىڭ قۇرۇلمىسى، ئۇنىڭدا ئىشلەۋاتقان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسى، دەرسلىكلىرىمىزنىڭ تۈزۈلۈش سەۋىيىسى ۋە ئىلمىيلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر بىزنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىمىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مىللىتىمىزنىڭ نوپۇسى قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا 90% ئادىمىمىز دېھقان. شۇڭا، مىللىتىمىزنىڭ خاراكتېرىدە دېھقانچىلىق خاراكتېرى ئەڭ ئۇستۇن.

3

مائارىپنىڭ مەقسىتىنى بىر ئەل ياكى مىللەتنى كۆچلۈك-لۈككە ئېلىپ بېرىش نۇقتىسىدىن يۆتكەپ بىر شەخسنىڭ ھاياتىغا كۆچۈرۈپ كۆرسەك، مائارىپتىن ئىبارەت ئابستراكت ئۇقۇم كۆز ئالدىمىزدا تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ.

مائارىپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەقسىتى بىر ئادەمنى تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ، ئۇنى ئەڭ ياخشى ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ياكى شۇ ئىمكانىيەتلەرگە يېتىشىنىڭ يولىغا باشلاش.

ئادەمنىڭ ياشاش مەقسىتى ئوخشاش بولمايدۇ. كىشىلەرنىڭ مائارىپتىن ئىبارەت قورال خەزىنىسىدىن ياشاش ئۈچۈن ئالىدىغان قوراللىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مائارىپ ھەرقىمنى ئېھتىياجى ماس قوراللار بىلەن تەمىنلەش جەريانىدۇر. لېكىن، مائارىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ياخشى بېكىتىلمەسلىكى، مائارىپ ئىدىيىسىنىڭ ئېنىق، مۇكەممەل بولماسلىقى بۇ قوراللارنىڭ ساپاسىغا تەسىر

كۆرستىدۇ. قىسقىسى، مائارىپنىڭ بىر ئەلنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن كۆرە بىر ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقىدا ئويناىدىغان رولى ئۇستۇن ۋە ناھايىتى مۇھىم بولىدۇ.

يېڭى ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇپ مائارىپنىڭ ساپاسى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ ساپاسىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىش. خەلقىمىزنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى تەپەككۇر قۇرۇلمىسى ئۇچۇن ئېيتقاندا، سېلىشتۇرۇشىمىز قانچە كونكرېت، قانچە ئاددىي ـ ساددا بولسا، خەلقىمىز شۇنچە ئوڭاي ھەزىم قىلالايدۇ.

ھازىر مائارىپىمىزنىڭ كۆلىمىگە نەزەر سالساق، مائارىپىمىز مائارىپ تارىخىمىزدىكى ھەرقانداق بىر چاغدىكى كۆلەمدىكىدىن ئارتۇق كۆلەمگە ئىگە بولدى. مائارىپنى كۆچكە ئىگە قىلغان مۇنتىزىملىق تولۇق ئەمەلگە ئېشىپ، مۇنتىزىم مائارىپ ۋاستىلىرى ئەڭ چەت جايلارغا قەدەر ئومۇملاشتى. بولۇپمۇ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى خەلقىمىز ئىچىگە تولۇق دېگۈدەك ئومۇملاشتى. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى ۋە ئالىي مائارىپ كىچىكلىكتىن چوڭىيىپ كۆزگە چېلىققۇدەك ھالغا كەلدى. زامانىۋى پەن دوكتور ۋە ئاسپىرانتلىرى مەيدانغا كەلدى. مائارىپتىكى نۇرغۇن تۇنجىلار، يەنى تۇنجى دوكتور ئاشتى، تۇنجى دوكتور ئاكادېمىك دېگەنلەر پەيدا بولدى. مائارىپنىڭ خەلقىمىز ئىچىدىكى ئۇنۇمى مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈلدى، لېكىن مائارىپنىڭ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا پەيدا قىلغان ئۆزگىرىشلىرىنى ئومۇمىي نۇقتىدىن تۇرۇپ كۆزىتىسەك، مائارىپ تەپەككۇرىمىزدا مەلۇم نۇقسانلارنىڭ بارلىقى ئاشكارىلىنىپ قالدى.

1. خەلقىمىزنىڭ مائارىپ ئېڭى

تارىخقا نەزەر تاشلىساق، خەلقىمىز تارىخىنىڭ نۇرغۇن بۆلەكلىرىدە مائارىپ ئېڭى ئىنتايىن يۇقىرى بىر خەلق سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن. ئاتاقلىق ئالىم، مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ

خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە مائارىپ ئىدىيىمىزدىن ئۇچۇر بەرگەن ۋە شۇ چاغدىكى مائارىپ ئېڭىمىزدىكى يۇكسەكلىكنى ئاشكارا قىلغان. ئەمما، ھازىرقى مائارىپ ئېڭىمىزغا نەزەر تاشلىساق، ئىختىيارسىز ئۇھ تارتىپ قالىمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قىسمىنى تەشكىل قىلغان جەنۇبتىكى مائارىپ ئېڭى، خەلقنىڭ مائارىپتىن قېچىشى، بالىلىرىنى ئوقۇشقا بەرمەسلىكى بۇنىڭ مىسالى. خوتەننىڭ مەلۇم ناھىيە مەلۇم يېزىسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بالا يىغقىلى بارغاندا، غەزەپلەنگەن ئاتا خامان سورۇيدىغان پولات ئارىنى بالىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىسىنىڭ قورسىقىغا تېقىۋەتكەن، يەنە مەلۇم يېزىدا دېھقانلار بالا قىچقارغىلى كەلگەن ئوقۇتقۇچىلارنى ئىتقا تالاتقان.

قىسقىسى، خەلقنىڭ بولۇپمۇ خەلقىمىزنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ روھىدا مائارىپتىن قېچىش، مائارىپتىن قېيداش ئېڭى باش كۆتۈرۈپ، مائارىپ تەرەققىياتىغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدىغان روھىي ئامىلغا ئايلىنىپ قالغان.

بۇ خىل روھىي ھالەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلساق، مىللىتىمىزنىڭ ئانىلىرى بولغان قىزلارنى مەكتەپكە بەرمەسلىك، قىزلارنىڭ تەربىيىسى ئۈچۈن مەبلەغ سالماسلىق ئەھۋاللىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت. بىر بالىنىڭ ھاياتىدا بىرىنچى تەربىيىنى ئانا بېرىدۇ. ئاننىنىڭ ساپاسى بالىنىڭ ساپاسىغا، ئائىلە ساپاسىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئايال كىشىنىڭ ئائىلىدىكى رولىغا ئەجدادلىرىمىز توغرا باھا بېرىپ «ئەرنى ئەر قىلغانمۇ خوتۇن، يەر قىلغانمۇ خوتۇن» دەپ يەكۈنلىگەن. مىللەت ياكى ۋەتەن بىر ئائىلە. بۇ ئائىلىدە ئاياللار يەنە ھەل قىلغۇچ ئورۇندا، ئاياللىرىمىزنىڭ ساپاسى ۋەتىنىمىزنىڭ ئەر ياكى يەر بولۇشىنىڭ ئاچقۇچى. چۈنكى، ئەرمۇ بىر سىمۋول، يەرمۇ بىر سىمۋول. بىرى يۇكسەكلىك، يەنە بىرى... ئاياللىرىمىزنىڭ تەربىيىسى ھەققىدە

مۇتەپەككۇرلىرىمىز قەدىمدىن بۇيان نۇرغۇن ئەقلىيلەرنى قالدۇرغان. نۇرغۇن ئىسپاتلارنى، زۇكۇنلارنى كۆرسەتكەن. ھەتتا 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر مائارىپچى، ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامۇ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاياللارنىڭ ئورنى ۋە ئاياللارنى تەربىيىلەشنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە توختالغان، لېكىن خەلقىمىز ئىچىدە ھازىر ئاياللارنىڭ تەربىيىسىگە ئېتىبار بەرمەسلىك ئەھۋالى ھەقىقەتەن ئېغىر. ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر ئىچىدە نىسبىتى خېلى تۆۋەن. قىسقىسى، مائارىپتىن قېچىش، مائارىپنى كەمسىتىش روھى خەلقىمىزنىڭ روھىدا بىر ۋاباغا ئوخشاش ئورۇن ئىگىلەپ تۇرۇۋاتىدۇ.

بۇ مەسىلەرگە ماتېرىيالىستىك نۇقتىدىن قارىساق، خەلقىمىزدە بۇ خىل مائارىپتىن قېيىداش پىسخىكىسىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىدا سەۋەب يوق ئەمەس. ئەڭ چوڭ سەۋەب مائارىپىمىز ئۆزىدىكى ئاجىزلىقلار تۈپەيلىدىن مائارىپنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئاچىدىغان سېھىرلىك قورالىنى خەلقكە بېرەلمەيۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۆز مائارىپىدىن بۇ خىل ئامىلنى ئىزدەپ تاپالماي ئۇمىدسىزلەندى. مەسىلەن، مائارىپىمىزدا تولۇق ئوتتۇرىغىچە ئوقۇشنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈش بولۇپ كەلگىلى ئۇزاق بولدى. لېكىن، ئالىي مەكتەپكە ئۆتەلەيدىغانلارنىڭ نىسبىتىنىڭ ئازلىقى تۈپەيلىدىن، خەلقنىڭ قەلبىدە بىر خىل گۇمانسىراش پەيدا بولدى. ھەقىقەتەن تولۇق ئوتتۇرىغىچە ئوقۇغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالىي مەكتەپكە ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، ئالىي مەكتەپكە ئۆتەلمىگەنلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى سۆرەلمىلىك، ئاق نانچىلىق، ئېتىقادسىزلىق، ئۇلاردىكى ھاياتىي كۈچنىڭ چۈشكۈن ۋە ئاجىزلىقى جەمئىيەتتىكى ئومۇمىيۈزلۈك مەسىلە بولۇپ قالدى. خەلق ئۆزىدىكى ئەنئەنىۋى مائارىپ ئۇسۇللىرى ياكى ئامىللىرى بىلەن مۇنتىزىم مائارىپنى، قانۇنىي كۈچكە ئىگە مائارىپنى سېلىشتۇرۇپ كۆردى. مەسىلەن،

بىر دېھقان ئوغلىنى يەتتە ياشقا كىرگەندە بىر موزدۇزغا شاگىرت-لىققا بەرسە تولۇق ئوتتۇرىدا ئوقۇش يېشى بويىچە 11 يىل موز-دۇزلۇق ئۆگىنىپ چىقسا، ھەرقانچە دۆت بولسىمۇ ھەرقانداق ئاياغنى تىكەلەيدىغان، لايىھىلىيەيدىغان ئۇستىغا ئايلىنىپ چىقا-لايدۇ. لېكىن، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن بالىچۇ؟ خەلقىمىز بۇ خىل سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مائارىپتىكى مەلۇم خۇسۇسىيەتنى بايقاپ قالغان. ئۇلار دېھقانلىق تەپەككۇرى بويىچە پايدا - زىيانىنى ھېسابلاپ كۆرۈپ، مائارىپىمىزدىن گۇمانلىنىشقا باشلىغان.

يېقىندا جەنۇبتىن كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، مەلۇم بىر ئائىلە باشلىقى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئۆيىگە يېنىپ كەلگەن ئوغلىدىن ئىمتىھان ئېلىپ كۆرگەن. ئىمتىھا-نىمىز مەزمۇنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىكى دەرسلىكلەرگە مۇ-ناسىۋەتلىك بىلىملەر بولغان. نەتىجىدە ئائىلە باشلىقى بالىسىنىڭ ئۆگىنىش ئەھۋالىدىن رازى بولمىغان. ئاخىرىدا مەكتەپ ئۇستا-دىن ئەرز قىلىپ بالىسىنىڭ توققۇز يىللىق ۋاقتىنى ۋە ئۆزىنىڭ توققۇز يىل جەريانىدا سەرپ قىلغان ئەجرىنى تۆلىتىۋالماقچى بولغان. مەيلى بۇ ئىش راست ياكى يالغان بولسۇن، خەۋەرنىڭ تارقالغىنىدىن قارىغاندا، خەلقىمىز مائارىپ ھەققىدە ئويلىنىشقا، مائارىپنىڭ جاۋابكارلىق ھوقۇقىنى سۈرۈشتۈرۈشكە باشلىغان.

خەلقىمىزنىڭ مائارىپ ئېڭىنى ئويغىتىپ، مائارىپنىڭ ئىج-تىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئاچقۇچى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقە-قەتنى خەلقكە تونۇتۇش، خەلقىمىز ئارىسىدا مائارىپقا بولغان مۇھەببەت دولقۇنىنى قوزغاش، مائارىپتىكى ئەڭ ئەمەلىي مەسە-لىلەرگە جاۋاب بېرىش نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي تەقەززا-سى.

2. مىللىي مائارىپ قۇرۇلمىسى

ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تەپەككۇر شەكلى ۋە شۇ

خىل تەپەككۇر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت يولى بولـ
دۇ. مائارىپىمۇ شۇ خىل تەپەككۇرنىڭ ئىنكاسى. رايونىمىزنىڭ
مائارىپ قۇرۇلمىسى بىلەن خەلقىمىزنىڭ تەپەككۇر قۇرۇلمىسىنى
سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇرغۇن مەسىلىلەر، پەرقلەر مەۋجۇت.

بىرىنچى، دەرسلىك قۇرۇلمىسى. دەرسلىك قۇرۇلمىسىدىن
قارىغاندا، كۆپىنچە دەرسلىكلەر تەرجىمە قىلىپ تۈزۈلگەن دەرسـ
لىكلەردىن ئىبارەت. خەنزۇ مائارىپ قۇرۇلمىسىدىكى بىرلىكـ
لەرنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىش مائارىپىمىزدا قوللىنىپ
كېلىنىۋاتقان ئاساسلىق يول. ھەتتا ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىمىزـ
نىڭ تۈزۈلۈشىمۇ خەنزۇچە دەرسلىكلەرنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئۇلگە
قىلماقتا. خەنزۇ مىللىتى قەدىمىي مەدەنىيەتكە، ئۆزگىچە مائاـ
رىپ ئەندىزىسىگە ئىگە خەلق. ئۇيغۇر خەلقىمۇ ھەم شۇنداق،
ئىككى خەلقنىڭ مائارىپ تەپەككۇرىدا مەلۇم پەرقلەر مەۋجۇت.
باشقا دەرسلىكلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، ئەدەبىيات دەرسلىكىنى ئالـ
ساق، بۇ دەرس مىللىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىـ
لىپ تۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى. 1950 ـ يىللاردىكى ئەدەبىيات
دەرسلىكلىرىگە ئوخشاش كلاسسىك تېكىستلەر بىلەن ھازىرقى
زامان تېكىستلىرىنىڭ ئورنى مۇۋاپىق تەڭشىلىپ تۇرۇشى كېـ
رەك. بۇنداق قىلغاندا كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزنىڭ تىلى بىلەن
ھازىرقى ئەسەرلىرىمىزنىڭ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى مۇـ
قىم ساقلاپ قالغىلى، كلاسسىك ئەسەرلەردىكى يېڭى سۆز ياساش
ئىقتىدارى كۈچلۈك تىل ئىبارىمىنتلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، ھازىرـ
قى تىل ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغىلى بولاتتى. ئەپسۇس، تېـ
كىستلەردە كلاسسىك ئەدەبىيات ئامىللىرىنىڭ بارغانسېرى ئاز
قېلىشى ھازىرقى تىلىمىز بىلەن كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزنىڭ
تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى يىراقلىتىۋەتتى. تىلىمىز كلاسـ
سىك تىلدىكى نۇرغۇن ئىلغار ئامىللاردىن ئايرىلىپ قالدى.

خەنزۇلارنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكىدە ئەڭ ئاۋۋال

ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەت تونۇش ياكى ساۋاتىنى چىقىرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاشمايدىغان يېرى- قىنىڭ مەنە بىلدۈرۈش ئىقتىدارى ئۇلارنىڭ دەرسلىك قوراللىرى- سىنىڭ بەلگىلىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلار تولۇق ئوتتۇرا- نى پۈتتۈرگۈچە ئوقۇغۇچىلارغا ئەڭ ئاساسلىق خەنزۇچە خەتلەرنى ئۆگىتىپ بولۇشى كېرەك. بۇ خەنزۇ تىلى ــ ئەدەبىيات دەرسـ لىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسىدىن بىرى. ئۇيغۇر تىلى بولسا خەنزۇ تىلىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدىغان ئايرىم تىل. بىزنىڭ يېزىقىمىز مەنە ئىپادىلىمەيدۇ. شۇڭا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىرىنچى سىنىپتىلا ساۋاتى چىقىپ بولىدۇ. ئەدەبىيات دەرسلىكىنىڭ ئۇ- نىڭدىن كېيىنكى ئىقتىدارى بالىلارنىڭ تىل ـ يېزىق تەپەككۇر قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.

مائارىپنىڭ مۇھىم بىر قانۇنىيىتى شۇكى، مائارىپ نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە. بۇ بىر خىل پەن. ئۇنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق تەرەققىي قىلىش يولى بار. مىللىي مائارىپ تېخىمۇ شۇنداق. بۇ بىر تۈتاش مائارىپ ئەندىزىسىدىن كۆرە ئۆزىنىڭ نىسپىي مۇستەقىل يولىغا موھتاج. ئامېرىكا مائارىپىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئامېرىكىدىكى 50 نەچچە شتاتنىڭ تۇنجى مائارىپ يولى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل. ھەرقايسى شتاتلار ئۆز ئەھۋالىغا ئاساسەن مائارىپ ئەندىزىسىنى بېكىتىدۇ. جۇڭگو كۆپ مىللەتلىك دۆلەت، شۇڭا جۇڭگودا مائارىپنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىق خۇسۇسىيىتىگە تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك ئىدى. ھەر- قايسى ئۆلكىلەر ئۆز ئالدىغا مائارىپ سىياسىتى تۈزەلمىسىمۇ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ ئۆزىنىڭ مائارىپ ئەندىزىسىنى بېكىتىشى كېرەك ئىدى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى گۇۋۇيۈەننىڭ 1999 ـ يىلى ئىيلان قىلغان مائارىپ ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ساپا مائا- رىپىنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدىكى قارارىنىڭ

11 ـ ماددىسىدا بۇ ھەقتە ئېنىق كۆرسەتمە بېرىلدى: «ئورگانلار-نى يەنمۇ قىسقارتىپ، تۆۋەنگە ھوقۇق بېرىپ، ئۆلكە دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئۆز رايونىنىڭ مائارىپىنى راۋاجلاندۇ-رۇش ـ باشقۇرۇش ھوقۇقى ۋە بىر تۇتاش پىلانلاش سالمىقىنى زورايتىپ، مائارىپنى شۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تە-رەققىياتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەك». 14 ـ ماددىدا يەنە مۇنداق دېيىلگەن: «دەرسلىك سىستېمىسى، قۇرۇلما، مەزمۇن-نى تەڭشەش ۋە ئىسلاھ قىلىش، يېڭى ئۇل مائارىپ دەرسلىك سىستېمىسى بەرپا قىلىش، دۆلەت دەرسلىكى، يەرلىك دەرسلىك ۋە مەكتەپ دەرسلىكىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش كېرەك».

ئىككىنچى، ئېتىقاد تەربىيىسى. دەرسلىكىمىزنىڭ قۇرۇل-مىسىدىن قارىغاندا، ئېتىقاد تەربىيىسىگە بېرىلگەن ئورۇن ئالا-ھىدە زور. لېكىن، ئەمەلىي ئۇنۇم ئىنتايىن كىچىك. تۇزۇلگەن ئىدىيىۋى ئەخلاق دەرسلىكلىرىدە سۆزلەنگەن ئەخلاق يولى مىللە-تىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق قاراشلىرى بىلەن مەھكەم كىرىشىپ كېتەلمىگەن. شۇ تۇپەيلىدىن، بۇ دەرسلىكنىڭ ئۇنۇمى ئانچە يۇقىرى بولماي كەلگەن. بىر دۆلەت ۋە مىللەتتىكى ئۇيۇشۇش كۈچىي شۇ مىللەتنىڭ ئەڭ زور ئۇنۇۋېرسال كۈچىدۇر. 1998 ـ يىلى دۆلىتىمىزدە تارىختا ئاز كۆرۈلگەن كەلكۇن ئاپىتى يۈز بەردى. لېكىن، دۆلىتىمىز خەلقى بۇ ئاپەتكە ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرۇپ زىيانىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئازايتتى. دۆلەت رەھبەرلىرى بۇ روھنى ئورتاق ئېتىقاد كۈچى نۇقتىسىدىن تەھ-لىل قىلىپ مەدھىيىلىدى ۋە بۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇيۇ-شۇش كۈچىنى ئىسپاتلىدى، دېدى.

4

خوتەن ناھىيىسىدىن چىققان دېھقان كارخانىچى كېرەم ئـ-

مىنىڭ خەلقكە مەكتەپ سېلىپ بېرىشىدىن باشلانغان شەخسىي كۇچلەرنىڭ دۆلەتنىڭ قىيىنچىلىقىنى يەڭگىللىتىپ مەكتەپ سېلىش قىزغىنلىقى شىنجاڭدا بىر دولقۇن قوزغىدى. نۇرغۇن كىشىلەر مەكتەپ سېلىپ پەرزەنتلىرىمىزنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. لېكىن ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، بۇ مەكتەپلەرنىڭ 90 پىرسەنتىگە يېقىنى باشلانغۇچ مەكتەپ، 10 پىرسەنتىگە يېقىنى ئوتتۇرا مەكتەپتۇر. بۇ ستاتىستىكىلاردىن مەلۇم نەرسىلەرنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. خەلقىمىز باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇشنى هاياتتىكى بىر تەخىرسىزلىك دەپ تونۇشقا باشلىغان.

ئەمما، بىر مىللەتنىڭ مائارىپ قۇرۇلمىسىدا ئەڭ هەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغىنى باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپلەر مائارىپى ئەمەس، ئالىي مەكتەپ مائارىپىدۇر. باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىسىز ئالىي مائارىپىنى تىلغا ئالغىلى بولمايدۇ. ئالدىنقىسى مائارىپىنىڭ ئۇلىنى قاتۇرغۇچى.

مىللىتىمىزنىڭ ئالىي مائارىپىغا بولغان تونۇشى سەل مۇجمەل. ئۇلار ئالىي مائارىپىنى ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن، ئالىي مائارىپىغا بولغان تونۇشى ئاجىز. دۆلىتىمىزنىڭ پىلانلىق ئىگىلىك دەۋرىدىكى مائارىپ تۈزۈلمىسىدە ئالىي مەكتەپ دەرۋازىسىدىن كىرىۋېلىش مەڭگۈلۈك «تۆمۇر تاۋاق» قا ئىگە بولۇۋېلىشنىڭ تۇپ يولى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، خەلقىمىز ئالىي مائارىپىنى «تۆمۇر تاۋاق» قا ئېرىشىشنىڭ ئەڭ ياخشى يولى سۈپىتىدە كۆرۈپ كەلگەن. ناهايىتى ئاز ئادەملەرلا ئالىي مائارىپىنىڭ مىللىي تەرەققىياتتىكى هەل قىلغۇچ رولىنى هېس قىلغان.

ئالىي مائارىپ مىللەتنىڭ ئالىملىرىنى، پەيلاسوپلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان بۆشۈك، ئالىي مەكتەپ مائارىپى ئادەملەرنى سەرخىللىق پەللىسىگە يېتەكلەپ، كۇچلۇك ئادەملىك دەرىجىسىگە يەتكۈزىدۇ. ئىلىمنىڭ يېڭى بەتلىرىنى ئاچىدۇ. خەلقئارادا

بىر دۆلەتنىڭ ئىلمىي سەۋىيىسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى-نىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

دېھقانچە تەپەككۇر بىلەن ئويلانساق، يۇز باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىغا قارىغاندا، بىر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىنىڭ سالمىقى ئېغىر، يۇز ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىغا قارىغاندا، بىر ئاسپىرانت، دوكتورنىڭ سالمىقى ئېغىر كېلىدۇ. خەلقىمىزنىڭ مائارىپىنى قوللاپ، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ئۈچۈن مەبلەغ سېلىشى بىر خىل قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان ئەھۋال، لېكىن ئۇلارنىڭ ئالىي مەكتەپلەر مائارىپى ئۈچۈن كۆڭۈل بۆلەلمەسلىكى، ئەڭ بولمىغاندا ئۆز ناملىرىدا ئوقۇش مۇكاپات فوندى تەسىس قىلالماسلىقى ئادەمنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ.

مەن مۇنداق بىر ھېسابنى چىقىرىپ كۆردۈم: بىر ئادەم بىر مىليون يۈەن خەجلەپ بىر باشلانغۇچ مەكتەپ سالدۇرسا، بىرەر كەنتنىڭ بالىلىرىنىڭ ئوقۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغىلى بولىدىكەن. يەنە بىر ئادەم بىر مىليون يۈەن خەجلەپ 10 ئادەمنى مائارىپى ئەڭ تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە ئاسپىرانتلىقتا، دوكتورلۇقتا ئوقۇتسا، ئۇلار پۈتۈن مىللەت خاراكتېرلىك رول ئويناىدىكەن. ھەل بولمىغان ئىلمىي مەسىلىلىرىمىزنى يېشىپ بېرىدىكەن. ناۋادا ئون نەچچە ئادەم بىرلىشىپ نەچچە مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئالىي مەكتەپ قۇرسىچۇ؟ ئۇ مەكتەپتىن مىللەتنىڭ ساپا ئامىلىغا ئاڭ زور تەسىر كۆرسىتىدىغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېتىشىپ چىقىدىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى ھازىر بىر ئالىي مائارىپ دەۋرىگە موھتاج. پەرزەنتلىرىمىز باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپ، ھەتتا ئوتتۇرا تېخنىكوم دەرىجىسىدە توختاپ قالمايدىغان دەۋرگە كەلگەندە، مەيلى شتات بولسۇن - بولمىسۇن، ئالىي مائارىپ بىردىنبىر تاللاش نىشانىمىز بولغاندا، ئاندىن تەپەككۇرىمىز دېھقانچە تەپەككۇردىن قۇتۇلۇپ ئالىي مەكتەپ دەرىجىسىدىكى تەپەككۇر يولىغا

قەدەم قويالايدۇ.

5

مەكتەپلىرىمىزدە دەرسلىكلەرنى ۋاراقلاپ باقسام، ھەمىشە بۇ كىتاب ئىلمىي ئەمەسمۇ نېمە؟ دېگەن سوئال كاللامغا كېلىپ قالىدۇ. لېكىن، كىتابلاردىكى نېۋتونىنىڭ قانۇنلىرىنى، تېئورىيە-ما، ئاكسىئوملارنى كۆرۈپ سوئالىمدىن دەرھاللا ۋاز كېچە-مەن. لېكىن، كۆپ ئۆتمەي بۇ سوئال يەنە كاللامدىن ئورۇن ئالىدۇ.

توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپنىڭ چېكى تولۇق ئوتتۇرىدا توختايدۇ. توققۇز يىل ئوقۇپ بولۇپ يۇقىرى ئۆرلەشنى خالىمە-غانلار دەل مۇشۇ پەللىدە كەينىگە يانىدۇ ۋە تىرىكچىلىك كوچە-سىغا قاراپ قەدەم ئالىدۇ. لېكىن، ئۇلار جەمئىيەتكە چىقىپ قاراپ بېقىپلا ئۆزلىرىدە ياشىغۇدەك ھېچقانداق قورالنىڭ يوقلۇ-قىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇلار توققۇز يىل ماتېماتىكا ئۆگەنگەن. لېكىن، توققۇز يىلدىن كېيىن قاراپ باقسا، ئۇلارغا ئەسقېتىۋات-قان نەرسە پەقەت تۆت ئەمەل ۋە پىرسەنت چىقىرىش. بەزى بالىلار تېخى بۇ مەسىلىلەرگىمۇ خام. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بىر ئۆينىڭ ھەجمى قانچە، بىر تۇپ ياغاچ قانچە كۇب دېگەن مەسىلە-لەرگە جاۋاب بېرەلمەيدۇ. ئۇلار خىمىيە، بوتانىكا دەرسلىرىنى ئوقۇيدۇ. لېكىن، توققۇز يىلدىن كېيىن دېھقان بولغاندا قانداق خاراكتېردىكى يەرگە قانداق ئوغۇت ئىشلىتىش كېرەك؟ قانداق قىلغاندا مەھسۇلاتنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلمەيدۇ. فىزىكا ئوقۇيدۇيۇ، ئۆيىدىكى توك سىمى ئۇزۇلۇپ كەتسە ئۇلىيالماي قاراڭغۇدا ئولتۇرىدۇ. ئۇنداقتا ئۇلار-نىڭ ئۆگەنگىنى ئىلىم ئەمەسمۇيا؟ ياق، كىتابتىكى بىلىملەرنىڭ ھەممىسى توغرا، لېكىن كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە بىلىملەرنىڭ

يەتكۈزۈلۈشى ئىلمىي ئەمەس. كىتاب ئابستراكت ئىلىملەر ۋە ئۆلۈك نەزەرىيىلەر بىلەن تولغان...

يولداش جياڭ زېمىن مەملىكەتلىك مائارىپ خىزمىتى يىغىنىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «نۆۋەتتىكى ئىچكى - تاشقى يېڭى ۋەزىيەت مائارىپ ئىدىيىمىز، مائارىپ تۈزۈلمىمىز ۋە قۇرۇلمىمىز، مائارىپ مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشمىپ كېتەلمەسلىك زىددىيىتى كۈندىن - كۈنگە ئاشكارا-لىنىپ چىقتى ۋە ئاشكارىلىنىۋاتىدۇ». خەلقىمىزنىڭ تەرەققىيات ساداسىدىن قارىغاندا، مائارىپىمىز چوڭ بىر ئىسلاھات دولقۇنىنى كۈتۈۋاتىدۇ. گەرچە نىشانلىق مائارىپ، ساپا مائارىپى دېگەن شوئارلار بىزگە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئىجرا قىلىدىغان ئادەم-لىرىمىزنىڭ سەۋىيىسى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىۋاتىدۇ. دېمەك، بۇ ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقىنى يەنىلا مائارىپىمىزنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى. بۇ گەۋدە ھەققىدە ئويلانماي بولمايدۇ. بۇ ئويلىنىشنى مائارىپ تارماقلىرىنىڭ مەس-ئۇللىرى ئېلىپ بېرىشى ناتايىن. مەسئۇلىيەتنىڭ ھەل قىلىش ھو-قۇقى يەنىلا خەلقىمىزنىڭ ئۆزىدە، ماقالىنىڭ ئاخىرىدا دۇنيادىكى ئەڭ تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات فورمۇلىسىنى كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىمەن.

ئۇلار پۇل تاپسىلا مائارىپقا مەبلەغ سالىدۇ. مىللەتنىڭ پەيلاسوپلىرى ئەڭ ئاۋۋال مائارىپتىكى مەسىلىلەرگە نەزەر سالى-دۇ. ئۇلار ئۇچۇن مائارىپ تەرەققىيات ۋە كۈچلۈكلۈككە باراۋەر.

ئىسلاھ قىلىنىشنى كۈتۈپ ياتقان مائارىپ تەپەككۇرى

ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، 20 - ئەسىردىكى ئەڭ ئەقىلـ
لىق ئادەم دەپ قارالغان ئېينىشتېين مېڭىسىنىڭ تەخمىنەن تۆت
پىرسەنتىنى ئىشلەتكەنىكەن. ئۇ ئىنسانلار ئىچىدە مېڭە بايلىقىنى
ئەڭ كۆپ سەرپ قىلغان كىشى بولۇپ، ئادەتتە تەبىئىي پەن
ئالىملىرى ئەڭ كۆپ بولسا مېڭىسىنىڭ 3.5% نى، ئادەتتىكى
كىشىلەر 2% - 3% كىچە ئىشلىتىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئالىملار
20 - ئەسىردىكى ئەڭ چوڭ ئىسراپچىلىق تەبىئىي بايلىقلار
ئىسراپچىلىقى بولماستىن، تەبىئىي بايلىقلارنىڭ تېخى تونۇلمـ
غان قىسمى بولغان ئادەم مېڭىسىنى ئىسراپ قىلىش دەپ قارىغان
ۋە ئىنسانلارنى 21 - ئەسىردە ئاتوم ئېنېرگىيىسىدىنمۇ قىممەتـ
لىك بۇ بايلىقنى ئېچىشقا چاقىرغان. ھەقىقەتەن بۇ ستاتىستىكا
كۆرگەنلا ئادەمنى قايىل قىلماي قالمايدۇ. 90 نەچچە پىرسەنت
مېڭە بايلىقىمىزنىڭ ئېچىلماي قېلىشى، ھەر قانداق ئىسراپچـ
لىقنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، بۇ زور بايلىقنى قېزىشنىڭ ئاچقۇچى
نەدە؟

مېڭە بايلىقىنىڭ بايلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ زور بايلىق ئىكەنـ
لىكىدىن ھەر قانداق بىر ئىنسان گۈمانلانمىسا كېرەك. چۈنكى،
ئىنساننىڭ ھازىرقى مەدەنىيىتى پۈتۈنلەي ئىنسان ئەقىل - پارا-
ستىنىڭ، يەنى شۇ مېڭىدىن كەلگەن ئەقىل - پاراسەتنىڭ مەھـ
سۇلى. ئىنسانلار مەۋجۇت بولغاندىن باشلاپ، بۇ بايلىقنى ئاكـ
تىپلىق بىلەن قېزىپ كەلدى. بۇ بايلىقنى قېزىش، بايقاش

جەريانى مائارىپ ياكى تەربىيىلەش دەپ ئاتالدى. لېكىن، ئىنسانلار بۇ جەريانىنى ئاددىيلا تەربىيىلەش، دەپ ئاتاپ خاتا قىلدى. چۈنكى بۇ جەريانىنى تەربىيىلەش دەپ قارىسا، ئۇقۇم خاتالىقى كېلىپ چىقىدۇ. ناۋادا تەربىيىلەش ئەنە شۇنداق قۇدرەتلىك بولىدىغان بولسا، ئىنسان ئىنسانغا ئوخشاش مېڭىسى بار ھايۋانلارنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى ئىجاد قىلالايدىغان، مەدەنىيەت يارىتالايدىغان قىلسا بولاتتى. ئەپسۇس، مائارىپ تەربىيىلەش دېگەن مەنىدىن باشقا، قېزىش، بايقاش، نۇرلاندۇرۇش دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولسا، ئاندىن نىسبەتەن توغرا بولىدۇ. نېمىشقا نىسبەتەن توغرا بولىدۇ دەپ قارايمىز؟ چۈنكى، مائارىپنى ئادەمنى بىر تېخنىكا ۋاستىسىگە ئايلاندۇرۇش جەريانى دەپ قارىساق تېخىمۇ خاتا قىلغان بولىمىز. چۈنكى، ئادەمنى تېخنىكىغا، ئىجاد، ئىجادچانلىققا ئىگە قىلىش مائارىپنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك غايىلىرىدىن بىرى. بۇ بىردىنبىر غايە بولۇپ قالسا، مائارىپ پەقەت تېخنىكىغا ئىگە ماشىنا ياكى ۋاستە ياساش جەريانى بولۇپ قالىدۇ، زاۋۇتتىن پەرقى قالمايدۇ. ئۇنداقتا، مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ غايىسى زادى نېمە؟ ئادەمگە ئۆز ئىمكانىيەتلىرىنى تونۇتۇپ، ئۆز-لۈكسىز ئىزدىنىشلەيدىغان، بۇ ئىزدىنىشلەرنى ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالايدىغان قىلىش. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئادەمنى تېخنىكىغا ئىگە قىلىپلا قالماي، ئەخلاقلىق، ئەقىدىلىك، مۇنەۋۋەر ئىنسان قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش.

ئادەمنى تېخنىكىغا ئىگە قىلىش مائارىپنىڭ بىر مەقسىتى بولسا، ئەخلاقلىق، ئېتىقادلىق قىلىپ تەربىيىلەپ، ئۇنى كائىناتتىكى ئۆزىنىڭ ئورنىنى تونۇيالايدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزۈش، شۇ ئارقىلىق ئۇنى مائارىپ مەقامىغا يەتكۈزۈش — مائارىپنىڭ يەنە بىر مەقسىتى. بۇ ئىككى مەقسەت — مائارىپتىن ئىبارەت ماشىنىنىڭ ماتورى ۋە رولى. دۇنيا مائارىپى ھازىرغا قەدەر بۇ ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىگە سەل قارىدى. پەن مائارىپى بار-

لىقفا كېلىپ مەكتەپلىشىشتىن ئىلگىرىكى مائارىپ ئادەمنى ئەخ-
لاقلىق، ئەقىدىلىك قىلىپ تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بە-
رىپ، تېخنىكا ئىگىلىتىشكە سەل قارىغان بولسا، پەن مەركەز
قىلىنغان ھازىرقى زامان مائارىپى تېخنىكا ئىگىلىتىشكە ئېتىبار
بېرىپ، ئەخلاقلىق ۋەئەقىدىلىك قىلىپ تەربىيىلەشكە سەل قارا-
دى. شۇ سەۋەبتىن دۇنيا مائارىپى ھازىرغا قەدەر يۇنىلىش ۋە
غايە مەسلىسىنى ھەل قىلالمىدى. تېخنىكا ئىگىلەش ئاساسىي
ئېقىمغا ئايلانغاندا، ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ماشىنىلىشىپ، ئېنىقراق
ئېيتقاندا، نەزىسلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەخلاق
ۋە ئەقىدە ئاساسىي نىشانغا ئايلانغاندا، تېخنىكىغا؛ يەنى پەنگە
سەل قارىلىپ، نۇرغۇن ھەقىقەتلەر تەجرىبە ئارقىلىق ئۆزىنى
دەلىللەش، نۇرلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدى. شۇ-
نىڭ بىلەن بۇ بوشلۇقتىن خۇراپات پايدىلىنىپ كەتتى، بىدئەتلىك
ئەۋج ئالدى.

مائارىپنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئادەمنى ئەخلاقلىق،
ئەقىدىلىك، ياخشى ئادەم قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشتىن ئىبا-
رەت. تېخنىكا ئىگىلىتىش پەقەت بىر ۋاستە، خالاس. تېخنىكى-
نى مائارىپنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى قىلىۋېلىش ـــ ئادەمنى
ۋاستىگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇشتىن باشقا ھېچ نەرسە ئەمەس.
ۋاستە پەقەت قورال دېگەنلىك، خالاس. ئۇنداقتا قورالغا ئايلا-
نغان ئادەمچۇ؟ بۇ قورال زادى كىمنىڭ؟ ياكى بۇ ھەرقانداق بىر
كۈچ ئىشلەتسە بولىدىغان قورالمۇ؟ ئادەمنىڭ بۇنداق قورالغا
ئايلىنىشى ئادەمنىڭ بەختسىزلىكىمۇ ياكى بەختىمۇ؟ كېيىنكى
ئېيتىش كېرەككى، قورالغا ئايلىنىش ھەرگىز بەخت ئەمەس.
بۇ مائارىپنىڭ بىر تراگېدىيىسى. چۈنكى، قورال مەڭگۈ ئۆزىنى
ئۆزى تونۇشقا، باشقۇرۇشقا قادىر ئەمەس. بۇ ئىنسانىنىڭ ئىنسا-
نىي دەرىجىسىنى تۆۋەنلەتكەنلىك، تەپەككۇرغا ئىگە، تەبىئەتنىڭ
خوجايىنى بولۇپ يارىتىلغان ئىنسانىنى مائارىپ ۋاستىسى ئارقى-

لىق يوك توشۇش، ئۆلتۈرۈپ يېيىش ۋاستىسى بولغان ھايۋان دەرىجىسىگە چۈشۈرۈش، خالاس.

ئىنسان — روھ ۋە تەندىن تۈزۈلگەن بىر مەۋجۇتلۇق. روھ بىلەن تەننىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، تەن كىيىم، روھ بەدەن. شۇ بەدەننىڭ جېنى روھ بىلەن تەننىڭ ئاجايىپ دىئالېكتىكىسى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. جان — روھنىڭ جەۋھىرى، روھتىن ئايرىلغان تەن — ئۆرە تۈرغان ئادەم گۆشى، ئەمما شۇ تەن روھنى تۈتۈپ تۇرىدۇ. مانا بۇ ئىنساننىڭ مەۋجۇتلۇقى، خالاس. ماتېرىيەتنىڭ ئىبارەت مېڭە بايلىقىنى ئېچىش — مېڭىدىن ئىبارەت غايەت زور ئوچاقنى ئىمكانقەدەر تولۇق ئوت ئالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا قاچىلانغان روھ ئىمكانىيەتلىرىنىڭ جەۋھىرى بولمىش ئەقىلنى نۇرلاندۇرۇش جەريانىدۇر. قىسقىسى، ئىسراپ بولۇۋاتقان ئەڭ زور بايلىق ئادەم بايلىقىنى ئېچىپ، ھەر بىر مېڭىنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزۈشنىڭ ئاچقۇچى — ماتېرىيە.

يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىز ماتېرىيەنىڭ ئورنىنى، رولىنى تۆۋەنلەتمەسلىكى. ئادەملەرنىڭ ماتېرىيەنىڭ ئورنىنى، رولىنى مۇشۇ پەللىگە چىقىرىپ تونۇشى بۈگۈنكى ئىش ئەمەس. ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا بۇ تونۇش بەزىدە نۇرلانسا، بەزىدە خىرەلەشكەن. قىسقىسى، تونۇشتا مەسىلە يوق. چوڭقۇر — تېيىزلىق تونۇشتىن كېيىنكى پوزىتسىيە مەسىلىسى، خالاس. ئۇنداقتا ماتېرىيەتكى مەسىلە زادى نەدە؟ نېمە ئۈچۈن مېڭىدىن ئىبارەت ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەڭداشسىز بايلىقى ئۇزلۇكسىز ئىسراپ بولۇپ كېتىۋاتىدۇ؟ ماتېرىيە نېمە ئۈچۈن بۇ بايلىقىنى قېزىشتىكى ئاچقۇچ تۇرۇپ، ئۇز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدى؟

ئالىملارنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، ئىنسانىيەتنىڭ پەن — مەدەنىيەت بايلىقلىرىنىڭ جۇغلانمىسى 19 — ئەسىرگە قەدەر ئىكى-

كى يۇز يىلدا بىر قاتىلانغان بولسا، 19 ـ ئەسىردىن باشلاپ ھەر يۇز يىلدا، كېيىن 50 يىلدا، 25 يىلدا بىر قاتىلىنىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۇرگەن. بەزىلەرنىڭ ئۇمىدلىك پەرەزلىرىدىن قارىغاندا، 21 ـ ئەسىردىن باشلاپ بۇ ئىمكانىيەت تېخىمۇ تېزلىشىپ، ۋاقىت تېخىمۇ قىسقىرايدىكەن. ھەر بەش ـ ئون يىلدا بىر قېتىم قاتىلىنىش ئىمكانىيىتى يوق ئەمەس ئىكەن. بۇ خىل تېزلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىگە پەن مەركەز قىلىنغان ھازىرقى زامان مائارىپى ئاساس بولدى، دېمەي ئامالىمىز يوق. ئەمما، بۇ بىر نەچچە يۇز يىلدا مائارىپنىڭ تەرەققىياتى شۇنداق تېز بولغان بىلەن، ئادەمنى تېخنىكا نۇقتىسىدىن تەربىيىلەش مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئەخلاق ۋە ئەقىدە نۇقتىسىدىن تەربىيىلەشكە سەل قارالدى. شۇ سەۋەبتىن ماددىي بايلىقنىڭ ئېشىشى تېزلەشكەن بىلەن، ئادەمنىڭ بەختسىزلىكى ئېشىپ كەتتى، ئادەمنى روھىي نۇقتىدىن تەربىيىلەش ئادەمنى تېخنىكا نۇقتىسىدىن تەربىيىلەشكە يېتىشەلمىگەچكە، جەمئىيەتتە ھەر خىل ئىجتىمائىي كېسەللەر ئاۋۇپ كەتتى. تېخنىكا مەسىلىلىرى ناھايىتى تېز ھەل قىلىنىپ تۇرغان بىلەن، روھىي مەسىلىلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. مائارىپ تەپەككۇرنىڭ ئەخلاق ۋە ئەقىدىگە قارىتىلغان قىسمىنىڭ مۇجمەللىكى، توغرا بىر يۆنىلىش ۋە غايىگە ئىگە ئەمەسلىكى بۇ خىل ھادىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭدىن باشقا، مائارىپ ـــ ئىجتىمائىيلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان بىر جەريان. ئادەتتە تەبىئىي پەنلەرنىڭ دۆلەت، مىللەت تەۋەلىكى يوق. چۈنكى، ئۇنىڭ دۇنيادىكى قانۇنىيىتى بىر. ئەمما، ئىجتىمائىي پەنلەر كۈچلۈك ئىجتىمائىيلىققا ئىگە ھەم ئىجتىمائىي پەن مائارىپنىڭ تېخنىكىغا ئىگە قىلىدىغان تەرىپىگە قارىغاندا مۇھىمراق بولغان ئەخلاق ۋە ئەقىدىگە، تەپەككۇرغا خاس رول قىسمىنىڭ مەسئۇلى. شۇڭا، ھەر قانداق مائارىپ دۆلەت ۋە مىللەت چەكلىملىكىدىن خالىي ئەمەس. بۇ

خىل چەكلىملىك شۇ دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئەنئەنىسى. ئۇنى بۇ ئەنئەنىنىڭ مەھسۇلى بولغان مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، دىن ۋە تىل كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مائارىپ پروگراممىسى شۇ ئاساستا كۆچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپ تۈزۈلسە، ئىجتىمائىي قانداشلىق نۇقتىسىدىن كېلىپ چىققان يېقىنلىق بۇ خىل مائارىپنىڭ تەپەككۇرىنى تېخىمۇ داغدام يول بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بىلىمنىڭ قېرىلىشىشى ـــ ئادەملەر ئۆگەنگەن بىلىمنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى كېرەكسىز ھالەتكە ئۆتۈپ قېلىشىدۇر. چەت ئەلنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىيال-لىرىغا قارىغاندا، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتتۈ-رۈپ بىر يىلدىن كېيىن، مەكتەپتە ئۆگەنگەن بىلىمنىڭ تەخمە-نەن 15% ى كونىراپ كېتىدىكەن، بەش يىلدىن كېيىن 50% ـ 70% نگىچە كونىراپ كېتىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئادەتتە-كى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ھەر 8 ـ 10 يىلدا بىر قېتىم بىلىمىنى پۈتۈنلەي يېڭىلاپ تۇرۇشى زۆرۈر ئىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يۇقىرى سۈرئەتلىك ئۇچۇر تاشىيولىنى بەلگە قىل-غان ئۇچۇر تېخنىكىسى ئىنقىلابى بىلىمنىڭ كونىرىشىنى تېخىمۇ تېزلىتىۋەتتى. پەرەزلەرگە قارىغاندا، ئىنسانىيەتنىڭ 20 يىلدىن بۇيانقى بايقاشلىرى 2000 يىلدىن بۇيانقى بايقاشلىرىنىڭ جۇغلا-مىسىدىن ئېشىپ كەتكەن. بىز ھازىر ئىشلىتىۋاتقان بارلىق بىلىم 2050 ـ يىلىدىكى بىلىمنىڭ بىر پىرسەنتىگە توغرا كېلىپ قالىدىكەن (خەنزۇچە «كۆتۈپخانىلار مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىللىق 3 ـ سانى).

يۇقىرىقى ستاتىستىكىنىڭ ئوقۇغانلا ئادەمنى ئويغا سېلىشى شۇبھىسىز. بۇ ئوي ئىككى نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ: بىرىنچىسى، ئىلىم ـ پەننىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ھەرقانداق بىر دەۋردىكى-دىن تېز بولۇپ كەتتى. ئارقىدا قالماسلىق ئۈچۈن مەڭگۈ ئۆگى-

نىش كېرەك. مەڭگۈ ئۆگىنىش ھەر قانداق ئادەمنى جەلپ قىلىدۇ، ئەمما سوئالمۇ پەيدا قىلىدۇ: ئۇنداقتا بىز ئۆگەنگىنىمىزنى قاچان ئىشقا سالىمىز؟ ھاياتنىڭ مەقسىتى مەڭگۈ ئۆگىنىشمۇ؟ دېمەك، ئۆگىنىش ۋە ئۆگەنگەننى ئىشقا سېلىش ھازىر ھەممە ئادەم كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مەسىلە بولۇپلا قالماي، پۈتۈن دۇنيا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مەسىلە. ھازىر بەزى دۆلەتلەر ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ بۇ چۇقانىدىن چۆچۈپ، ناھايىتى سەزگۈرلۈك بىلەن دۆلەت تۈزۈلمىسى ۋە مائارىپىنى بۇ خىل يۇزلىنىشكە مۇۋاپىق قىلىپ ئىسلاھ قىلماقتا، مائارىپىنى ئائىلىلەرگە يۇزلەندۈرمەكتە، ھەتتا پۈتۈن جەمئىيەتنى بىر ئۈنۈمچان ئالىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىش ئويىغا كەلگەن دۆلەتلەرمۇ يوق ئەمەس.

ئىككىنچىسى، ھازىرقى مائارىپ تۈزۈلمىسى بىلەن بۇنداق تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشقا تاقابىل تۇرغىلى بولامدۇ؟

پۈتۈن دۇنيانىڭ ھازىرقى مائارىپ ئەندىزىسى 16 ـ ئەسىردە شەكىللىنىشكە باشلاپ، 20 ـ ئەسىردە مۇكەممەللەشكەن. قىسقىسى، بىز ھازىر يۈرگۈزۈۋاتقان مائارىپ تۈزۈلمىسى ۋە مائارىپ روھى نەچچە يۈز يىل بۇرۇن شەكىللەنگەن، نەچچە يۈز يىل بۇرۇن دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بۈگۈنكىدەك تېز ئەمەس ئىدى، ئىلىم ـ پەن بايلىقلىرىنىڭ جۇغلىنىشىمۇ بۈگۈنكىگە يەتمەيتتى. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىم بۈگۈنكىدەك كۆپ ۋە مۇرەككەپ ئەمەس ئىدى. دېمەك، بۇ خىل ھالەتتىن خۇلاسە چىقىرىلىشى مۇمكىن. نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى مىلىتىق ئەڭ ياخشى ۋە ئىلغار جەڭ قورالى ئىدى، ھازىر مىلىتىق ئەرزىمەس قورالغا ئايلاندى. ھازىر ئۇرۇش ئوپېراتسىيىلىرىدە كۈچ كۆرسىتىۋاتقان قورالنىڭ مىلىتىق ئەمەسلىكى بىزگە ئايان. بىز نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى باشلانغان ھازىرقى مائارىپنى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئالدىدىكى مىلىتىقلىق ئۇۋچى دەپ قارىساق، بۇ ئۇۋچى ھازىرمۇ شۇ پېتى تۇرۇۋاتىدۇ. بەلكىم مىلىتىقنىڭ

سۈپىتى يېڭىلانغان بولۇشى، قولىدىكىسى دەسلەپتە پىلىكلىك مىلىتىق بولغان بولسا، بۈگۈن دۇربۇنلۇق ئاپتوماتىك مىلىتىققا، ھەتتا ئاپتوماتقا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ ئوۋچى تاقابىل تۇرىدىغان ئوبيېكت ئۆزگەردى. ھازىر بۇ ئوۋچى ئاپتوماتلار بىلەن تانكىغا، باشقۇرۇلىدىغان بومبىغا تاقابىل تۇرمىسا بولمايدىغان ھالەت شەكىللەندى. مېنىڭچە، مۇشۇنداق ئوخشىتىش ھازىرقى ئىجتىمائىي رېئاللىق بىلەن ماۋزۇسىدىكى مۇناسىۋەتنى نىسبەتەن ئوبيېكتىپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

ھازىر جەمئىيەتنىڭ ماۋزۇسىغا قويغان تەلىپى بەكمۇ ئېغىر. ئەمما، ماۋزۇپ بۇ تەلەپلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىققۇدەك كۈچلۈك ۋە بېجىرىم ئەمەس. رايونىمىزدا شەكىللەنگەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشسىز قېلىش ئەھۋالى ئەڭ ئاددىي پاكىت. تەن ئالمىساق بولمايدىغان رېئاللىق ــ پەن ـ تېخنىكا كۈچىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن ئارقىدا قالغان بىر رايون ئۆز كېسىلىنى داۋالايدىغان دورا ــ ئىنتايىن كەمچىل بولغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ھەزىم قىلالمايى، جەمئىيەتتە ئەكس تەسىر پەيدا قىلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ھالەتنى دورا كۈچلۈك، ئاشقازان ئاجىز دەپ ئوخشىتىشتىن باشقا، ئاشقازان قوبۇل قىلالمايۋاتقان شۇ دورىنىڭ سۈپىتى زادى قانچىلىك؟ بۇ دورىنىڭ ئەھۋالىمۇ مىلىتىق بىلەن تانكىغا قارشى تۇرۇۋاتقان جەڭچىنىڭ ھالىغا ئوخشامدۇ؟ دەپ مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن.

يېقىندىن بۇيان، جەمئىيىتىمىز ماۋزۇپ ئىسلاھاتىدىكى بۇ خىل تەخىرسىزلىكنى ئاز ـ تولا ھېس قىلغاندەك قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ماۋزۇپ ساھەسىدىمۇ ئىسلاھات ۋە تەجرىبە چۇقانى كۆتۈرۈلدى. مەكتەپلەر زور كۈچ بىلەن ئىسلاھات قىلىنىپ تەجرىبە سىنىپلىرى قۇرۇلدى. لېكىن، بۇ خىل ئىسلاھات ۋە تەجرىبىلەر ماۋزۇپنىڭ كېسىلىگە قويۇلغان دىئاگنوزنىڭ ئىلمىي ۋە توغرا بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۆز يولىنى تاپالمغانلىرى

ناھايىتى ئاز. نۇرغۇن تەجرىبە سىنىپلىرى قۇرۇلدى. بۇ سىنىپ-لارنى قۇرۇشنىڭ مەقسىتى ـــ ئەلۋەتتە، ھازىر يۇرگۈزۈلۈۋاتقان مائارىپ پروگراممىسىنىڭ سۇرئىتىنى تېزلەتكىلى بولامدۇ؟ ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەشنىڭ بۇنىڭدىنمۇ چوڭ ئىمكانىيىتى بارمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. شۇ سەۋەبتىن بەزى قوش تىللىق تەجرىبە سىنىپ، تەجرىبە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلغانلىقى بىزگە سىر ئەمەس. بۇنداق تەجرىبە ئېتىزلىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ئادەمنى شادلاندۇرىدۇ. لېكىن بۇ تەجرىبە ئېتىزلىرىنىڭ ئوبيېكتى ئادەمنى سەل گۇمانغا سالىدۇ. چۈنكى، مائارىپ تەجرىبىسى ھەرگىز ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ ئەلا سورتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىلىم ـ پەن سىنىقى ئەمەس. مائارىپ ـــ ئومۇمىي خەلقنى ئوبيېكت قىلغان كۆلەمى ناھايىتى زور ئاممىۋى ھەرىكەت. ئۇنىڭ مەقسىتى ـــ ئومۇمىي خەلقنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئادەم مېڭىسىدىن ئىبارەت بايلىقنى تولۇق ۋە ئەتراپلىق قېزىش. لېكىن، ھازىرقى مەكتەپلەرنىڭ ئوبيېكتى ئەڭ تاللانغان، سەر خىل ئوقۇغۇچىلار بولۇۋاتىدۇ. تەجرىبە سىنىپلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق. ئۇلار مەكتەپتىكى ئەڭ تالانتلىق، زېھنى ئۇرغۇپ تۇرغان بالىلاردىن تاللىنىۋاتىدۇ. مەن بۇنداق تاللاشنى خاتا دېمەكچى ئەمەس، بەلكى مائارىپتا بۇنداق تاللاش ئارقىلىق تەجرىبە ئېلىپ بېرىش بىزنى خاتا پىكىر قىلىش يولىغا باشلاپ بارىدۇ، بۇنداق تەجرىبە ئارقىلىق چىققان يەكۈننىڭ ئىلمىيلىكى ئادەمنى قايىل قىلالمايدۇ، دېمەكچى. مائارىپ پۈتۈن ئاممىغا قارىتىلغان بىر ئىجتىمائىي جەريان بولغان ئىكەن، ئۇنىڭدىكى تەجرىبە ئەڭ ئىلغار، زېھنى ئۆتكۈر بالىلار ئۈستىدىلا ئېلىپ بېرىلىپ قالماي، ئەڭ قالاق، دۆت دەپ قارالغان بالىلارنىڭ ئۈستىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. چۈنكى، ھەر قانداق مەكتەپتە زېھنى ئالاھىدە ئۆتكۈر بالىلار بەكمۇ ئاز، ئادەتتىكى بالىلار كۆپ. سىز نىسبەتەن دۆت دەپ ئاتالغان بالىنى

تەجرىبە قىلىپ، ئالاھىدە مائارىپ ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇنى بىر تالانتلىق ئادەم قىلىپ تەربىيىلەپ چىقسىڭىز، بۇ ھەقىقىي ئىلىم - پەن تەجرىبىسىدۇر، ئەگەر كۆڭۈلدىكىدەك مائارىپ سىنىقىدۇر. ئەسلىدە ماتېرىيالى ياخشى بالىلارنى تەجرىبە قىلىپ تاللاپ، ئۇلارغا نىسبەتەن تەربىيىلەش قەدىمىنى تېزلەشتۈرۈشنى تەجرىبە ياكى ئىسلاھات دەپ قارىسىڭىز، ئادەمنى قايىل قىلالمايسىز — چۈنكى، بۇنداق بالىلار سىزنىڭ تەجرىبە سىنىپىڭىزغا قەدەم قويمىغاندىمۇ ئەسلىدىكى سىنىپىنىڭ گۈلى ھېسابلىنىدىغان، ئىستىقبالىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولىدىغانلىقىغا ھەممە ئادەمنىڭ كۆزى يەتكەن بالىلاردۇر.

تەجرىبە بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپ قالماي، ئەتراپلىق بولۇشى كېرەك. تەربىيىلەش ۋاقتى، تەربىيىلەش مەزمۇنى ھەققىدىلا تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ قالماي، تەربىيىلەش پروگراممىسى، تەربىيىلەش تەپەككۇرى ھەققىدىمۇ تەجرىبە ئېلىپ بېرىش كېرەك. تەربىيىلەش پروگراممىسى بىلەن تەربىيىلەش تەپەككۇرى ئىسلاھ قىلىنماي ئېلىپ بېرىلغان تەجرىبىلەر يېتەكچى ئىدىيىدىن ئايرىلغان قارىغۇ تەجرىبىدۇر.

ھازىر بىز ئويلىنىپ بېقىشقا تېگىشلىك مەسىلە — بىر نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى جەمئىيەت رېئاللىققا قارىتا ئوتتۇرىغا چىققان، ھازىر بىز ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان مائارىپ شەكلى جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئاسمان - زېمىن ئۆزگىرىش بولغان بۈگۈنكى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ماس كېلەمدۇ - كەلمەمدۇ؟ ئىسلاھ قىلىش توغرا كەلسە ئىسلاھاتنى قايسى نۇقتىدىن، قەيەردىن، كىملەردىن باشلاش كېرەك؟ دېگەن مەسىلىدۇر.

مائارىپتىكى ئادەم ئامىلى

بۇ بىر كونا تېما. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ تېمىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقان. ئەمما، ھېچكىم بۇ تېمىدىكى مۇھاكىمىدىن ئەڭ ئاخىرقى چوڭقۇرلۇقنى ھېس قىلالمىغاندەك بۇ تېما ھېلىمۇ مۇھاكىمىنىڭ مەركىزى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ يا ئۇ بىر ئايىغى چىقمايدىغان چىگىش تېمىمۇ؟

بۇ مەسىلىگە قانداق قارىشىمىزدىن قەتئىينەزەر، ئادەم تېخى ئۆزىگىمۇ تولۇق تونۇلۇپ بولالمىغان ئالاھىدە مەۋجۇتلۇق ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىزچىل ھالدا ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ دىققەت مەركىزى بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. بۇ خىل ھالەت ئادەم ھەققىدىكى ئىزدىنىشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئادەمنىڭ پەنلەردىكى ئىزچىل يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان مەڭگۈلۈك تېما بولۇپ قېلىشىنى ئىزچىللىقتا ئىگە قىلىدۇ. ئادەم ئادەمنىڭ دۇنيانى چۈشىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقا. ئادەمنى تولۇق چۈشەنمەي تۇرۇپ دۇنيانى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. ئادەمنىڭ دۇنيانى چۈشىنىشى ئادەمنىڭ ئۆزىنى چۈشىنىشىنى ئاساس قىلغاندا ۋايىغا يېتىدۇ. ئادەمنىڭ يەنە بىر شەيئىنى چۈشىنىشى ئىدراكنىڭ شەيئى بىلەن ئۇچرىشىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۆزىنى چۈشىنىشى بولسا ئىدراكنىڭ ئۆزى تىكلىگەن شەيئى ئارقىلىق ئۆزىگە نەزەر سېلىشى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. دېمەك، ئادەمنىڭ ھاياتلىق مۇساپىسى ئاخىرلاشمايدىكەن، ئادەم ھەققىدىكى ئىزدىنىش زادى توختاپ قالمايدۇ. گەرچە بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىش كۈنسېرى چوڭقۇر ھەم يۇكسەكلىككە چەكسىز يېقىنلىشىپ تۇرسىمۇ، باھار ھەر يىلى ئادەمگە يېڭى تۇيۇلۇپ يېڭى تۇيغۇ

بىغىشلىغاندەك، ئادەم ھەققىدىكى ئىزدىنىشنىڭمۇ چېكى چىقماي-
دۇ. تەرەققىياتتىكى ئۆزگىرىش، ئىنسانىيەت تارىخى دۇچ كېلە-
ۋاتقان يېڭى مەسىلىلەر ئادەمگە بولغان چۈشىنىشنىڭ چوڭقۇرلا-
شىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ تەقەززالىق ماھىيەتتىكى ئادەمنىڭ
يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىتتا پەيدا بولغان ئۆزىگە قايتا نەزەر سېلىپ
چىقىش تۈيغۇسىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ماۋارىپنىڭ بىردىنبىر ئوبيېكتى ـــ ئادەم. ئادەمنىڭ ئىج-
تىمائىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئەڭ يېڭى ئەھۋالى ماۋارىپقا
ئادەم ھەققىدىكى ئىزدىنىشنىڭ يېڭى تەلىپىنى قويىدۇ. مەلۇم
دەۋردىكى ماۋارىپ ئادەم ھەققىدىكى ئىزدىنىشنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋە
يېڭى نەتىجىلىرىگە ئېرىشەلمىسە ئۆز كۈچىنى يوقىتىدۇ. ئىجتى-
مائىي رېئاللىق كىشىلەرنىڭ تۈرمۇشىدا ئويلىمىغان كىرىزىسلار-
نى پەيدا قىلىپ، تۈرمۇشنى تراگېدىيە بىلەن زىننەتلەيدۇ. ماۋا-
رىپنى ئادەم ھەققىدىكى ئىزدىنىشنىڭ ئەڭ يېڭى ئىلغار نەتىجىلە-
رى بىلەن تەمىنلەيدىغان نەرسىنىڭ ئۆزى يەنىلا ماۋارىپتۇر.

ماۋارىپتىكى بىخۇدلۇق ۋە خىزمەت مەسئۇلىيەتسىزلىكى،
ئادەمنىڭ يېڭىلىنىشىدىن كېلىپ چىققان يېڭى ئەھۋاللار دەل
ماۋارىپنىڭ ئەنە شۇ يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشەلمەسلىكىنى كەلتۈ-
رۈپ چىقىرىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ
ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەڭ بۇرۇنقى ئامىل يەنىلا ئادەم
بولۇپ، ماۋارىپتىن ئىبارەت قۇرۇلمىنىڭ ئادەمگە بولغان ئۆز ـ
ئۆزىنى تونۇتۇش ۋە دۇنيانى تونۇتۇشنىڭ سۇسلىشىشى بۇنداق
ئاقىۋەتنىڭ جاۋابكارىدۇر. دېمەك، ماۋارىپ ھەققىدىكى تونۇش-
نىڭ ئىلغارلىقى ئادەم ھەققىدىكى تونۇشنىڭ ئىلغارلىقىنى شەرت
قىلىدۇ. ئادەم ھەققىدىكى تونۇشنىڭ چوڭقۇر ۋە ئىلغارلىقى
ماۋارىپ ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. بۇ جەريان ئادەمنىڭ ئۆزىنى
تونۇش ئۈچۈن ماۋارىپنى پەيدا قىلىشى، پەيدا بولغان ماۋارىپنىڭ
ئادەمنى تونۇشتىكى تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا يېتەكلىنىشىنىڭ مەھ-

سۈلىدۇر.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، مائارىپىمۇ بىر ئەينەك. ئۇ ئادەم بولغاندىن كېيىنكى ئۇچۇنلا ئەينەكلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ مەۋجۇدلۇقىمۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تونۇشى ئۇچۇندۇر. ئەينەكلىك خۇسۇسىيەت تەبىئىي بولماستىن، ئىنسانىنىڭ تۇغما تەبىئىيىتى تەرىپىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغاندۇر.

قارىماققا مائارىپنى تونۇش مۇرەككەپ بىر جەريان. مەلۇم مەسىلە ھەققىدە ئىزدەنمەسلىك مۇرەككەپلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بەزىلەرنىڭ مائارىپنى مۇرەككەپ دەپ تونۇشى ھەرگىز مائارىپنىڭ سەۋەبلىكى ئەمەس. شۇنداق تونۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تونۇشتىكى تېيىزلىقنىڭ سەۋەبلىكىدۇر. ئاددىي گەپ بىلەن چۈشەندۈرسەك، بارلىق تەرىبىيىلەش جەريانى مائارىپتۇر. ئەمما بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىش جەريانى بولۇپ، ئادەمدىن باشقا مەۋجۇداتلارنى تەربىيىلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. تېخىمۇ ئاددىيراق قىلىپ ئېيتقاندا، مائارىپ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تونۇپ، ھەقىقەتنىڭ ماھىيىتىنى ئىگىلەش زۆرۈرىيىتى ئۈچۈن پەيدا قىلغان ئۆزىنى تەربىيىلەش قورالىدۇر.

مائارىپتىكى ئادەم ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى تەربىيىلىگۈچى، يەنە بىرى تەربىيىلەنگۈچى. بۇ ئىككى تەرەپنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك مۇنداق بىر مەسىلە بار، ئادەمنى تەربىيىلەشتىكى مەقسەت نېمە؟ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تېخىمۇ تونۇشى ئارقىلىق دۇنيانى ئىلمىي تونۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. بۇنداق تونۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مەقسىتى نېمە؟ ئادەمنىڭ بەختى ۋە تراگېدىيىسىنىڭ يىلتىزىنى تېپىپ چىقىرىپ ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئوتوپىيىسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش...

بۇ تەربىيىلەش جەريانى ئارقىلىق ئادەم قورالغا ئىگە بولىدۇ.

دۇ. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ قورالنى خاتا چۈشىنىدۇ. بەزىلەر بۇ قورالنى بىۋاستە دەپ چۈشىنىدۇ. لېكىن، تەربىيىلەش جەريانى ئارقىلىق ئېرىشىدىغان نەرسە ئادەتتىكى قورال ۋە ئادەمنىڭ ياشىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان قورال دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالسا چاكىنىلىشىپ قالىدۇ. ئۇ قورال جەزمەن ئادەمنىڭ دۇنيانى ۋە ئۆزىنى كۆزىتىشى ئۈچۈن شەيئىنىڭ ئىچىنمۇ، تېشىنمۇ كۆرە-لەيدىغان ئۆتكۈر كۆزگە ئايلانغان قورال بولۇشى كېرەك. تەربىيىلەش جەريانى دەل شۇنداق قورالغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلسا، ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك تەربىيىلەش جەريانىغا ئايلانغان بولىدۇ. ئادەمنى هاياتلىق ئۈچۈن مەلۇم قورال ۋاستىسىگە ئىگە قىلىش مائارىپىنىڭ ئەڭ تۈپكى ئەقەللىي مەقسىتى. ئادەمگە ئۆزىنى تونۇتۇپ قانداق قورالغا ئېرىشىش يولىنى ئىگىلىتىش ئۇنىڭ ئالىي غايىسى.

مائارىپتىكى ئادەم ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، تەربىيىلەنگۈچى، يەنە بىرى، تەربىيىلىگۈچى، بۇ مائارىپ-تىكى ئاكتىپ خاراكتېرگە ئىگە بىر تەرەپ. تەربىيىلەنگۈچى پاسسىپ هالەتتىكى قوبۇل قىلغۇچى.

تەربىيىلەش جەريانى پاسسىپ قوبۇل قىلغۇچىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلغۇچىغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇنداق ئايلاندۇرۇش جەريانى قوبۇل قىلغۇچىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىتالىسا، جاهاندا بۇنىڭ-دىن مۇڭەپپەقىيەتلىك مائارىپ بولمايدۇ.

بىز تەربىيىلىگۈچى ۋە تەربىيىلەنگۈچى هەققىدە چوڭقۇرلاش-تىن بۇرۇن هەم تەربىيىلەنگۈچى، هەم تەربىيىلىگۈچى خاراكتېر-ىگە ئىگە ئادەم هەققىدىكى تونۇشنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز لازىم. بۇ مائارىپنىڭ تەلىپى بولۇپلا قالماي، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى تونۇش تەقەززاسى. بىز مائارىپنىڭ ئوبيېكتى بولغان ئادەم هەق-قىدە ئىزدىنىۋاتقانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە ئادەمنىڭ مائارىپقا مۇناسىۋەتلىك بەزى خۇسۇسىيەتلىرى هەققىدە توختىلىمىز.

ئادەمنى يەر شارىدىكى باشقا مەۋجۇداتتىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان، دۇنيانىڭ خوجايىنى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە قىلغان نەرسە دەل ئىدراكتۇر. ئىدراك ئىنسان مېڭىسىگىلا خاس بولغان ھادىسە. ئىداراك تۇغما بولىدۇ. لېكىن ئۇ ئاق قەغەزگە ئوخشايدۇ. كىشىلەر بەزىدە ئىدراك ھەققىدە پاراڭ بولغاندا، ئىدراكنى بەزىدە مېڭە بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇپ، «مېڭىسى قۇپقۇرۇق، كاللىسى ئاپئاق» دېگەن سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ. بۇ دېگەنلىك مېڭىگە مەنسۇپ بولغان ئىدراكنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قۇرۇقلۇقى ۋە ئاقلىقىدۇر. ماۋائارىپ دەل شۇ ئىدراكتىكى بوش جايلارغا دۇنيا ۋە ئۆزى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى قاچىلاش جەريانىدۇر. كومپيۇتېرنى مىسالغا ئالساق، ئۇ يۇمشاق دېتال ۋە قاتتىق دېتالدىن تۇزۇلىدۇ. ئادەمنىڭ خۇددى شۇنداق، كومپيۇتېرنى كومپيۇتېر قىلىپ تۇرغۇچى دەل ئۇنىڭ يۇمشاق دېتالى. ئادەمدىكى يۇمشاق دېتال دەل مېڭىگىلا خاس بولغان ئىدراك. قاتتىق دېتال باشقا بەدەن ئەزالىرىدۇر. كومپيۇتېرنىڭ يۇمشاق دېتالىغا ياكى سۇنئىي مېڭىسىگە ھەر تۈرلۈك ئىقتىدارلارنى قاچىلاش ئارقىلىق كومپيۇتېر ۋايىغا يېتىپ بىر قالتىس قورالغا ئايلىنىدۇ. ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىشى دەل كومپيۇتېرنىڭ سۇنئىي مېڭىسىگە يۇمشاق دېتال، يەنى تونۇش، ئەينى ئىقتىدار، قورال قاچىلاش جەريانىدۇر. كومپيۇتېرنىڭ مېڭىسىگە نېمە قاچىلانسا ئۇنىڭ بارلىق ھەرىكەت جەريانى دەل شۇ پروگراممىلار بويىچە ھەرىكەت قىلىدۇ. مېڭىدىكى ئىدراك ياكى كومپيۇتېرنىڭ سۇنئىي بېشىدىكى ئەقىل ھەرقانداق يۇمشاق دېتال (يەنى مەلۇم ئىقتىدار) نى قوبۇل قىلىۋەرمەيدۇ. ئۆز تەبىئىتىگە ئويغۇنلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئادەمنىڭ مەلۇم مەنىدە شۇنداق. ماۋائارىپ دەل ئادەم مېڭىسىگە يۇمشاق دېتال قاچىلاش جەريانىدۇر. مېڭىگە قانداق يۇمشاق دېتال قاچىلانسا، تەن شۇ دېتالنىڭ روھى بويىچە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەمما، كومپيۇتېر بىلەن ئادەمنىڭ پەرقى

شۇكى، كومپيۇتېر ئۆزى (تەبئىي ياسالغاندىكى ياسىغۇچى تەرد-
پىدىن بېكىتىۋېتىلگەن ئىقتىدار چېكى) بويىچىلا ھەرىكەت قىلى-
دۇ. ئۆز تەبئىتىگە خىلاپلىق قىلمايدۇ. ئەمما، ئادەم تەپەككۇر
قىلغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەلىم - تەربىيە جەريانىدا مېڭ-
سىگە قاچىلانغان يۇمشاق دېتاللارنى ھەزىم قىلىدۇ، يېڭىلايدۇ،
شاللايدۇ. بۇنداق قاچىلاش جەريانى مەيلى كومپيۇتېرغىمۇ، مەي-
لى ئادەمگىمۇ ئادەم ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، ئادەمگە
ئادەم يۇمشاق دېتال قاچىلىغاندا، قاچىلانغۇچى قاچىلىغۇچىنىڭ
بۇۋاستە تەسىرى ئاستىدا بولىدۇ. قاچىلىغۇچىنىڭ ساپاسى تەبە-
ئىي ھالدا يۇمشاق دېتالنىڭ ساپاسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، ئادەم مۇناقىچە ئېيتقاندا، بىر كومپيۇتېر، مائارىپ
يۇمشاق دېتال قاچىلاش جەريانى. مائارىپنىڭ ساپاسى يۇمشاق
دېتالنىڭ ساپاسىغا بۇۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يۇمشاق دېتال-
دىكى يۇزەكىلىك ۋە ساپاسىزلىق تەبىئىي ھالدا ئىجتىمائىي تە-
رەققىيات تراگېدىيىلىرىگە خېمىرتۇرۇچ بولۇپ قالىدۇ.

مائارىپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى مۇناسىۋىتى دەل يۇمـ
شاق دېتال قاچىلىنىش ۋە قاچىلاش مۇناسىۋىتى بولۇپ، پەرقلـ
ىنىدىغان تەرىپى «قاچىلىغۇچى»نىڭ قاچىلاش ئىقتىدارى نېمىنى
قاچىلاشنى بىلىش - بىلمەسلىكى، ئۆزىنىڭ قاچىلىغۇچى سالاھـ
يىتىنى ئىلمىي تونۇشى ياكى تونۇماسلىقى بۇۋاستە قاچىلانغۇچە-
دا ئەكس ئېتىدۇ. قاچىلىغۇچىنىڭ كاللىسىدىكى قۇرۇقلۇق قا-
چىلانغۇچىنىڭ كاللىسىدىكى قۇرۇقلۇقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
ئەمما، قاچىلانغۇچىنىڭ ساپاسىمۇ قاچىلىنىش ئۇنۇمىگە بۇۋاستە
تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ يەردىكى تەسىر ئىككى تەرەپلە-
مىلىك، بىر تەرىپى تەسىر ياخشى بولسا مائارىپ تېخىمۇ گۈللە-
نىدۇ، يامان بولسا مائارىپ تېخىمۇ خارابلىشىدۇ. بەزىلەر بۇ
يەردىكى يۇمشاق دېتال قاچىلاشنى تۇرمۇش ئىقتىدارى قاچىلاش
دەپ قارىسا خاتالىشىدۇ. ئەڭ ياخشى يۇمشاق دېتال قاچىلاش

ئېھتىياجلىق جايلاردا لازىملىق قوراللارنى ياسىيالايدىغان، ئەڭ يېڭى مۇھىت ۋە يېڭى شارائىتتىمۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئىلمىي تونۇشقا سەۋەب بولالايدىغان يۇمشاق دېتاللارنى قاچىلاش-تۇر. بۇنداق يۇمشاق دېتال يۇكسەكتۇر.

ئۇقۇغۇچىغا كىچىك ۋاقتىدىلا ئەڭ ئىلغار يۇمشاق دېتال قاچىلىنىپ ماڭسا، ئۇنىڭدا كاللىسىغا قاچىلانغان يۇمشاق دېتال-نىڭ روھى بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغان ھالەت شەكىللەنمەي قال-مايدۇ. بۇنداق شەكىللىنىش بىزنى ھەقىقەتكە تېخىمۇ يېقىنلاش-تۇرىدۇ. ھەقىقىي مائارىپنىڭ مەنىسىگە چەكسىز يېقىنلىشىش ھەقىقەتنىڭ تۇغۇمىنى كەلتۈرۈپ چىقىرالايدىغانلىقى شەكسىز.

شۇڭا، بىر خەلقنىڭ مائارىپى چوقۇم ياخشى تەربىيىلىگۈ-چىلەر قوشۇنىغا ئىگە بولۇشى لازىم. بۇ قوشۇن ھەممە ساھەدىن تېرىۋېلىنغان داشقاياناق قوشۇن بولماستىن، ئۆزىنىڭ مۇقەددەس تەربىيىلىگۈچى ئىكەنلىكىنى بىلىدىغان ھەقىقىي مائارىپچىلاردىن تەركىب تاپقاندا، ئاندىن تەبىئىيلا ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئەڭ ئىلغار يۈزلىنىشىگە ماسلىشالايدۇ.

مائارىپنىڭ بىردىنبىر ئوبيېكتى ئادەم. دېمەك، مائارىپ ئادەمنىڭ ئۆزىنى، دۇنيانى ۋە دۇنيانىڭ ماھىيىتىنى تونۇشىدىكى بىر ۋاستە. تەربىيىلىگۈچى بۇ ۋاستىنىڭ ئاچقۇچىنى قولدا تۇتۇپ تۇرغۇچىدۇر. سىز بىر ئوقۇتقۇچى ياكى مائارىپ خىزمەت-چىسى بولسىڭىز، ئۆزىڭىزنىڭ ساپالىق تەربىيىلىگۈچىلەر قوشۇ-نى قاتاردا بار - يوقلۇقىڭىزنى بىلىش ئۈچۈن ھەرىكىتىڭىزگە تەپسىلىي نەزەر سېلىپ بېقىڭ. سىز بالىلارنىڭ كاللىسىغا ئەڭ ئىلغار يۇمشاق دېتاللارنى قاچىلاپ يۈرگۈچىمۇ ياكى كاللىڭىزدە-كى ھاياتلىقنىڭ ئەخلەتلىرىنى يۇمشاق دېتال دەپ چۈشىنىۋې-لىپ، بالىلارنىڭ كاللىسىنى خاتا ئىدىيىلەر بىلەن بۇلغاپ يۈر-گۈچىمۇ؟ بۇنى ئىلمىي ھالدا بىلىپ تۇرۇڭ.

ئوقۇتقۇچى — دىلنى يورۇتقۇچى

ئوقۇتقۇچى — دىلنى يورۇتقۇچى دېگەن بۇ سۆز كۆپچىلىك-كە تونۇش كونا ئىبارە. بۇنىڭدەك بىر تۈراقلىق ئىبارىنىڭ بارلىقى ۋە خەلقىمىزگە تونۇشلۇقى نۇرغۇن كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇلار ئوقۇتقۇچى ۋە مائارىپتىن ئىبارەت تەلىم - تەربىيە پائالىيىتىنى يۈرۈشتۇرگۈچى رولچىنىڭ خەلقىمىزدىكى بۇ مۇكەممەل تەرىپىدىن ھەيران قالىدۇ. بۇ ئىبارىنى نېمىدېگەن توغرا ئېيتىلغان گەپ دەپ ئويلايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇلار مائارىپ ھەققىدە مۇشۇنداق ئۇلۇغ تونۇشقا ئىگە مىللەتنىڭ ئەھۋالى قانداقتۇر دەپ بىزگە نەزەر سېلىپ ھالىمىزنىڭ ناچارلىقىدىن ھەيران قالىدۇ. بىزدە ئۇلۇغ قۇرۇق گەپلەرنىڭ تولىلىقى تۈپەيلىدىنمۇ خەلقىمىزدە ئۇلۇغ گەپلەرگە نىسبەتەن ئىممۇنىتېت شەكىللىنىپ قالغاندەك تۇرىدۇ. سۈدا تۇرۇپ سۇ يۇقمىغان ئۆرۈدەك بۇ خىل ھالەتنىڭ ئەڭ ياخشى ئوخشىتىلىشى. ئۆردەككە نېمىشقا سۇ يۇقمايدۇ؟ كۇن بويى سۈدا تۇرۇپ سۇ بىلەن چىقىشىپ قالغىنى ئۈچۈنمۇ؟ بۇ سوئالغا ئىلمىي نۇقتىدىن جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ. لېكىن، ئۇلۇغ گەپلەرنى كۇندە ئاڭلاپ، ھېچنېمە ئاڭلىمىغاندەك يۈرگەن ئادەمنىڭ ھالىچۇ؟

ئوقۇتقۇچى — دىلنى يورۇتقۇچى. ئادەمنىڭ دىلى ياكى مۇندىقچە ئېيتقاندا مېڭىسى بىر پارچە ئاق قەغەز ياكى ھېچقانداق يۈمشاق دېتال قاچىلانمىغان كومپيۇتېر، ياكى ئۇ بىر قاراڭغۇ جاڭگال. ئوقۇتقۇچى ئادەمنىڭ كاللىسىدىن ئىبارەت قاراڭغۇ جاڭگالنى يورۇتۇشتا، ئاق قەغەزنى پايدىلىق ۋە گۈزەل مەزمۇنلار بىلەن تولدۇرۇشتا، كومپيۇتېرنىڭ قاتتىق دېتالىغا ئەڭ ياخشى

ۋە كېرەكلىك بولغان يۇمشاق دېتاللارنى قاچىلاشتا ئىلگىرى - كېيىنلىكتە ئاتا - ئانىدىن كېيىن تۇرىدىغان، ئۇلۇغلۇقتا ئاتا - ئانىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىنسانىدۇر.

ئەخمەتجان قاسىمى «ئوقۇتقۇچى ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى» دېگەن. بۇ گەپ ئوقۇتقۇچى دىلىنى يورۇتقۇچى دېگەن گەپنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرىدۇ، نۇرلاندۇرىدۇ. ئىككى گەپ قوشۇلۇپ ئوقۇتقۇچىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە تونۇشىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ، تېخىمۇ ئىلمىي دەرىجىگە كۆتۈرىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ رولىنى ئىلمىي چۈشىنىش مائارىپقا ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىپ، تەمگە تەم قوشىدۇ. بۇ ماقالىدە ئوقۇتقۇچى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، ئوقۇتقۇچى ھەققىدىكى ئىزدىنىشىمىزنى ئوقۇرمەن بىلەن ئورتاقلىشىمىز.

ئىنسان تۇغما ھالەتتە ئەقلىنى قانچە ئاچسا ئېچىلىۋېرىدىغان، قانچە تەرەققىي قىلدۇرسا شۇنچە تەرەققىي قىلىدىغان مېڭىگە ئىگە. مۇڭاپىق شارائىت بىلەن تەمىنلەنسىلا ئىنسان مېڭىسىدىكى بۇ ئالاھىدىلىك دەرھال كۆكلەپ چىقىپ ئەقلىمىزنى لال قىلىدۇ. لېكىن، ھايۋان مېڭىسىدە ئۇنداق ئىقتىدار يوق. ئۇنى تەربىيىلەش مۇمكىن، لېكىن ئىنسان مېڭىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرمەك مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، تەجرىبىلەردىن قارىغاندا ئىنسان مېڭىسىدىكى بۇ ئالاھىدىلىك ۋە قانۇنىيەت تۇغما بولىدۇ. ھايۋان ئۇنداق ئەمەس. ناۋادا ھايۋان مېڭىسىدە شۇنداق بىر ئامىل بولغان بولسا، بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئەھۋالى باشقىچە بولۇپ، بىز بەزى ھايۋانلار بىلەن ئولتۇرۇپ يېغىن ئاڭلىغان، بەزى ھايۋانلار بىزگە باشلىق بولۇپ سايلانغان بولاتتى. كىشىلەر ئىنسانىنى يۈكسەك ئالىي ھايۋان، ئۇ مايمۇندىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ. لېكىن، تەجرىبىلەردىن مەلۇمكى، ئادەمگە ئەڭ يېقىن ئادەمسىمان مايمۇننىڭ مېڭىسىنى بىلەن ئادەم مېڭىسى ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەرنىڭ بارلىقى ئىسپاتلانماقتا. دېمەك،

دۇنيادىكى ھېچقانداق جانلىقتا يوق بۇ خىل ئىقتىدار ۋە قانۇنىيەت پەقەت ئىنسانغىلا خاس. بۇنداق خاسلىق ئىنسان مېڭىسىنى تەر-بىيلەش ئىمكانىيىتى بەرگەن.

ئىنسان تۇغۇلۇپ، چوڭ بولۇپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەقلى تەرەققىي قىلىپ، تەپەككۇرى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈل-گەن بولسا، بۇ ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئېلىپ بېرىلغان تەربىيىلەشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنىڭ بېشارىتى ئەمەس. ئىنسانىيەت ئاخىرلاشماي-دىكەن، ھاياتتىن ئىبارەت بۇ ئېقىن ئاخىرلاشمايدۇ. شۇڭا ھايات ئاخىرلاشمىغان. بىر ئادەم ھاياتىنى تاماملىغان بولسىمۇ، يەنە بىر ئادەم ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان شارائىتتا تەربىيىلەش پائا-لىيىتى ھەرگىز توختاپ قالمايدۇ. تەربىيىنىڭ توختاپ قالماسلى-قى ئۇنىڭ ئۇزلۇكسىز ئالغا تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنىڭ بېشارىتى ئەمەس. ماۋارىپ ئۇزلۇكسىز داۋام قىلىۋاتقان ھاياتقا نىسبەتەن مەڭگۈلۈك بولغان بىلەن، چوقۇم بىر قېتىم ئاياغلىشىشى شەرت بولغان بىر ئادەمنىڭ ھاياتى ئۈچۈن داۋام قىلىپ يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىر ئاخىرلىشىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇ بىر ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا، قايسى ھالەتكە يەتسە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈل-گەن بولىدۇ؟

ئىنساندا بىر تۇغما تەبىئەت بار. بۇ تۇغما تەبىئەت چوڭراق نۇقتىدىن قارىغاندا، بىر ماشىنىنىڭ ئىشلەش پرىنسىپىغا ئوخ-شايدۇ. ناۋادا شۇپۇر شۇ ماشىنىنى ئىشلەش پرىنسىپىدىن ئاشۇ-رۇپ ھەيدىسە ياكى بۇ ماشىنىنى ھەيدىگەندە ماشىنىنىڭ ئىشلەش پرىنسىپ (ياكى تەبىئىتى) غا رىئايە قىلمىسا، ماشىنا بۇزۇلىدۇ ياكى كۆزلىگەن نىشانغا يېتەلمەيدۇ. ئادەممۇ شۇنداق. تەربىيە-لەشنىڭ بىرىنچى مەقسىتى، شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم مەقسىتى دەل مۇشۇ نۇقتىنى ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە بىلدۇرۇشتۇر. بۇ ماھىيەتتە ئىنسانغا ئۆزلۇكىنى تونۇشتۇرۇش. ئىنسان ئۆزلۇكىنى تونۇغان ھامان ئۆزى ھەققىدە ئىلمىي چۈشەنچىگە ئىگە بولىدۇ ـ دە،

ئۆزىنىڭ ھەربىكىتىنى ئۆزىنىڭ تەبىئىتى دائىر بىسىدە چەكلەپ بۇ-زۇلۇشتىن ساقلايدۇ.

تەربىيىلەشنىڭ ئىككىنچى مەقسىتى ئىنسانغا ئۆزىنىڭ ما-ھىيىتىنى بىلدۇرۇشتۇر. بۇ ماھىيەتتە ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچە-گە ئالىدۇ: بىرىنچى، نەدىن كەلدى؟ نېمىشقا كەلدى؟ نەگە بارىدۇ؟ نېمىشقا شۇ يەرگە بارىدۇ؟ شۇ يەرگە بارماسلىقنىڭ ئامالى بارمۇ؟ ئىككىنچى، ئىنساننىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ مەقسىتى نېمە؟ ئەھمىيىتى نېمە؟ ناۋادا ئىنسان بۇنداق سوئاللارنىڭ ئەقىل ئۇستىگە قۇرۇلغان توغرا جاۋابىغا ئىگە بولسا، ئۇنىڭ تېڭىرقە-شى، قورقۇنچى، ئازابلىرى ئازىيىپ، شادلىقى، ئىپتىخارى ئا-شىدۇ. ئىنسان بەختكە تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ. ھەقىقىي بەختنى ئىزدەپ تاپىدۇ.

تەربىيىلەشنىڭ ئۈچىنچى مەقسىتى ئىنساننى ياشاش جەريا-نىدا تايىنىدىغان قورالغا، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان توغرا مېتودقا ئىگە قىلىشتۇر. قورال قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشىمىزگە، ئىنسانلىق ئېھتىياجىمىزنى قامدىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. مېتود بىزنى تەكرار يول مېڭىش، ئۇنۇمسىز ئەمگەك قىلىش، خاتالە-شىشتىن ساقلاپ قالىدۇ.

دەل مۇشۇ جەريانلارنى ئورۇندىغۇچى تۇنجى ئۇستاز ئاتا-ئانا ۋە ئوقۇتقۇچىدۇر.

قانداق قىلغاندا ئوقۇتقۇچى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقا-لايدۇ؟ ھەقىقىي يورۇتقۇچى چىراغقا، ھەقىقىي لاھىيىلىگۈچى ئىنژېنېرغا ئايلىنالايدۇ؟

ئوقۇتقۇچى ئىنسانلار توپىدىكى ئالاھىدە ئىنسانلاردۇر. ئۇ-لارنىڭ ياخشى ياشاشتىن باشقا يەنە ئادەم تەربىيىلەش ۋەزىپىسى بار. ھەتتا بۇ ۋەزىپە ئۇلارنىڭ ياشىشىدىكى بىر نىشانغا ئايلانغان بولىدۇ. ئۇلار ئۆزى يول مېڭىپ قالماي، يولسىز يەرلەردە يول ئېچىپ باشقىلارنى ماڭدىغان يول بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئوقۇنقۇچى بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن ئوقۇت-
قۇچىلىقتىن ئىبارەت بۇ خىزمەتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشى
كېرەك. كېسەلنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ئۇنىڭغا دورا
بەرگىلى، كېسەلنى يىلتىزىدىن داۋالىغىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن
ئوقۇنقۇچىلارنىڭ دەرسخانىدىن ئىبارەت شەرەپلىك مۇنبەردە مەغ-
لۇپ بولۇشىنىڭ تۈپ سەۋەبى، ئوقۇنقۇچىلىقنىڭ ماھىيىتىنى
چۈشەنمىگەن ياكى چالا چۈشەنگەن. ئۆزىنى غايەت زور بىر قۇرۇ-
لۇشنىڭ ئۇلىنى سالغۇچى دەپ قارىماي، ئۆزىگە تەقسىم بولغان
ۋەزىپىنى ئىجرا قىلغۇچى دەپ قاراپ قالغان. ئەلۋەتتە، جەمئى-
يەتكە ياخشى ئىجرا قىلغۇچىلار مۇ كېرەك. لېكىن، ئوقۇنقۇچى-
لىق خىزمىتى مەلۇم بىر ۋەزىپىنى بۇيرۇقتا بىنائەت ئىجرا
قىلىش ئەمەس، ھەيۋەتلىك بىر ھاياتلىق بىناسىنىڭ ئۇلىنى
غايەت چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن بەرپا قىلىشتۇر. ئەۋلادلارغا
ياشاش يولىدا تايىنىدىغان ئەڭ قۇدرەتلىك قورالىلارنى تۇنقۇزۇش-
تۇر. ئۇنداقتا بۇ قۇدرەتلىك قورال زادى نېمە؟ بىر مىلىتىق
پىچاققا قارىغاندا قۇدرەتلىك بولىدۇ. مىلىتىقتىن تانكا تېخىمۇ
قۇدرەتلىك، تانكىدىن ئاتوم بومبىسى تېخىمۇ قۇدرەتلىك. ئاتوم
بومبىسىدىن قۇدرەتلىك قورال بارمۇ؟ ئەلۋەتتە بار. ئاتوم بومبى-
سىدىن قۇدرەتلىك قورال ئۇنى ياسىيالايدىغان ئەقىلنى نەگە ئىش-
لىتىشنى بىلىدىغان، نېمە ئۈچۈن ئىشلىتىدىغانلىقىنى چۈشىنە-
دىغان ئەقىدىدۇر. ئاتوم بومبىسى قورقۇنچلۇق ئەمەس. ئەڭ
قورقۇنچلۇق تەرەپ مۇشۇنداق قالتىس قورالنىڭ ئىدىيىسىنىڭ
تايىنى يوق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتۇر. بۇنداق ھالەت
ئوقۇنقۇچىنىڭ تراگىدىيىسىنى پەيدا قىلىدۇ. ئىشلىتىشنى بىل-
مەيدىغان ئادەم ئەڭ قالتىس قورالنىڭ ئەھمىيىتىنىمۇ بىر پۇل
قىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تەربىيىلەش ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان نە-
شان ئېنىق بولۇشى كېرەك. بىز نېمە ئۈچۈن ئادەم تەربىيىلەي-

مىز؟ ئادەمنى تەربىيىلەش ئارقىلىق قايسى نىشانغا يەتكۈزىمىز؟ دېگەن نىشان ئېنىق بولۇشى كېرەك. نىشاننىڭ بولماسلىقى پۈتكۈل تەلىم ـ تەربىيە خىزمىتىنى قارىغۇ قىلىپ قويىدۇ. ئۇنداق بولسا نىشان زادى قايسى بولۇشى كېرەك؟ نىشان ئەلۋەتتە ئىنسانىيەتنىڭ ماھىيىتى، كېلىپ ـ كېتىش سەۋەبى، مەۋجۇتلۇقنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى ئەڭ توغرا، ئەقىل ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىلمىي چۈشەنچىلەر توپلىمى ۋە شۇ توپلامنىڭ غايىسىدۇر. ئۇ قۇتقۇچى بۇنداق چۈشەنچىلەر توپلىمى ۋە ئۇنىڭ غايىسى ھەققىدىكى چۈشەنچىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، يەتمەكچى بولغان مەنزىلىنى تولۇق تونۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەر خىل قورال خاراكتېرلىك، غايە خاراكتېرلىك تەربىيىلەشتىن ئىبارەت بىر نىشان ئۈچۈن ھەر قايسى تەرەپتىن تەڭ ئاتلىنىدۇ. ناۋادا نىشان ئېنىق بولمىسا ئات ھارۋىنى يولغا تارتسا، پاقا سازلىققا، غاز ئاسمانغا، توشقان يولغا، ھەر كىم ئۆزى نىشان دەپ قارىغان تەرەپكە تارتىدۇ. كۈچ بىرلىككە كەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھارۋا ئورنىدىن قوزغالمايدۇ. قوزغالسىمۇ نەگە بارىدىغانلىقىنى بىلمەي كىم كۈچلۈك بولسا شۇنىڭ ئارقىسىدىن چۆرگىلەپ يۈرۈيدۇ. قايسى ئىدىيە خاتا، قايسى ئىدىيە توغرا، بىلىپ بولغۇچە نۇرغۇن تراگېدىيىلەر يۈز بېرىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، تەربىيىلەش جەريانى مەلۇم سەنئەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك. ئوقۇغۇچى بىر تىرىك ئوبيېكت. سىزنىڭ مېڭىڭىز توختىماي تەپەككۇر قىلىپ تۇرىدۇ. مېڭە بىر ئەقىل كانى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەقىلنى شەرت قىلىدۇ. دېمەك، بۇ جانلىق ئوبيېكتنىڭ كاللىسىغا دۇنيادىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى ئۆلۈك ھالدا ئەمەس، جانلىق، قىزىقارلىق، ئىلمىي ھالدا كىرگۈزۈش كېرەك.

ئادەم تەربىيىلەش تۆمۈرچىنىڭ پىچاق ياسىشىغا ئوخشاشمايدۇ. ئادەمدىن ئىبارەت تۆمۈر ئۆزىنى تەربىيىلەيدىغان بازغانغا

تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. بۇ ھەرگىز تۆمۇر بازغانغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىشى تۆمۇردىن پىچاق ياسىغانغا قارىغاندا، مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىچە جەريانلار بىلەن تولغان بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر.

باشقىلارغا بىر چۆمۈچ سۇ بېرىش ئۇچۇن ئۆزۈڭدە بىر چېلەك سۇ بولۇشى كېرەك، دېگەن گەپ بار. لېكىن، ھازىر بۇ گەپنى «باشقىلارنى سۇغۇرۇش ئۇچۇن سەندە قۇرىماس بۇلاق بولۇشى كېرەك» دەپ ئۆزگەرتىشىمىز لازىم.

جەمئىيەتتە ئوقۇتقۇچى ھەققىدە گەپلەر تولا. يەرلىك ئوقۇتقۇچىنىڭ ئورنىنى ھۆكۈمەتكە تاپىنىپ يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. بۇ ھەقتە قانۇن ماقۇللاش كېرەك دەيدۇ. بۇ ھەرگىز خاتا ئەمەس. لېكىن، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئورنى ئەسلىدىن تۆۋەن بولسا كۆتۈرىمەن دەپمۇ كۆتۈرگىلى بولمايدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئورنىنى كۆتۈرىدىغىنى ھۆكۈمەت ئورگىنى ئەمەس، دەل ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆزىدۇر. ئۇنى يەرگە ئۇرۇۋاتقان، كۆزگە ئىلمايۋاتقان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ۋە شۇنداق خاھىشتىكى بىر جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچىنىڭ تەربىيىسىدىن خالىي بولغان ئەمەس ياكى دەل شۇ ئوقۇتقۇچىنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن. دېمەك، جەمئىيەتتە ئوقۇتقۇچىنىڭ ئورنىنى يەرگە ئۇرىدىغان، ئوقۇتقۇچىنى كۆزگە ئىلمايدىغان پىكىرنىڭ بولۇشىغا زېمىن ھازىرلىغۇچى يەنىلا ئوقۇتقۇچى. سىزنىڭ بىر كېسەكنى پۇختا قۇيماسلىقىڭىز سىزگىلا ئەمەس، پۇتۇن جەمئىيەت ئۇچۇن خەۋپتۇر.

ئوقۇتقۇچى ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى دېگەنلىك دەل ئوقۇتقۇچىنىڭ كىشىلەرنىڭ روھىنى لايىھىلەپ، يېڭى بىر جەمئىيەت بىناسىنىڭ ئۇلىنى قاتۇرىدىغان ئامىللارغا ئايلاندۇرۇش، دېمەكتۇر. ئادەم كاللىسىدا نېمە بولسا شۇنى قىلىدۇ دېگەنلىك دەل مۇشۇ مەسىلىگە قارىتىلغان. بىر ئادەمنىڭ كاللىسىدا سىز-

نىڭ بىخەستەلىكىنىڭ نادانلىقىنىڭ يىلتىزى قۇرۇتۇلمىسا، ئۇ نادان ھەربىكەتلەرنى قىلماي نېمە قىلىدۇ؟ ئوغرىنىڭ ئوغرىلىق قىلىشى تولىراق مەجبۇرلىنىشتىن كۆرە، كاللىسىدا شۇنداق ياشاش شەكلىنى توغرا دەپ قوبۇل قىلغانلىقىدۇر.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى
مەسئۇل كوررېكتورى: زۇلەيخا ئەزىز
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

كۆز ئىچىدىكى كۆز، سۆز ئىچىدىكى سۆز

ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى رېنشياڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 م م، 1/32 باسما تاۋىقى: 13.625
2003 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 5000
ISBN 7—228—08193—5
باھاسى: 20.00 يۈەن